

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Derleyen: Suraiya Farooqi

EkmeK Aslanın Ağzında

Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin
Mücadele Eden Zanaatkârlar

Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar
Derleyen: Suraiya Faroqhi

İngilizceden çeviren: Ayşen Gür

Yayına hazırlayan: Emre Ayvaz

Düzeltili: Nihal Boztekin

Kapak ve kitap tasarımı: Gökçen Ergüven

Ön iç kapak fotoğrafı: Guillaume Berggren, "İstanbul'da satıcılar", 1800'lerin sonu

Arka iç kapak fotoğrafı: Anonim, "Şekerci dükkânı", 1909

English language edition Berghahn Books, New York/Oxford. Originally published as *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Edited by Suraiya Faroqhi.

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015

1. Baskı: İstanbul, Ekim 2017

Bu kitabın yazarları, eserin kendi orijinal yaratımları olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendilerine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendilerinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını; eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul ederler.

Baskı: 12.mtb

Sertifika no: 33094

Nato Caddesi 14/1 Seyrantepe Kâğıthane/İstanbul

+90 212 281 2580

Koç Üniversitesi Yayınları

Sertifika no: 18318

Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul

+90 212 393 6000

vkup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kiraç Library Cataloging-in-Publication Data

Ekmek aslanın ağzında : Osmanlı şehirlerinde hayatlarını kazanmak için mücadele eden zanaatkarlar = Artisans of empire : crafts and craftspeople under the Ottomans / derleyen: Suraiya Faroqhi ; İngilizceden çeviren: Ayşen Gür ; yayına hazırlayan: Emre Ayvaz.--İstanbul : Koç Üniversitesi, 2017.

368 pages : tables ; 16,5x24 cm.-- Koç Üniversitesi Yayınları ; 135

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-9389-59-4

1. Material culture—Turkey--History. 2. Artisans—Turkey--History. 3. Turkey—History--Ottoman Empire, 1288-1918. I. Faroqhi, Suraiya, 1941-. II. Gür, Ayşen. III. Ayvaz, Emre. IV. Title.

HD6473.T9 F3720 2017

Ekmek Aslanın Ağzında
Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin
Mücadele Eden Zanaatkârlar

DERLEYEN: SURAIYA FAROQHI

İngilizceden çeviren: Ayşen Gür

Donald Quataert'in anısına

İçindekiler

Şekil, Tablo ve Harita Listesi	9
Önsöz	11
Zaman Çizelgesi	15
GİRİŞ	19
Bir Kere Daha Osmanlı Zanaatkârları	
Suraiya Faroqhi	
BİRİNCİ KISIM	65
Zamanın Akışı İçinde Zanaatkârlar	
BİRİNCİ BÖLÜM	67
15. Yüzyıl Bursa Mahkeme Kayıtlarında Esnafın İzini Sürmek	
İktil Selçuk	
İKİNCİ BÖLÜM	87
Tarih, Arkeolojiyle Tanış: Osmanlı Macaristan'ında	
Çömlekçi Zanaatı	
Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	105
1700 Civarında Şamlı Zanaatkârlar	
Colette Establet	
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	125
1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının	
Haritasını Çıkarmak	
Nina Ergin	
BEŞİNCİ BÖLÜM	155
Zor Zamanları Atlatmak: Bursa'da 1800 Civarında Pamuk ve	
İpek Ticareti	
Suraiya Faroqhi	
ALTINCI BÖLÜM	175
19. Yüzyıl Başında İstanbul'da Ayakkabı Loncaları:	
Bir Vaka Çalışması	
Nalan Turna	

İKİNCİ KISIM	191
Lonca İçi Sorunlar	
YEDİNCİ BÖLÜM	193
Askerler ile Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar:	
17. Yüzyılda İstanbul'da Zanaatkâr Yeniçeriler	
Gülay Yılmaz Diko	
SEKİZİNCİ BÖLÜM	211
Zengin Zanaatkârlar, Yoksul Tacirler:	
Osmanlı Loncalarındaki Sözde Eşitlikçiliğe Eleştirel Bir Bakış	
Eunjeong Yi	
DOKUZUNCU BÖLÜM	235
GEDİK: Bir İsmiñ Ne Önemi Var?	
Seven Ağır ve Onur Yıldırım	
ONUNCU BÖLÜM	255
Pazaryerinde Ceza, Baskı ve Şiddet:	
İstanbul, 1730-1840	
Engin Deniz Akarlı	
ÜÇÜNCÜ KISIM	275
Modernleşen Devletle Çatışan Zanaatkârlar	
ON BİRİNCİ BÖLÜM	277
III. Selim'in Saltanatında (1789-1808) İstanbul Zanaatkârları	
Üzerine Bazı Gözlemler	
Betül Başaran ve Cengiz Kırılı	
ON İKİNCİ BÖLÜM	295
Kızgın Tavadan Ateşe: Mısır'da Protesto, Devlet ve	
Loncaların Sonu	
John Chalcraft	
Sözlük	309
Kaynakça	321
Katkıda Bulunanlar	353
Dizin	359

Şekil, Tablo ve Harita Listesi

- 17 Osmanlı İmparatorluğu'nda (17. yüzyıl) seçilmiş imalat merkezlerini gösteren harita (Kaynak: Faroqhi, *Artisans of Empire*).
- 71 **ŞEKİL 1.1** Bursa mahkemesi defterinde görülme sıklığına göre işler, *Defter A 8/8* (H. 895-96) (İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde asistan Ali Somay tarafından hazırlanmıştır).
- 72 **ŞEKİL 1.2** Bursa mahkeme defterlerinde görülme sıklığına göre devlet memurları ve "tecrübeli zanaatkârlar", *Defter A 8/8* (H. 895-96) (İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde asistan Ali Somay tarafından hazırlanmıştır).
- 93 **ŞEKİL 2.1** Osmanlı tipi kaplar. 16. yüzyıl, Buda Kalesi, Macar Ulusal Müzesi, Budapeşte. Müzenin izniyle kullanılmıştır.
- 95 **ŞEKİL 2.2** Elle çevrilen çarkta yapılmış çanaklar. 16. yüzyıl sonu. Ozora Kalesi. Mór Wosinszky Müzesi, Szekszárd. İzin alınarak kullanılmıştır.
- 97 **ŞEKİL 2.3** Macar tipi çanak. 16. yüzyıl sonu. Buda Kalesi. Macar Ulusal Müzesi, Budapeşte. İzin alınarak kullanılmıştır.
- 113 **TABLO 3.1** Tüccarların ve zanaatkâr/dükkân sahiplerinin terekelerinin karşılaştırılması (kuruş olarak) (*Şam kisma 'arabiyya'*nın 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).
- 114 **TABLO 3.2** Zanaatkâr-dükkân sahibi ve tüccarların terekelerinin bileşimi (*Şam kisma 'arabiyya'*nın 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).
- 114 **TABLO 3.3** Borçların ödenmesinden sonra terekeler, borç ödemesinden önce önemli kredilerin ilgili terekelerin değerine oranı (*Şam kisma 'arabiyya'* 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).
- 138 **TABLO 4.1** *İstanbul Hammâmları Defteri*'nde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437) yer alan hamamların listesi ve binaların bulunduğu mahalleler.
- 145 **HARİTA 4.2** İstanbul'un tarihi yarımadasındaki hamamlar (bilgi için bkz. **TABLO 4.1**).
- 145 **HARİTA 4.1** İstanbul'da hamamların toplam dağılımı.
- 146 **HARİTA 4.3** Tarihi Yarımada, Eyüp ve Galata, çalışanlarının sayısına göre hamamlar.
- 146 **HARİTA 4.4** Tarihi Yarımada, Eyüp (bir bölümü) ve Galata, çalışanlarının yaşına göre hamamlar.
- 147 **HARİTA 4.5** Tarihi Yarımada, Eyüp (bir bölümü) ve Galata, çalışanların geldiği yere göre hamamlar (Hamam no. 143, tek çalışanının geldiği yer belli olmadığından dışarıda bırakılmıştır).
- 147 **HARİTA 4.6** Hamam başına Üsküdarlı çalışanların sayısı.

- 148 **HARİTA 4.7** Hamam başına Avlonyalı çalışanların sayısı.
- 148 **HARİTA 4.8** Hamam başına İstarovalı çalışanların sayısı.
- 149 **HARİTA 4.9** Hamam başına Çemişgezekli çalışanların sayısı.
- 149 **HARİTA 4.10** Hamam başına Sivaslı çalışanların sayısı.
- 176 **TABLO 6.1** İstanbul'da ayakkabıcı loncaları.
- 220 **TABLO 8.1** Kazgancılar vakfına yapılan bağışlar (Kaynak: İBK 122, 25b-26a).
- 222 **TABLO 8.2** Abdülbaki Çelebi'ye ait en önemli eşyalardan bazıları (Kaynak: KA 6, 164b).
- 268 **TABLO 10.1** Arka plandaki koşullar.
- 282 **TABLO 11.1** Belirtilen defterlere göre İstanbul esnafının coğrafi dağılımı.*
- 283 **ŞEKİL 11.1** Sıklığa göre sıralanmış olarak dükkân, bahçe ve bostanlar (listenin en tepesindeki 35 gösterilmektedir).
- 284 **ŞEKİL 11.2** Meslekler (listenin en tepesindeki 35 gösterilmektedir).
- 285 **TABLO 11.2** Usta/dükkân sahiplerinin dinsel dağılımı (**TABLO 11.1**'de kullanılan kaynaklara dayanarak).
- 286 **TABLO 11.3** Kayıkçı, hamal ve seyyar satıcıların dinsel dağılımı (**TABLO 11.1**'de kullanılan kaynaklara dayanarak).
- 288 **TABLO 11.4** Esnaf ve unvanları (**TABLO 11.1**'de kullanılan kaynaklara dayanarak).

Türkçede elde edilmesi zor olan şeyler için “aslanın ağzında” denir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki zanaatkârlar, başka yerlerde olduğu gibi, günlük ekmeklerini kazanırken sık sık ağır baskı altında kalıyorlardı; içlerinden bazıları gerçekten de sözü geçen bu aslanın ağzındaki dişlerin gayet keskin olduğunu hissetmiş olmalıydı. Normal zamanlarda tahıl, kereste, yakacak odun ve diğer temel mallara ulaşmakta ayrıcalıklara sahip olmalarına rağmen İstanbul’da yaşayanlar için bile hayat çoğu zaman zor ve kısaydı. Zaten normal zamanlar –eğer böyle denebilirse– birdenbire savaşlar, kötü hava, salgın hastalıklar, yangınlar ve bazen depremlerle kesintiye uğrayabiliyordu. Bu kitap, Osmanlı ve özellikle İstanbul zanaatkârlarının bu koşullar altında aileleri ve üyesi oldukları dinsel ve/veya mesleki cemaatlerle birlikte ayakta kalabilmek için ne yaptıklarıyla ilgilidir.

Kitaplar da toplu çabaların ürünüdür, gerçi burada söz konusu olan topluluk biraz daha farklı bir türde. Akademisyenler, editörler, yayıncılar, araştırma bursu verenler ve diğer destekçiler ortak bir işe girerler ve zamanı geldiğinde ortaya yayınların çıkmasını umut ederler. Editörlü kitaplar diğer tür kitaplardan daha çok para ve umut yatırımı gerektirir; bir araya getirilmeleri daha fazla zaman alır ve nihayet basıldıklarında, varlıklarını daha da fazla sayıda insanın çabalarına ve iyi niyetine borçludurlar. Bu elinizdeki kitap için de bu doğru olduğuna göre, ortaya nasıl çıktığını anlatmanın sırası.

Her şey 2004’te, eski üniversite şehri Halle’de 29. Doğu Araştırmaları Alman Kongresi (Deutscher Orientalistentag) sırasında Osmanlı zanaatkâr ve zanaatlarıyla ilgili bir atölye çalışmasında (“Crafts and Craftsmen in the Later Ottoman Empire: From Craft to Industry in the Ottoman Empire and its ‘Successor States’” [“Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Zanaatlar ve Zanaatkârlar: Osmanlı İmparatorluğu ve ‘Halefi Olan Devletler’de Zanaattan Endüstriye”]) başladı. Bu kitaba katkıda bulunan on beş kişinin yedisi o atölye çalışmasının katılımcılarından; ancak bu kitap için hazırladıkları bölümler çoğunlukla 2004’te meslektaşlarıyla paylaştıkları bildirilerden hayli farklı. M. Erdem Kabadayı çalışmaya lisans mezunu bir öğrenci olarak katılmıştı; şimdi ise Leda Papastefanaki ile birlikte bu kitaba eşlik edecek bir başka kitabın (*Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour*

History from Empires to Nation States, 1840-1940 [Yunanistan’da ve Türkiye’de Çalışmak: İmparatorluklardan Ulus Devletlere Karşılaştırmalı Emek Tarihi, 1840-1940]) editörlüğünü yapıyor. Ancak bu girişimin en önemli öncülerinden biri, o sıralarda hâlâ Zonguldak kömür işçileriyle ilgili kitabı üzerinde çalışan Donald Quataert’ti. Söz konusu kitap arada geçen sürede, 2006’da yayımlandı,¹ Quataert’i ise kaybettik. Kendisinin zanaatkârlarla değil kırsal kesim işçileriyle ilgili olan makalesi, bu kitabın ikinci cildinde yayımlanacak. Konferansın sonunda hâlâ bir Ortaçağ görüntüsüne sahip olan Naumburg’a düzenlenen geziye katılanlarımız, coşkulu bir kuş gözlemcisi olan Don’un bize rüzgârlı havada kanatlarını alabildiğine açmış, hiç kıınılmadan duran bir şahini gösterişini unutmayacaktır.

Büyük bir cömertlikle Halle konferansının düzenlenmesini sağlayan kişi ve kuruluşlar çoktu; onlara ancak dostça teşekkür edebilirim. Aralarından en önemlisi, konferansın düzenleyicilerinden biri olan ve örgütlenme konusunda benim hiçbir zaman öğrenemeyeceğim kadar çok şey bilen kişi, Halle Üniversitesi’nden Jürgen Paul’dü. Halle konferansını Almanya’da Düsseldorf’ta bulunan Gerda-Henkel Vakfı finanse etmişti; aslında –benim suçum– işimi mantıklı bir zaman diliminde tamamlayabilseydim vakıf bu yayını da desteklerdi. Ancak o sırada, utanarak itiraf ediyorum ki Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili kendi kitabıma yoğunlaşmıştım, sonra da başka projeler elinizdeki kitabın hazırlığını geri plana itti. Bunun sonucu olarak bildirileri geciken meslektaşlarımdan özür diliyorum.

Ancak, 2007’de İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde çalışmaya başladığımda proje canlandı. O sırada M. Erdem Kabadayı da aynı kurumda profesör olmuştu. Meslektaşımın ilgisi, o zaman da şimdiki gibi ilk fabrika işçilerine yönelikti; 2011’de Kate Elizabeth Creasey ile birlikte “çalışma” üzerine bir atölye çalışması (“Working in the Ottoman Empire and in Turkey: Ottoman and Turkish Labour History within a Global Perspective” [“Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye’de Çalışmak: Küresel Bir Perspektiften Osmanlı ve Türk Emek Tarihi”]) düzenlediler. 19. ve 20. yüzyıllara yoğunlaşan bu çalışmaya İstanbul ve Balkanlar’da çalışan akademisyenler katıldı. Bu ikinci atölye çalışmasını mümkün kıldığı için o sıralarda Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dekanı olan Diane Sunar’a minnettarız. Batılı olmayan işgücüne ilgisi nedeniyle bu atölyeye katılan ve buradaki çalışmaların Beghahn Books’un yayımlayacağı iki kitapla sonuçlanması gerektiğini düşünen Marcel van der Linden de bu çalışmanın gün ışığına çıkmasında önemli bir rol oynadı. Kitabı okuduktan sonra önemli öneriler getiren, ancak –Tanrı’ya şükür– yeniden yazılmasını talep etmeyen iki okura da teşekkürler. Ayrıca birlikte tüketimle ilgili iki atölye düzenlediğimiz Giorgio Riello ve Anne Gerritsen’e de minnettarım.

Osmanlı uyruklarının tükettiği sayısız mal zanaatkârların ürünü olduğuna göre, zaman içinde bu iki proje de birlikte gelişti.

Ancak 2011 atölyesi başka bir açıdan daha önemliydi: Yeni insanlar bize önceleri kullanılmamış veya çok az kullanılmış kaynaklar ve daha da önemlisi bazı yeni yaklaşımlar sundu. 2011'den önceki yıllarda, Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, III. Selim'in (sal. 1789-1807) emri üzerine kayda alınan faal nüfusla ilgili İstanbul defterleri üzerinde yaptıkları ayrıntılı çalışmayla zaten iz bırakmışlardı. Bu veriler, iktidarın kullandığı bir araç olmanın ötesinde, ilk şehir istatistikleri olarak da görülebilirdi ve Kırılı ile Başaran onları böyle kullanmıştı. Çok kısa bir sürede bu projeye katılma nezaketini gösterdiler; aynı şeyi uzun süredir İstanbul hamamları üzerine çalışan Nina Ergin için de söyleyebiliriz. Sözü nü ettiğimiz atölye çalışmasında, projemizi bugün İstanbul Şehir Üniversitesi'nde bulunan ve uzun bir süredir 19. ve 20. yüzyıllarda İstanbul işyerlerinin haritasını çıkarmakta olan Murat Güvenç, Eda Yücesoy ve ekipleriyle de tartıştık. Onların verdiği ilham ve yüreklendirme olmasaydı, bu kitabı hazırlayacak cesareti bulmam pek mümkün olmazdı.

Ali Somay, İklil Selçuk'un yazısındaki grafikleri hazırlayarak kitaba büyük bir katkıda bulundu. Projenin son aşamalarında, Özgün Deniz Yoldaşlar, Daniel Ohanian ve Büşra Kösoğlu'nun büyük yardımlarından faydalandım; bu kitabın editörlüğünü üstlenen Büşra Kösoğlu olmasaydı, çalışmanın ortaya çıkması çok daha uzun sürerdi. Elbette, geriye kalan bütün hatalar benimdir.

NOT

1. Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire, The Zonguldak Coalfield 1822-1920* (New York ve Oxford: Berghahn Books, 2006). [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet: Zonguldak Kömür Havzası, 1822-1920*, çev. Azat Zana Gündoğan ve Nilay Özek Gündoğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009)].

Zaman Çizelgesi

1481-1512	II. Bayezid'in saltanatı: Zanaatkârlarla ilgili ilk kapsamlı belgeler bu döneme aittir.
1514	I. Selim'in Safevi Şahı I. İsmail'i yenışı: Pek çok sanatkâr ve zanaatkâr İstanbul'a getirilir.
1516-17	I. Selim'in Memlûk sultanları karşısındaki zaferi; Suriye ve Mısır'ın fethi.
1526	Mohaç savaşı: Macaristan Kralı II. Layoş'un yenilgisi ve ölümü.
1541	Buda'nın Osmanlılar tarafından fethi: Macaristan krallığının orta kesiminde doğrudan Osmanlı egemenliğinin kuruluşu.
1550-57	Süleymaniye Camii ve külliye'deki diğer yapıların inşası: Erken modern dönemde en iyi belgelenmiş Osmanlı inşaatı.
1574-95	Sanatı cömertçe desteklemesi ve himaye etmesiyle tanınan III. Murad'ın saltanatı.
1582	Şehzade Mehmed'in (sonradan III. Mehmed) sünnet düğünü: Düğünü tasvir eden <i>Surnâme-i Hümayun</i> İstanbul esnafının hazırlayıp sergilediği ürünleri gösterir.
17. yüzyıldan itibaren	Yeniçerilerin zanaat yaşamına yavaş yavaş girişi ve zanaatkârların yeniçerilere katılması.
1611-1683'ten sonra (bilinmeyen bir tarih)	<i>Seyahatnâme</i> yazarı Evliya Çelebi, İstanbul ve Kahire zanaatkâr loncalarını ayrıntılarıyla anlatır.
1651	İstanbul zanaatkârlarının önemli rol oynadığı ayaklanma.
1686	Polonya ve Habsburgların ağırlıkta olduğu "Kutsal İttifak" ordusu karşısında Osmanlıların Buda'yı kaybedişi.
1688	İstanbullu zanaatkârların katıldığı ayaklanma.
1703	"Edirne Vakası": II. Mustafa'nın (sal. 1695-1703), sarayın Edirne'ye kalıcı olarak taşınması ihtimali nedeniyle kaygılanan İstanbullu asker-zanaatkârların katıldığı bir ayaklanmayla tahttan indirilişi.
1720'den sonra	Gittikçe daha çok sayıda zanaatkâr dükkân açmadan önce "gedik" almak zorunda kalır.

1730	İstanbul'da hoşnutsuz asker-zanaatkârlar III. Ahmed'i (sal. 1703-30) tahttan indirir ve veziriazamı öldürür.
1789-1807	III. Selim yeniçerileri dışarıda bırakarak onların yerine "Nizam-ı Cedid" (Yeni Düzen) ordusunu kurmak için girişimde bulunur.
1807	III. Selim tahttan indirilir.
1808-39	II. Mahmud'un saltanatı.
1826	Yeniçeri Ocağı'nın kanlı olaylarla ortadan kaldırılışı: Pek çok kahvehane gedüğünün kapatılması.
1838	Osmanlılarla İngilizler arasında imzalanan Baltalimanı Antlaşması ile gedikler dahil tekeller kaldırılır; ancak bazı zanaatlarda bunlar uzun süre devam eder.
1890-92	Loncalar Mısır'da resmi statülerini kaybeder.
1910-12	Merkezi Osmanlı vilayetlerinde loncalar kaldırılır.
I. Dünya Savaşı	Hükümet halkın desteğini kazanmak için esnaf örgütleri kurar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda (17. yüzyıl) seçilmiş imalat merkezlerini gösteren harita (Kaynak: Faroqhi, *Artisans of Empire*).

Bir Kere Daha Osmanlı Zanaatkârları

Suraiya Faroqhi

Otuz ya da kırk yıl önce kim inanırdı: Yeni binyılla beraber, Osmanlı topraklarının zanaatları ve zanaatkârları popüler bir konuya dönüştü; Türkiye’de Osmanlı tarihine duyulan ilginin günümüzde yarattığı moda 1800’leri ve 1900’lerin başını öne çıkarırken, zanaatkârlar konusunda Tanzimat öncesi dönem de (15. yüzyılın sonundan 19. yüzyıl ortalarına kadar) kendi çapında dikkat çekmeye başladı. Bunun nedenleriyle ilgili bazı tahminlerde bulunabiliriz: Megakent İstanbul’da medya ve kamuoyu, dinin egemen bir rol oynadığı, daha yumuşak, daha az saldırgan ve tüketime daha az dayalı olduğu düşünülen bir geçmişi anımsamaktan hoşlanıyor. Taşra kentlerine gelince, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk elli yılına göre devlet aygıtına daha az bağımlı bir Anadolu burjuvazisinin son yıllarda yükselmesiyle, onlar da “işe yarar bir geçmiş” aramaya başladı; İzmir ve belli bir noktaya kadar Bursa dışında çoğu Anadolu kenti büyük birer ticari antrepo olmadığı için, modern yorumcuların zanaatları ve zanaat ahlakını vurgulaması anlamsız değil.¹ Çankırı veya Kırşehir gibi orta çapta Anadolu kentlerine uğrayan herhangi bir ziyaretçinin fark edeceği gibi, günümüzün yerel halkı, şehirlerini eski –hatta hâlâ devam eden– mistik loncaların ve özellikle erkeklerin arasında sıkı bağlar kurulumasını sağlayan ve ahi diye bilinen grupların yerleşimi olarak tanımlıyor. Osmanlı geçmişine duyulan özlem muhtemelen Bosna’da da geçerli; orada özellikle son iç savaşın anıları ve günümüzde Müslüman halkın zor durumu nedeniyle özel bir önem taşıyor.

Bu popüler imgelerin çoğu gerçekçi değil, romantik; uzman olmayanlar için bunun bir önemi yok, ama tarihçiler kaynaklarına sadık olmak zorunda. James Grehan’ın belirttiği gibi, Tanzimat öncesi dönemde halkın dine veya diğer entelektüel kaygılara ayıracak pek zaman ve enerjisi olduğunu düşünemeyiz: Bedeni ve ruhu sağlam tutmak ve ailelerinin yaşamasını sağlamak zanaatkârları yeterince meşgul ediyordu, Osmanlı seçkinleri de zanaatkârların kârlarını çok düşük tutmak için uğraşıyordu.² Bir zanaatkâr yalnızca istisnai durumlarda, iş özellikle zor

olduğunda yasal olarak yüzde 20 kâr elde edebilirdi; asıl geçerli olan yüzde 10'du, hatta en azından resmi dilde, bu sınırın altında kâr elde edildiği de duyulmamış değildi.³ Üstelik depremler, kıtlıklar, salgınlar ve İstanbul'da çıkan çok sayıda yangın kentlerin önemli bölümlerini yok ediyordu, bu da pek çok zanaatkâr ailenin yoksullaşmasına yol açıyor olmalıydı. Nihayetinde romantizm her zaman günlük çalışma dünyasının yok sayılmasıdır.

Bu yeni akademik ilginin sonucu olarak, bu satırların yazarı 2008'de *Artisans of Empire*'i [Osmanlı Zanaatkârları] yazmayı bitirdikten sonra, önemli sayıda çalışma yayımlandı.⁴ Bu durum, 2012 ilkbaharında lisans öğrencilerine bir ders verirken dikkatimi çekti.⁵ Bunun bir sonucu olarak, elinizde tuttuğunuz tartışma, önceki çalışmamın gözden geçirilmiş hali oldu: Araştırma hızı umarız daha da artar! Yazarların üzerinde yıllarca çalıştığı monografiler eskiye göre daha çabuk zamanaşımına uğrayabilir; daha eski bir kuşağı temsil eden bizler de bu rahatsız edici deneyimle yaşamayı öğrenmeliyiz.

Bu giriş bölümünde, konuya kıtlıklar, yangın ve salgın hastalıklar gibi Osmanlı uyruklarının hayatını kısaltan, yoksullukları ve birbirlerine yakınlıkları nedeniyle pek çok zanaatkârı özellikle etkileyen kent felaketlerine ilişkin araştırmaları tartışarak gireceğiz. Daha sonra hakkında biraz bilgi sahibi olduğumuz işyerlerini, özellikle de saray atölyelerini ve silah ve barut imalathanelerini kapsayan araştırmaların gözden geçirilmesiyle devam edeceğiz; bu noktada zanaatkârların araştırılması, maddi kültürle ve Osmanlı tüketimine ilişkin yakın zaman önce ortaya çıkan araştırmalarla kesişecek.⁶ Sonraki adımda, Osmanlı lonca üyelerinin dini kaygılarına eğileceğiz. Bu sorun uzun bir süre çok az ilgi çekmişken, kamusal yaşamda dinin yeniden ortaya çıkmasıyla birlikte, tarihçiler de Osmanlı kaynaklarının bu konuda verdiği sınırlı bilgiyi dikkate almaya başladılar. Sonra Osmanlı loncalarının ortaya çıkış ve gerilemesine ilişkin geniş tabanlı açıklama ve gözlemlere yoğunlaşacağız, ardından Osmanlı loncalarının Osmanlı İmparatorluğu dışındaki, özellikle erken modern dönemde Avrupa, ayrıca Japonya'daki zanaatkâr örgütlenmeleriyle paylaştığı veya paylaşmadığı özellikleri ele alan kısa bir bölüm gelecek. Araştırmalarla ilgili daha özel kapsamlı üç sorun, yani zanaatkârların İslami ve Sultani yasalarla ilişkisi, piyasa düzenlemeleri ve İstanbul'a veya İstanbul'dan dışarıya göçün etkisi, daha geniş çaplı lonca sorunsalıyla yakından ilişkili. Bu genel tartışmanın sonunda, yeniçerilerle lonca üyeleri arasındaki bağlantıya yoğunlaşan literatürü kısaca gözden geçireceğiz; bu sorun, Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümlerle ilgilenen tarihçilerin "istatistik devleti"nin başlangıcının III. Selim'in saltanatına (1789-1807) denk düştüğünü keşfetmesiyle daha da önemli hale geldi. Bu dönüşümler otokratik bir merkezleşme eğilimiyle de bağlantılıydı; Baki Tezcan son zamanlarda dikkati

çeken bir şevkle ve ayrıntılı bir şekilde Namık Kemal'in (1840-88) yeniçerilerin bir zamanlar sıradan halkı bürokratik baskıya karşı koruduğu yolundaki ifadesini yeniden gündeme getirdi.⁷

Okurların çalışmayı bu arka planı göz önünde tutarak değerlendireceğini umuyoruz; ne mutlu ki son zamanlarda süren tartışmalara katılanlardan bazıları, en yeni düşünce ve gözlemlerini bu kitapta aktarmış bulunuyor.

Tehlike Altındaki Zanaatkârlar

Son yıllarda kent hayatının, özellikle İstanbul'un afetleri de tarihçilerini buldu. Nicolas N. Ambraseys ve Caroline Finkel, 1990 ortalarında 17. yüzyıl Anadolu ve İstanbul'unda kaydedilen çeşitli depremlerin aslında tek bir deprem zincirinin parçası olduğunu göstermişti; Ambraseys'in daha yakın tarihli dev çalışması, zanaatkârlar da dahil sultanın uyruklarının depremlerle ne kadar sık mücadele etmek zorunda kaldığını anlamamızı sağladı. Orta büyüklükteki depremlerin etkileri bile felaketle sonuçlanabiliyordu, çünkü yer hareketleri mangalları devirdiği veya ocakları yıktığı için yok edici yangınlara yol açıyordu.⁸ Kıtık ve açlıklara gelince, yakın zamana kadar bunlar tarihyazımında açıkça ortaya çıkmadı. Belki de bu ilgi eksikliği, bu tür felaketlerin 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı vakanüvislerinin yarattığı "iyi yağlanmış askeri makine" imajıyla pek uyuşmamasından kaynaklanıyordu. Sonuçta bütün 20. yüzyıl tarihçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1800'lerde ve 1900'ların başında çeşitli milliyetçi tarihyazımlarının alay ettiği aşağılamadan kurtarmak için bu görüşü benimsemişti. Ancak daha yakın zamanda, hem "klasik dönem" (1450-1600) hem de krizlerle geçen 1700'lerin sonunu ele alan çalışmalar bu tür kıtlıkların meydana geldiğini ve savaşlarda seferber edilen dev insan ve malzemenin bunlara hiç de olumlu bir katkıda bulunmadığını gösterdi. Son çalışmalar, Lütfi Göçer'in çok daha önce, 1960'larda ortaya attığı, yaşanan savaşların köylülerin geçimini tehlikeye attığı şeklindeki gözlemlerini haklı çıkardı.⁹ Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıllarda karşılaştığı zorlukların hepsini kötü hasat, salgın hastalık veya seçkinlerin iklim değişimini yönetememesine bağlamak abartılı olur. Ancak yoksul Osmanlı kent halkının, özellikle zanaatkârların yaşamında büyük bir felaket olarak kıtlıkları da eklemek önemlidir.

Zanaatkârlar ve aileleri ne yiyordu? Diyetleri büyük ihtimalle ekmek, bulgur, çorba, yoğurt ve bazı sebzelerden oluşuyordu; ancak bu konudaki varsayımların ortaya atılması kolay, kanıtlanması zordur. Muhtemelen daha iyi konumda olanlar bu temel yiyecekleri elde edebilirken yoksullar çok daha azı için mücadele etmek zorundaydı. Hayırsever yardımı vardı, ancak seyrekti: Ömer Lütfi Barkan ve Amy Singer'in gösterdiği gibi, pek çok imaret, vakıfların finanse ettiği okulların

öğrencilerine, ayrıca hoca ve dervişlere yemek sunuyordu. Elbette bu kurumlar özellikle kıtlık zamanlarında yoksullara da yemek dağıtıyordu, ancak sıklıkla birincil işlevleri bu değildi.¹⁰

Ayrıca İstanbul kent bölgelerinde yenen yemekleri belgeleyen metinler sadece çok az ve aralıklı olmakla kalmaz, daha çok durumu iyi olanların yemek alışkanlıklarıyla ilgilidir, gerçek yoksullar gölgelerin karanlığında kalır. III. Ahmed'in (sal. 1703-30) oğullarının ünlü sünnet düğününün yapıldığı yıldan, yani 1720'den anekdotik bir kanıt kalmıştır. Ancak bu metin düğünle ilgili değildir, ailelerini doyuracak durumda olmadıklarını söyleyen tersane demircilerinin verdiği bir arzuhaldir. Eşleri aile bütçesine katkıda bulunmak için yemek pişirmek ve paça satmak zorunda kalmıştır.¹¹ Bir taraftan bu kadınların müşterilerinin hiç olmazsa arada bir bu en ucuz hayvan proteinini tüketebilen, muhtemelen kısıtlı imkânlarla sahip komşularının var olduğunu düşünebiliriz. Ancak diğer yandan, demirciler ailelerini besleyemediklerini söylediğine göre, zanaatkârların veya eş ve dullarının hangi sıklıkla büyük vakıfların kapılarında sadaka için kuyruğa girdiğini de kendimize sorabiliriz.

Birsen Bulmuş ve Nükhet Varlık'ın gösterdiği gibi tek salgın hastalık hıyarcıklı veba değildi; gerçi büyük etkileri olmuş bu hastalık da son yıllarda dikkati çeken bir araştırma konusu oldu.¹² Bizim amacımız açısından, başka bir deyişle salgın hastalıkların zanaatkârların yaşamını nasıl etkilediğini belirlemek için hastalığın doğru tanısı çok önemli değildir; ister veba, ister tifüs, ister ciddi bir grip olsun, bunların hepsi aileleri geçim kapısından yoksun bırakıyor veya usta, kalfa ve çıraklar hastalandığı ve/veya öldüğü zamanlarda çalışma rutinini yok ediyordu. Özellikle çocukları etkileyen diğer hastalıklar birincil kaynaklarda o kadar az iz bırakmıştı ki, sadece yıllar önce, zamanın hijyenik koşullarını hesaba katarak bunların sıklığına dikkat çeken Halil İnalçık'ı izleyebiliriz.¹³

En azından İstanbul söz konusu olduğunda, yangınlar daha anlamlı bir çalışma konusu haline geldi.¹⁴ Birçok yangın fırıncılar nedeniyle ortaya çıkıyordu ama teneke ve ateşle uğraşan zanaatkârlar da yangına yol açıyordu; tersanede küçük ama yanıcı kenevir tozlarının ortasında çalışan halat imalatçılarından da söz etmek gerekir. Buna ek olarak araştırmacılar bu felaketlerin bazılarının muhtemelen siyasi nedenlerle başladığını düşünerek konuya ilgi duymuştur. Kanıtlanmış vakalar çok enderdir, Osmanlı başkentinde şu veya bu yangının belli bir amaçla, örneğin hallerinden memnun olmayan yeniçeriler tarafından çıkarıldığına dair söylentiler o kadar yaygındır ki, bu hikâyelerin bazılarının gerçeğe dayalı olup olmadığı kuşkusunu uyandırır. Ayrıca yangın bilerek çıkarılmadıysa bile, söndürüldükten sonra belli bir siyasi amaca hizmet edebiliyordu. Örneğin IV. Mehmed'in (sal. 1648-87) annesi

Hatice Turhan (ö. 1683), Yeni Cami'yi ancak bölgedeki Yahudi mahallesini yok eden 1660 yangınından sonra yaptırmıştı.¹⁵ Belli bir bölge yangın sonucu temizlenince, seçkinlerden birinin eskiden sıradan halkın oturduğu bir gayrimenkulü devralıp bir vakıf kurmak için kullanması daha kolaydı.

İstanbul'un mekânsal anlamda İslamlaşmasıyla ilgili son çalışmalar, büyük yangınların bu yönünü vurguladı; ardından Müslüman çoğunluk, İnalcık'ın yirmi yıl önce belirttiği gibi, gayrimüslimleri şehir dışına itebiliyordu. Bu kişiler Haliç'in kuzeybatı bölümüne, örneğin Hasköy'e veya Boğaz kıyısına yerleşiyordu; burası 1700'lere kadar nüfus yoğunluğu düşük bir bölgeydi.¹⁶ Daha da yakın bir tarihte bazı araştırmacılar bu sürecin gerçek olmadığından kuşkulandılar ama çalışmaları henüz yayımlanmış değil.

Ancak zanaatkârları araştırırken, bu insanların yangınların yok ettiği işyerlerinin kaybına nasıl tepki verdiğini düşünmek belki de daha anlamlıdır. Evliya Çelebi, İstanbul'da büyük bir yangını mucizevi bir şekilde atlatan bir nalıncının dükkânının hikâyesini anlatmıştır.¹⁷ Yazar, bu olayı mütevazı zanaatkârın "mübarek" oluşuna bağlar; dükkânın sahibi olan vakfın mütevellisi, işyerinin değerlendirildiğini bildiğinden, onu daha yüksek bir paraya bir Yahudi zanaatkâra kiralar, bu Yahudi de daha sonra bir kazada ölür. Bu hikâyede kuşkusuz bir Müslümanla –üstelik evliya gibi bir Müslümanla– rekabet etmeye kalkışan bir gayrimüslime duyulan gizli bir düşmanlığın izleri sezilir. Bir ara Eyüp kadılığı yapmış olan ulemadan Şânizâde'nin (ö. 1826) bu tür yangınları büyük ölçüde kamu düzeni sorunu olarak görmesine yol açan, muhtemelen bu tür gözlemlerdir.

Aynı dinden olsalar bile zanaatkârlar arasındaki mücadeleler, işyerlerinin bulunduğu bölgede herhangi bir yangınla sonuçlanmaya mahkûmdu, buraları özellikle tekstil ve halat –ayrıca takunya ve nalın– gibi kentin atölyelerinde depolanmış yanıcı maddeler nedeniyle daha da fazla tehlike altındaydı.¹⁸

Zanaatkârlar İş Başında: Osmanlı Maddi Kültürünü Üretmek

Hayatları ne kadar zor olursa olsun, zanaatkârlar –ve bazen zanaatkâr kadınlar– çok geniş çapta üretim yapıyordu: Ne yazık ki günlük olarak kullanılan az miktarda ürün bize ulaştığı için, bunların çoğunu tereke defterlerindeki kayıtlardan ve diğer betimlemelerden tanıyoruz. Ayrıca uzun vadede para harcayabilecek durumdaki kentlilere yönelik ürünlerin sayısı gittikçe arttı. Eminegül Karababa'nın bir süre önce yaptığı çalışmaya göre, Bursa'da 16. yüzyıl ortasıyla 17. yüzyıl ortası arasında eskiden seçkinlere yönelik eşyaların daha ucuzları çıkmış, böylece tüketim en azından bir dereceye kadar "demokratikleşmiş"ti.¹⁹

Lüks mallara ilişkin kaynaklar görece daha fazla olduğundan, maddi kültür ve bunu üreten insanlara ilişkin pek çok çalışma ister istemez bunlar üzerinde yoğunlaştı. Madeni eşyalar özellikle iyi bir kaynak oluşturur; çünkü kendi kiliseleri için gümüş eşya üreten Ortodoks zanaatkârlar sadece işi ısmarlayan müşterilerin adlarını değil, kendi adlarını da kaydediyorlardı, ayrıca eşyanın üretim tarihini veriyorlardı. Böylece Brigitte Pitarakis ve Anna Ballian'ın çalışması sadece Ortodoks zanaatkârlardan oluşan loncaların varlığını kanıtladı; bunlardan bazıları istedikleri kilise ve manastırlara gümüş kadeh ve süslemeler bağışlayacak kadar zengindi.²⁰ Ayinlerde kullanılmak üzere Bizans geleneğinde son derece süslü dokumalar üreten ve çoğu kadın olan zanaatkârlar da isimlerini ve üretim tarihini genellikle kaydediyordu.

Çoğu yüksek kalitede başka imalat ürünleri de Osmanlı sarayı ve yüksek düzeydeki görevlilerle ilişkileri nedeniyle kaydedilmekteydi. Minyatür yapanlar özel olarak dikkati çekiyordu. 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı beyleri, nakkaşları sadece seçkin müşterilerinin değil, kitaplarını süsledikleri yazarların da altında görmelerine rağmen, bu kişiler atölyeleri ve/veya minyatürlerde yer alan müşterileriyle karşı karşıya geldikleri için yeterince önemliydi.²¹ Ayrıca bunlar resmi belgelerde *ehl-i hiref* arasında sayılıyordu; *ehl-i hiref* adı verilen grup sadece bugün sanatçı kabul ettiklerimizi değil, terimin dar anlamıyla zanaatkârları da kapsıyordu; gerçi bu zanaatkârların özel becerileri nedeniyle seçilmiş olup olmadıklarını bilmiyoruz. 1500'lerde sarayda görevli bu tür 600-900 kişi vardı; tarihçi ve yazar Mustafa Âli sayılarının iki bin olduğunu bile iddia etmişti.²²

Ehl-i hirefe dahil insanların isim ve ödemelerinden oluşan erken tarihli bir kayıt (1526) yayımlanmıştır: Kanuni Sultan Süleyman'ın (sal. 1520-1556) saltanatının ilk yıllarına ait olduğundan, bu kayıta padişahın babası I. Selim'in Tebriz'i kısa süreliğine fethettiği sırada İstanbul'a getirdiği bazı uzmanların da adlarını görüyoruz.²³ Ancak Süleyman dönmek isteyenlere izin verdiğinden Tebrizli sanatçılar çoktan gitmiş olmalıydı; ayrıca sonraki on yıl içinde bazıları da kuşkusuz ölmüştü. Sultanın İran tarzı sanat ve kültür modelleri üretmesini beklediği bu insanlar dışında, sarayda muhtemelen Batı'dan gelmiş sanatçı/zanaatkârlar da bulunuyordu, ancak bunların etnik kökenleri bilinmemektedir.

Ehl-i hiref üyeleri, ücretlerinin dışında belli ki bir pey akçesi de alıyorlardı, böylece sultanlar gerektiği zaman bunların hizmetinden yararlanabiliyordu; muhtemelen işler kesat olduğunda özel müşterilerin siparişlerini de kabul ediyorlardı. Minyatür sanatçılarına gelince, saray siparişleri 1600'lerin sonunda azalınca, yüksek düzeyde beceri sahibi ustaların bile Osmanlı başkentinde geçirdikleri zamandan geriye anılar götürmek isteyen yabancı elçilik personeli için çalıştıkları öne sürülmüştü.²⁴ Aynı zamanda, saray atölyelerinin üyelerinin bayramlarda ve diğer özel günlerde

sultanlara armağanlar sunması âdettendi, bunun için ödül alabiliyorlardı. Sonuç olarak, *ehl-i hiref*in işverenleriyle ilişkisi bugün anladığımız anlamda piyasa gereklerine uymuyordu, sarayın desteklediği bir yeniden dağıtma sisteminin parçasıydı.

Nakkaşhane diye bilinen atölyede çalışan *ehl-i hiref*in öneminin başlıca nedenlerinden biri, bir dizi lüks üretim için model oluşturmalarıydı: En azından 1500’lerde, tekstil ürünleri, kiremit harmanı, çini kâse ve kadehler, kitap ciltleri ve kitap tezhipleri birbirine çok benziyordu. Bunların nasıl yayıldığı daha az bilinmektedir. Bazı durumlarda saray görevlileri çizimleri, hatta yeni geliştirilmiş bir tasarımı bilen ustaları imalathanelere gönderiyor olabilirdi. Başka durumlarda, özellikle saray dışı müşteriler varsa, herhalde özenme kilit bir rol oynuyordu; sonuçta 1900 ve 2000’lerde bile moda endüstrisi sık sık film oyuncularını ve kamu yaşamının diğer ünlü kişilerinin giydiği kıyafetleri kopya etmekteydi. Değerli eşyaların çevrime sokulması tasarımın yayılmasına da katkıda bulunmuş olmalıydı: Örneğin 1600’lerin başında Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bir Ortodoks piskoposun ayinlerde kullanabilmesi için yeniden süslenen Bursa işi bir ipek kaftan günümüze ulaşmıştır.²⁵ Büyük ihtimalle, Hristiyan imajları taşıyan ancak Osmanlı saray tasarımlarının tipik özelliği olan lale ve diğer çiçek desenlerini de içeren Bursa işi ipekleri sipariş verenler, sultandan bu motiflerin kullanılması için emir almış değildi. Belki de sipariş veren müşteriler için tasarımların sadece estetik bir çekiciliği vardı veya belki bu kişiler sarayın da sevdiği desenleri kullanarak armağan ettikleri kişileri etkilemek istemişlerdi. İş daha da karmaşıklılaşıyordu, çünkü Osmanlı ve Venedikli ipek kumaş üreticileri birbirlerinin tasarımlarını kopya etme eğilimindeydi; en azından Venedik söz konusu olduğunda, amaç bu kumaşları seçkin Osmanlı tüketicileri için daha cazip hale getirmektir. Bu nedenle resmi emirler nakkaşhane tasarımlarının popülerliğini yalnızca kısmen açıklayabiliyordu.

Bazı alanlarda günümüze kalan zanaat ürünleri diğerlerine göre daha fazla olduğundan bakış açımız bir bakıma sınırlıdır: Örneğin deri ve ahşap eşyanın yaşama oranı çiniye göre daha azdır, ancak bu hafif ve daha az pahalı ürünler uzun yolculuklarda taşınabilir, hatta ihraç edilebilirdi. Habsburg hanedanından Arşidük II. Ferdinand’ın (1529-95) Innsbruck’un (Avusturya) hemen dışındaki Ambras Kalesi’nde bulunan koleksiyonunda, Osmanlı zanaat ürünleri olan şık deri ayakkabılar ve yemek tepsileri, ayrıca sultanların topraklarından gelme süslü ahşap tabak ve kaşıklar vardır. Bu eşyaların bazıları mükemmel koşullarda saklanmış ve Osmanlı piyasasında bir zamanlar bulunan, nakkaşhane tasarımı modasını uzak diyarlara bile yayan, şık ancak saray dışı nesnelerle ilgili bir fikir vermektedir.²⁶

Sanat ve maddi kültür tarihçileri silah yapımını da incelemiştir, bunun bir nedeni kısmen çok süslü ürünlerin günümüze kalmasıdır. 1700’lerde aralıklı olarak

Polonya kralı da olan Saksonya düklerinin koleksiyonlarıyla ilgili yeni bir yayın, bu prenslerin elinde 16. yüzyıla kadar giden silahların bulunduğunu ortaya çıkardı; bunların hepsi Sultan Süleyman ve ardıllarıyla savaşlarda elde edilmiş değildi, Floransalı Medici ailesinden Osmanlı süs eşyaları olarak hediye edilmişlerdi.²⁷ Bazı kılıç, pala ve tüfeklerde çoğunlukla Kuran ayetleri, ancak zaman zaman da mısra ve beyitler yazılıydı. Bizim için daha da önemlisi, bazı durumlarda üreticiler işi bitirdikten sonra isim ve tarih de belirtmişlerdi. Üreticilerin çoğu Müslümandı; ancak İstanbul’da mı yoksa bir taşra dükkânında mı çalıştıkları bilinmemekteydi. Ayrıca adını yazan kişi, bu kadar yüksek kalitede ürünlerin yapımında emeği geçen uzmanlardan sadece biri olmalıydı, çünkü tezhip ve kakma muhtemelen ayrı atölyelerin sorumluluğundaydı. Bazı Osmanlı silahlarının Saksonya koleksiyonuna ulaştıktan sonra gözden geçirilip onarıldığı bilinmekle birlikte, bu tür uygulamaların Osmanlı atölyelerinde de geçerli olup olmadığını bilmiyoruz.

Akademik ilgi, küçük atölyelerin yanı sıra tophane, askeri tersane ve baruthane gibi daha büyük işyerleri üzerinde de yoğunlaştı.²⁸ Osmanlı tarihçileri Osmanlıların 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa sahnesini belirleyen silah üretimi ve taktiklerdeki teknolojik değişimlere katılıp katılmadığını –ve eğer katıldılarsa ne ölçüde katıldıklarını– anlamaya çalıştı.²⁹ Gábor Ágoston, Osmanlı ordusunun 1500 ve 1600’lerde sultanların yürüttüğü seferler için yeterli miktar ve nitelikte küçük ve orta çapta silah ürettiği sonucuna vardı. Sonuçta, 1500’lerin ortasına kadar bu ordular büyük başarılar elde etmiş, hatta 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşı’nda (Uzun Savaş) en azından Habsburg “Viyana kralları”nın elinden belli sayıda kale almayı başarmıştı. Bu bağlamda Ágoston, Osmanlı silah yapımcılarının teknolojik öncülerin arasında yer almamakla birlikte, rakiplerinin gerisinde de kalmadığını gösterdi. Çalışması, buna ek olarak 18. yüzyıla kadar Osmanlı ordularının barut yapımında kendi kendilerine yeterli olduğunu ve 1700’lerin ortalarında bu belirleyici avantajı kaybetmesine rağmen sultanın ordusunun 18. yüzyılın tam sonunda kendi kendine yeterliliği yeniden yakaladığını ortaya koydu. Ne yazık ki Ágoston’un lojistiğe odaklanması, yazarın biraz ayrıntılı olarak tartıştığı güherçilenin çıkarıldığı köyler dışında Osmanlı silahlarını üreten insanları geri plana itmesine neden olmuştur.

Askeri tersane konusunda en önemli çalışmayı son yirmi yılda İdris Bostan yaptı. Daha yeni çalışmalarında İstanbul tersanesinde üretilen gemi türlerine ve 1600 civarındaki Uskok korsanlarına odaklanmasına rağmen, askeri tersane üzerine derinlemesine incelemesi, gemileri yapan veya sonradan kullanan zanaatkâr sınıflarını da kapsıyordu. Çoğu zaman günümüze ulaşmış kaynaklar yalnızca belli bir proje için seferber edilen uzman zanaatkârların sayısından söz etmekteydi; aynı kısıtlama Osmanlı savaş gemilerinin işlemlerini sağlayan farklı denizci sınıfları için

de geçerliydi.³⁰ Belki Galata kadı sicillerinde yapılacak bir araştırma bu “kemikler”e biraz “et” kazandıracaktır; çünkü idari olarak Galata’ya bağlı olan, tersanelerin yakınındaki Kasımpaşa mahallesi canlı bir bölgeydi, sakinleri kuşkusuz sık sık yerel kadının önüne çıkıyordu. Gemi yapımcıları ve denizcilerin sosyal tarihiyle ilgili bir araştırma aynı zamanda hem kürek mahkûmu olan hem de savaşta ele geçen esirleri de kapsamalıdır. Ne yazık ki, bu Müslüman ve gayrimüslim köle işçiler henüz tarihçilerini bulmuş değildir.³¹

Günlük ürünlere gelince, İstanbul fırıncıları Mehmet Demirtaş’ın 1600’lerle ilgili monografisi ve Salih Aynural’ın 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başını kapsayan monografileri sayesinde en iyi bilinen üretim dalıdır.³² Aynural, III. Selim (sal. 1789-1807) ve II. Mahmud (sal. 1808-39) döneminde, Rusya ile savaş İstanbul’u Karadeniz sahilinde geleneksel kaynaklarla beslemeyi zorlaştırdığı sırada çıkarılan yoğun düzenlemelere odaklandı. Demirtaş ise ekmek tedarikinin, Bizans dönemi dahil olmak üzere, uzun bir yasal düzenleme tarihi olduğunu vurguladı. Ayrıca 1600’lerde çoğunluğu ya Ermeni ya da Müslüman Arnavut olan fırıncıların çalışma koşullarını bazı ayrıntılara inerek tartıştı. Bütün fırıncılar dinlerine bakılmaksızın aynı loncanın üyesiye, Müslüman ustalar genellikle Müslüman işçi tutmayı tercih ediyor, gayrimüslimlerin temizlik konusunda yeterince dikkatli olmadığını iddia ediyorlardı.³³ Bu pratik kaygının ötesinde, birçok Müslüman da temel besin maddelerinin hazırlanmasıyla uğraşan insanların namazında niyazında dindar kişiler olması gerektiğini düşünüyor olmalıydı. Dolayısıyla Evliya Çelebi, 17. yüzyıl Kahire’inde ekmek üretiminin büyük ölçüde evde yapıldığını, kadın ve kızların bazen satışla da uğraştığını biraz şaşırarak not etmişti.³⁴

Zanaatkârlar ve Din veya Tarikat

Balkanlar’da İslamlaşma geç Ortaçağ’da, sultanlar bu bölgeyi fethettiği zaman başladı. Ancak Arap topraklarından hiç söz etmesek bile, Anadolu’da bu süreç Osmanlı sultanlarının 1300’lerle 1517 arasında bölgeye egemen olduğu sırada büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ama içlerinde Diyarbakır, Sivas ve Kayseri’nin de bulunduğu bazı önemli Anadolu kentlerinde 20. yüzyıla kadar çoğu zanaatkâr olan önemli miktarda gayrimüslim de vardı. Halep, Kudüs ve Kahire’de de belli sayıda gayrimüslim zanaatkâr bulunuyordu. İstanbul’da gayrimüslimlerin nüfustaki oranı zaman zaman yüzde 40’ın üzerine çıkabiliyordu; bu nedenle kentte çok sayıda Hristiyan ve Yahudi zanaatkâr yaşıyordu.³⁵ Balkanlar’da Müslümanlar çoğu zaman kentlerde otururken, köyler Ortodoks olarak kalmıştı; ancak böyle olsa da, en azından bazı yerlerde Müslüman ve gayrimüslim zanaatkârlar bir arada, zamana ve yere göre ya rahat ya da rahatsız bir yakınlık içinde yaşamlarını sürdürüyordu.

Bu durum, dine dayalı işbölümü iddiası, karma loncalar ve zanaatkâr yaşamında İslami mistisizm ve fütüvvetin (davranış adabı) rolü gibi konularda üç farklı araştırma sorusu ortaya çıkardı. Belli din veya tarikat üyelerinin belli bir zanaatta uzmanlaştığını uzun süredir biliyoruz; dolayısıyla üyelerinin çoğu, hatta tamamı Müslüman, Yahudi, Ortodoks veya Ermeni olan loncalara rastlayabiliriz.

Ancak 1800'lerin sonunda, bazı araştırmacılar Osmanlı dünyasında belli bir dine aidiyetin halkın yapabileceği veya yapamayacağı işleri belirlediği iddiasını ortaya attı. Eğer tam anlamıyla uygulansaydı, böyle bir ilke üretim ve ticarete önemli ölçüde sekte vururdu, çünkü belli bir din veya tarikatin üyeleri bazı dallarda mutlak güç sahibi olurdu. Başka türlü söylersek, belli bir kentte hem belli bir ticarete faaliyet gösteren zanaatkâr sayısı hem de o faaliyet üzerinde tekel hakkına sahip din veya tarikate bağlı insan sayısı azaldığı takdirde, darboğaz ortaya çıkardı; çünkü diğer din/tarikat üyelerinin söz konusu ticarete artık faaliyet göstermeyenlerin yerini almasına izin verilmeyecekti. Muhtemelen, "dine dayalı işbölümü" kavramı, Osmanlı toplumsal yapısının gelişmeye ve reforma direniş gösterdiğini iddia edenler için bir dayanak oluşturmuştu.

Ancak Cengiz Kırılı'nın 1800'ler civarında İstanbul'da faaliyet gösteren bini aşkın işyeri üzerinde yaptığı çalışma, iş aramak için İstanbul'a gelen çok sayıda göçmen için din veya tarikatten çok geldikleri bölgenin önemli olduğunu gösterdi.³⁶ Zincirleme göç, çoğu zaman memleketlerine dönmeye hazır olan yaşlı zanaatkârların işlerini aynı bölgeden daha genç erkeklere devretmesi anlamına geliyordu, böylece belli bir kent/bölgeden gelen Müslüman ve gayrimüslim göçmenler İstanbul'da aynı alanlarda çalışıyordu. Daha yakın tarihli bir makalede, Betül Başaran ve Cengiz Kırılı inceledikleri farklı sicillerden, yani III. Selim'in krizle dolu saltanatından kalma kefalet defterlerinden elde ettikleri bilgiyi topladılar; buna göre, İstanbul'da yaşamak için geçerli bir kefil sahibi olmak gerekiyordu.³⁷ Kırılı ve Başaran dine dayalı işbölümü iddiasının ötesine geçerek başkente yönelik göçü incelemeyi planlamaktadır; dine dayalı işbölümünün sadece belli yer ve ticaret alanlarıyla sınırlı olduğu, üretici ve üretimin kaderini belirleyecek kadar yaygın olmadığı ortaya çıkar.

Aynı loncanın veya birbirine benzer ve rakip örgütlerin farklı din/tarikatlere ait üyeleri arasındaki ilişkiler çok fazla araştırılmadı. Bu konuda Onur Yıldırım önemli bir katkıda bulunarak, Müslüman ve Hristiyan ipek bükücüleri arasındaki bir çatışmayı inceledi; bu çatışmada iki taraf Müslüman üyelerin gayrimüslim lonca üyelerine nasıl davranması gerektiği konusunda anlaşamamıştı.³⁸ Ancak yazarın sözünü ettiği "şeref ve itibar" konusundaki çatışma, zenginleşmiş gayrimüslimlerin artık eskisi gibi aşağılayıcı muamele görmeyi kabul etmemesinden de kaynaklanmış olabilirdi. Elbette gelecekte benzer belgeler ortaya çıkabilir.

Buna karşılık, İsmail Hakkı Kadı'nın kısa süre önce incelediği İzmirli lonca üyeleriyle ilgili kayıtlarda “şeref ve itibar” konusundaki çatışmalardan eser yoktu. Bu noktadan söz etmeye değer, çünkü İzmir –ve bir dereceye kadar yazarın da ele aldığı Ankara– yeni zenginleşmiş gayrimüslimlerin Müslüman meslektaşlarından gördüğü muhtemel aşağılayıcı muameleye isyan etmesini bekleyebileceğimiz yerler arasındaydı.³⁹ Kadı'nın bulduğu belgelere göre, çatışma çizgileri çoğu zaman bulanıktı. Bazı Müslüman ve gayrimüslim zanaatkârlar, sadece Avrupa'dan gelmiş bir yabancıya karşı değil, başka durumlarda da müttefik olabiliyordu. Kuşkusuz burada sözünü ettiğimiz, İstanbul'daki yetkililere başvurmayı gerektirecek kadar ciddi çatışmalarda bile tarafların aldığı tavrı dinin belirlediğini söylemek için yeterince neden yoktu. Kadı'nın tartıştığı, arşiv kayıtlarına göre Avrupa mahallesinin dışında çalışan İzmirli marangozların (*neccâr*) bir-iki gayrimüslim dışında çoğunlukla Müslüman olduğunu gösteren tek bir vakanın ne derece önemli olduğunu bilmiyorum. Öte yandan, sultanın çatışmayla ilgili bir rapor yazmakla görevlendirdiği İstanbullu bir kadı, Avrupa mahallesindeki zanaatkârlar dışında kentin diğer yerlerindeki marangozların hepsinin Müslüman olduğunu belirtmişti.⁴⁰ Elde yeterince veri olmadığından kadı sadece genelleme mi yapıyordu yoksa Müslümanlarla gayrimüslimleri ayırmak gibi siyasi bir gündemi mi vardı?

Lonca üyelerinin dine göre ayrışması belli ki zamanın ruhunun bir parçasıydı; İstanbul'da 17. yüzyıl sonunda taşçılar ve ilgili uzmanlık dalları konusundaki bir araştırma, farklı dinden insanların nasıl birlikte çalıştığı –veya çalışmayı başaramadığı– konusundaki bilgimizi artırmıştır.⁴¹ Burada Müslüman ve gayrimüslimlerin rollerinin yeniden tanımlanması gerekmektedir, çünkü inşaattaki Hıristiyan zanaatkârlar, Müslüman meslektaşlarının müdahalesinden şikâyetçi olmuştu. Merkezi hükümetin gayrimüslimlerin tarafını tutması da dikkate değerdir. Öte yandan sultanın memurları da sultanın bahçelerinde çalışan ve gayrimüslim meslektaşlarının işlerini yapmalarına engel olduklarını iddia eden Müslümanlardan gelen şikâyetlerle uğraşmak zorunda kalmışlardı. Bu belgeler ve Oya Şenyurt'un bunlara ilişkin tartışması özellikle ilginçtir, çünkü Şenyurt'un bulguları, Yıldırım'ın önceki bir makalesinde incelediği gerilimleri doğrulamaktadır.⁴²

Müslümanlarla gayrimüslimler gırtlak gırtlığa geldiğinde, sorun genellikle ekonomik fırsatlardı. Bu gözlem Kadı'nın araştırdığı İzmir'deki vakalarda olduğu gibi, 18. yüzyıl İstanbul'unda kayda alınmış çatışmalar için de geçerlidir. Örneğin Yahudi ve Müslüman *attârlar*, kadı mahkemesinden aldıkları sonuçtan tatmin olmayarak merkezi hükümete başvurdıklarına göre, çözümsüz gibi gözükken bir çatışmaya girmişti.⁴³ İzmir ve Ankara'da olduğu gibi İstanbul'da da şikâyetçi zanaatkâr ve dükkân sahipleri, genellikle başka dinden olan rakiplerinin kendi işlerine karıştığını

veya çok önemli malları tekelleştirdiklerini ve böylece hayatlarını kazanmalarına engel olduklarını iddia ediyorlardı.

Bu bölümde tartışılan vakalarda, iki taraf ayrı dinlerin mensubuydu. Ancak aynı tür çatışmalar aynı inançları paylaşan zanaatkârlar arasında da çıkabiliyordu, çünkü ekonomik kazanç fırsatını tepmek isteyecek fazla insan yoktu. Merkezi hükümete gelince, onlar da öncelikle huzuru sağlamakla ilgileniyor, kavga sonuçlanınca iki tarafı da uyum içinde yaşamaya çağırıyordu. 1800 yılı civarındaki neredeyse ölümcül krize rağmen, yetkililerin gayrimüslimleri başkentten tamamen uzaklaştırarak yerlerine Müslümanları geçirmekle ilgilendiğine dair bir kanıt yoktur.

Inez Aşçerić-Todd, zanaatkâr hayatı ve dinine farklı bir bakış açısı getirerek Bosna tarzı Osmanlı loncalarının fütüvvet diye bilinen, İslamın mistik bir yorumuyla yakından ilişkili davranış biçimiyle bağlantılarını araştırdı.⁴⁴ Bu konu Osmanlı zanaat örgütleriyle ilgili ilk yayınlarda merkezi bir yere sahipti; ancak sonraları çekiciliğini büyük ölçüde yitirmişti, bunun nedeni de kısmen arşiv kaynaklarının bu konuda söyleyecek fazla şeyi olmamasıydı. Ancak Osmanlı Bosna'sıyla ilgili olarak zanaatkâr fütüvvetiyle ilgili –çoğu edebi– çok daha fazla kaynak vardı; burada yerel yazarlar, genç zanaatkârlara eğitimlerinin bir parçası olarak fütüvvet dayalı bir dizi değerin aşılandığını kaydetmişti. Zanaatkârların bu etiğe uyup uymamaları konusunda çırakları nasıl sınıadığı hakkında bile bilgi sahibiyiz; merkezi eyaletler ve Arap topraklarına ilişkin Osmanlı kaynakları çıraklık konusunda çok az bilgi verdiğinden, bu metnin ortaya çıkışı çarpıcı bir keşif oldu.⁴⁵ Saraybosna zanaat dünyasının bir başka önemli özelliği de, yeni ustaların şedd kuşanmasıyla ilgili hesapların düzenli biçimde tutulmasıydı; bunların bir örneği basılı olarak bulunabilir. Evliya bize Osmanlı merkezi eyaletleri konusunda IV. Murad'ın (sal. 1623-40) bizzat katıldığı daha dramatik İstanbul törenlerinden birini anlatmış olmasına rağmen, bu başlangıç törenlerine ilişkin muhasebe kayıtlarının henüz bulunmamış olması, bu kaynakların değerini daha da artırmaktadır.⁴⁶

Bu birincil kaynaklar ve Inez Aşçerić-Todd'un çarpıcı tartışması önemli bir soruya yol açmaktadır; ne yazık ki buna verilecek bir cevabım yok: Saraybosna'daki durum fütüvvetin etkisine ilişkin daha az belgenin bulunduğu diğer Osmanlı kasaba ve kentleri için ne ölçüde bir model oluşturabilir? Yoksa Saraybosna'nın Osmanlı sınırındaki konumundan kaynaklanan, yerel zanaatkârları fütüvvet değerlerini işlerinin bir parçası haline getirmeye iten özel bir durum mu vardı? Müslüman zanaatkârlarla –eğer varsa– gayrimüslim zanaatkârlar arasındaki ilişkiler neye benziyordu?⁴⁷ Bu ve bunun gibi sorulara ilişkin bilmediğimiz daha çok şey var.

Varsayımlar: Zanaatkâr Loncaları Nasıl Ortaya Çıktı ve Nasıl Geriledi?

Osmanlı zanaat loncalarının ortaya çıkışına ilişkin bir şey söylemek zordur, çünkü bunlar belki 1400'lerin sonunda, kesin olarak ise 1500'lerin başında ve ortasında ortaya çıkmıştır. Ancak o dönemde, en azından 18. yüzyılın ortasına kadar sosyal tarih açısından başlıca kaynağımız olan kadı sicilleri çoğu kasaba ve kentte yoktu ya da eğer tutulduysa bile günümüze ulaşmadı. Zorluk, *hirfet* ve *esnaf* terimlerinin ikisinin de ya terzilik veya ayakkabıcılık gibi bir zanaatı, ya bunları yapan kişilerin örgütünü ya da bu işle ilgili zanaatları ifade etmesinden kaynaklanıyordu. Bugün kullandığımız ve bir ticarete değil de bir örgüte işaret eden “lonca” terimine gelince, bu kelimenin de 18. yüzyılda belli loncaların üyelerinin toplandığı yer anlamına geldiği anlaşılmaktaydı. Belli ki bugünkü anlam sonradan ortaya çıktı: 1890 tarihli Redhouse sözlüğünde lonca İngilizceye *club* (kulüp) olarak çevrilmişti.⁴⁸

Kolaylık açısından, açıkça bir örgütü ifade ettiklerinde *hirfet* ve *esnaf* sözcükleri yerine “lonca” sözcüğünü kullanacağız. Metinlerde kethüda, şeyh veya yiğitbaşı gibi belli makam sahiplerinden söz edildiğinde, bir örgütün varlığı kesindir. Ancak böyle olmasa bile, *ehl-i hibre* (tecrübeli ustalar) zanaatkâr haklarını savunmak için mahkemeye –hatta saraya– başvurduğunda, gevşek yapıda da olsa bir örgütün söz konusu olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca, zanaatkâr örgütleri bir kez kurulunca, üyelerinin söz konusu işin yapılmasını tekelleştirmek eğiliminde olduğu açıktır. Her zaman başarılı olamasalar bile, Osmanlı zanaatkârlarının bu hedefinden kuşku duyulamaz.

18. yüzyıl başında, işini yapabilmesi için bir ustanın bir “gedik” sahibi olması genel uygulama haline geldiğinde, Osmanlı loncalarının tarihinde yeni bir aşama başladı. 17. yüzyılda İstanbul’da bu uygulama istisnaiydi. Robert Mantran bunun tersini iddia ettiyse de, başvurduğu kaynaklar çoğu zaman 1600’lerle değil, 18. yüzyıla ilgili ikincil literatürdü; bu anlamda Mantran kitabını yazdığı 1950’lerin ruhunu yansıtıyordu ve o zamanlar Osmanlı kurumlarının uzun dönemli istikrarı, hatta hareketsizliği neredeyse kesinleşmiş bir kuram sayılıyordu. Ancak yine de 17. yüzyıla ilişkin, sakalarla (su taşıyıcılarıyla) ilgili gedikler hakkında belgelenmiş bir vaka vardı. Mantran, mühimme defterlerinde bu konuda önemli bir arşiv belgesine ulaşmıştı; ayrıca Evliya’nın Osmanlı başkentiyle ilgili, 1600’lerin ortasına ait büyük tasvirinde bu konuda referanslar bulunuyordu; Eunjeong Yi de 17. yüzyıl başındaki kadı sicillerinde gedik açmış birkaç loncaya daha rastladı.⁴⁹ Elbette resmen onaylı gediklerin bulunmayışı, zanaatkârların istedikleri yer ve zamanda bir dükkân açmakta özgür olduğu anlamına gelmiyordu, diğer ustaların izni her zaman şarttı.

Ancak böyle olsa da son derece gelişmiş prosedürlerin yerleşmesi görünüşe göre 1700'lerin bir yeniliği idi.

Gediklerin nasıl ortaya çıktığını ve zaman içinde artan popülerliğini anlamış olmayı Engin Deniz Akarlı'nın çabalarına borçluyuz.⁵⁰ Akarlı, önemli bir makalesinde, zanaatkârların bir öz savunma önlemi olarak zanaatlarını veya ticaretlerini belli bir yerde yapmak için özel bir hakka sahip oldukları fikrini geliştirdiklerini öne sürdü. Çünkü 18. yüzyıl boyunca sürekli savaşlar nedeniyle ağır baskı altında kalan Osmanlı mali yönetimi vakıflardan mali katkı istemeye başlamıştı, vakıf yöneticileri bütçelerini dengelemek için dükkân kiralalarını artırmıştı, dükkânların çoğu da zanaatkârlara kiralanmıştı. Bu tür kira artırımlarını zorlaştırmak isteyen zanaatkârlar da, geleneksel olarak bu dükkânlar üzerinde hak sahibi olduklarını, bunların ancak ilk kiracının üyesi olduğu loncanın diğer üyelerine devredilebileceğini öne sürmeye başladılar. Bazı zanaatkârlar kuşkusuz kira anlaşmalarını bu koşullarla savunuyorlardı, ancak Akarlı daha sonra yazdığı bir başka makalede bunun zayıf bir savunma olduğunu, çünkü vakıfların İslam hukukunun öngördüğü "adil" bir kira talep ettiğini belirtti.⁵¹

Elinizdeki kitaba bir başka önemli katkı yapan Onur Yıldırım ise en azından İstanbul'da gediklerin kurulmasının 18. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiğini, başka bir deyişle savaşla ilgili taleplerin yüzyılın sonraki dönemine göre daha az acil olduğunu, göreceli bir refah dönemine denk geldiğini öne sürdü.⁵² Yıldırım bu görüşü ortaya attığında henüz İstanbul kadı sicillerinin yayını başlamamıştı. Önemli sicillerin yayımlandığı günümüzde, çoğu gedik 1725'i izleyen yıllara tarihleniyor olsa da, Yıldırım'ın iddiası ilkesel olarak doğrulanmış oldu.⁵³ Çünkü 1726-38 arasında yetkililerin İstanbul'daki dükkân ve işyerlerinin yerleşimini öncelikli bir sorun olarak gördüğü anlaşılıyordu, o kadar ki zanaatkâr sorunlarına alışılmadık bir biçimde bütün bir defter ayrılmıştı. Kuşkusuz, İstanbul'da yapılan bütün işler için gedik gerekmiyordu ama 1740'tan çok önce zamanın eğilimi ortaya çıkmıştı.

Ne yazık ki memur ve zanaatkârları "gedik kurma"ya neyin yönlendirdiğini bilmiyoruz. Muhtemelen memurlar zanaat dünyası üzerindeki denetimi artırmak istiyordu. Yıldırım'ın belirttiği gibi, Osmanlı zanaatları 1500'lerin belirleyici özelliği olan nüfus artışı nedeniyle önem kazanmış ve sonraki yüzyılda da bu süreç durmamıştı. Sonuçta, iyi zamanlarda da kötü zamanlarda da her zaman İstanbul önemli ölçüde göç alıyordu, ancak Betül Başaran'ın dikkat çektiği gibi, kentin toplam nüfusunun 18. yüzyılda artıp artmadığına ilişkin olarak elimizde gerçek bir kanıt yok.⁵⁴ Ancak aynı yazarın belirttiği gibi, siyasal önlemlerin alınması için Osmanlı seçkinlerinin "sahadaki koşullar" ne olursa olsun bunların gerekli olduğunu algılaması yeterliydi.⁵⁵ Dolayısıyla göçmenler sadece kalabalık kent ma-

hallerinde hızla yayılan hastalıkların yol açtığı nüfus kaybını telafi etmiş olsa bile, eğer seçkinler İstanbul'un sürekli büyüdüğüne ve yönetilemez hale geldiğine inandıysa, zanaatkârların belli yerlere "sabitlemesi" gibi denetim önlemleri devletin gündemine girmiş olmalıydı. Zanaatkârlara gelince, yerleşik ustaların çoğunun, Osmanlı başkentine bir iş bulmak umuduyla yeni gelenlerin yaratacağı rekabetten korundukları için, bu durumdan hoşnut olduğunu düşünebiliriz.

Ancak her kuralın istisnası vardır; Oya Şenyurt'un, daha önce dinsel gerilimleri tartışırken karşılaştığımız, İstanbul inşaat meslekleri üzerine yaptığı zengin ve bilgilendirici çalışma, bazı loncaların ilkesel olarak "lonca sistemi"nin ruhuna aykırı "anlaşmalar"ı niye geliştirdiği konusunda fikir verir. Sonuçta, inşaat alanında faaliyet gösteren farklı dallar arasındaki sınırlar çoğu zaman belirgin değildi, bu nedenle kendi loncalarının uzmanlık alanına girmeyen ürünler üreten insanlarla karşılaşmak mümkündü. Bu durumun sağladığı imkânlar düşünüldüğünde, bazı ustalar kendi sorumlulukları altında "kullanıma hazır" binalar yapmak üzere anlaştıklarında girişimciye dönüşebiliyordu. Bu tür anlaşma ve düzenlemeler, hiç kimse şikâyet etmedikçe resmi izin bile alabiliyordu. Bu görelî akışkanlık bir yana, inşaat sektöründe gediklerin ustanın ölümünden sonra satılması oldukça yaygındı, ustanın vârisleri bu parayı miraslarının bir parçası olarak alabiliyordu.⁵⁶

Bu son gözlem bizi Yıldırım'ın öne sürdüğü, gediklerin loncaların zayıflamasına yol açtığı iddiasına götürüyor; çünkü sahipleri bu gedikleri istedikleri yerde kullanabilecekleri neredeyse özel mülkler olarak görmeye başlamıştı.⁵⁷ Bu ifade, "havâî gedik" olarak adlandırılan ve duruma özel bir anlam yüklemekteydi; böyle bir gedik herhangi bir yere bağlı değildi. Ancak sahibine işini sadece belli bir yerde yapma izni veren diğer çok sayıda gedik söz konusu olduğunda durum biraz daha karmaşık hale geliyordu. Kuşkusuz bu tür bir gedik sahibi onu da satabilirdi, satın alan da resmen bir lonca üyesi olmayabilirdi. Suriye'de bu süreç yaygın olsa gerekti, çünkü 1800'lerin sonunda ve 1900'lerin başında yerel olarak "kadak" denen gedik, sadece kira sözleşmesi anlamına gelmeye başladı.⁵⁸ Ancak en azından İstanbul için loncaların bu şekilde el değiştiren gedikler üzerindeki denetimi tümüyle kaybettiğinden pek emin değilim. Eğer "vahşi" transferler yaygınlaşsaydı, Vilayet Ahkâm Defterleri'ne kaydedilmek üzere şikâyet yağmış olması gerekirdi. Bu defterlerin İstanbul'la ilgili önemli bir bölümü yayımlanmıştır.⁵⁹ Ama ilgili loncanın üyesi olmadığı halde bir gedik alan kişilerin yaptığı suistimallere bu defterlerde çok sık rastlanmıyordu; gerçi kadı sicilleri ve başka yerlerde bu konuya kuşkusuz değinilmekteydi. Dolayısıyla bu işlemleri İstanbul'da loncaların dağılmasının başlıca nedeni olarak görmek sorun yaratır; yine de bu işlemler de sürece katkıda bulunmuş olabilir.

Kuşkunun bir nedeni de 1830 civarında, yani bizi burada ilgilendiren dönemin sonuna doğru, Evkaf-ı Hümayun’a başvuran zanaatkârların durumudur.⁶⁰ Nalan Turna, bazı koşullarda bu yeni resmi kurumla bağlantılı olmanın, insanların gedik kiralamasını ve böylece Yıldırım’ın sözünü ettiği esnekliği elde etmesini sağladığını belirtmiştir; başka bir deyişle ilgili loncanın tekeli çok zayıflamıştır. Ancak başka bağlamlarda aynı bağlantı “yabancılar”ı belli bir loncanın dışında tutmaya da yaramıştır. 18. yüzyılda İstanbul’da zanaatkârların işlediği suç ve kabahatleri araştıran Mehmet Demirtaş’ın bir çalışmasına göre, bir gediği resmi izin almadan devretmek, buranın sahibi sermayeyi sadece sınırlı bir zaman dilimi için bırakmak istese bile, ceza öngörülen bir suçtur.⁶¹ Sultanın memurları bunun için ceza öngördüğüne göre, bu olay en azından arada sırada meydana geliyor olmalıydı. Kısacası gedik devirlerinin sonuçları karmaşıktı. Suriye vilayetlerinde meydana gelenlerin İstanbul’da da olduğunu varsaymak çok doğru gözükmemektedir.

Duraksamaya yol açan bir başka neden de, Fehmi Yılmaz’ın ayrıntılarıyla incelediği başkent tütüncü esnafının hikâyesidir.⁶² Bu satıcılar 1726’da bir lonca kurmuş olmasına rağmen, tütün içmek 18. yüzyılda yaygın bir alışkanlık haline geldiğinden sayıları göz açıp kapayıncaya kadar artmıştı. Ancak 1800’lerin başında, önemli sayıda satıcının sultanın bürokratlarının dikkatinden kaçtığı ortaya çıktı; yirmi yıl sonra bu adamlar “kadim” satıcılar olarak resmen tanındı ve çoğuna gedik verildi. Bu sayımlar, az sayıda gayrimüslimin de resmen tanınmasına rağmen esas itibarıyla bir Müslüman tekeli olarak başlayan bir ticaret alanından önemli sayıda gayrimüslimi uzaklaştırmak için de bir fırsat olmuştu. Bu ayrıntılı hikâyede, gedik alarak loncadan bağımsız tütüncü satıcısı haline dönüşen lonca dışı insanların sayısının çok olmadığını görüyoruz; gerçi ticaretin yaygınlaşması ve gediklerin artması böyle bir sonuca yol açacak uygun bir ortam yaratmış olabilir. Ama görünüşe bakılırsa, yasal bir tütüncü olmak için lonca üyesi olmak/loncaya girmek gerekiyordu. Bazı durumlarda, Yıldırım’ın önerdiği senaryodakine benzer gelişmeler meydana gelmiş olabilir; elbette yeni bir belgenin bulunmasıyla burada çizilen resim değişebilir.

1800’lerin başına ilişkin bir başka lonca monografisi yine bu tür iki anlama çekilebilecek bir sonuçla bitiyor.⁶³ Nalan Turna’nın büyüleyici çalışması, İstanbul’daki özellikle istikrarsız olan berber gediklerine odaklanıyor. Yeniçeri Ocağı 1826’da ortadan kaldırıldıktan sonra devlet çok sayıda kahvehaneyi kapatmıştı; bunlar yeniçerilere aitti veya en azından “yeniçeri yatağı” oldukları düşünülüyordu. Ancak bu gediklerin sahipleri haklarını öne sürerek gediklerini kahvehaneden berbere çevirmişlerdi; yani kahvehanelerin sayısı azalırken berber dükkânlarının sayısı artmıştı. Turna bu küçük işlere önemli miktarda para yatıran hali vakti yerinde kişilere ait gediklere özel bir önem verir. Bu yatırımcıların çoğu ticaretin dışından

gelmişti; hatta kadınlara ait bazı berber dükkânları bile vardı. Dükkânlarını belli koşullar altında gerçek berberlere kiralayan bu yatırımcılar, loncaların denetiminin dışında kalmayı başarmıştı; ancak bazı durumlarda bunu yapamayanlar da vardı. Sonuçta ilgili loncanın denetimi ve çıkardığı kurallar etkisini koruyordu.⁶⁴

Turna'nın vardığı en önemli sonuç, 1800'lerin başında berber gediklerinin özel mülkiyete veya ona çok benzeyen bir şey oluşturduğuydu. Bu gedikler kadınlar tarafından bile satılabiliyor, satın alınabiliyor, miras edinilebiliyordu; bazı mal sahipleri bu gedikleri başka bir bağlamda sözünü ettiğimiz, yeni kurulmuş olan Evkaf-ı Hümayun'a kaydettirerek yatırımlarını korumaya çalışıyordu. Böylece Turna, 19. yüzyıldaki merkezileşmenin, genel kural böyle olmasına rağmen tümüyle “yukarıdan aşağıya” gerçekleşmediği sonucuna vardı. Bazı koşullarda, merkezileşmeyi ve resmi denetimi talep edenler, kendi mülkiyetleri olarak gördükleri malları korumak isteyen yatırımcılar olabiliyordu.

Süregelen bu tartışmaya yapılan en son katkı, İsmail Erünsal'ın 1604-1909 dönemini kapsayan etkileyici bir monografiyle yaşam ve faaliyetlerini incelediği kitap satıcıları (*sahhâf*) oldu.⁶⁵ Bu çok özel ticarete yakından bakan inceleme henüz basılmadığından, zenginliğinden yeterince söz etmek mümkün değil. Erünsal sadece İstanbul, Edirne ve Bursa değil, İslam dünyasının Osmanlı mülkünün bir parçasını oluşturan eski merkezlerini de içeren başlıca Osmanlı kentlerindeki kitap ticaretiyle ilgili geniş çaplı bir araştırma yaptı; araştırma hem elyazmalarını hem de basılı kitapları kapsamaktaydı. Sonuçta bütün dinsel metinler ellerinden geçen kitapçıların özel durumu, muhtemelen örgütlenmelerindeki farklılığı da açıklıyordu: 19. yüzyıl ortasına kadar loncanın başı “şeyh” unvanını taşıyordu, ancak o tarihten sonra diğer loncalarda olduğu gibi bu loncanın başına da bir “kethüda” geçti.⁶⁶ Bizim bakış açımıza göre, kitap satıcılarının maddi ve maddi olmayan mal varlıklarıyla ilgili bölümün özel bir önemi var: Sonuçta kitapçıların gedikleri maddi olmasa bile çok önemli bir servet kaynağıydı. Çünkü en azından 19. yüzyıl ortasına kadar, ölen kitap satıcılarının “kurallara göre” satılmaması gereken gedikleri piyasada ortaya çıkabiliyordu, bundan elde edilen gelir de mirasçılar arasında paylaşılıyordu; Erünsal 19. yüzyılda “ticari olarak alınabilecek” pek çok başka gedikle ilgili vaka da buldu. Araştırmalarımızın bu noktasında fazla genelleme yapmamamız gerektiği açık, zira belli bir yerde bir lonca için geçerli olan kurallar başka vakalarda geçerli olmayabilir veya bunlara fazla uyulmayabilir.

Bu muğlak noktalar göz önüne alındığında gediklerin sonu nasıl geldi? Her yerde daha 1800'lerin başında gürültüler duyuluyordu; tekeller lonca yaşamının vazgeçilmez bir koşulu olduğu halde, 1802'de yetkililer İzmirli ipek bükücülerinin ham ipek bükme konusundaki ayrıcalıklı hak talebine olumsuzyanıt verdi. Bu fermanın

yazarı kuşkusuz tekellerin genel olarak toplum için zararlı olduğunu düşünmüştü. Ancak bu konuda yönetici seçkin kesimin üyeleri muhtemelen farklı görüştelerdi, çünkü 1807’de aynı zanaatkâr grubu uzun süredir lobisini yaptıkları hakkı elde etti.⁶⁷ Ancak 1830’larda, İngiliz baskısıyla Osmanlı hükümeti tekelleri tamamen ortadan kaldırdı ve en azından ilkesel olarak bu önlem tekel ayrıcalığı anlamında gediklerin sonu olarak algılandı, ancak –şimdilik– Akarlı’nın incelediği vakıflara ait mülklerdeki haklar bunun bir parçası değildi. Bu anlamda gedikler yaşadı, 19. yüzyıl ortasında yenileri bile kuruldu.⁶⁸ Üstelik loncalar da 20. yüzyıl başına kadar yaşadı. 1910-12’de resmen kaldırılmalarına rağmen, loncalara çok benzeyen esnaf örgütleri Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında varlığını sürdürdü.⁶⁹

Zamanın Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisiyle birleşmek, loncaların zayıflamasında kuşkusuz önemli bir etkendi. Ancak bu etkinin büyük ölçüde dolaylı olduğu görülüyor; John Chalcraft’ın Mısır’la ilgili bu kitaptaki yazısında dikkati çektiği bir nokta, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgeleri için de geçerliydi. Donald Quataert’in yirmi yıl önce yayımladığı çığır açıcı çalışmanın gösterdiği gibi, üretim 1800’lerde kasaba ve kentlerde yerleşik loncalarda örgütlü zanaatkârlardan örgütlü olmayan kişilere doğru kaymıştı; bunların bir bölümü kadındı, hatta bazıları kırsal alanda yaşayıp çalışıyordu.⁷⁰ Ekonomik işlevlerindeki bu gerileme sonucu, loncaların tamamı değilse bile çoğu güçlerini o kadar kaybetmişti ki 1910-12’de resmen kaldırılmaları büyük bir tartışmaya yol açmadı. Dolayısıyla gediklerin sonu Avrupa’nın egemen olduğu dünya ekonomisinin yarattığı baskının doğrudan sonucuydu; ithal ürünlerin rekabeti Osmanlı üretim modellerinin yeniden yapılanmasını gerektirmiş, bu da sonunda loncaları gereksiz hale getirmişti.

Özetle, yayımlanmış ve yayımlanmakta olan çok sayıda çalışma böyle bir dönemleştirmenin geçerliliğini ancak kısa bir dönem için koruyabileceği anlamına gelse de Osmanlı loncalarının tarihinde şimdilik dört dönem saptayabiliriz.⁷¹ 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başından önce, loncalarla ilgili çok az şey bilinmektedir ve çoğu yerde zanaat uygulamalarını düzenleyen ve piyasada tekel kurmayı amaçlayan örgütler henüz ortaya çıkmamış olabilir. Sadece bu konu hakkında bilgi sahibi olmadığımızı kabul etmek en iyisidir.

Fütüvvet ruhunu benimsemiş cemaatler kuşkusuz Anadolu’da ve sonraları Bosna’da faaldi; ancak bu örgütlerin ne ölçüde ekonomik bir rol üstlendiğini, zanaatkârların bu örgütlerde ne kadar söz hakkına sahip olduğunu söylemek zordur. Sonuçta kimi yerlerde bu tür camiaların bazıları çok zengin üyelere de sahipti, belki de hayati kararları zanaatkârları atlayarak bunlar veriyordu. 1500’lerde Osmanlı arşiv belgelerinde zanaatkâr çıkarlarını savunan örgütler olarak loncalar daha sık görülmeye başladı ve 16. yüzyıl sonunda bu örgütler iyice yayıldı. Bu ikinci aş-

mada gedikler henüz çok yaygın değildi; ancak 1700'lerin başında Osmanlı devlet aygıtının bireysel zanaatkârların işlerini belli yerlerde yapması için tekel hakları vermekte önemli bir rol oynadığı görülmüyordu. Bu müdahalenin sonucu olarak gediklerin oynadığı önemli rol göz önüne alındığında, Osmanlı lonca tarihindeki üçüncü aşama 1720-1800 arasında bir kurum olarak loncanın altın çağı sayılabilir.

Ancak uzun vadede ve en azından bazı loncalarda, gedik sahipleri bu hak ve zorunlulukları özel mülkiyet olarak görmeye ve lonca kararlarını eskisine göre daha az ciddiye almaya başladı; üstelik 19. yüzyıl Osmanlı seçkinleri arasında, atalarına kıyasla tekellerin yarar veya zararları konusunda güçlü bir görüş birliği yoktu.⁷² *Mea culpa*: Bu sorunları 1900'lerin sonu ve 2000'lerin başında tartışırken, gedikleri genelleştirmeye çok daha yatkındım, iddialarım daha sınırlı verilere dayanıyordu, oysa yeni monografiler tekel ayrıcalıkları, özel mülkiyet ve gedikler konusunda büyük değişikliklerin var olduğunu gösterdi. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe daha çok bir parçası haline geldiği dünya ekonomisi, işgücünde loncaları gittikçe gereksiz hale getiren değişimleri başlatmakta önemli bir rol oynadı. Dolayısıyla, en azından şimdilik 1800'lerin başıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu arasındaki dönemi, loncaların ortadan kalkmasından önceki dördüncü ve son aşama olarak kabul edebiliriz.

Osmanlı Loncaları ve Osmanlı Dışı Dünya

Son yirmi yıl içinde, dünyada emek tarihiyle ilgilenen akademisyenler sadece erken modern Avrupa'da değil, Çin, Hindistan ve Japonya'da da zanaat örgütlenmelerine odaklandılar. Bu yeni ilgi, yakın geçmişte ekonomik gelişmeyi özendiren veya engelleyen kurumlara yapılan yeni vurgudan kaynaklandı. Ancak Osmanlı bağlamında Murat Çizakça, Şevket Pamuk ve Timur Kuran gibi büyük ekonomi tarihçilerinin, başka alanlarda çok önemli çalışmalar yapmış olmalarına rağmen, genel odaklarına loncaları almamış olmaları çarpıcıdır. Çizakça'nın asıl ilgilendiği konular vakıflar, iltizam ve devlet aygıtının yasal ekonomik düzenlemeleri olmuştur; Şevket Pamuk para politikalarını araştırarak Avrupa ve Osmanlı'da ücretlerin zaman içindeki değişimlerini karşılaştırmış, Timur Kuran ise İslam hukukunun ve daha geniş bir bakış açısıyla Ortadoğu'da geçerli tarihsel iktidar odaklarının ekonomik gelişmeyi nasıl engellemiş olabileceğini incelemiştir. Ancak bu tartışmada loncalar çok küçük bir rol oynamaktadır.⁷³

Oysa Osmanlı tarihyazımı dışında durum farklıdır.⁷⁴ Geçmişte Avrupa loncaları tekelleri dayatıp rekabeti engellemek yoluyla ekonomik gelişmeyi önleyen kurumlar olarak görülmüşken, günümüzde daha olumlu bir bakışla değerlendirilmektedir. Tarihçiler artık loncaların gençleri eğiterek bir sonraki zanaatkâr kuşağını ye-

tiştirdiğini, belirsizliklerle dolu bir piyasada ürünlerin niteliğini güvence altına aldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, en azından bazı loncalar, üyelerine yaşlılık ve hastalık durumunda yardım ediyordu; bazı yerlerde loncaların bir derece siyasal iktidarı da vardı, bu da zanaatkârlara alçakgönüllü de olsa kent yönetiminde bir söz hakkı tanıyordu. Bu bağlamda, Avrupa lonca tarihçileri Osmanlı zanaatkâr örgütlerinin oynadığı rolün buna ne derece benzediğini sormuş, Onur Yıldırım başta olmak üzere birkaç Osmanlı lonca uzmanı da bu konudaki uluslararası projelere katılmıştır. Yıldırım, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ndeki meslektaşlarıyla birlikte büyük Osmanlı kentlerini kapsayan bir veritabanı üzerinde çalışmaktadır; bu çalışmada loncaların arkalarında en çok belge bıraktığı yer olan İstanbul'a özel bir önem verilmektedir.⁷⁵

Uluslararası bağlama baktığımız zaman, farklı düşünce ekollerinin loncaları farklı biçimlerde tanımladığını görüyoruz. Şimdilik eğilim son derece “geniş” çizgilerden yana görülüyor; çünkü bunlar karşılaştırmaları kolaylaştırıyor. Tine de Moor, hem Avrupa loncalarını hem de çok küçük mülklere sahip, orman veya otlak gibi ortak toprakları kullanan –çoğu zaman gayriresmi– köylü örgütlerini kapsayacak kadar geniş bir tanım kullanmıştır.⁷⁶ *The Return of the Guilds*'ın [Loncaların Dönüşü] editörleri ise, “az çok bağımsız, aynı veya bağlantılı sektörlerde çalışan, örgütlerini ne türde olursa olsun ortak hedeflere ulaşmak için kullanan kişilerin üye olduğu, kendi kendini yöneten örgütler” gibi daha dar bir tanım yapmaktadır.⁷⁷ Eğer Osmanlı loncalarının esas olarak devlet aygıtının uzantıları olduğu yönündeki eski iddia hâlâ geçerliyse –bazı akademisyenler konuyu bu ışık altında görmeye devam etmektedir– o halde bu zanaat örgütlerine, en azından Lucassen, De Moor ve Luiten van Zanden'in geniş “uluslararası” karşılaştırma projesine temel oluşturulan tanım göz önünde bulundurulduğunda, “lonca” denemez. Ancak günümüzde çoğunluğun üzerinde uzlaştığı görüşe göre, bürokrasinin bazen sert müdahalelerine rağmen, Osmanlı zanaat örgütlerinin de zanaat ustalarının çıkarlarını savunduğu kabul edilirse, bu alanda Osmanlıların “karşılaştırılmaz” olduğunu iddia etmek için bir neden kalmamaktadır.⁷⁸

Sınırlı bir kent piyasasında tekel denetimi kurma girişimlerini vurgulayan daha dar tanımlar da geçerlidir: Ayrıntılı olarak araştırılmış olan 17. yüzyılda Fransa'daki Dijon kentindeki loncalar bu tanıma rahatlıkla uyar.⁷⁹ Ancak Osmanlı zanaat örgütleri de bu daha dar ve özel kavrama uyar; çünkü lonca ustaları başka zaman ve yerlerdeki meslektaşları gibi tekel denetimini dayatmayı her zaman başaramadılar bile, bu, bunu istemedikleri veya denemedikleri anlamına gelmez. Hatta yerel iktidar sahipleriyle zanaatkârlar arasındaki ilişkilerde ilginç paralellikler bile vardır. 17. yüzyılda, papalık topraklarında bulunan Bologna kentinde, kasaplar deri ve

salamura sığır derilerini deri tabakçılarına satmak zorunda kalmıştır, tabakçılardan da ayakkabıcılara hammadde tedarik etmeleri beklenmiştir. Deri ihracatına ancak yerel talep karşılandıktan sonra izin verilmektedir ve bu, gedikte çoğunlukla saygı gösterilen bir kuraldır; “besin zinciri”nin son halkasında bulunan ayakkabıcıların ihtiyaçlarıysa genellikle pek dikkate alınmamaktadır. Osmanlı tarihçisine bu hikâye bir *déjà vu* gibi gelir, çünkü bu türden vakalar 16. veya 17. yüzyıl Osmanlı belgelerinde sık sık karşımıza çıkar.⁸⁰

Gördüğümüz gibi, miras olarak vârislere bırakılabilen, hatta satılabilen bir mülkiyet türü olarak gedik, günümüzde Osmanlı lonca tarih yazımının merkezinde yer almaktadır; bu bağlamda Mary Louise Nagata’nın incelediği Japonya’daki “hisseli şirketler” ilginç bir karşılaştırma konusudur.⁸¹ Japonya’da 1600’lerin başında Tokugawa şogunları iktidarlarını sağlamlaştırdıktan sonra, piyasayı da denetlemeyi amaçlayan güçlü bir merkezi rejim kurdu. Şogunlar bazı koşullarda zanaatkârların örgütlenmelerine kuşkuyla bakıyordu; ancak başka durumlarda bu örgütleri fiyatları düşük tutmak için bir yol olarak görüyorlardı ve bu görüş Osmanlı resmi çevrelerine hiç de yabancı değildi. Ayrıca zanaatkârların ilgili ticaret veya zanaatı yapabilmek için kendi örgütlerinden hisse satın almak zorunda olmaları, Osmanlı tarihçisine gedik yöntemini hatırlatacaktır; gedik, gerekli hammaddelere ulaşma hakkını, bazen de para kaynağını beraberinde getiriyordu. Bakır boya teknesi gibi pahalı araçlar alabilmek için sermayelerini birleştirmeleri gereken boyacı ve diğer zanaatkârların dernekleriyle benzerlik daha da fazlaydı.⁸² Bu benzerlikler o kadar ilginç ki, Japon tarihini bilmediğim ve daha fazla karşılaştırma yapamadığım için üzülüyorum.

Öte yandan, karşılaştırmamızın sınırlarını göz önünde bulundurmamak da gerçekçi olmaz. Belli başlı kısıtlayıcı etkenler, belgelemedeki ve bir ölçüye kadar ilgili tarih yazımındaki boşluklardır. Örneğin Catharina Lis ve Hugo Soly kısa süre önce erken modern Avrupa’da toplumun çalışma ve çalışanlar karşısındaki tutumunu derinlemesine incelediler, bu araştırmada zanaatkârların kendilerini nasıl gördüklerini, seçkinlerin özellikle de aralarındaki en yaratıcılara nasıl baktıklarını ele alan geniş bir bölüm de bulunuyordu.⁸³ Bu metni okumak ilham vericiydi. Öte yandan, bir Osmanlı işçisi tarafından kaleme alınmış şu ana kadar bilinen tek “birinci tekil şahıs anlatı”, imparatorluğun son yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında çalışmış olan bir madenci tarafından yazılmıştı.⁸⁴ Ayrıca, Osmanlı topraklarına fotoğrafın girişinden önce zanaatkârlara ilişkin görsel belgeler, biri 16. yüzyıl sonundan, diğeri de 18. yüzyıl başından kalma çok güzel, minyatürlü birkaç elyazmasıyla sınırlıydı. Her iki durumda da resmi çizilen adamların görüntülere yaptığı katkı, bir altar panosu ısmarlayan Antwerpli zanaatkârların görüntüleriyle kıyaslanamaz.

Bu altar panosunda resmi ısmarlayanlar olarak Antwerpli zanaatkârlara o kadar önem verilmişti ki, yerel din adamları buna karşı çıkmıştı.⁸⁵

Özetlersek, Osmanlı ve Avrupa loncaları arasında, ilk anda göze çarpmayan belli paralellikler bulunduğunu gösteren işaretlerin var olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, bunlar ancak zanaatkâr uygulamalarına ilişkin kayıtlar tam olarak incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin Evliya Çelebi, Osmanlı zanaatkârlarının da pirleri olduğunu kaydetmiştir; bunların varlığı Evliya'nın dikkatini muhtemelen 1638'de yapılmış olan büyük bir İstanbul törenini betimlerken çekmiştir.⁸⁶

Zanaatkârlar ve Kanun ve Nizam Sorunu

Osmanlı loncalarıyla yasal düzen arasındaki bağlantılar üzerinde çok zaman ve çaba harcayanlardan biri de Engin Deniz Akarlı'dır.⁸⁷ Daha önce belirttiğimiz gibi, Akarlı gediklerin ortaya çıkışının nedenleriyle ilgileniyordu. Son zamanlarda ilgisi Osmanlı seçkinlerinin ve özellikle bunların arasındaki din âlimlerinin İslam hukuku çerçevesinde çözüm bulmaya çalıştığı “kamu yararı” ve “toplumsal uyum” sorunlarına doğru kaydı. Buna karşın Akarlı, Osmanlı seçkinleriyle İstanbullu zanaatkârlar arasında –gördüğümüz gibi çok sık olmamakla birlikte– günümüze kalan arşiv belgelerinde yerini bulan çıkar çatışmaları hakkında fazla bir şey söylememektedir. Ancak bir tarihçi olarak Akarlı, yasal kurallarla pratik uygulamalar arasında çoğu zaman geniş bir uçurum olduğunu farkındadır.

Son çalışmasında Akarlı, İslam hukukunun amaçları ve bu hukukun *maşlaha* denen esenlik kavramını tartışarak başlar. Bazı sınırlamalarla, ilk olarak Baber Johansen'in öne sürdüğü, İslam hukukçularının “iktidarın sorumluluklarını Allah'ın hakları biçiminde” formüle etmeye eğilimli olduğu, bu nedenle de bireylerin çıkarlarıyla yönetimin çıkarları arasında aracılık yapacak kurumların oluşmasını zorlaştırdıkları iddiasını kabul etmektedir.⁸⁸ Fakat bu sorunun, gerçekten var olmasına rağmen, 1700'ler boyunca aşılabildiğine ve ancak III. Selim'in saltanatının sonunda ve daha sonraları, Osmanlı yetkililerinin *raison d'état*'yı uyrukların haklarını göz önünde bulundurmayan bir yasal iyilik olarak görmeye başladığına inanmaktadır. Bu arada incelenen vakada, iktidar ile İstanbullu fırıncılar arasındaki bir çatışmada, iki gayrimüslim zanaatkâr diğerlerine gözdağı vermek için hemen idam edilmiş, böylece bir kadı önünde adil olarak sorunlarını dile getirme hakları çiğnenmiştir.⁸⁹ İslam hukukçuları bu tür eylemlere toplumu bir bütün olarak korumak amacıyla izin vermektedir, ama Akarlı, iki fırıncıya yapılan muamelenin “zulüm” olarak görülebileceği, bunun da sultan ile vezirinin korumakla yükümlü oldukları kanunun ilkelerini çiğnedikleri anlamına geldiği sonucuna varmıştır.⁹⁰

Ancak Akarlı arabulucu olarak sarayın oynadığı rolle de ilgilenmiştir; olayın bu yönü, Boğaç Ergene'nin pek çok çalışmasında görüldüğü gibi, zanaatkâr bağlamı dışında da önemlidir.⁹¹ Osmanlı mahkemeleri, Almancada *Subsidiaritätsprinzip* denen şeye göre çalışmıştır; başka bir deyişle, eğer daha düşük düzeyde bir örgüt belli bir sorunla baş edebilecek güçteyse, daha üst düzeydeki yetkililerin müdahale etmemesi beklenir. Zanaatkârların durumunda, lonca üyelerinin kendi aralarında çözümleyebildikleri sorunlar yetkilileri ilgilendirmez; bu zanaatkârlar bir norm olarak "örf"ü kullandıkları sürece yetkililerin gözünde "yasal olarak tanınan kolektif bir bütünlük" oluşturmuş demektir.⁹² Çıkarlarını korumak için ortak hareket edebilirler veya kendi adlarına hareket edecek ancak resmi olarak kabul edilen temsilciler seçebilirler. Bu dolambaçlı yolla, İslami hukuk esas itibarıyla bireylere odaklandığı halde, mahkemeler loncaları tüzel kişilikler olarak kabul eder.

Çalışmaları Akarlı'ninkiler gibi 18. yüzyıl İstanbul'uyla ilgili olan Mehmet Demirtaş, soruna tamamen farklı bir şekilde yaklaşmıştır. Akarlı için iktidarın kötüye kullanımı (zulüm) her zaman mümkündür, ancak modernleşmenin başladığı 1800'lerde buna eskiye göre daha sık rastlanır. Buna karşılık Demirtaş için, Osmanlı devleti *ipso facto* kamu yararını gözetmiştir, yalnızca yoldan çıkan memurlar bu temel erdemi kaybetmiş olabilirler. Demirtaş'ın tartıştığı dönem III. Selim'in saltanatından öncesi olduğundan, sorun, iktidarın kötüye kullanımının daha merkezi bir devletin kurulması sonucu ortaya çıkıp çıkmadığı değildir. Her durumda, Demirtaş'ın bakış açısından, en azından İstanbullu zanaatkârlar söz konusu olduğunda, 18. yüzyıl devleti zaten merkezileşmenin zirvesine ulaşmıştır. Devletin koyduğu kurallara uymayan bu zanaatkârlar da kendilerine verilen cezayı tamamen hak etmiştir.⁹³

Bu düşünce hattını izleyen Demirtaş, Osmanlı zanaatkârlarının yaşamının ahlaki yönüyle de çok ilgilidir; bu konuda daha önce belirttiğimiz gibi ahi geleneği önemlidir. Ayrıca Osmanlı devlet aygıtının yüksek pozisyonlara ulaştıktan sonra lonca faaliyetlerini yönetmeye başlayan bazı üyeleriyle zanaatkâr dünyası arasındaki yakın ilişkileri de vurgular.⁹⁴ Biraz abartırsak, Demirtaş için İstanbul zanaatkâr loncalarının, tanımı itibarıyla kamu yararını temsil eden devlet aygıtının bir parçası olduğu sonucuna varabiliriz; böylece Akarlı'nın belirttiği sorunlar önemini büyük ölçüde kaybetmiş olur.

Bursa'da 16. ve 17. yüzyıldaki loncalarla ilgili çalışmasında Ömer Düzbakar da benzer bir yaklaşımı benimser.⁹⁵ Bu yazar için de en azından erken Ortaçağ ve feodal Avrupa'nın merkezilikten uzak yapısıyla karşılaştırıldığında, erken modern Osmanlı yönetiminin merkezi özelliği, devletle zanaat loncalarının üyeleri arasındaki ilişkide büyük bir rol oynamıştır. Düzbakar, Bursa'nın Osmanlı başkentine yakınlığının yerel zanaatkârların merkezden gelen emirlere uymasını sağladığını,

ancak buna karşılık zanaatkârların da loncaları aracılığıyla şikâyetlerini merkezi yetkililere iletmesini ve bunların dikkate alınmasını ummalarını kolaylaştırdığını vurgular. Bunun sonucu olarak, Düzbakar'ın görüşüne göre, otoritelere karşı bir zanaatkâr söylemi ortaya çıkmamıştır. 18. yüzyıl ortasına tarihlenen bazı İstanbul belgeleri de otoritelerle zanaat loncaları arasında göze çarpan bir görüş yakınlığını yansıtır, bu da belli ki uzun süreli bir siyasal kültürün parçasıdır. Ancak çok sayıda zanaatkârın yeniçerilere ve şehir milislerine yakınlığı nedeniyle, 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyılda zanaatkârlar memnuniyetsizliklerini ifade edecek fırsatlar bulmuşlardır, ancak bu tür eylemlere Osmanlı başkentinden çok Kahire veya Halep'te rastlanır.⁹⁶

Abdulgennan Mehmet Altıntaş da Osmanlı bürokratik aygıtıyla lonca üyeleri arasındaki ilişkilerin toplamda uyumlu olduğunu vurgular.⁹⁷ Ona göre, bu durumun nedeni devletin lonca üyelerine kendi işlerini düzenlemede tanıdığı görece özerkliliktir. Kuşkusuz, yönetim padişah adına kurallara karar verirken resmen lonca temsilcilerine danışmamaktadır. Ancak bu tür kanunların sayısı azdır; nizam olarak bilinen daha ayrıntılı düzenlemeler, ilgili zanaatların örgütlerinden kaynaklanmaktadır. Çoğu durumda, kadı ve piyasayı denetleyen muhtesipler sadece zanaatkâr loncalarının önceden kararlaştırdıkları düzenlemelere uyulmasını sağlamak için müdahil olmaktadır. Hatta, hata yapan bir lonca üyesi, meslektaşlarının karşısına çıkıp, bir kere daha kuralları ihlal ederse sadece devlet yetkililerinin uygulayabileceği gerekli cezayı kabul ettiğini söyleyebilir.⁹⁸ Öte yandan, bir zanaatkâr genellikle meslektaşlarının çoğunu loncadan atılacak kadar kızdırmadıysa affedilmeyi de bekleyebilir; aksi takdirde çok ender olarak affedilir. Altıntaş'ın tartıştığı vakalarda birkaç idam da vardır; ancak Akarlı'dan farklı olarak o, bu cezaların iktidarın keyfi olarak kötüye kullanımı anlamına gelip gelmediğini sorgulamaz.

Zanaatkârlar ve Piyasa: Bir "Piyasa Refahı" Vakası mı?

Günümüz Ortadoğu'sunun ekonomi tarihçisi Relli Shechter, ekonomik istikrarı öncelik olarak gören, rekabetten ve rekabetin verimlilik ve ekonomik gelişme üzerindeki –umut edilen olumlu– sonuçlarından çok, belli bir derecede eşitliğe önem veren bir ekonomik sistemi "piyasa refahı" olarak adlandırmıştır.⁹⁹ Shechter 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı ekonomi siyasetini bu türden bir sistem olarak görür. Bu ciddi ölçüde dayanıklı bir sistemdir, çünkü 1700'lerde Osmanlı merkezi, taşrada ekonomik yaşamı düzenleme gücünü kaybettiği zaman bile sürmüştür. Bu durumda, orta düzey iktidar sahipleri diyebileceğimiz önde gelen yerel unsurlar merkezi devletin bazı işlevlerini üstlenmekle yetinmiştir. Osmanlı girişiminin ortakları olarak bu yerel seçkinler Osmanlı merkezinin özelliklerini –bu arada Shechter'in analizine göre ön planda olmamakla birlikte loncaları da– ayakta tutmuşlardır.

Loncalar ön planda olmasa bile Shechter'in makalesi yaptığımız bu derleme açısından ilginçtir. Son büyük ekonomik krizin başlamasından çok önce yayımlanmış olmasına rağmen, Marksizm, hatta Marksist olmayan sosyalizm en azından şimdilik gözden düştükten sonra “kapitalizme alternatif” bulmak için gösterilen çabalara tanıklık eder. Daha yakın bir tarihte Linda T. Darling bu arayışı “adillik çemberi” kavramını tartışan bir kitapta sürdürmüştür.¹⁰⁰ Kapitalizme sosyalist olmayan bir alternatif arayışı, Aynural, Düzbakar ve özellikle Demirtaş'ın çalışmalarındaki “devletçi” vurguya yeni bir ışık tutar; özellikle Demirtaş, aşırı ve muhtemelen abartılı bir biçimde Osmanlı devlet seçkinlerinin ve yarattıkları devletin ahlaki niteliklerini vurgular. Ahlaki üstünlüğe yapılan vurgu bir yandan Türk milliyetçiliği ve özellikle milliyetçi tarih yazımı geleneğine uzansa da, öte yandan, serbest olmasa bile piyasaya sahip bir ekonomik yaşam için kapitalist olmayan bir yönetim biçimi arayışı bir ölçüde meşruluk kazanır.

Ancak Eunjeong Yi'nin çalışması 1600'lerin başında İstanbul'daki son derece denetimli ortamda bile esnaf arasında rekabetin var olduğunu göstermiştir. Zanaatkârlar başka loncalardan meslektaşlarıyla ortaklıklar kurmuş veya başka bir zanaata ait dükkânlar kiralamıştır; bu yöntemlerle üyelerin üretip satmaya izinli olduğu malları sıkı sıkıya kısıtlayan kendi loncalarının kurallarından kurtulmuşlardır. Böylece bütün lonca üyelerinin iktidardaki seçkinlerin kurallarını ve fütüvvetin öğretilerini içselleştirmedeği ortaya çıkar; eğer bunlara istisnasız hepsi uysaydı, zanaatkârların maddi kazanç elde etmesi imkânsız hale gelirdi. Üstelik zengin esnafın kenti Osmanlı merkezi hükümetinden ayıran uzaklıktan yararlandığı anlaşılan Kahire'de, 1600'lerde geçmişi eskiye uzanan aile şirketleri vardı; bunlar özellikle yağ işinde çalışıyor, ciddi kârlar elde ediyorlardı.¹⁰¹ Bu örnekte, zanaatkârların esnekliği ve işbirliği yapma kapasiteleri Kahire'yi ekonomik büyüme yoluna sokmuş olabilirdi; ancak 1700'lerin sonunda, iktidardaki Memlûk seçkinlerinin iç kavgaları ve doyurulamaz hale gelen gelir talepleri “altın yumurtlayan tavuk”u öldürmüştü. İnsanların geliştirdiği diğer idealler gibi “piyasa refahı”na da Osmanlı zanaatkârları tarafından belli tereddütlerle –ve bazen de hiç tereddütsüz– ulaşılmaya çalışılmış olsa gerektir.

İstanbul İçine ve Dışına Zanaatkâr Göçleri

Bu özetin gösterdiği gibi, Osmanlı lonca araştırmaları çoğunlukla 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemi kapsar ve 1700'ler üzerinde özellikle durur. İstanbul'a göç Osmanlı başkentinin bütün tarihi boyunca sürmüştür, ancak 18. yüzyıl kayıtları en kapsamlısıdır ve dolayısıyla göçle ilgilenen araştırmacılar bu döneme yoğun-

laşma eğilimindedir.¹⁰² Bu yüzden, eğer göçlerle lonca yaşamı arasında bağlantılar kurmak istiyorsak, tercih edeceğimiz dönem 1700'ler ve 1800'lerin başı olacaktır.

Zanaatkârlar dünyası ve çalışanlar açısından *longue durée*'de (uzun vadede) geçerli göç modellerini ancak görece geç sayılabilecek bu dönemde çözebiliriz. Belli bir yöreden gelen göçmenlerin özel işlerde yoğunlaştığına ilişkin kanıt vardır: Eyüp kadısının yönettiği bölgede, 1700'lerin ortasında epeyce sayıda bakkal günümüzün orta Yunanistan'ındaki birkaç küçük kentten gelmiştir, Arnavutların da İstanbul pazarlarında satılan sebzeleri yetiştiren bahçıvanlar olduğunu görürüz. Ayrıca Arnavutlar hamamlarda da çalışmıştır; 1700'lerin ortasında çoğu genç birkaç bin erkek bu el emeği işte istihdam edilmiştir. Eyüp sicillerinde iz bırakmış göçmenlerin çoğunun Balkanlar'dan gelmiş olması ilginçtir.

Muhtemelen Anadolu'dan gelenler Üsküdar'a yerleşiyor, böylece yerleşme aşamalarının yakınında daha fazla olan denetim noktalarından kurtuluyorlardı. Betül Başaran 1800'ler civarında, doğu Anadolu göçmenlerinin özellikle başkentten uzaklaştırılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu belirtmişti, belki de bunun nedeni bu insanların İstanbul toplumuna uyum sağlamakta Rumeli göçmenlerinden daha fazla güçlük çekmeleri idi.¹⁰³

Ancak Arnavutlar da sık sık şehir dışına sürülme önlemlerine hedef oluyordu; bunun nedenlerinden biri herhalde bu bölgeden gelen ve vezir ve diğer büyüklerin evlerinde hizmet eden göçmenlerin işverenlerine özel bir sadakat gösterme ihtiyacı hissetmesiydi; öyle ki işverenlerinin mücadelesini benimsemiş ve böylece baş belası şöhretini kazanmış olabilirlerdi. Buna ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda, erken modern dönemde Fransa'da olduğu gibi, dağlık bölgelerden gençlerin yörelerinde bulamadıkları işleri aramak için yaptıkları mevsimsel veya uzun dönemli göçler de vardı; ayrıca bazı Arnavutlar ailelerinin karıştığı kan davalarından kurtulmak için de İstanbul'a gelmiş olabilirler. Ancak Osmanlı memurları kısıtlı imkânları olan göçmenlere, hele kendilerine bir kefil bulamazlarsa –bazen kefil bulsalar bile– kamu düzeni açısından bir tehlike gözüyle bakıyorlardı. Her durumda, uzaktaki Hotin Kalesi'ni onarmak için 1716'da toplanan İstanbullu işçilerin kaydını incelerken, bu işçilerin teknik yeterlilikleri için değil, çoğu aynı zamanda muhtemelen çalıştıkları hanlarda yaşayan genç Arnavutlar oldukları için seçildiklerinden kuşkulananmamak zordur.¹⁰⁴

Zanaatkârlar ve İktidar: Yeniçerilerin Sonu ve “İstatistik Devleti”nin Ortaya Çıkışı

Daha önce de belirttiğimiz gibi Baki Tezcan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını (1826) “İkinci Osmanlı İmparatorluğu”nun sonunu belirleyen başlıca olay kabul

eder; bu dönemin özelliği yönetici sınıfın kısıtlı olarak ancak çarpıcı biçimde genişlemesidir; buna “proto-demokratikleşme”den daha iyi bir kelime gerekir ama henüz bulunmamıştır.¹⁰⁵ Tezcan kuşkusuz yeniçerilere odaklanan yakın dönem tarihçileri arasında tek değildir; o ve bu konuda yayın yapan genç akademisyenler çoğu zaman konuyla ilgili iki önemli makalenin yazarı olan Cemal Kafadar’dan esinlenmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca Donald Quataert de kısa ama etkili bir çalışmayla yeniçerilerin Osmanlı zanaat sahipleri dünyasında oynadığı rolü yeniden düşünmek için ilham verici olmuştur.¹⁰⁷ Dolayısıyla Quataert’in şimdi tartışacağımız Nalan Turna ile Mehmet Mert Sunar’ın tez hocası olması tesadüf sayılamaz.¹⁰⁸

Sunar da Turna da erken dönem Cumhuriyet tarihyazımında geçerli olan görüşe tepki gösterir; bu görüşe göre, seferber edilmesi zor ve askeri reforma direnç gösteren yeniçeriler Osmanlı ordularının 17. yüzyıldaki yenilgilerinden büyük ölçüde sorumludur. Bu söylemde, zanaatkâra ve dükkân sahibine dönüşen yeniçeriler, daha önce de gördüğümüz gibi yozlaşmanın kaynağı olarak görülür. Bu iddia bazı yeniçerilerin kuşkusuz mafyaya benzer faaliyetlere karıştığını gösteren iyi belgelenmiş vakaları aşacak kadar geniştir.¹⁰⁹

Turna, ahlaki retorikten uzaklaşarak 19. yüzyıl başında yeniçeri faaliyetlerini soğukkanlılıkla ve ayrıntılı olarak incelemiştir.¹¹⁰ Quataert ve Keyder’in yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla zanaatkârların koruyucularını kaybettikleri ifadesinden yola çıkmış ve en azından bir dereceye kadar, Yeniçeri Ocağı’nın sonunun örneğin vergiler söz konusu olduğunda merkezileşme davasının işine yaradığını belirtmiştir.¹¹¹ Üstelik yeniçerilerin ortadan kalkması “devlet fabrikaları” diyebileceğimiz bir şeye doğru giden yolu açmıştır: 1827’de, yeniçerilerin kaldırılmasından bir yıl sonra, devlete ait bir tabakhane (*mirî debbâğhâne*) açılmıştır. Bu *debbâğhâne*, yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı ordu için deri üretmekle görevlidir. Tüccarlar derilerini bu yeni şirkete satmaya zorlanmıştır; tabakhane merkezi hükümette görevli bir memur tarafından yönetilmektedir. Merkezileşmeye doğru giden bu eğilim aynı zamanda örneğin lonca üyelerinin başkente gelecek göçmenler için verdiği kefaletin artık kabul edilmemesinde de ortaya çıkar. Bu tür yollarla İstanbul’a girmeye çalışanlar kesin bir ret ile karşılaşmış olabilirler.

Zanaat dünyasını denetlemekle görevli olduğu iddia edilen İhtisab Nezareti’ne gelince, bu nezaret de ancak ara ara başarılı olmuştur. Bazı zanaatkârlar İstanbul’a yetkililerin onaylamadığı kişileri getirdikleri için cezalandırılırken, belki de önceki yeniçeri bağlantıları nedeniyle hem zanaatkârlar hem de seçkin kesimin üyeleri acil olarak işçiye ihtiyaç duymaktadır. Sonuç olarak gerek resmi gerek gayriresmi işverenler, “işsiz” ve karışıklık çıkarmaya eğilimli oldukları için başkentten uzaklaştırılabilecek kişileri seçmek konusunda işbirliği yapmaktadır.¹¹²

Sunar, iddiasını İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Bernard Lewis ve Niyazi Berkes'in Osmanlı ve daha sonra da Türk modernleşmesinin bir tarihini kurmak için 1940'lar ve 1950'lerde sürdürdükleri projeyi vurgulayan ayrıntılı bir tarihyazımı tartışması yaparak ortaya koyar.¹¹³ Bir kötü adam varsa hikâye daha da ikna edici olacağından, bu yazarlar yeniçerileri Osmanlı eski rejimindeki her türlü olumsuz özelliğin bir parçası olarak seçmişlerdir; böylece II. Mahmud'u modernleşme projesini her türlü tehlikeye karşı çıkarak başarıyla başlatan bir kahraman olarak sunabilmişlerdir. Ancak bu anlatı, kötülüğün güçleri olarak yeniçerilerin kişiliklerini, hatta insanlıklarını yok etmektedir; bu tür eğilimlere bir çare olarak Sunar, bireylere daha yakından bakmayı önerir. Bu amaçla 1826'da ve sonraki yıllarda sürülmüş, hatta idam edilmiş yeniçerilerin adlarını ve haklarında ek bilgileri içeren iki kaydı incelemiştir. Kuşkusuz, günümüze kalmış veriler Sultan II. Mahmud'un bu kurbanlarını ve onları eyleme geçiren kaygıları gözümüzün önünde canlandırmamıza yetmez. Ancak Sunar en azından, iddia edilenin aksine İstanbul ve Edirneli yeniçerilerin sadece beceri gerektirmeyen veya az gerektiren işlerde değil, anahtarcılık ve ayakkabıcılık gibi nitelikli işlerde de çalıştığını göstermiştir. Eski tarihyazımında halktan topladıklarıyla geçinen asalaklar olarak görülen bu insanların bazıları aslında zanaatkârlar dünyasının merkezinde bulunmuşlardı.

Bu tartışmayla 19. yüzyıl dünyasına giriyoruz; bu dünyada artık korumasız, tek başlarına kalan insanlar, III. Selim'in saltanatına göre çok daha kolaylıkla, korumalı özel bir alandan yoksun, dolayısıyla da sık sık keyfi polis müdahalesine açık kişiler olarak sınıflandırılabilirdi.¹¹⁴ Ancak Osmanlı döneminin sonunda bu koşullar altında ortaya çıkan Osmanlı işçi sınıfı bu kitabın sınırlarının dışında kalmaktadır.

Bu uzun raporun gösterdiğini umduğumuz gibi, son on beş-yirmi yıldır Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin yeni bir söylem ortaya çıkmakta ve hâlâ sürmektedir; özellikle son beş yıl çok verimli geçmiştir. Akademisyenler bu erkeklere –ve sık sık kadınlara– işleri açısından yaklaşmaya, onları neredeyse tamamen kendi ellerinden çıkmış olan maddi kültürle bağlantılandırmaya çalışmıştır.¹¹⁵

Başka kültürel ve siyasal bağlamlarda loncaları araştıran akademisyenler için de, bu kitap bazı sorunları açıkça öne çıkarırken bazılarını da dışarıda bırakmaktadır; dolayısıyla kitabımızın kapsamı yeterince sistematik görünmeyebilir. Ancak bana göre, araştırmacılara ilgili birincil kaynakların hakkında çok az şey söylediği konularda sorular sormak çok iyi bir fikir değildir: Osmanlı'da "çıraklık" konusu belki de bunun en iyi örneğidir. Belge yokluğundan ötürü, loncaların becerilerin bir sonraki kuşağa aktarılması konusunda oynadığı role ilişkin fazla bir şey söyleyemeyiz; oysa bu konu, gördüğümüz gibi, Avrupa ekonomi tarihçileri arasında loncaların günümüzde yeniden meşrulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Başka

örneklerde, bu kitaba katkıda bulunanlar bazı konulardan kaçınmışlardır, çünkü gerekli arka plan çalışması henüz yapılmamıştır: Örneğin Osmanlı dünyasında bilim ve teknoloji tarihi henüz çocukluk dönemindedir, dolayısıyla nitelikli zanaatkârlarla biliminsanları arasındaki ilişki konusunda geçerli bir şey söyleyemiyoruz. Bu konu da günümüzde Avrupa sanat ve zanaatlarıyla ilgilenen tarihçilerin gözde alanlarından biridir.¹¹⁶ Belki bu sorun Osmanlı dünyasında da önemliydi; ancak bunu söylemek için henüz çok erkendir.

Aynı zamanda, günümüzün gözde tarihyazımı alanları, yani hukuk ve din tarihi, zanaatkâr dünyası çalışmaları üzerinde de etkisini göstermiştir. Osmanlı merkezi vilayetlerinde yeniçeri-zanaatkâr bağlantısı eski literatürde bütün kötülüklerin kaynağı olarak ele alınırken, son yıllarda daha soğukkanlı bir araştırma konusu haline gelmiştir. Ancak İstanbul üzerine hâlâ André Raymond'un Kahire ve daha yakın tarihte Charles Wilkins'in Halep için yaptığı araştırmalarla karşılaştırılabilecek düzeyde geniş tabanlı bir çalışmadan yoksunuz.¹¹⁷ Örgütlenme biçimi olarak loncalara gelince, Amnon Cohen, Eunjeong Yi, M. Mert Sunar, Nalan Turna, Nelly Hanna, Inez Aşçeriç-Todd ve diğerlerinin yaptığı gibi, tek tek örgüt ve şehirleri ele alan monografiler Osmanlı topraklarında uygulamaların bir dönemden bir döneme ve bir yerden bir yere çok büyük ölçüde değiştiğini göstermiştir.¹¹⁸ Merkezi vilayetlere ve özellikle İstanbul'a odaklanmasına rağmen bu kitap, söz konusu sorunları sık sık akıllara durgunluk veren çeşitliliği içinde yansıtmaktadır.

Katkıda Bulunanlar ve Metinleri

Osmanlı zanaatkâr yaşamı hakkında edindiğimiz yeni bilgilerin çoğu belli şehir veya bölgelerde çalışanlar ya da tek tek loncalarla ilgili monografilerden geldiği için, kitabımızın ilk bölümü bu konuya ayrılmıştır. İncelememizin büyük kısmı İstanbul'la ilgili olacaktır, ama Bursa, Osmanlı Macaristan'ı, Şam ve Kahire de temsil edilmektedir. İstanbul'a odaklanmak bu editör açısından bilinçli bir tercih değildir; bunu sebebi basitçe, Osmanlı başkentindeki zanaatkâr çalışmalarıyla ilgilenen çok sayıda tarihçi olmasıdır ve bu da muhtemelen araştırmacıların hizmetinde yayımlanmış veya yayımlanmamış pek çok birincil kaynağın burada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Monografileri içeren bölümde kronolojik olarak ilerleyeceğiz ve İklil Selçuk'un Bursa kadı sicillerinde belgelenen zanaatkârlar üzerine çalışmasıyla başlayacağız. 1480'lerden itibaren var olan bu siciller, Anadolu zanaatkârlarıyla ilgili elimize ulaşmış ilk tutarlı belgelerdir. Ancak bu sicillerdeki bilgileri yorumlamanın çok zor olduğu bilinmektedir. Öncelikle, belli bir dükkân sahibinin dükkânında bulunan malları kendisinin mi ürettiği, yani bir zanaatkâr olarak mı kabul edileceği, yoksa

mamul ürünleri satmak için mi topladığı, asıl faaliyetinin ticaret mi olduğu her zaman belli değildir. İkinci olarak, bütün lonca tarihçilerinin maalesef öğrendiği gibi, *hurfet* ve *tâife* terimleri –16. yüzyılda ortaya çıkan *esnaf* terimine benzer biçimde– daha önce de belirttiğimiz üzere, hem ticareti hem de loncayı ifade eder. Selçuk'un bize hatırlattığı gibi, Bursa'da 1400'lerin sonunda resmen örgütlenmiş loncaların var olduğunu söylemek de, tam aksini iddia etmek de tehlikelidir. Ancak yazar gelecekte de izlemeyi düşündüğü vaatkâr bir gündemden söz etmekte, lonca yöneticilerinin, özellikle de sonraki lonca tarihinde merkezi bir rol oynayacak kethüdaların ilk ortaya çıkışı açısından kadı sicillerini elden geçireceğini belirtmektedir.

Selçuk yazısında 1400'lere ait verileri lonca hiyerarşisinin yerli yerine oturduğu 16. yüzyıl sonuna dair bilgilerle kıyaslamakta ve loncaların aradaki yüz yıllık sürede ortaya çıktığı sonucuna varmaktadır. Ancak bu süre içinde Bursa kadılarının sicillerini tutan kâtipler çalışma yöntemlerini de değiştirmiştir. 1500'lerin sonunda eskiden olduğu gibi Arapça kısa metinler yazmayı büyük ölçüde bırakmış, artık Osmanlı Türkçesiyle daha uzun ve daha ayrıntılı bilgiler aktarmaya başlamışlardır.

Yazar, yeni araştırmaların ışığında, kayıt biçimi ve dilinin iletilen bilgi üzerinde önemli bir etki yarattığına dikkat çekmektedir; ancak Osmanlı'da bürokratik uygulamaların toplumsal ve siyasal arka planından her zaman emin olamıyoruz. Bu nedenle Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı Anadolu şehirlerinde büyük bir güç oldukları düşünülen ahilerin kadı sicillerinde çok az karşımıza çıkması iki farklı yoruma açıktır. Belki ahiler artık 1400'lerin sonunda Bursa'da o kadar da önemli değillerdi; Selçuk da ben de bu görüşteyiz. Ancak belki de ahiler kadı sicillerinde yer almıyorlardı, çünkü bugün bilemediğimiz bir nedenle mahkemeye çıkmamayı tercih ediyorlardı. Ayrıca mahkeme belgelerinde yer almamak etkilerinin kaybolduğu anlamına da gelmez, çünkü 1600'lerde Bursalı kumaşçıların kurallarının fütüvvet ahlakından güçlü bir şekilde etkilendiği görülmektedir.¹¹⁹

Fiziksel olarak çalışan, başka bir deyişle maddi mallar üreten zanaatkârlar bu kitapta özellikle Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes'in çömlek üretimine odaklandıkları makalelerinde karşımıza çıkmaktadır. 16. yüzyıla ait vergilerle ilgili iki kanunnameden, Buda ve Hatvan'daki çömlekçilerin üretip yerel olarak sattıkları ürünler için herhangi bir vergi ödemediğini öğreniyoruz. Bu vergi muafiyeti, sultanın vilayet yöneticilerinin bıraktığı kayıtlarda çömlekçilerden çok az söz edilmesinin nedenlerinden biri olabilir. Ayrıca Osmanlı Macaristan'ında ne miktarda çömlek pazarlandığını tahmin etmek de çok zordur.

Bu çok az miktardaki yazılı kanıta karşılık, karşılaştırmalı olarak daha zengin bir Osmanlı seramik stoku bulunmaktadır; bunların çoğu Buda Kalesi ve buna

yakın Tuna'nın sağ yakası başta olmak üzere idari ve askeri merkezlerin kazılmasıyla ortaya çıkmıştır. 1550'den itibaren Macaristan'da hem biçim hem yapım tekniği olarak Ortaçağ seramiklerinden önemli ölçüde farklı yeni bir seramik türü ortaya çıkmıştır. Genel olarak iyi kalitede olan bu yeni ürünler kap ve testilerdir, bunların arkeolojik ve lojistik bağlamı Osmanlı idaresi altında üretildiklerini gösterir. Ancak Osmanlı çömlek sanatının Macaristan'daki uzun süreli etkisini ölçmek zordur: Arkeologlar dolaysız bir etki bulmamıştır, ancak Osmanlı özellikleri çeşitli Balkan etnik gruplarının gelenekleriyle iç içedir. Bu durum da deri işleri gibi belli bazı sanatlarda gözlemlenenden oldukça farklıdır.

Colette Establet, Jean-Paul Pascual ile birlikte yaptığı, 1700 civarından kalma Şam kadı sicillerinde kayıtlı zanaatkârlarla ilgili araştırmasını özetlemektedir. Kahire'deki gibi Şam'da da askerlerle "pazar esnafı"nın iç içe girişi hayatın bir parçası olmuştur. Zanaatkâr olarak askerler, eyer veya mahmuz üretimi gibi askerlerin ihtiyaç duyduğu uzmanlıkları tercih etmiştir. Establet'nin incelemesi ayrıca bir zanaatkârın işini yapmak için uygun bir yer elde etmesini sağlayan farklı düzenlemeleri de göstermektedir: Bazıları dükkânlarının sahibiyken, diğerleri çoğunlukla vakıflardan mekân kiralamaktadır. Bu durumda da Şamlı zanaatkârlar merkezi vilayetlerdeki iyi bilinen modele uymaktadır. Ancak muhtemelen yoksullukları nedeniyle az sayıda bazı zanaatkârın da herhangi bir işyeri yoktur. Belki de 19. yüzyıldaki meslektaşlarının kullandığını bildiğimiz yöntemle başvurmuş, yani sokakta, hatta evde çalışmışlardır. Establet bu insanların maddi dünyayla doğrudan ilişkili yoksulluklarını vurgular; bunların arasında envanterini örnek olarak verdiği bir hekim bile vardır: Sadece kamusal ölçü ve tartı işiyle uğraşanların veya kuyumcular gibi mal, para ve değerli maden dolaşımıyla yakın bağları olanların mirasçılarına işe yarar bir şey bırakma şansı vardır.

Nina Ergin, zanaatkârlar ve/veya sanayi öncesi işçilerle birey olarak değil, hacimli bir insan grubu olarak ilgilenmektedir. Çalışmasının konusunu 2.400 hamam görevlisi oluşturmaktadır: Bu insanlar İstanbul ve çevresini kapsayan kayıtlarda 1700'lerin ortasında var olan 177 hamamda çalışmışlardır. Ergin, resmi olarak atanmış bir kâtibin 1752'de yazdığı kayda dayanarak ve Coğrafi Bilgi Sistemi'nin (GIS) yardımıyla, meslektaşı Yasemin Özarslan ile birlikte, belgelenmiş bu 177 hamamın boyutlarını ve coğrafi dağılımını gösteren 19 harita yapmıştır. Bu bağlamda "boyut" terimi düzenli erkek çalışanların sayısı anlamına gelmektedir, çünkü bu kurumlarda çalışan kadınlar Osmanlı resmi kurumlarını ilgilendirmemektedir. Sayım "yalnız istatistik" olarak değil, özellikle İstanbul'un tarihi yarımadasında hamamları denetleyen önemli bir ağ kurmuş olan Arnavutları hedeflemek ve sonunda azaltmak için yapılmıştır. Devletin bir zamanlar hamamda çalışmış olan Patrona Halil'in

ayaklanmasından sonra muhtemel baş belası olarak gördüğü bu insanların yerini değiştirmek istediği anlaşılmaktadır; çünkü isyancılar III. Ahmed'i (sal. 1703-30) tahttan indirdikleri gibi veziriazamı İbrahim Paşa'yı da öldürmüşlerdir. Bu koşullarda Sivas, hatta uzaktaki Çemişgezek gibi doğu Anadolu'nun mahrumiyet bölgelerinden göçmenler başkentin hamamlarında önemli bir varlık göstermeyi başarmıştır. Ne yazık ki 1752'de toplanmış bu verilerin "şipşak" özelliği, bu politikanın uzun vadeli sonuçlarını değerlendirmemize izin vermiyor.

Suraiya Faroqhi'nin yazısıyla bir kere daha Bursa'ya dönüyor, 1800 civarında tekstil zanaatlarına odaklanıyoruz. Bursa tekstil sanayiinin dönemin diğer zanaatlarına göre daha iyi durumda olduğu görülmektedir. En azından kenti 1804'te ziyaret eden tarihçi ve diplomat Joseph von Hammer, yerel zanaatkârların şehir dışından gelenlere sattığı çoğunlukla ipek, ayrıca pamuklu tekstillerin miktar ve niteliğinden etkilenmişti; işsizlik veya sıkıntıdan bahsetmemiştir. Tekstil zanaatkârlarının envanterlerinden ayrıntılı olarak tartışılan üç örnek, gerçekten de son derece yoksul dokumacıların yanı sıra ciddi miraslar bırakmayı başarmış bazı zanaatkârların da var olduğunu gösteriyordu. Ancak görünüşe bakılırsa, eğer bir zanaatkâr iyi iş yapmak istiyorsa kredi vermek zorundaydı, çünkü nakdin çok gözde olduğu bir çevrede böyle bir işyeri sadece nakit sermaye birikimiyle değil, toplumsal güç ve bazen de gayrimenkul birikimiyle ortaya çıkabilirdi.

Nalan Turna'nın kaleme aldığı son "zanaatkâr" monografisi İstanbul'da 19. yüzyıl başında ayakkabıcıları ele almaktadır. Bu loncanın kaderi, daha önce aynı yazarın derinlemesine incelediği berberlerinkinden büyük ölçüde farklıydı.¹²⁰ Çünkü gördüğümüz gibi, yeniçeri kahvehaneleri berber dükkânlarının açılmasına izin verilen gediklere dönüştürüldüğünde İstanbul berberlerinin sayısı artmıştı. Buna karşın ayakkabıcılar yeniçeriliğin kaldırılışından etkilenmişti, çünkü devlet hem bunların ürünlerini artık doğrudan doğruya vergilendiriyordu, hem de II. Mahmud'un yeni ordusuna yönelik üretim için bu işe büyük çapta girişmişti. Ayakkabıcı loncalarında, önceden Yıldırım'ın tartıştığına benzer bir sürecin başlaması ilginçti: Tanzimat tekellere genel olarak son vermeden önce bile, zanaatkârların loncanın iznini almadan dükkân açması mümkün hale geldi.

Ayakkabıcılık, 1700'lerde muhtemelen her biri küçük çapta tek el olan çeşitli dallardan oluşmuş bir zanaattı. 1800'lerin başında birkaç lonca ortaya çıktı. Turna, bazı örgütlerin tek el olmadan üyelerinin daha iyi iş yapabileceğine karar verdiği, diğerlerinin ise ayrıcalıklarına tutunmayı sürdürdüğü bir durumu araştırmakta ve resmi talebin büyümesinin lonca ayrıcalıklarının aşınmasında önemli bir rol oynadığı sonucuna varmaktadır. Devlet aygıtından gelen baskı gediklerin sayısını önce artırmış, sonra da devletin desteklediği geniş bir atölyenin kurulmasıyla bir-

likte ayakkabıcı loncalarının tekelleri uygulamada anlamsız hale gelmişti. Bütün bunların, ithal Avrupa ayakkabılarının 1800'lerin sonunda Osmanlı piyasasına girmesinden önce meydana geldiğini belirtmekte yarar vardır.

Bu kitabın ikinci bölümü, zanaatkârlarla ilgilenen tarihçilerin belirlediği belli sorunları tartışan araştırmalardan oluşmaktadır; bu sorunlar, 1600'lerin başında yeniçerilerin İstanbul piyasasına girişi ve aynı dönemde İstanbul loncalarındaki sermaye oluşumu girişimleri, uzun soluklu gedik konusu ve nihayet Osmanlı zanaatkârlarının bir yandan yasal düzenle ilişkilerini sürdürürken bir yandan da kaba şiddetle nasıl başa çıktıkları meselesidir. Cemal Kafadar ve M. Mert Sunar gibi, Gülay Yılmaz Diko da, yeniçerilerin 1600'lerde piyasaya bir kere girdikten sonra "yolsuzluk kışkırtıcısı" haline geldikleri şeklindeki düşüncüyü eleştirir. Sunar ve Turna'nın 19. yüzyıl başıyla ilgili çalışmalarındaki yaklaşımlarını benimseyen Yılmaz ise yeniçerilerin ekonomik faaliyetlerine ayrıntılarıyla bakılmasını önermiştir.¹²¹

Bu bölüm yalnızca zanaatkârlar değil tüccarlarla da ilgilidir; çünkü iki sınıfı birbirinden kesin olarak ayırmak mümkün değildir. Bu bağlamda yazar, yeniçerilerin hareketliliğinin onlara toptancılık dahil ticarete girme imkânı tanıdığını belirtmektedir. Bu yeniçeri tüccarlarından kimileri büyük miraslar bırakmayı başarmıştı. Ancak çok alçakgönüllü ticaretlere girmekten başka seçenekleri olmayan imkânları kısıtlı askerler de vardı. Bu nedenle kasaplar arasında olduğu gibi mumcular ve paçacılar arasında da yeniçerilere rastlamaktayız (Paçacılık, daha önce de gördüğümüz gibi, kadınların da yapabildiği önemsiz bir işti).

Toplamda, yeniçerilerin piyasaya girişiyle zanaatkârların yeniçeri ocağına girişi, askerlerle siviller arasındaki sınırların bulanıklaşmasına yol açtı. Bunun bir sonucu olarak askeri sınıfla reaya arasındaki ayrım daha az kesin hale geldi; çünkü ne olursa olsun, bu ayrıcalıklı sınıfın en dibinde yer alsalar bile, yeniçeriler de askeri sınıftan sayılırdı. Osmanlı siyasal düşüncesine göre askeri sınıf ile reayanın birbirinden ayrı kalması gerektiğini hatırlarsak, 16. ve 17. yüzyıl yazarlarının yeniçerilerin piyasa ile bütünleşmesine neden bu kadar düşmanca yaklaştıklarını daha iyi anlarız. Öte yandan, çoğunlukla yoksul ve yönetici kesimlere ulaşamayacak durumda olan İstanbullu zanaatkârlar için yeniçerileri loncaların başına geçirmek anlamsız değildi. Görünüşe göre, 1600'lerin başında loncalarda makam satın alan yeniçeriler henüz çok yaygın değildi, ancak bir dizi yeni soruna yol açan bu olgu 1700'lerde çok yaygınlaşacaktı.

Eunjeong Yi'nin yazısı birkaç tartışmalı soruna birden değinmektedir. Bir yandan zanaatkârların, aralarında zenginlere tahammül etmeyecek kadar içselleştirdikleri söylenen fütüvvet ahlakının günlük yaşamdaki davranışlarını ne ölçüde

etkilediğini sorgulamaktadır. Sonuçta bazı fütüvvet metinleri toplumsal hiyerarşide alt basamaklarda olanların üstlerine saygı göstermesi gerektiğini öğretiyordu ve bu ilke sıradan lonca üyelerinin loncanın ihtiyarlarına, zengin veya güçlü olup olmadıklarına bakmaksızın itaat etmeleri gerektiği şeklinde yorumlanabilirdi. Dolayısıyla metni, eşitlikçiliğin aksine hiyerarşiyi öneren bir metin olarak okumak da mümkündür. Gerçekten de, Melami-Bayramilerin Hamzavi kolundan bir şeyh olan İdris-i Muhtefî'nin (ö. 1615) hayat hikâyesi, Yi'nin söylediği gibi bütün derişlerin zenginliği onaylamadığı iddiasının doğru olmadığını, tam tersinin geçerli olduğunu doğrulamaktadır; çünkü bu şeyhin yaşamı boyunca kendisini tehlikeli bir sapkın olarak görenlerden koruyan ikinci bir özelliği vardı: Çok zengin bir kumaş tüccarıydı.¹²² Yani fütüvvet ahlakını benimsemek, mutlaka zenginliğin kötü olduğuna inanmak anlamına gelmiyordu, zenginliğin sahibinin dindar ve yardımsever olması yeterliydi.

İkinci tartışmalı konu da İstanbul loncalarının içindeki maddi eşitlik ve/veya eşitsizlikti. Elimizdeki kaynaklar kesin ve hızlı sonuçlara varmamızı engelse de, hiç değilse bazı zanaat örgütlerinin içinde önemli sayılabilecek servet farklılıkları olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür grupların üyelerinden birini tüccar olarak gördükleri için içlerinden atmaları ender karşılaşılan bir şeydi, daha önceleri sanıldığı kadar sık olmuyordu. Yi'nin incelediği üçüncü konu ise zanaatkârlar, dükkân sahipleri ve uzun yol tüccarları arasındaki sınırdı; bu sınırlar kuramsal olarak açık seçikti ama uygulamada sık sık bulanıklaşıyordu. Yazar zanaatkârların ve yoksul dükkân sahiplerinin kendi alanlarını benzer taktiklerle korumaya eğilimli olduğu sonucuna varmıştır; dolayısıyla zanaatkâr ile küçük tüccar arasındaki ayrım bazen keyfidir. Ayrıca bazı zanaatkârlar, servetlerini nasıl yaptıkları esrarını korumakla birlikte, çoğu tüccarı geride bırakacak kadar zengindi.

Seven Ağır ve Onur Yıldırım, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başında İstanbul'daki gedik transferlerini dikkatle incelemektedir; bu çalışma Yıldırım'ın daha önce konuyla ilgili araştırmalarının devamı niteliğindedir. Yazarlar sürekli kiracılık hakkı olarak gedik ile belli bir ticareti yapma izni olarak gediği kavramsal olarak birbirinden ayırmakta ve ikincil literatürde karışıklıklara yol açan bu muğlaklık nedeniyle gedik teriminin ancak sınırlı bir kullanışlılığı olabileceğine dikkat çekmektedir. İnceleme açısından buradaki iki anlam için farklı terimler tercih edilebilir, ancak biz tarihçiler için birincil kaynaklarda sık sık kullanılan terimleri bir kenara atmak her zaman kolay bir karar değildir.

Ağır ve Yıldırım, sürekli kiracılık haklarını tartışmaya *icâreteyn* (çifte kira) denen sözleşmelerle başlamaktadır; bu sözleşmeler vakfa ait bir mülkü kiralayan kişinin, sözleşmenin başladığı sırada büyük miktarda bir para ödemesini gerektirmektedir;

yerleştikten sonra süresiz olarak ucuz bir kira ödeyeceklerdir.¹²³ Muhtemelen gedikler, istedikleri zaman satabildikleri için kiracılara daha fazla esneklik sağlayan özel bir *icâreteyn* sözleşmesi türü olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak gediklerde ikinci bir piyasa doğmuştur, borçlarını ödeyemeyince kiracı haklarına sahip olanların bu hakları satması yeterince sık görülür. Dolayısıyla, dükkân kiralayan zanaatkârlar *icâreteyn* sözleşmelerinde belirtilen genellikle mütevazı miktardan daha fazlasını ödüyor olmalıdır, çünkü çoğu zaman ilk kiracı değil, gediği açık artırma yoluyla satın alan kişinin kiracısıdır.

Ancak gedik bir ticareti yapma izni olduğunda, ilgili loncanın yetkisine tabiydi; kaygılanan ustalar gedik aracılığıyla dışarıdan insanların veya gündelik çalışanların aralarına katılmasını zorlaştırıp zorlaştırmamaya karar verebiliyordu. Bu konuda Ağır ve Yıldırım, Nalan Turna'nın daha önce tartıştığımız sonuçlarıyla görüş birliği içindedir. Ayrıca gediğin kökeninde kalıcı *icâreteyn* sözleşmeleri bulunduğunu, gediklerin ancak daha sonra belli bir ticaret veya işi yapma hakkı anlamını kazandığını düşünmektedirler. Son olarak yazarlar gedikler bir zanaatkâr/dükkân sahibinden diğerine geçerken etnik-dinsel kimliğin ne ölçüde rol oynadığı sorununa değinmektedir; söz ettikleri vakalar, daha önce Fehmi Yılmaz'ın incelediklerini hatırlatır.¹²⁴ Bu sorulara kesin cevaplar verebilmek için, belli bir süre içinde "piyasada bulunan" tüm gediklerin sistematik olarak araştırılmasını önermektedirler.

Zanaatkâr yaşamına tamamen başka bir açıdan yaklaşan Engin Deniz Akarlı, Osmanlı zanaatkârlarının çoğunun siyasal istikrar ve kamu huzurunda bir payı olduğuna işaret etmektedir; çünkü askerler ve hırsızlar 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı gibi çalkantılı dönemlerde savunmasız zanaatkârlardan para koparmaktaydı. Şiddet eylemlerine karışmak, zanaatkârın en son başvuracağı çareydi. Yeterince huzurlu zamanlarda, tam tersine, çıkarlarını korumak ve şikâyetlerine çözüm bulmak için başka yöntemler kullanıyorlardı. Öncelikle mahkemelere ve yasal sürece başvuruyorlardı; Akarlı'nın ilgisini çeken de işin bu yönüdür.

Zanaatkârlar, yapabildikleri zaman, yönetimin adil bulmadıkları kararlarını yok sayıyordu. Bazen kamusal gösterilere dönüşen dilekçe kampanyaları, zanaatkârların kaygılarını yasama ve yürütme organlarına iletmelerine yardımcı oluyordu. Ayrıca dükkân ve han sahiplerini, kredi verenleri ve ilgili zanaatkâr loncası dışında iş yapmak isteyen bireyleri de hedef alıyorlardı. Ancak zanaatkârların bunu yeterince büyük sayılarla ve örgütlü bir biçimde yapmaları gerekmekteydi. Dilekçe veriyor, saraya gidiyor, lobi yapıyor, hatta bazen son protesto çaresi olarak kepenklerini kapatıyorlardı. Örgütlü zanaatkâr ve tüccarların özellikle gerilim ve kriz zamanlarında İstanbul'daki siyasal dengeyi değiştirebilecek güçleri vardı ve bunu da kullanmışlardı.

Osmanlı yönetiminin çeşitli kolluk güçleri kuşkusuz ellerindeki gücü kullanırken her zaman meşru yollara başvurmamıştı. Tam tersine, kendi siyasal veya maddi çıkarlarını korumak için yetkilerini kötüye kullanmalarıyla tanınıyorlardı. Ancak bunların gücünün de sınırları vardı. Seçkinler arasındaki farklı hizipler birbirine karşı çıkıyor ve/veya birbirini dengeliyordu; bunun sonucu olarak zanaatkârlar ve tüccarlar kendi örgüt ve ilişki ağlarını kullanarak suistimallere engel olabiliyordu. Üstelik çok eski yönetim ve yasal kültür gelenekleri gereği, huzurlu ve istikrarlı bir kamu düzeni istiyorlardı. Keyfi iktidarın sınırları, Osmanlı seçkinlerinin isteseler de istemeseler de içinde hareket ettikleri kurumsal yapıdan da kaynaklanıyordu. 1800 öncesi ve sonrasındaki kargaşa zamanlarında bile loncalar siyasal ve yasal kültürün parçasıydı, dolayısıyla bu lonca örgütlerinin çıkardığı kuralların çoğuna uymak, herhalde Osmanlı zanaatkârı için anlamlıydı.

Betül Başaran ve Cengiz Kırılı'nın makalesi zanaatkâr yaşamının bir başka yönünü ele almaktadır. Bu bölüm, İstanbul'daki III. Selim döneminden kalma atölyeleri, buralarda çalışan zanaatkârları, dükkân sahiplerini ve işçileri kapsayan bir dizi sayıma dayanmaktadır. Bu tür bir veriden yola çıktıkları için yazarlar zanaatkârları iktidarın potansiyel olarak tehlikeli kabul ettiği, başkentten uzaklaştırılmaları gerek-
kip gerekmediğine karar verilecek insanlar olarak incelemiştir. Başaran ve Kırılı'nın çalışması, böylece Ergin'in 1752 hamam kayıtlarıyla başlattığı hikâyeyi sürdürmüş olmaktadır. İstanbul'a gelen göçmen işçiler resmi çevrelerde büyük bir güvensizlikle karşılaşıyordu; sultanın bürokratları, kökeni eskiye dayanan vekâlet uygulamasını genişleterek yeni bir gelenek yarattı ve şehre göç edenlerden veya başka nedenlerle kuşkulandığı kişilerden kefil istemeye başladı. Yönetimin kabul edebileceği kefil bulamayanlar şehir dışına çıkarılacak ilk adaylardı. Ancak bu tür doğrudan kaygılara ek olarak, 1800 civarından kalma kayıtlar Osmanlı bürokrasisinin uyruklarını şeffaflaştıramasa bile—bu hedef bilgisayar çağından önce mümkün değildi—en azından görünür kılmak ve böylece bir dereceye kadar denetlemek istediğini gösteriyordu. Bu nedenle, Osmanlı memurları tarihte ilk kez zanaatkârlar da dahil olmak üzere İstanbul halkına ilişkin kapsamlı bir tarama yaptılar.

Şimdi, loncaların nasıl sona erdiği sorununa geliyoruz. John Chalcraft'ın bakış açısından —en azından Mısır'da— bu örgütler sadece geleneksel işlerin ithal fabrika ürünü malların rekabetiyle karşı karşıya kalıp yok olması yüzünden değil, ekonomik yeniden yapılanma ve yeni ekonomik düzene uyum sağlayamamaları yüzünden de çöktüler. Piyasa ilişkileri nedeniyle üreticiler arasında gittikçe artan rekabet ve ayrıca geleneksel hak ve yükümlülüklerin ortadan kalkışı, lonca tekellerinin altını oydu. Bazı işlerin hızla yaygınlaşması da lonca örgütlerini zayıflattı. Can alıcı tekstil sektöründe loncaları yok eden, ekonomik çöküşten çok “kırsallaşma” oldu.

Yoğunlaşan sömürü biçimleriyle birlikte yeni üretim şekilleri ortaya çıktı. Kısacası, lonca üyelerinin kendilerinin de uyum sağlamasıyla daha da hızlanan ekonomik değişimler, Mısır lonca örgütlerinin yıkılmasının başlıca nedeniydi.

Belki bundan da önemlisi, devletle olan çoğu zaman çekişmeli ilişkiydi. Chalcraft, 19. yüzyılda devletin loncaları kendi amaçları için kullanmak istediğini, zanaatkârların da buna ellerinden geldiğince karşı çıktığını vurgulamaktadır. Sömürge hükümetinin 1890'da loncalara son vermesinin kökeninde bu muhalefet yatıyordu. Ayrıca lonca üyelerinin yerel üretime karşı protestoları da devleti lonca işlerine karışmaya itmiş, örgütlerin özerkliğini ölümcül derecede yaralamıştı. Yeni uyum ve protesto biçimleri yeni alanlar, özellikle de lonca altı veya lonca dışı yeni ağlar yarattı. Yeni sömürge düzenlemeleri ve yerel sömürüye karşı protestolar, başarılı olduklarında yeni türden toplumsal örgüt biçimlerinin doğmasına yol açtı. Bazıları haraç toplama gibi suça yönelik yeni iş ağları, görünürde etkisiz kalan loncaların yerini aldı. Zanaatkârlar, kendi bakış açılarına göre, 1800'lerin ortasında, önderlik ettikleri zanaatkârların çıkarlarını koruyacakları yerde sık sık iktidardaki hanedanla işbirliği yapan şeyhlere tabi olmak zorundayken, 1890'dan sonra, korumasız olarak dünya ekonomisi ve sömürge devletiyle yüzleşmek üzere "tavadan ateşe" fırlatılmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi topraklarında da belki bu modelin bir başka çeşidi geçerliydi, ancak bu konuda kesinlikle daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

NOTLAR

1. Bu terimi şu kaynaktan "devşirdim": William James Bouwsma, *A Usable Past: Essays in European Cultural History* (Los Angeles ve Berkeley: University of California Press, 1990).
2. James Grehan, *Everyday Life and Consumer Culture in 18th-Century Damascus* (Seattle ve Londra: University of Washington Press, 2007), 8-10.
3. Murat Çizakça, "The Ottoman Government and Economic Life: Taxation, Public Finance and Trade Controls," *The Cambridge History of Turkey*, cilt 2 içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 241-75.
4. Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2009). [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Zanaatkârları: İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Alfa, 2017)]. Günümüz yazarlarının üzülererek keşfettiği gibi, bir kitap bir kere taslak aşamasına geldiğinde, önemli ek/değişiklik yapılması neredeyse imkânsızlaşmaktadır; dolayısıyla *Artisans of Empire* için verdiğim kaynakça 2007-8'de biter.
5. Sadece görmediğim makaleleri bulmakla kalmayıp, bunların fotokopi ve bilgisayar çıktılarından cömertçe benimle paylaşan Said Salih Kaymakçı'ya (doktora öğrencisi, Georgetown University) çok teşekkür ederim.

6. Donald Quataert, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction* (Albany, NY: SUNY Press, 2000); Suraiya Faruqi, "The Material Culture of Global Connections: A Report on Current Research," *Turcica* 41 (2009), 401-31.
7. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 1-13. Engin Akarlı'nın bildirdiğine göre, Bernard Lewis hem Namık Kemal'in hem de Adolphus Slade'in bu tür gözlemler yaptığından *The Emergence of Modern Turkey*'de (Oxford: Oxford University Press, 1968, 125, 144) söz etmişti. [Türkçesi için bkz. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna (İstanbul: Arkadaş, 2008)].
8. Nicolas N. Ambraseys ve Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey* (İstanbul: Eren Yayınları, 1995) [Türkçesi için bkz. *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800*, çev. M. Umur Koçak (Ankara: Tübitak, 2006)]; Nicolas N. Ambraseys, *Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East: A Multi-disciplinary Study of 2000 Years of Seismicity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
9. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001); Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa, 2013)]; Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964), 40-41.
10. Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tazına ait Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1963), 239-96; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, NY: SUNY Press, 2002).
11. Suraiya Faruqi, "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen," *Archiv Orientalni* 69, no. 2, Zdenka Veselà anısına yayımlanan sayı (Mayıs 2001), 155-64, yeni basımı Suraiya Faruqi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Publications, 2002), 167-77.
12. Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012); Nükhet Varlık, "Conquest, Urbanization and Plague Networks in the Ottoman Empire, 1453-1600," *The Ottoman World* içinde, yay. haz. Christine Woodhead (Londra: Routledge, 2012), 251-63.
13. Halil İnalçık, "İstanbul," *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, cilt IV içinde (Leiden: E.J. Brill, 1990), 224-48, 243.
14. Minna Rozen ve Benjamin Arbel, "Great Fire in the Metropolis: The Case of the Istanbul Conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro," *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter* içinde, yay. haz. David J. Wasserstein ve Ami Ayalon (Londra ve New York: Routledge, 2006), 134-65.
15. Bu cami, III. Mehmed'in (sal. 1595-1603) annesi Safiye Sultan'ın 1600 civarında başlattığı, ancak tamamlamadığı cami projesinin yerinde yapıldı.

16. İnalçık, "İstanbul," 240. Ayrıca bkz. Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 82-96. [Türkçesi için bkz. *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupasında İhtida ve Fetih*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 2010)].
17. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, cilt 1, yay. haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: YKY, 1995), 157-58.
18. Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237 / 1808-1821)]*, 2 cilt, yay. haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Çamlıca, 2008). Yangınlar ve yarattıkları sorunlar üzerine bir tartışma için bkz. cilt 1, 117, 119, 126, 233; cilt 2, 483-84, 731, 756, 848-49, 856-57 ve 1066-67. Şu anda çoğu İstanbullu olan Osmanlı uyrukları ve maddi kültürleri üzerine bir araştırma yapmaktayım. Bu proje, kentin yerleşim yeriyle bağlantılı zorlukları da kapsıyor.
19. Eminegül Karababa, "Investigating Early Modern Consumer Culture in the Light of Bursa Probate Inventories," *The Economic History Review* 65, no. 1 (2012), 194-219.
20. Brigitte Pitarakis ve Christos Merantzias, *A Treasured Memory: Ecclesiastical Silver from Late Ottoman Istanbul in the Sevgi Gönül Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2006) [Türkçesi için bkz. *Parıldayan Hatıralar: Sevgi Gönül Koleksiyonlarından Son Dönem Osmanlı İstanbul'una Ait Kilise Gümüşleri*, çev. Serdar Alper (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2006)]; Anna Ballian, *Relics of the Past/Reliques du passé: Treasures of the Greek Orthodox Church and the Population Exchange, The Benaki Museum Collections* (Atina: Benaki Museum; Milano: 5 Continents Editions, 2011).
21. Bir örnek için bkz. Çiğdem Kafescioğlu, "The Visual Arts," *The Cambridge History of Turkey*, cilt 2 içinde, 457-547; büyük bir referans kitabı da şudur: Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006).
22. Bağcı vd., *Osmanlı Resim Sanatı*, 16-17.
23. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri," *Belgeler* 11 (1981-86), 23-76; Bahattin Yaman, *Osmanlı Saray Sanatkârları: 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2008).
24. Tülay Artan, "Art and Architecture," *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3 içinde, *The Later Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 408-80, 434-37. [Türkçesi için bkz. *Türkiye Tarihi, 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011)].
25. Nurhan Atasoy, Walter Denny, Louise W. Mackee ve Hülya Tezcan, *İpek. Osmanlı Dokuma Sanatı* (Londra ve İstanbul: TEB İletişim & Yayıncılık ve Azimuth Editions, 2001), 245-46.
26. Bunlardan bazıları yayımlanmıştır: Veronika Sandbichler, *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum* (Viyana ve Innsbruck: Kunsthistorisches Museum, 1997), 21-26. Ayrıca bkz. Luciana Martini, *Cinquanta capolavori nel Museo Nazionale di Ravenna* (Ravenna: Longo Editore, 1998), 112-13, burada göz alıcı bir hat bulunan Osmanlı işi deri bir tepsi de vardır. Margret Rauch, "Holzobjekte aus dem Reich des Halbmonds," Alfred Auer, Margret Rauch, Katharina Seidl, *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* içinde (Viyana: Kunsthistorisches Museum,

- 2009), 45-58, burada 1596'dan beri Ambras koleksiyonunda kayıtlı olan iki çarpıcı ahşap çok renkli süslemeli çanak yayımlanmıştır.
27. Holger Schuckelt, *Die Türkische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden* (Dresden: Sandstein, 2010). Koleksiyon, değerli at teçhizatı ve çadır parçaları açısından da önemlidir; ancak Saksonya Sarayı Osmanlı tekstillerini törenler sırasında kullandığından çok azı günümüze ulaşmıştır.
 28. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992); aynı yazar, "Ottoman Maritime Arsenals and Shipbuilding Technology in the 16th and 17th Centuries," www.pdfport.com/.../771574-ottoman-maritime-arsenals-and-shipbuilding-technology-in-the-16th.html (erişim tarihi: 11 Temmuz 2012'de) (copyright: Foundation for Science, Technology and Civilization, Manchester, 2007); Jean Louis Bacqué Grammont, "La fonderie de canons d'Istanbul et le quartier de Tophane. Texte et images commentés, I. La description de Tophane par Evliya Çelebi," *Anatolia Moderna* 8 (1999), 3-42; Şafak Tunç, *Tophane-i Âmire ve Osmanlı Devleti'nde Top Döküm Faaliyetleri* (İstanbul: Başak, 2005); Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (18. yüzyıl)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).
 29. Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) [Türkçesi için bkz. *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006)]; Günhan Börekçi, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59, no. 4 (2006), 407-38.
 30. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, 66-81 ve 57-66.
 31. Kürek cezası için bkz. Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul: 1700-1800* (Los Angeles ve Berkeley: University of California Press, 2010), 164-68.
 32. Mehmet Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık: 17. Yüzyıl* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008); Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırımları*.
 33. Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, 158.
 34. Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462 Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, cilt 10, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 195.
 35. İnalıcık, "İstanbul," 234, 1535 tarihli bilgi için bkz. Tablo.
 36. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and Working Class History* 60 (2001), 125-40.
 37. Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey* 39 (Güz 2008), 167-90; Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, "18. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı, 2012), 7-20, 19-20.

38. Onur Yıldırım, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul," *International Review of Social History* 47, no. 3 (Aralık 2002), 407-19.
39. İsmail Hakkı Kadı, "A Silence of the Guilds? Some Characteristics of İzmir's Craftsmen Organizations in the 18th and Early 19th Century," *Ottoman İzmir: Studies in Honour of Alexander H. De Groot*, yay. haz. Maurits van den Boogert (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2007), 75-102.
40. Kadı, "A Silence of the Guilds?," 84. Önde gelen yerel kişiler arasında, Avrupalı tüccarlarla çalışıp kârlı iş anlaşmaları yapanlar bile bulabiliriz.
41. Oya Şenyurt, "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 26, no. 2 (2009), 103-22.
42. Yıldırım, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-religious Conflict."
43. Suraiya Faroqhi, "Did Cosmopolitanism Exist in Eighteenth-Century Istanbul? Stories of Christian and Jewish Artisans," *Urban Governance under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict* içinde, yay. haz. Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Londra: Routledge, 2014), 21-36.
44. Inez Aščerić-Todd, "The Noble Traders: The Islamic Tradition of 'Spiritual Chivalry' (*futuwwa*) in Bosnian Trade Guilds (16th-19th centuries)," *The Muslim World* 97 (Nisan 2007), 159-73.
45. Aščerić-Todd, "The Noble Traders," 164-65.
46. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt 1, yay. haz. Gökyay, 207. Rašid Hajdarević, *Defteri Sarajevskog Saračkog esnafa 1726-1823* (Saraybosna: Istorijski Arhiv Sarajevo, 1998). Bu yayına ulaşmamı sağladığı için Cemal Kafadar'a teşekkür ederim.
47. Bu soruyu sorduğu için Said Salih Kaymakçı'ya teşekkür ederim.
48. Sonraki bir baskıyı kullandım: James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Mateosyan, 1921), 1645.
49. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (İstanbul ve Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul ve Adrien Maisonneuve, 1962). "Gedik" referansları için dizine bkz. Kaynağı çoğunlukla şu eserdir: H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, tek cilt içinde iki cilt: *Islamic Society in the Eighteenth Century* (Londra, New York ve Toronto: Oxford University Press, 1950-57). H. 1040/M. 1630 tarihli mühimme defterlerinde "saka gedigi" ne yapılan referans için bkz. Mantran, "İstanbul," 369. Evliya'nın memurlarla sakaları da ilgilendiren referansları için bkz. Evliya Çelebi'nin esnaf indeksi, cilt 1. Evliya'nın İstanbul esnafını uzun uzun sayarken "gedik" terimini çok temkinli kullanması ilgi çekicidir. Başka vakalar için bkz. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden: E.J. Brill, 2004), 56, not 56.
50. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch* (1985-86), 223-32. Akarlı konuya olan ilgisini şu çalışmalarla sürdürmüştür: "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alain Pottage

- ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200 ve bu kitaptaki makalesi.
51. Engin Deniz Akarlı, "Law in the Marketplace, 1730-1840," *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments* içinde, yay. haz. M. Khalid Masud, Rudolph Peters ve David S. Powers (Leiden ve Boston: Brill, 2006), 245-70, 260-61.
 52. Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm," *Toplum ve Bilim* 83 (Kış 1999-2000), 146-77, 157. Aynı yazar, İstanbul loncalarından bazılarının gedikleri 18. yüzyılın sonunda kurduğunu göstermiştir: "On Sekizinci Yüzyılda Kurumsal Bir Yenilik Olarak Gedik: İstanbul'daki İbrişim Bükücü Esnafı Örneği," *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam, Suraiya Faroqhi'ye Armağan* içinde, yay. haz. Onur Yıldırım (Ankara: İmge Kitabevi, 2008), çev. Uğur Albayrak, 373-95.
 53. M. Akif Aydın vd. (yay. haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / 1726-1738)* (İstanbul: İSAM, 2010). Bu değerli yayından bana bir kopya sağladıkları için Coşkun Yılmaz ve Mehmet İpşirli'ye teşekkür ederim.
 54. Betül Başaran, "Between Crisis and Order: Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the 18th Century," yayımlanmamış elyazması, 44. Aynı başlıkla yakınlarda yayımlanmış olan çalışmasına ulaşmamı sağladığı için yazara teşekkür ederim (Leiden: Brill, 2014).
 55. Başaran, "Between Crisis and Order," 38-39.
 56. Şenyurt, "Taşçı Örgütlenmesi," 108-9.
 57. Onur Yıldırım, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era," *The Return of the Guilds* içinde, *International Review of Social History, Supplement 16*, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 73-93.
 58. Randi Deguilhem, "Naissance et mort du waqf damascain de Hafiza hânûm al-Murâhlî (1880-1950)," *Le waqf dans l'espace islamique* içinde, yay. haz. Randi Deguilhem (Şam: IFEAD, 1995), 203-25, 219-21.
 59. Ahmet Kal'a vd. (yay. haz.), *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997-98).
 60. Nalan Turna, "Yeniçeri Esnaf İlişkisi: Bir Analiz," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, 21-42, 39. Ayrıca bkz. Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations," 199.
 61. Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza: İstanbul Örneği H 1100-1200 / 1688-1786* (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010), 108-11.
 62. Fehmi Yılmaz, "İstanbul'da Tütüncü Esnafı," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, 127-42.
 63. Nalan Turna, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak," *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi* 9, no. 5 (2006), 171-88.
 64. Turna, "İstanbul'da Berber Olmak," 183.
 65. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Şahıflık ve Şahıflar* (İstanbul: Timaş, 2013). Çalışmamın son aşamasındayken bu kitaba dikkatimi çeken Nida Nalçacı'ya teşekkür ederim.
 66. Erünsal, *Osmanlılarda Şahıflık*, 226-27.

67. Kadı, "A Silence of the Guilds?," 85.
68. Yi, *Guild Dynamics*, 160.
69. Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi," 36; Relli Shechter, "Market Welfare in the Early Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with many Questions," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48, no. 2 (2005): 253-76, 272-73.
70. John Chalcraft, "Out of the Frying Pan, into the Fire: Protest, the State, and the End of the Guilds in Egypt" (bu kitapta yayımlanmıştır); Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmalat Sektörü: Sanayi Devrimi Çağında*, çev. Tansel Güney (İstanbul: İletişim, 1999)].
71. 17. yüzyılda gediklerle ilgili sorunların iyi bir özeti için bkz. Yi, *Guild Dynamics*, 148-60.
72. Bazı ustaların gedikleri lonca denetiminden kurtulmak için kullanma eğilimi hakkında bkz. Yıldırım, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era," 74.
73. Çizakça, "The Ottoman Government and Economic Life"; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007); Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 132-33 ve 312. [Türkçesi için bkz. *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012)].
74. "Osmanlı uzmanı" terimini, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilenen 20. ve 21. yüzyıl tarihçileri için kullanıyorum.
75. Yıldırım, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era," 73.
76. Tine de Moor, "The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and other Forms of Collective Corporate Action in Western Europe," *The Return of the Guilds* içinde, 179-212.
77. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden, "The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-industrial Times," *The Return of the Guilds* içinde, 9.
78. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle East Studies* 1, no. 1 (1970), 28-50; ancak yazar, ölmeden kısa süre önce pozisyonunu değiştirdi: "Ottoman Guilds: A Reassessment," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, yay. haz. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Meteksan, 1980), 95-102.
79. James R. Farr, *Hands of Honor: Artisans and their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 1988).
80. Faroqhi, *Artisans of Empire*, 213. Bazı etkileyici örnekler için bkz. Ahmet Kal'a, *Debağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2012), 232.
81. Mary Louise Nagata, "Brotherhoods and Stock Societies: Guilds in Pre-modern Japan," *The Return of the Guilds* içinde, *International Review of Social History, Supplements* 16, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 121-42.

82. Faroqhi, *Artisans of Empire*, 183.
83. Catharina Lis ve Hugo Soly, *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre- industrial Europe* (Leiden: Brill, 2012), 359-400.
84. Donald Quataert ve Yüksel Duman (yay. haz.), "A Coal Miner's Life during the Late Ottoman Empire," *International Labor and Working Class History* 60 (2001), 153-79.
85. Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun: An Imperial Celebration* (İstanbul: Koçbank, 1997) [Türkçesi için bkz. *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı* (İstanbul: Koç Kültür Sanat Yayınları, 2002)]; Esin Atıl, *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank, 1999) [Türkçesi için bkz. *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü* (İstanbul: Koçbank, 2002)]; Lis ve Soly, *Worthy Efforts*, 314.
86. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu-Dizini*, cilt 1, yay. haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 2006), 253-359.
87. Engin Deniz Akarlı, "Maslaha from 'Common Good' to 'Raison d'état' in the Experience of Istanbul Artisans, 1730-1840," *Hoca 'Allame puits de science: Essays in honor of Kemal H. Karpat* içinde, yay. haz. Ka'an Durukan, Robert Zens ve Akile Durukan Zorlu (İstanbul: Isis Publicatios, 2010), 63-79.
88. Akarlı, "Maslaha," 66.
89. Erkek zanaatkârlar için durum ne olursa olsun, 18. yüzyıl kadınlarıyla ilgili yasalar bireysel haklar açısından daha da az saygılıydı: Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Ottoman Empire: The Design of Difference* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
90. Akarlı, "Maslaha," 76-77.
91. Örneğin bkz. Boğaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Boston ve Leiden: Brill, 2003); aynı yazar, "Pursuing Justice in an Islamic Context: Dispute Resolution in Ottoman Courts of Law," *Political and Legal Anthropology Review* 27, no. 1 (2004), 51-71.
92. Akarlı, "Maslaha," 72.
93. Demirtaş, *Suç ve Ceza*, muhtelif yerlerde.
94. Demirtaş, *Suç ve Ceza*, 366.
95. Ömer Düzbakar, "Work and Organization in the Ottoman Empire: Notes on the Trade Guilds of Sixteenth- and Seventeenth-Century Bursa," *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 3-4 (Yaz 2008), 414-53.
96. 'Abdul-Karim Rafeq, "Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria," *Journal of the American Oriental Society* 111, no. 3 (1991), 495-511.
97. Abdulmennan Mehmet Altıntaş, "The World of Ottoman Guilds: The Issue of Monopoly," *History Studies: International Journal of History* 2/3 (2010), 11-23; aynı yazar, "Artisans in the Court: Crime and Punishment in the Ottoman Guilds," *International Review of Turkish Studies* 1/3 (2011), 94-109.
98. Altıntaş, "Artisans in the Court," 101-3.

99. Shechter, "Market Welfare," 254.
100. Linda T. Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization* (New York: Routledge, 2012).
101. Yi, *Guild Dynamics*; Nelly Hanna, *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early Modern Capitalism (1600-1800)* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011).
102. Suraiya Faroqhi, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadi Registers of Eyüp," *Turcica* 30 (1998), 163-83; Kırılı, "A Profile of the Labor Force"; Nina Ergin, "İstanbul's Hamams in 1752: Labor Migration and the Bathing Industry of the Ottoman Capital," *Turcica* 43 ([2011] 2012), 229-54.
103. Başaran, "Between Crisis and Order," 100-101.
104. Abel Poitrineau, *Ils travaillaient la France: métiers et mentalités du XVIe au XIXe siècle* (Paris: Armand Colin, 1992); Suraiya Faroqhi, "Controlling Borders and Workmen, all in one Fell Swoop: Repairs to the Ottoman Fortress of Hotin (1716)," *From the Bottom Up: Ordinary People in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Antonios Anastasopoulos (Rethymno: University of Crete, 2012), 315-31.
105. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 193; terimin Murat Çizakça'nın ortaya attığı "proto-sözde-sosyalist" ("proto-pseudo-socialist") terimiyle belli bir yakınlığı vardır, bkz. Çizakça, "The Ottoman Government and Economic Life," muhtelif yerlerde.
106. Cemal Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries," *Turkish Studies Association Bulletin* 15 (1991), 273-80; aynı yazar, "Janissaries and other Riff-raff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?," *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, yay. haz. Baki Tezcan ve Karl Barbir (Madison, WI: University of Wisconsin Center of Turkish Studies, 2007), 113-34. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, çev. Zeynep Nevin Yelçe (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012)].
107. Donald Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline," aynı yazar, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1993), 197-203.
108. Mehmet Mert Sunar, "'When Grocers, Porters and other Riff-raff became Soldiers': Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century İstanbul and Edirne," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, no. 1 (2009), 175-91; Turna, "Yeniçeri Esnaf İlişkisi".
109. Ali Çaksu, "Janissary Coffee Houses in late Eighteenth-Century İstanbul," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century* içinde, yay. haz. Dana Sajdi (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2007), 117-32, 128-31. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, çev. Aylin Onacak (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014)].
110. Turna, "Pandemonium and Order"; aynı yazar, "Yeniçeri Esnaf İlişkisi".
111. Turna, "Yeniçeri Esnaf İlişkisi," 36-38.
112. Turna, "Yeniçeri Esnaf İlişkisi," 37.
113. Sunar, "When Grocers, Porters and other Riff-raff became Soldiers".

114. Ferdan Ergut, "Surveillance and the Transformation of Public Sphere in the Ottoman Empire," *METU Studies in Development* 34 (Aralık 2007), 173-93.
115. Kadın ibrişim bükücülere, nakışçılara, hamamcılara ve çıkırıkçılara yapılan göndermeler, kısa bir sentez yapmaya imkân verecek kadar çoktur; karşılaştıran: Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850," *International Labor and Working Class History* 60 (2001), 141-52.
116. Lis ve Soly, *Worthy Efforts*, 365-425.
117. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74); Charles L. Wilkins, *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo 1640-1700* (Leiden: E.J. Brill, 2010).
118. Amnon Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem* (Leiden: E.J. Brill, 2001) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003)]; Yi, *Guild Dynamics*; Sunar, "Grocers, Porters and other Riff-raff"; Turna, "İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak"; Hanna, *Artisan Entrepreneurs in Cairo*; Aşçeriç-Todd, "The Noble Traders".
119. Cafer Çiftçi, "Bursa Kumaşçı Esnafının Sanat ve İmalat Nizamı," *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu* içinde, yay. haz. Cafer Çiftçi (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2006), 121-31.
120. Turna, "İstanbul'da Berber Olmak".
121. Kafadar, "Purity and Corruption"; aynı yazar, "Janissaries and other Riff-raff"; Sunar, "Grocers, Porters and other Riff-raff," 176-84.
122. Nihat Azamat, "İdris-i Muhtefti," *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 21 (İstanbul: İSAM, 2000), 489-91.
123. Klaus Kreiser, "İcareteyn: Zur 'Doppelten Miete' im osmanischen Stiftungswesen," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 219-26. Aynı yazı *Raiyyet Rüsûmu: Essays Presented to Halil İnalçık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* içinde de yayımlanmıştır.
124. Yılmaz, "İstanbul'da Tütüncü Esnafı".

BİRİNCİ KISIM

Zamanın Akışı İçinde Zanaatkârlar

15. Yüzyıl Bursa Mahkeme Kayıtlarında Esnafın İzini Sürmek

İktilil Selçuk

Bu bölüm, Osmanlı zanaat üretimiyle ilgili temel bir sorunu ele alıyor: Osmanlı şehirlerinde resmi, hiyerarşik olarak örgütlü loncalar ne zaman ve hangi süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır? Bu tür örgütlerin 16. yüzyıl sonundan önce var olup olmadığı, bir anlamda “yükü” bir sorudur; çünkü Avrupa ve İslam toplumları arasında karşılaştırma yapmakla ilgilenen tarihçi ve toplumbilimciler arasında bir zamanlar yaşanan ateşli tartışmalarla ilişkilidir. Bu tartışmalar, başka konuların yanı sıra, diğer şehir türlerinden ayrıştırılabilecek bir “İslami şehir” olup olmadığı sorusu etrafında döner; bu bağlamda akademisyenler hukuken kabul edilmiş profesyonel lonca ve tüzel kişiliklerin Osmanlı idaresinden önce İslam toplumlarında olup olmadığını sormuştur.¹

Roy Mottahedeh’in İslam dünyasında sadakat ve önderlik üzerine araştırması da “İslami”, “İranlı” veya “Osmanlı” Ortadoğu şehirlerinin özellikleriyle ilgili bu tartışmayla ilişkilidir; çünkü toplumsal kategoriler ve meslekler için kullanılan kelime dağarcığını çözümleyerek Ortaçağ İslam dünyasında örgütlü zanaatkâr gruplarının olup olmadığını incelemiştir.² Abbasilerin gerileme döneminde, Büveyhilerin yönetimi sırasında zanaatkârlar önderlerine “şeyh” demektedir; ancak devlet bunları ne atamış ne de resmen tanımıştır. Bu adamların daha çok şehir halkının içinden kendiliğinden ortaya çıktığı görülmektedir. Mottahedeh ayrıca mesleki grupların, kendileri dışındakilerle karşılaştıklarında daha da belirgin hale gelen bir çeşit ortak kimlikleri, *esprit de corps*’ları olduğunu göstermiştir.

Yine de Mottahedeh resmen tanınmış herhangi bir zanaat örgütü tespit edememiştir. Dolayısıyla şimdilik konu çözümlenmiş gibi görünmektedir: Resmi loncaların gelişiminin ilk kez “klasik” Osmanlı dönemine, yani 16. yüzyıla denk geldiği genel olarak kabul edilmektedir.

Sorunun bir bölümü terminolojiden kaynaklanmaktadır: İncelediğimiz dönemde Osmanlı zanaatkârlarının örgütlülük düzeyi çok açık olmadığı için, biraz yanıltıcı olsa da “lonca” sözcüğünü kullanmak uygun gözükmektedir. *Esnaf*, *tâife* ve *hırfet*

terimleri hem zanaatkâr hem dükkân sahibi anlamına gelmektedir; *esnaf* kelimesi ancak 16. yüzyıl sonunda yaygınlaşmıştır. Zanaatkâr önderliğini ve hiyerarşisini belirten teknik söz dağarcığı da bununla yakından bağlantılıdır. 15. yüzyılda Osmanlı kaynakları zanaatkârlardan söz etmek için *hirfet* ve *hirfet ehli* demiştir, ama *kethüda* veya *yiğitbaş*ıdan söz etmezler; bu son terim loncanın başındaki *kethüda*ya yardım eden ve meslektaşlarının güvendiği, ihtiyar üye anlamındadır. Ancak Halil İnalcık, Cemal Kafadar ve Eunjeong Yi'ye göre, *kethüdalar* ve *yiğitbaş*ılar olmadan olgun bir lonca sisteminden söz etmek mümkün değildir.³

Benim bakış açım göre, Osmanlı kaynaklarında resmi esnaf hiyerarşisinin ortaya çıkışı, padişahın bürokrasisinin sistemleşmesi, daha önce birbirinden o kadar ayrışmamış olan memurlar arasında uzmanlaşmış hizmetlerin ortaya çıkması ve Osmanlı Türkçesinde kayıt tutulmaya başlanması gibi başka erken modern gelişmelerin de gerçekleştiği döneme denk gelir. Bu gelişmelerin birbiriyle bağlantılı olabileceğini öne sürüyorum; 15. yüzyıl sonunda bunların hepsi henüz ortaya çıkma aşamasındadır ve ancak 1600 civarında zanaat dünyasını kapsayan belgelere bakıp “geriye doğru düşünürsek” görünür hale gelirler.

Bu geçiş döneminin özelliklerini anlamak için elbette önceki durumu, özellikle ahi örgütlerinin statüsünü ve işlevlerini gözden geçirmek zorundayız. Literatürde geç Ortaçağ Anadolu şehirlerinin ahi örgütlerinin egemenliği altında olduğu görüşü ağır basar. Pek çok akademisyen, Ortaçağ Anadolu'sunda ahilerin ekonomi, yönetim ve şehir ağında faal olduklarını, Osmanlı merkezileşmesinden önceki yerel özerkliği temsil ettiklerini düşünür. Dolayısıyla benim için daha geniş çaplı bir sorun da, erken dönem Osmanlı loncalarının ahi fenomeniyile süreklilik veya muhtemel kopukluğuna ilişkindir. Daha spesifik olarak, Osmanlı ülkesinin 1400'lerin sonunda ve 16. yüzyıl boyunca genişlemesiyle zanaat örgütlerinin nasıl değiştiğini araştıracağım. Padişahlar artık Balkanlar'ın batısından Anadolu'nun doğusuna kadar uzanan bir imparatorluğu yönetmeye başladığında bu genişlemeye eşlik eden merkezileşme çoğu zaman çarpıcıdır. Bununla bir devlet bürokrasisinin gelişmesinin zanaat hiyerarşilerinin ortaya çıkmasına yol açtığını söylemek istemiyorum; söylemek istediğim, sayısı artan ve gittikçe daha da uzmanlaşan bir memurlar topluluğu, kendilerinden öncekilere göre daha fazla ve daha ayrıntılı belge üretmeye başlayınca, o zamana kadar belli bir olgunluk düzeyine ulaşmış olan zanaat gruplarının örgütlenmesinin de kayıtlara geçtiğidir.

Lonca örgütlenmesiyle siyasi merkezileşmenin birbiriyle bağlantılı olarak geliştiğini böylece belirledikten sonra, başka sorunlar ortaya çıkmaktadır. Erken Osmanlı dönemi zanaatkârları arasında, eğer varsa, ne tür bir önderlik vardı ve bu önderler ne tür bir otoriteye sahipti? Etnaf önderliği imparatorluğun bütün kuruluş yılları

boyunca var mıydı, yoksa Ortaçağ ahi toplulukları sonradan loncaların üstlendiği rolleri oynamayı sürdürdüler mi? Ahilerin mirasına gelince, kuşkusuz bazı törensel uygulamaların –özellikle yeni usta kabulüyle ilgili törenlerin– ve pek çok loncanın kabul ettiği ahlaki ilkelerin, ahilerin fütüvvet ahlakını hatırlattığını göstereceğim. Ancak Osmanlı dönemi zanaatkârları ahi geleneğiyle sadece sınırlı bir çerçevede ilgileniyordu.

Bu inceleme, Anadolu’da zanaat gruplarının tarihini daha belirgin bir resme dönüştürmemize katkıda bulunabilir. Günümüzde, 1500’lerle 1800’ler arasında Osmanlı şehirlerinde aktif zanaat örgütlenmeleriyle ilgili çalışmalar örgütlenme biçimindeki çeşitliliği vurgulamış, ayrıca bu grupların özellikle devlet nezdinde oynadığı temsilci, aracı rol üzerinde durmuştur.⁴ Bu bölümde, hakkında çok az şey bilinen 15. yüzyıla odaklanıyorum. Zaman içindeki değişimlerin altını çizerken, zanaatkâr örgütlenmesinin tarihsel bir olgu olduğunu göstermeyi planlıyorum. Mütevazı ve bizim gözümüzde muhafazakâr zanaatkârlar bile, değişen koşullar zorlayınca hareket tarzlarını buna uyduruyordu.

Ne yazık ki, burada sözünü ettiğim sorulara dolaysız yanıtlar vermemizi mümkün kılacak belgeler yoktur. Dolayısıyla 15. yüzyıl sonuna ait bize ulaşan en erken Bursa kadı sicillerinin bazılarının sağladığı bilgiye odaklanarak dolaylı bir yaklaşımı deneyeceğim. İkincil kaynaklar da 1500’lerin sonundaki Bursa loncalarıyla bir karşılaştırma yapmamızı sağlayacak.

Mahkeme Zabıtlarının Işığında Bursalı Zanaatkârlar

Elimizdeki en eski Bursa kadı sicilleri genel olarak emekle, özel olarak da köle emeğiyle ilgili ciddi miktarda bilgi sunar, ama zanaatkâr grupları (*esnaf*) ile ilgili bilgi azdır.⁵ Aşağıdaki analiz bu esnaf hakkında ne öğrenebileceğimizi ve neyi öğrenemeyeceğimizi belirlemeyi amaçlıyor; daha sonra bu bilgiyi 1600 civarındaki dönemin bir özelliği olan resmen örgütlü loncaların ortaya çıkışını aydınlatmak için kullanacağız.

Bu amaçla, H. 896-97/M. 1490-91 tarihli A 8/8 Bursa sicil defterini inceleyeceğim. Bu defterde toplam 6.849 vaka bulunmaktadır; bunların 734’ü mesleki sıfatlara sahip bireylerle ilgilidir ve bu kişilerin yaptığı piyasa işlemlerini ele alır. Kaydedilmiş bu 734 vaka aynı zamanda vergi görevlileri ve yardımcıları (*emînler* ve *âmiller*) gibi devlet görevlileriyle yaptıkları işlemleri de içerir; ekteki grafik defterde her sıfatın ne sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Geniş çapta ticari faaliyette bulunan insanlar yoktur, grafik yalnızca Osmanlı piyasasını denetlemekle görevli *ihtisâb* (Arapçası: *hisbâ*) kurumunun yetkisine tabi olan ve üretimle ilgilenen bi-

reylerin sıfatlarını listelemektedir. Kamu ahlakı üzerinde genellikle geniş tabanlı bir denetimi de içeren eski İslami *hisbâ* kurumuna dayanan *ihtisâb* kuralları, şehir piyasasına ince bir ayar veriyordu. Bu düzenlemeler yönetimin atadığı *muhtesib* denen bir görevli tarafından konmaktaydı. *İhtisâb* kurallarına tabi zanaatkâr grupları Osmanlı *ihtisâb* kanunnamelerinin kayıtlarında yer alıyordu.⁶

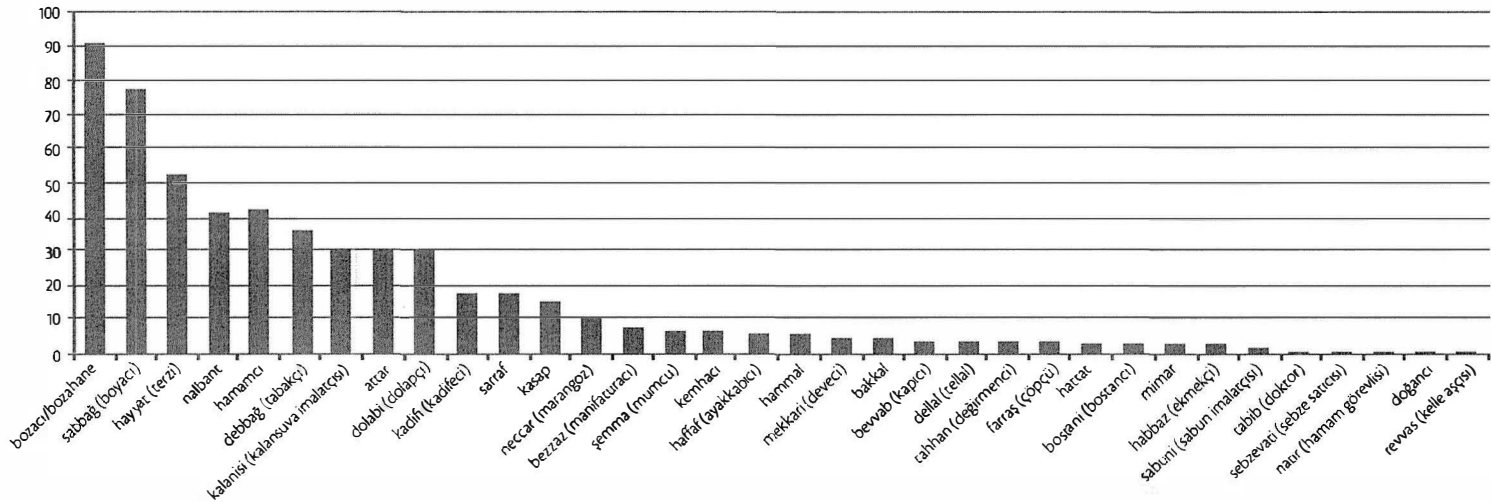
Zanaatkâr gruplarının (*esnaf* veya *tâife*) örgütlenmesinin çerçevesini çizmek için, Bursa sicillerinde yer alan zanaatkârları ürettikleri mallara göre ayıracağız. Bu insanlar ya dayanıksız mallar (bozacılar, manavlar, kelleciler ve ekmekçiler/fırıncılar) ya da dayanıklı mallar (boyacılar, terziler, demirciler, dericiler, ipek bükücüler, kadifeciler, kumaşçılar, ayakkabıcılar, brokar kumaş üreten *kemmacılar*, *hattatlar*, sabuncular, “kalansuva” denen başlıkları yapan *kalanisîler* ve mumcular) ürettiyordu. Buna ek olarak sicilde ayrıca yüksek sayıda hizmet erbabı da bulunuyordu (*hammâmcılar*, *nâtırlar*, *sarraflar*, *dülgerler*, *hammâllar*, *deveciler*, *simsârlar*, *değirmenciler*, *mîmarlar*, *tabîbler* ve *şahinciler*). Küçük satıcılar da *muhtesiblerin* denetimi altındaydı; bunlar dükkânlarda veya açık pazarlarda toptancılardan (*attârlar*, *kassâblar*, bakkallar, karpuz ve kavuncular) aldıkları perakende malları satarlardı.⁷

Baytarlık veya cerrahlık gibi esnaf üyeliği tartışmalı meslek sahipleri ise hizmet erbabı sayılabilirdi, çünkü onlar da *hisbâ* kurallarına tabiydiler. Ancak kategoriler arasında, örneğin kendi ilaçlarını yapan aktarlarla bunları toptancılardan alanlar arasında olduğu gibi, büyük uçurumlar vardı.

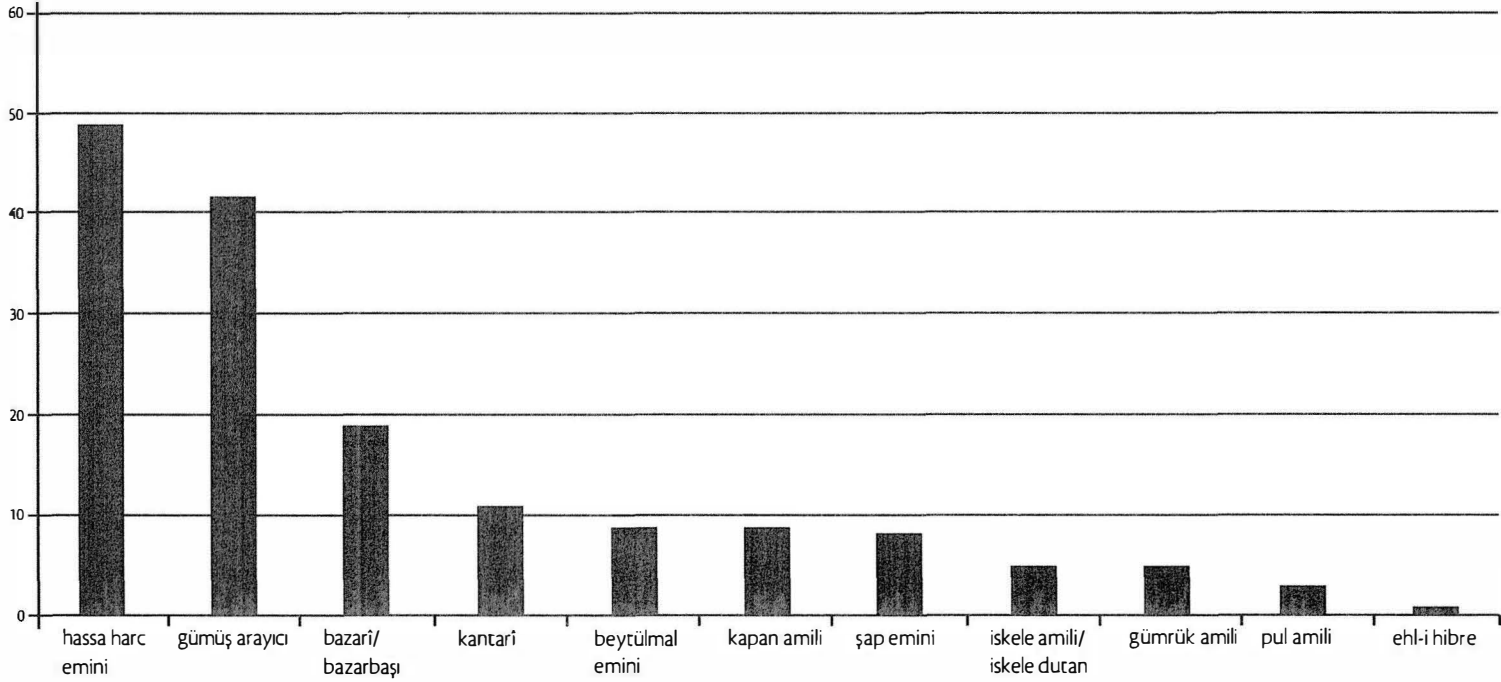
Defterde en sık rastlananlar hangi meslek veya faaliyetlerdi? En sık rastlanan sıfat *bozaî*, yani bozacıydı; bu da henüz kahvenin bilinmediği 15. yüzyıl sonu Bursa’sında bozanın ne kadar popüler olduğunu açıklıyordu. Şehrin ipek imalatı açısından zaten belli bir şöreti olduğundan, en sık rastlanan ikinci kategorinin tekstil ve özellikle ipek imalatıyla ilgili zanaatkâr ve tüccarlar (*sabbâğ*, *hayyât*, *dolabî*, *kadîfî*) oluşu şaşırtıcı değildir. Defter ayrıca zanaatkâr veya satıcı olmayan, ancak hammadde bölüşümü, vergi toplama veya para standardizasyonu ile ilgilenen devlet memurlarını da (*hassa harc emîni*, *beytûlmal emîni* ve gümüş arayıcıları) içeriyordu.

Ancak bu sayısal veriler, şu soruya yanıt vermediğimiz sürece çok anlamlı değildir: Veriler kimi ve neyi temsil ediyordu? Mahkemeye giden bu davalar Bursa piyasasında zanaat ve ticaretin dağılımını ne ölçüde yansıtmaktaydı? Ayrıca, mesleki sıfatlarla tanımlanan bireyler kadının önüne hangi sıfatlarla çıkıyordu?

Bursa sicil defterlerinde rastladığım çoğu örnek, işlemlerin bugün noterlerin yaptığı gibi onaylanması veya mahkeme dışında yapılan anlaşmaların kayda geçirilmesinden ibaretti. Bu işlemler arasında gayrimenkul satışları, birey veya vakıflara yapılan borç ödemeleri, bir köleyi azat etme vaadiyle ilgili sözleşmeler (*mükâtebe*),

ŞEKİL 1.1 Bursa mahkemesi defterinde görülme sıklığına göre işler, *Defter A 8/8* (H. 895-96) (İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde asistan Ali Somay tarafından hazırlanmıştır).

ŞEKİL 1.2 Bursa mahkeme defterlerinde görülme sıklığına göre devlet memurları ve "tecrübeli zanaatkarlar", *Defter A 8/8* (H. 895-96) (İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde asistan Ali Somay tarafından hazırlanmıştır).

azatlı bir köleye verilmiş azat etme belgeleri (*'itknâme*) ve boşanma ve kredi anlaşmalarıydı. Mesleki sıfatlar taşıyan bireyler davacı, davalı veya tanık (*şuhûdü'l-hâl*) olarak karşımıza çıkıyordu. Kadı sicillerinde kadınları ve erkekleri, Müslümanları ve gayrimüslimleri, Osmanlıları ve yabancıları, köleleri ve özgür insanları ve ayrıca azatlı köleleri (*atîk köle*) kapsayan geniş bir toplumsal yelpaze görölüyordu.

Osmanlı esnaf örgütlenmelerinin gelişimini açıklığa kavuşturmak için şimdi de mahkeme davalarındaki terminoloji ve sıfatlara bakacağım. Ara sıra “bir ticaret veya meslek grubundaki uzmanlar” anlamındaki *ehl-i hibre* deyimine rastladım. Davalardan biri şöyleydi: Balıkpazarı yakınındaki Gazi Timurtaş zaviyesi ve türbesinin onarılması gerekiyordu. Bu amaçla ne kadar para harcanması gerektiğini saptamak için *ehl-i hibre* mahkemeye çağırılmıştı. İncelemeden sonra *ehl-i hibre* bu işin 7.000 akçeye yapılabileceğine karar vermişti.⁸ 15. yüzyıl sicillerinde bireylerin isimlerinin önüne mesleki sıfatları veya *elkabl*arı konuyordu. Ancak daha geç dönemlerde örgütlü bir mesleki grubun varlığını gösteren *kethüda* ve *yiğitbaşı* gibi lonca önderlerinin sıfatları 1400’lerin sonunda henüz görölmüyordu. Bulabildiğimiz kayıtlar, örneğin boyacı (*sabbâğ*) El-Hâcc Mustafa b. Yusuf’un Bosnalı kölesi Hamza b. Abdullah’ı azat ettiğine dair referanstı.⁹ Başka bir kayıтта, “Hıdır b. Hamza adlı bir terzinin (*hayyâr*) Ali b. Seydi’ye 3.000 akçe değerinde gayrimenkul sattığı” belirtiliyordu.¹⁰ Bu davalar uzun tartışmalara yol açmamış, bu nedenle herhangi bir mesleki grubun önderlerine danışmaya gerek duyulmamış olabilirdi.

Dülgerele ilişkin bir şikâyeti içeren bir başka davada uzman olarak başvuru alan kişi Bursa şehir kethüdasıydı, ancak bir zanaatkâr örgütünün yöneticisinden söz edilmiyordu. Padişah adına Temmuz 1501’in sonlarında Bursa kethüdası Mustafa’ya gönderilen bir emir, inşaat işlerinde çalışan güvenilir zanaatkârlardan (*bennâ, neccâr, nakkaş*) söz ediyordu; bunlar dört veya beş inşaat projesini yarım bırakmışlardı.¹¹ Emir, bu ustaların eskileri tamamlamadan yeni işler almasını yasaklıyordu.

Elbette vardığımız sonuçlar yalnızca kadılar ve kâtipleri tarafından kaleme alınmış belgelere dayanıyor; eğer bazı zanaatkârlar henüz resmîyet kazanmamış örgütlenmelere sahipse, bunların akıbetini hiç bilemeyeceğiz. 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi’nde lonca görevlilerinden söz edilmediğinden Suraiya Faroqhi de 1500 civarında Osmanlı loncalarının henüz oluşma aşamasında oldukları ve yalnızca *ehl-i hibre* tarafından temsil edildikleri sonucuna varmıştır.¹² Faroqhi esnaf gruplarının 16. yüzyıl başından itibaren kademeli olarak güçlendiğini ekler ki bu makalede söz edilen kanıtlar da bu ifadeyi destekliyor.¹³ Ayrıca bir süre önce Özlem Sert tarafından yapılan bir çalışma, 16. yüzyılın ikinci yarısında bile Rodosçuk’ta (bugün Tekirdağ) ekmekçi olmak isteyen bir kişinin ekmekçiler loncasının belirlediği önkoşulları yerine getirmek zorunda olmadığını göstermiştir. Sert’in gözlemi,

ekmekçilerin örgütünün zanaatın yapılması üzerinde bir tekele sahip olmadığı ve ekmekçilerin ortak kimliklerinin sadece vergi toplanmasında bir araç olarak işe yaradığı yolundadır (18. yüzyılda ekmekçileri ilgilendiren düzenlemeler için bkz. Dokuzuncu ve Onuncu bölümler).¹⁴

Roy Mottahedeh'in *Loyalty and Leadership* [Sadakat ve Önderlik] adlı çalışmasının ışığında, sıfatların olmayışının mutlaka toplumsal bir örgütün yokluğu anlamına gelmeyebileceği belirtilebilir.¹⁵ Mottahedeh'in çalışması, 10. ve 11. yüzyıllarda İran ve Irak'ın büyük bölümünü yöneten Büveyhiler döneminde İran'daki zanaatkâr örgütlerinin hem Batılı loncalardan hem de 1500'lerin sonunu izleyen yıllarda Osmanlı *hırfet* gruplarından farklı olduğunu göstermektedir. Örgütlenmedeki farklılıkları ve Osmanlı dünyasında resmi zanaat hiyerarşisinin geç bir tarihte ortaya çıkışı göz önüne alınırsa, Bursa'da 15. yüzyıl sonundaki esnaf toplulukları henüz "acemi" kabul edilebilir. *Kethüda* ve *yığitbaşı* gibi esnaf unvanlarının resmi kayıtlarda bulunmaması, bir örgütlenme yokluğundan çok tartışmaların ve sorunların dış müdahaleye başvurulmaksızın mesleki grupların içinde çözüldüğünü de gösterebilir.

Çatışmaların barışçı yollarla çözümü (*musâlaha*) Osmanlı hukukunda önemli bir uygulama olarak sürse de, 16. yüzyıl sonunda kadı mahkemeleri esnaf içi çatışmalara daha fazla karıştığına göre bu durum kısmen değişmiştir. Seferlerde askerlere eşlik eden zanaatkârların (*orducu*) padişahların ordularında yaptığı zorunlu hizmetler, ayrıca daha büyük ve güçlü gruplara yardımcı olarak hizmet edenlerin (*yamak*) örgütlenmesi, muhtemelen zanaatkârların örgütlü temsilini zorunlu kılmıştı. 1500'lü yıllarda belgelenen bu gelişmeler, esnaf önderlerinin devlet kayıtlarında yükselmesini veya daha yüksek bir profile kavuşmasını da açıklamaya yardım eder.

15. yüzyıl sonu mahkeme kayıtlarında zanaat hiyerarşilerinin varlığına dair kanıt bulmak mümkün olmadığına göre, diğer çağdaş kaynaklarda *kethüda*, *ehl-i hiref* ve *ehl-i hibre* gibi ilgili terimlerin var olup olmadığına bakmalıyız. Örneğin Ömer Lütfi Barkan'ın yayımladığı 1489-90 yıllarına ait bir saray mutfağı muhasebe defterinde, saray ekmekçilerinin *kethüdası* (*kethüda-i habbâzîn*) olarak Kasım adlı birinden söz edilmektedir. Kasım, saraya ekmek sağlamakla görevli bir örgütün başında olmalıdır, ancak kelimenin klasik anlamıyla bir esnaf *kethüdası* değildir.¹⁶ *Kethüda* terimi, II. Mehmed'in 1477 tarihli Kanunname'sinde, *ehl-i hiref* ve *ehl-i hibre* ise 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nde görülür.¹⁷ Ancak bu metinlerde *kethüda* terimi, çoğu zaman esnafla ilgisi olmayan bir dizi farklı kişi için kullanılır; bu kayıtlarda görülen *kethüdayeri* teriminin de zanaatkârlarla bir ilgisi yoktur, bu kişilerin resmi görevleri vardır. II. Mehmed'in Kanunname'sinde sözü

edilen *kethüda*, büyük ihtimalle, işi bazı yasakların uygulanmasını sağlamak olan, padişahın bir hizmetkârı anlamına gelmektedir.¹⁸

Neyse ki bu erken ve fazla belgelenmemiş dönemde zanaatkâr örgütüne bir başka dolaylı yoldan daha ulaşabiliyoruz. Yakup Tuncer'in derlediği 15. yüzyıl Bursa sicil defterleri, mevcut 303 vakfın 24'ünün zanaatkârlar tarafından kurulduğunu (esnaf vakıfları) göstermektedir. Bu insanlar dini veya hayırsever amaçlarla hem gayrimenkul hem de para vakfetmişlerdi.¹⁹ Bu vakıfları finanse eden esnaf belli bir servet ve önem düzeyine ulaşmış olmalıdır, böylece hem dini bir liyakat elde edebilecekleri hem de toplumda saygı görebilecekleri kurumlara para harcayabilmışlerdi. Tuncer'in çalışması ayrıca bu vakıfların mesleklerle göre dağılımını da göstermektedir. İpek kadife üreticileri bu tür vakıf kurma ihtimali en yüksek gruptu (6/24 veya yüzde 25), çünkü vakıf için ciddi bir yatırım gerekiyordu, dolayısıyla Bursalı zanaatkârların ancak en zenginleri bu işe girişebilirdi.²⁰

15. Yüzyıl ve 16. Yüzyıl Sonu Kayıtlarının Karşılaştırılması

Resmi kaynaklar ve sicil defterleri 15. yüzyılda zanaatkâr hiyerarşisiyle ilgili kanıt sunmaz.²¹ Peki 1500'lerin sonunda durum nedir? Ne yazık ki kayıt tutma mekanizmasındaki değişikliklerle mi yoksa esnaf örgütlenmesinin giriftliğiyle mi uğraştığımızı bilemiyoruz. Nedeni ne olursa olsun, 1500'lerin sonundaki kadı sicillerinin biçim ve içeriği, dili ve uzunluğu, bir yüzyıl öncekinden çok daha farklıdır.

En eski Bursa sicilleri, basitliği ve kısalığıyla çarpıcıdır. Osmanlı Türkçesi ile kaydedilmiş davaların çoğu, gümüş denetleyicileri ve vergi görevlileri (*emîn, âmil*, gümüş arayıcı) gibi devlet görevlileriyle ilgilidir ve bu memurların devlet yönetimiyle ilişkisini yansıtır. 4 Nisan 1491 tarihli bir dava, gümüş arayıcıların Hızır b. Mezid adlı birinin elinde önceki padişahların döneminden kalma elli sikke bulduklarını kaydetmektedir. Talihsiz adam muhtemelen darphanenin sikke taşıyıcısı (sikkelerin toplanıp yeniden kesilmesi) için istediği ücretten kurtulmak istemişti.²² Bu ihlalin tanıkları eski bir köleyle bir pazar satıcısıydı.

Buna karşılık, borç ödeme, boşanma ve köleleri azat etme gibi özel hukukun alanına giren vakalar genellikle Arapça olarak kaydediliyordu. Örneğin Muslihüddin b. Abdullah adında biri, Hasan Ali Bey vakfından 5.000 dirhem gümüş borç aldığı kabul etmişti veya boyacı El-hacc Mustafa b. Yusuf, kahverengi derili, orta boylu Bosnalı kölesi Hamza b. Abdullah'ı azat etmişti.²³

Görünüşe bakılırsa, 16. yüzyıl sonu itibarıyla anlaşmazlıkların çözümü daha karmaşık, kayıtlar da daha uzun hale gelmişti. Artık mesleki gruplara karşı şikâyetler dile getiriliyor, kadı *ehl-i hibre* uzmanlarına danışıp onların tanıklığına göre karar

veriyordu.²⁴ Bu davalar Arapça değil Osmanlı Türkçesiyle kaydediliyordu. Buna paralel bir başka gelişme de, zanaatkâr ve tüccar grupçuklarının da kendi örgütlerinin üyelerini temsil etmeye başlamasıydı, oysa daha önce de belirtildiği gibi, 1400'lerin sonunda zanaatkârlar ve dükkân sahipleri genellikle mahkemeye birey olarak çıkıyordu. Siciller artık zanaat temsilcilerinin varlığını vurguluyordu: Örneğin 1 Şaban 990 (21 Ağustos 1582) tarihli bir davada *kadayıfçılar hırfeti* ustaları, “eski yasalar”ı (*kânun-ı kadîm*) uyarınca, aralarından *yiğitbaşı*, yani yardımcı başkan olarak Hüseyin b. Abdullah’ı seçmişti.²⁵

15. yüzyıl sicillerinin fiziksel formatı da daha sonraki dönemlerdekinden çarpıcı şekilde farklıydı; ilk siciller defterin tüm sayfası boyunca yatay olarak uzanan cümleler halinde tutulmuştu, oysa 16. yüzyılın sonunda sütunlar standart hale geldi. Dil olarak Osmanlı Türkçesi, 15. yüzyıla egemen olan Arapçanın yerini aldı.²⁶ Sultan Süleyman’ın saltanatı, kayıtların gittikçe daha çok yerel dilde tutulduğu bir geçiş dönemine benziyordu.

Sicillerin sunduğu kanıtlara göre, 16. yüzyılda Bursalı zanaatkârlar daha çeşitli hale gelmişti. Bu dönemde, kayıtlarda 54 ayrı zanaatkâr grubu görülüyordu; oysa 15. yüzyıl defterinde ancak 33 tane vardı. Ayakkabıcılık öğretici bir örnektir: 1500’lerin sonunda kendi içlerinde bağlantılı ama birbirinden ayrı dört zanaat, ayrıntılı olarak tanımlamakta zorluk çektiğimiz çeşitli ayakkabı üreticileri (*paşmakçılar*, *papuççular*), çizme yapanlar (*çizmeciler*) ve saray için ayakkabı üretenler (saray pabucu dikenler) olarak karşımıza çıkıyordu. Buna karşılık 15. yüzyılda Arapça *haffâf* kelimesiyle tanımlanan tek bir ayakkabıcı grubu vardı. Belgeler saray için çalışan ayrı bir ayakkabıcı grubundan söz ettiğine göre, bunlar muhtemelen sadece talep yaratmıyor, aynı zamanda zengin müşterilerin tercih ettiği stilleri belirlemede rol oynuyordu. Bunun gibi, 16. yüzyıl kadı sicillerinde ipek eğirme ve ipek tekstiliyle ilgili on mesleki grup ortaya çıkmıştı: *dolabcı*, *devdâh*, *ipekçi/kazzâz*, *bürümcükçü*, *ibrişimci*, *kemhacı*, *gülistânî kemhacı*, *serâserci*, *kadifeci* ve *gülistânî kadifeci*. Buna karşılık 15. yüzyılda eski kâtiplerin Arapça terimlerle kayda geçirdiği dört grup vardı: *kemhâî*, *kadifî*, *dolâbî* ve *sabbâğ*. Bu bulgular, 16. yüzyıl boyunca zanaat uzmanlaşmasının arttığını düşündürüyor. Üstelik daha önce belirtildiği gibi, 16. yüzyıl sonu kadı sicilleri sefer sırasında ordularda görev yapmak zorunda olan ve *orducu* denen esnafı da ayrıntılı bir şekilde ele almıştı.

16. yüzyıl boyunca Bursa kadı sicilleri zanaatkâr önderlerinden *kethüda*, *yiğitbaşı*, *şeyh*, *pazarbaşı*, *nâzır*, *emîn* ve *ehl-i hibre* gibi terimlerle söz ediyordu. Örneğin manifaturacılar (*bezzâz*) arasından şeyh dükkân açmasına ve usta olmasına izin verilecek kişileri seçiyordu. Ayrıca Bursa ipekçilerinin başı (*kazzâzbaşı*) –ve muhtemelen başka zanaatkâr gruplarının başları da– resmi şikâyetlerin hedefi olarak

yer alıyordu, oysa daha önce belirtildiği gibi 15. yüzyılda bu insanlardan hiç söz edilmemekteydi. 10 Mart 1584'te İstanbul ipek üreticilerinin *kazzâzbaşısı* padişaha şikâyetinde bulunduktan sonra, Bursa ipek iplik üreticilerine (*ibrişimciler*) yönelik bir ferman çıktı. Şikâyet şöyleydi: "Geçmişte, kârhâne-i âmireye gelen ibrişim en yüksek kalitede olurdu. Günümüzde ibrişimler bozuldu."²⁷ Şikâyetçiler bu sözlerle, söz konusu ibrişimin uygun sayıda liften oluşmadığını belirtiyorlardı. Bu durum İstanbullu ipekçiler arasında çatışmaya yol açmış, onlar da suçu Bursa'daki tedarikçilerine yüklemiş olabilirlerdi.

Sonunda İstanbul ipekçileri anlaşmazlığı çözmek üzere kadının önüne çağrıldı. Ustalar bükük ipek ibrişimin dört, frengî ipek ibrişimin altı, kuşaklık ipek ibrişimin ise sekiz liften oluştuğunu belirterek bu standartları tutturalacaklarına söz verdiler. Yeni şikâyetleri engellemek için İstanbullu ustalar Bursalı meslektaşlarının da aynı standartlara uymasını istediler, padişah da Bursalı ipekçilere Osmanlı başkentinde üzerinde anlaşılan kurallara uymalarını belirten bir emir yolladı.²⁸

Daha önce görüldüğü gibi, kendi zanaatlarında ustalaşmış zanaatkârlar (*ehl-i hibre*) Bursa kadı sicillerinde oldukça sık karşımıza çıkar. Örneğin 14 Şubat 1582'de, Yahudi Solomon, Yahudi Abraham'ı mahkemeye vermişti. Solomon tanesi beş akçeden 42 pamuklu kumaş (*bogası*) dokuduğunu belirtiyordu (tekstil üreticileriyle ilgili 18. yüzyıldaki düzenlemeler için bkz. Beşinci ve Dokuzuncu bölümler). Ancak Abraham bu üzerinde anlaşılmış meblağı ödemeyi reddederek, teslim edilen kumaşın bu kadar para etmeyeceğini iddia etmişti. Tartışmalı kumaş parçaları, uzman dokumacılara (bunların lonca başkanı veya yardımcısı olup olmadığı belli değildi) gösterildi; onlar da her parçanın değerinin beş akçenin üzerinde olduğunu belirtince kadı bu görüşe göre kararını verdi.²⁹

16. yüzyıl kadı sicillerindeki anlaşmazlıklar, bu dönemde zanaatkârların çeşitlendiğini, daha fazla uzmanlaştığını ve daha karmaşık piyasa faaliyetlerine girdiğini gösteriyordu. Ancak aynı zamanda kendi iş alanlarına dışarıdan yapılan müdahalelere karşı da daha hassas davranıyorlardı. Önemli bir şikâyet konusu seyyar satıcılar (koltukçu); bunların dükkânı yoktu veya dükkân kiralamıyorlardı, böylece muhtemelen yerleşik esnafa göre vergiden daha rahat kaçabiliyorlardı. Tülbentçilerin (*dülbendci*) şikâyeti üzerine tülbent satan seyyar satıcıların "dükkânların önünde, sokaklarda ve ana caddede" satış yapması yasaklanmıştı.³⁰

Kısacası, 1400'lerin sonuyla 1500'lerin sonu arasında artık daha geniş ve daha karmaşık bir müşteri kitlesi için çalışan Bursalı zanaatkârlar arasındaki farklılaşma artmış, bu ortamda zanaat işlerine dışarıdan müdahaleleri kısıtlama eğilimi güçlenmiş, daha belirgin bir lonca yapısı ortaya çıkmıştı.

Ahi Sorunu

Ortaçağ ahi topluluklarının benimsediği ekonomik ilkelerin Osmanlı esnaf örgütlenmesini etkilediği genel olarak kabul edilen bir görüştür. Dahası, ahiler 15. yüzyılda güçlerini kaybettikleri halde, birçok *hurfet* grubunda terfi törenlerinde fütüvvet ahlakı yaşamaya devam etti. Ahilerin erken dönem Osmanlı Bursa'sında önemli aktörler olduğu bilinmektedir. O halde, Osmanlı merkezileşmesi arttıkça, bir zamanların önemli Bursa ahilerine ne oldu? Ahilerin Osmanlı şehirlerinde mesleki grupların gelişmesiyle bir ilgisi var mıydı?

En eski Bursa kadı sicillerinde ahilerin varlığı bazı kişilerin isimlerinin önündeki sıfatlardan (*elkab*) anlaşılabilirdi. İncelediğimiz defterde (BCR A 8/8) ahilerin birey olarak mahkemeye çıktığı 39 vaka bulunuyor. Grup olarak hareket eden ahilere rastlamadım veya “ahi kardeşliği”ne yapılan bir atıf bulamadım. Birkaç temsili vaka kadı sicillerinin ne tür bir bilgi sunduğunu gösterecektir: Aralık 1490 tarihli bir kayıt, Ahi Mustafa'nın Abdi b. Sinan'ın yönettiği Habbe Ali Bey vakfına borçlu olduğunu gösteriyor. Abdi b. Sinan 1.100 florin aldığını kabul ediyordu; ama bu ödenecek borcun yalnız bir bölümüydü. Ahi Mustafa borcunun kalanını 5 Aralık 1490'dan itibaren bir yıl içinde ödemeye söz vermişti, babası Kemal de ona kefil olacaktı.³¹ 2 Nisan 1492 tarihinde kaydedilmiş bir başka davada, bir ahi, bozahane harcı olarak bir para ödemesine tanık olduğunu belirtiyordu; parayı alan Bursa'da sarayın satın alma memuruydu (*hassa harc emîni*).³² Tanığın adı Mevlânâ Ahi [...] b. İmam'dı; bu bağlamda “ahi” sözcüğü kişinin herhangi bir ahi kardeşliğiyle ilişkisini belirten bir sıfat değil, özel bir isim de olabilirdi.³³ Aynı *hassa harc emîni*, 24 Temmuz 1492'de Ahi Hacı Mahmud b. Abdullah'ın elinden Bursa gümrük geliri olarak 13.241 akçe aldığını ve bu parayı harç toplamayla ilgili harcamalarda kullandığını belirtmişti.³⁴

Başka örnekler de vardır, ancak bu vakaların hiçbiri, isimlerinde sıfat olarak “ahi” kelimesinin geçtiği kişilerle Bursa kadı sicillerinde kayıtlı ticaret ve zanaat faaliyetleri arasında sistematik bir bağlantı olduğunu kanıtlamaz. Dolayısıyla sorun hâlâ ortadadır: Osmanlı idaresinde ahilerle zanaatkârlar arasındaki ilişki hakkında ne biliyoruz? Ahilerle dericiler (*debbâğlar*) arasındaki bağlantı iyi bilinir ve en azından 17. yüzyıla kadar belgelenmiştir. Özer Ergenç, Konya'da 16. yüzyılda bir davada, devlet yetkililerinin ahi geleneğini kabul ettiğini gösteren bir emirden söz eder. Bu ferman Ereğli kadısı Şeyh Ahi Ali'ye gönderilmiştir; şeyhin atalarının Abbasiler dönemine kadar gittiği ve Ahi Evran'ın soyundan geldiği “kanıtlanmış-tır”, böylece “esnaf üzerine ahi” beratı almıştır.³⁵ “Esnaf üzerine ahi” deyimiyle ne

tam olarak ne kastedildiği, bu kişilerin “sıradan” esnaf *kethüdalarından* ne açıdan farklı olduğu, onlarla işbirliği yapıp yapmadıkları belli değildir.

Çoğu durumda, önde gelen *debbâğ*lara “ahi baba” deniyordu; bazen bu terim başka lonca örgütlerinde de ortaya çıkıyordu. Özer Ergenç, 16. yüzyıl Bursa kadı sicillerine dayanarak, *debbâğ*ların bir ahi babası olduğunu gözlemlemişti; sicillerde bu kişiden *debbâğlar âhisi* diye söz ediliyordu.³⁶ Haim Gerber’in aynı şehirde 17. yüzyıl üzerine yaptığı çalışma da *debbâğ*ların bir ahi babası olduğunu göstermişti; ancak zamanla *kethüda* makamı ahi baba makamından daha önemli hale gelmişti.³⁷

Sonraki dönemde farklı şehirlerin kadı sicilleri de ahilere gönderme yapar ama özellikle dericilerin piri kabul edilen Ahi Evran’a gösterilen saygının ve ahi sıfatının yaşamaya devam etmesinin dışında fazla bilgi vermezler.³⁸ Bursa’daki 15. yüzyıl kadı sicillerinde de aynı manzarayla karşılaştım. Bazı vakalarda ahi sadece belli bir kişinin adı olarak görülüyordu, terim muhtemelen artık belli bir işlevsel veya kurumsal kategoriye tanımlamıyordu; eski zamanların bir “tortu”sundan ibaretti.³⁹

Osmanlı dönemini ele aldığımızda, ahilerle *debbâğ*lar dışındaki lonca örgütleri arasında organik bir bağ bulmak bazen güçtür.⁴⁰ 15. yüzyıl sonundan kalma bir Bursa defterinde (A 8/8) bu açıdan dikkate değer bir vaka buldum. Azatlı bir köle (*atîk* köle) ve *kalansuva* denen başlığı üreten bir zanaatkâr (*kalanisî*) olan Ahi İlyas b. Abdullah, Muhammed Çelebi b. El-Hacc Düsturhan’a 115 eşrefi sikke borçlu olduğunu kabul ediyor ve borcunu 19 Şubat 1491’den itibaren ödeyeceğini taahhüt ediyordu. İsa Bey mahallesinden bir başka *kalanisî* olan El-Hacc Muhammad b. Hasan, bu borca kefil olmuştu.⁴¹ Borçlunun aynı zamanda hem ahi, hem *kalanisî* hem de azatlı köle olması ilginçti. Ayrıca bir başka *kalanisî* de Ahi İlyas’ın borcunun kefili olmuştu. Yalnız bu belgeye dayanarak ahilerle zanaatkârlar arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu sonucuna varmak doğru olmaz, ama *debbâğ* olmayan birinin de ahi sıfatını kullanmasını dikkate değer buldum.

Bir *kalanisî*nin mesleği ahilerle nasıl bir bağlantı içinde olabilirdi? İbn Battuta ahilerin kıyafetlerini şöyle anlatıyordu: Sırtlarında “kabâ” (uzun kaban), ayaklarında mest bulunan, bellerine iki arşın uzunluğunda bıçak asan genç adamlar görmüştü. Başlarında yün bir takke vardı, bu takkelere bir arşın uzunluğunda ve iki parmak genişliğinde kumaş parçaları takılmıştı.⁴² H.A.R. Gibb’e göre, “takkeye takılan bu kumaş parçaları” (Arapça *kalansuva*) daha sonra Osmanlı döneminde yeniçeri üniformasının bir parçası haline gelmişti.⁴³ Bursa’daki defterde (A 8/8) *kalansuva* yapımcılarına sık sık gönderme yapılması, bu sanatın ahiler arasında popüler olduğunu gösteriyor olabilir.

Bursa’da, Kütahya, Kastamonu, Tokat ve Ankara’yla karşılaştırıldığında ahilerin kurduğu fazla imaret yoktu. Aynı şekilde, Hüdavendigâr Livası’nın (Bursa Vilayeti) kadastro kayıtları, erken dönem Osmanlı askeri valilerinin (beyler) ve padişahların ahilere fazla toprak bağışlamadığını gösterir; şeyhler ve fakihler başta olmak üzere diğer dini şahsiyetlere bağış yapmayı tercih etmişlerdir. Sicil defterlerinde, vakıf kayıtlarında ve Hüdavendigâr Livası kadastro kayıtlarında yaptığımız gözlemlere göre, ahilerin 14. yüzyılda Osmanlı Anadolu’su şehirlerinde önde gelen aktörler olabileceğini, ancak Bursa’da erken bir dönemde güçlerini yitirdiklerini söyleyebiliriz; bu belki de Osmanlı seçkinlerinin bir imparatorluk başkenti kurmak yönündeki sistematik çabalarının ve dolayısıyla iktidarın merkezileşmesinin bir sonucuydu.⁴⁴

Mesleki gruplarla ahi tekkeleri arasında organik bir ilişki kuramadıysak, ahilerin özellikle Bursa’da süregelen mirası neydi? Bu sorun, ahi imaretlerinin yerlerine ve işlevlerine yönelik daha fazla araştırma yapmayı ve erken modern dönemde şehir halkı arasında hâlâ dolaşımda olan ve okunan fütüvvet edebiyatını incelemeyi gerektirir. Ancak bu sorular şu anda yapmakta olduğumuz analizin sınırlarını aşıyor.⁴⁵

Sonuç

15. yüzyıl kadı sicillerinin format açısından kısa ve çoğu zaman Arapça olması dikkate değerdir. 15. ve 16. yüzyıl belgeleriyle yapılan karşılaştırma, 1500’lerde Bursa sicillerinin daha uzun hale geldiğini ve anlaşmazlıkların çözümüyle ilgili kayıtlarda Osmanlı Türkçesinin daha sık kullanıldığını gösterir. Yüzyılın sonunda davaların tamamı yerel dilde yazılmaya başlamıştır. Kuşkusuz, Arap kaynaklı hukuk gelenekleri hâlâ geçerlidir ama aynı zamanda Osmanlı hukuk sistemi de kendi Türkçe kaynaklarını üretmeye başlamıştır.⁴⁶

16. yüzyılda gözlemlenenin tam aksine, 1400’lerin sonundaki Bursa davaları hiyerarşik olarak örgütlenmiş veya loncaya benzer zanaatkâr ve tüccar kurumlarının varlığını yansıtmaz. 15. yüzyıl kayıtlarında insanların isimlerinin önünde mesleki sıfatlar görülse de, bunlar kadı mahkemesine bireysel olarak çıkar.

İlgili kadı sicillerinde lonca önderliğini tanımlayan herhangi bir terim görülmesi de, 1502 tarihli piyasa düzenlemesiyle ilgili Bursa İhtisab Kanunnamesi’nde *ehl-i hiref* ve *ehl-i hibre* olarak “işin erbabı”na yapılan referanslar vardır; bunlar hiyerarşik olarak örgütlenen mesleki grupların gelişmesindeki başlangıç aşamasına işaret ediyor olabilir. 16. yüzyıl başında bu tür grupların önderleri kadı sicillerinde, örneğin Üsküdar’da görülmeye başlar.⁴⁷ Dolayısıyla lonca önderlerinin ilk kez davalarda görülmeye başladığı dönemci tespit etmek için, kadı sicillerine 1500’lerin başından, yani I. Selim’in saltanatından (1512-20) itibaren bakmak gerekir. Ayrıca 16. yüzyıl

Bursa kadı sicilleri pek çok zanaatkâr ve tüccarın ekonomik uzmanlaşmayla ve yerleşmiş bir önderlik yapısıyla tanımlanan loncaya benzer gruplar halinde örgütlendiğine işaret eder. Görece daha ayrıntılı olan bu dönemin dava kayıtları, grup üyeliği, örgütlerin özerk kararları ve önderlerle üyeler arasındaki etkileşim konusunda bilgi verir. Karşılıklı beklentiler de kaydedilmiştir.⁴⁸ Merkezileşme, bürokratikleşme, uzmanlaşma ve yerel dilde kayıt tutmak için yapılan belirgin tercih, 15. yüzyıldan 16. yüzyıla geçişi gösterir; bu sürece daha geniş bir bağlamda, Osmanlı toplumunun yaşadığı erken modern gelişmelerin bir parçası olarak bakılabilir.

Çok tartışılan soruna, yani ahilerin Osmanlı loncalarının ilk dönemdeki gelişimiyle herhangi bir bağı olup olmadığına gelince, kadı sicilleri bu gruplarla şehir esnafı arasında organik bir bağ olduğunu göstermez; ancak bazı zanaatkâr veya tüccarlar kuşkusuz ahi olarak tanımlanmıştır. Ahilerle debbağlar arasındaki bağlantı, muhtemelen debbağların piri olan Ahi Evran'a duyulan saygıdan ötürü, yüzyıllar boyu sürmüştür. Bu bağlantı Bursa kadı sicillerinde de belgelenmiştir. Ahilerin bazı ahlaki öğretileri ve tören uygulamaları fütüvvet edebiyatı aracılığıyla yaşamış olabilir, ama bunun dışında Bursa söz konusu olduğunda, ahilerin siyasal ve stratejik anlamı eriyip gitmiş gibi görünmektedir.

NOTLAR

Bu bölüm önce Türkçe olarak ilk TİTAP (Türkiye İktisat Tarihi Platformu) toplantısında (Marmara Üniversitesi, Eylül 2007, İstanbul) sunulmuştu. Bu yazı orijinal metnin genişletilmiş bir versiyonudur. TİTAP toplantısında değerli yorumlarını paylaşılanlara içtenlikle teşekkür ederim.

1. Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 1984); aynı yazar (yay. haz.), *Middle Eastern Cities* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1969); Albert H. Hourani ve S.M. Stern (yay. haz.), *The Islamic City: A Colloquium* (Oxford: Cassirer; Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970). “İslam şehri” kavramına karşı eleştirel bir yaklaşım sonraki onyıllarda ortaya çıktı: Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972); Roy P. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (Londra ve NY: I.B. Tauris, [1980] 2001); Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350* (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 1994).
2. *Tabakaltabakat (asnaf), sınıf, cins, umme, ta'ifah*. *Esnaftabakat* ile ilgili olarak bkz. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, 104-8; *ayyarun, tuccar ve simsar* konusunda bkz. 116-20; *ahdath veya 'ayyarun* konusunda bkz. 157-58; hizipler –*farik* veya *ta'ifah*– konusunda bkz. 159-61.
3. Cemal Kafadar, “When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows,” Doktora tezi (McGill University, 1986), 115.

4. Engin Deniz Akarlı, “‘Gedik’: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840,” *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alan Pottage ve Martha Mundy (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 2004), 166-200; Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820* (İstanbul: The Isis Press, 1995); aynı yazar, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); aynı yazar, “Merchant Networks and Ottoman Craft Production (16-17th Centuries),” *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, 5 cilt (Tokyo: Middle Eastern Culture Center, 1989), cilt 1, 85-132; aynı yazar, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay (İstanbul: YKY, 2003); Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: The Hebrew University, 1988); Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden ve Boston: E.J. Brill, 2004).
5. Halil Sahillioğlu, “15. yy’ın Sonu ile 16. yy’ın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri,” *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980): 67-138; aynı yazar, “15. Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler,” *Atatürk Konferansları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 217-29; aynı yazar, “Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries,” *Studies on Ottoman Social and Economic History* (İstanbul: IRCICA, 1983), 105-74.
6. Ahmet Akgündüz, *II. Bayezid Devri Kanunnameleri, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, cilt 2 (İstanbul: FEY Vakfı, 1990), 188-229; Ömer Lütfi Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar,” *Tarih Vesikaları* I/5 (1941-42), 326-40; II, 9 (1943), 15-40; II, 9 (1943): 168-77, bkz. 340.
7. Esnafın sınıflandırılması için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995); aynı yazar, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006); aynı yazar, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler,” *Belleten* LII, no. 203 (1988) 501-32; aynı yazar, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri,” *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* içinde, yay. haz. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980), 103-8.
8. BCR A-8, No. 1374 (1274 olarak numaralanmış), folyo 99.
9. BCR A 8/8 folyo 43. No. 562.
10. BCR A 8/8 folyo 40. No. 515.
11. Feridun Emecen ve İlhan Şahin, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 113, No. 408.
12. *Bursa İhtisab Kanunnamesi* için bkz. Ahmet Akgündüz (yay. haz.), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri* (İstanbul: FEY Vakfı, 1990), cilt II: 121-229. Ayrıca bkz. Akgündüz (yay. haz.), *Osmanlı Kanunnameleri*, cilt I: 378-80, burada II. Mehmed’in saltanatındaki ilk piyasa yasası bulunmaktadır. Ayrıca karşılaştıran, aynı yazar, *II. Bayezid Devri Kanunnameleri* (İstanbul: FEY Vakfı, 1990), muhtelif yerlerde.

13. Suraiya Faruqi, *Artisans of Empire: Ottoman Craftspeople Coping with the Market and the State, about 1500-1912* (Londra: I.B. Tauris, 2009), 1-23.
14. Özlem Sert, "Becoming a Baker in the Ottoman Town of Rodosçuk (1546-1552): A Textual Analysis of the Records of Designation," *New Perspectives on Turkey* 42 (Bahar 2010): 159-78.
15. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, 104-8; ticaretteki önderlik için bkz. 130; *riyasah* ve bölümleri için bkz. 150.
16. Ömer Lütfi Barkan, "Saray Mutfağının 894-95 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1962-63): 380-98, 397.
17. "Kethüda" için bkz. Halil İnalcık ve Robert Anhegger, *Kânünnâme-i Sultânî ber müceb-i örf-i Osmânî* (Ankara: TTK, 1956, yeniden basım 2000). "Ehl-i hiref" ve "ehl-i hibre" için bkz. Barkan, "XV. Asrın Sonunda," muhtelif yerlerde.
18. "Kethüdayeri" ayrıntılı olarak Ergenç tarafından tanımlanmıştır, *Ankara ve Konya*, 76-77.
19. Yakup Tuncer, "Mahkeme Sicillerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları," yayımlanmamış yüksek lisans tezi (Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1992), 31; şu sicillere dayanmaktadır: A 3/3, 4/4, 5/5, 7/7, 8/8, 11/10, 14/12, 16/16 ve 18/17. Bütün bağışçıların yaptığı işler mahkeme zabıtlarında yer almaz. Tuncer'in çalışması, meslekleri belli olmayan bağışçılar tarafından kurulmuş çok az sayıda vakıf olduğunu gösterir.
20. Tuncer, "Mahkeme Sicillerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları".
21. Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli (yay. haz.), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), cilt 1 (başka cilt yayımlanmamıştır).
22. BCR A8/8, No. 894, folyo 66.
23. BCR A 8/8, No. 159, folyo 13; BCR A 8/8 No. 562, folyo 43.
24. Ergenç, *Bursa*, 218.
25. BCR B 4, Ergenç söz eder, *Bursa*, 135.
26. Bu, sicillerde bulunan her tür zabıt için doğrudur, yalnız İstanbul'dan yollanan emr-i şerifler (örneğin hassa harç emini veya gümüş arayıcılığı ile ilgili olanlar gibi) bunun dışındadır.
27. BCR B6, 9, Ergenç söz eder, *Bursa*, 211.
28. Agy.
29. Ergenç, *Bursa*, 183, dipnot 752. Bursa Mahkeme Zabtı B4, 17.
30. Bursa A 113, 117 b ve B 10, 208, Ergenç söz eder, *Bursa*, 212.
31. BCR A 8/8, folyo 23, No. 277.
32. Hassa harç emini için bkz. Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi, 2006).
33. BCR A 8/8, folyo 362, No. 5735.
34. BCR A 8/8, folyo 418, No. 6574.
35. Ergenç, *Ankara ve Konya*, 199, dipnot 8. Söz konusu belge 17. yüzyıl Konya mahkeme zaptıdır, XXII, 11.

36. Ergenç, *Bursa*, 194.
37. Gerber, *Bursa*, 39.
38. Ergenç, *Ankara ve Konya*, 199, dipnot 8.
39. 1600'lerde bile, bazı Ankaralılar "ahi" terimini kullanmaya devam etmişlerdir, örneğin Taş, *17. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 57.
40. Cafer Çiftçi 17. yüzyılda Bursa'da fütüvvet ahlakının kumaş üreticilerinin kural ve düzenlemeleri üzerindeki etkisini incelemiştir; bu makale dolaylı olarak erken dönemdeki ahi-esnaf ilişkilerine biraz ışık tutar: Cafer Çiftçi, "Bursa Kumaşçı Esnafının Sanat ve İmalat Nizamı," *Payitaht Bursada Kültür ve Sanat* içinde, yay. haz. Cafer Çiftçi (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2006), 121-31.
41. BCR A 8/8, sayfa 48, No. 626.
42. Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, çev. ve yay. haz. H.A.R. Gibb (yeniden basım Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1986), 421. [Türkçesi için bkz. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: YKY, 2005)]. "Kalansuva" terimi, Hz. Muhammed döneminde Müslümanların kullandığı bir başlığı ifade eder. "Kalansuva" için bkz. Yadida Stillman, "Libas," *Encyclopedia of Islam*, cilt 5 içinde, yay. haz. Clifford E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1986), 732-52. Burada kalansuva "erkekler için sivri külah" (746) ve yüksek veya orta yükseklikte külah (747) olarak tanımlanır. "İmama" (sarık), "kalansuva" ve "takiyya" gibi başlıklar için bkz. 734; "kalansuva tavila" diye adlandırılan İran usulü başlık için bkz. 737.
43. Ibn Battuta, *Travels in Asia and Africa*, 421, dipnot 32.
44. İklil O. Selçuk, "State and Society in the Marketplace: A Study of Late Fifteenth-century Bursa" (doktora tezi, Harvard University, 2009), 182-83.
45. Bu sorunlar açısından iki fütüvvetnâme özellikle önemlidir: Şeyh Hüseyin ibn Şeyh Seyyid Gaybî'nin *Fütüvvetnâme'si* (güneydoğu Anadolu'da kaleme alınmıştır, yaklaşık 1450-1482) ve *Miftâh el-Dakâik fî Beyân el-Fütüvve ve'l-Hakâyik*. Bu eser *Fütüvvetnâme-i Kebîr* olarak da bilinir ve Seyyid Muhammed b. Es-seyyid 'Alaeddin el-Hüseynî el-Razavî adlı bir Şafii kadısı tarafından Bursa'da 1524'te çevrilmiştir. Şeyh Hüseyin'in *Fütüvvetnâme'si*, her şeyden önce Yahyâ Halil'in 13. yüzyıldan kalma *Fütüvvetnâme'sinden* sonra Türkçe yazılmış ikinci fütüvvetname olduğu için önemlidir. İkinci olarak, büyük ihtimalle II. Mehmed'in saltanatında (1451-81), Osmanlı merkezileşmesinin yüksek bir noktaya eriştiği sırada kaleme alınmıştır. Üçüncü olarak, zanaatkârlar için fütüvvet ideallerinin önemine değinen pek çok referans içerir. *Miftâh el-Dakâik fî Beyân el-Fütüvve ve'l-Hakâyik* veya *Fütüvvetnâme-i Kebîr* 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkçe olarak yazılmıştır, yazarları da zanaatkârdır. *Fütüvvetnâme-i Kebîr*'in başlıca kaynağının Şeyh Hüseyin'in *Fütüvvetnâme'si* olduğu düşünülür. *Fütüvvetnâme-i Kebîr*'in Bursa elyazması kütüphanelerinde bulunan kopyaları şehirde popüler olduğunu düşündürür, Abdülbaki Gölpınarlı'nın 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın başı için kabul ettiğine göre, Bursa fütüvvet inananların gözde şehirlerinden biriydi. Bkz. *Şeyh Hüseyin ibn Şeyh Seyyid Gaybî'nin Fütüvvetnâme'si*, yayımlayan Abdülbaki Gölpınarlı: *İktisat Fakültesi Mecmuası* XVII (1955-56), No. 1-4 ve Deodaat Anne Breebaart, "The Development and Structure of the Turkish Futüwah Guilds" (doktora tezi, Princeton University, 1961, University Microfilms, Inc. Ann Arbor, Michigan); aynı yazar, "Mis-

cellanea. The Fütüvvet-nâme-i Kebîr: A Manual on Turkish Guilds,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XV, I-II (Haziran 1972): 203-15, 207.

46. Ekteki resimlere bkz.: BCR A 4 ve B 7.
47. Kenan Yıldız ve Recep Ahıskalı'nın (editörler) dizinleriyle karşılaştıran: *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536)* (İstanbul: İSAM, 2010); Rıfat Günalan, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoğlu (yay. haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)* (İstanbul: İSAM, 2010).
48. Yi, *Guild Dynamics*.

Tarih, Arkeolojiyle Tanış: Osmanlı Macaristan'ında

Çömlekçi Zanaatı

Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes

Bu bölümde, ürünleri Macaristan topraklarında bulunmuş olan 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı çömlekçilerinin zanaatı bize sosyal tarih çalışmasında maddi kültürün önemini anlamakta yardımcı olacak.¹ Dolayısıyla farklı metodolojilere sahip iki disiplinin, tarihle arkeolojinin buluşmasıyla ilgileneceğiz. Zira Osmanlı tarihçilerinin, Macaristan vilayetleri üzerine çalışırken, sosyal tarihçinin sorduğu sorulardan en azından bazılarına yalnızca fiziksel kalıntıların cevap verebileceği gerçeğiyle yüzleşmesi gerekiyor. İnsanların evleri ve sebze bahçeleri neye benziyordu, ne tür yiyecekler yiyorlardı, bunları nerede ve nasıl hazırlıyorlardı? Günlük yaşamın bu mütevazı ama vazgeçilmez araçları zaman içinde ne tür değişikliklere uğradı? Maddi kültürdeki değişimler “yabancılar”la temasın sonucu muydu? Eğer böyleyse, bu değişimler hızlı mı, yavaş mı oldu? Belli bir köy veya şehirdeki tipik toplumsal tabakalaşma insanların yemek yapmak ve yemek yemek için kullandığı araçlara ne kadar yansdı?²

Arkeoloji ve Tarih: Osmanlı Dünyasında Bir Simbiyoz Vakası

20. yüzyılın ortasında Polonya'dan Fransa ve İngiltere'ye kadar her yerde, Ortaçağ sonunda köylerin terk edilmesi sorunu büyük ilgi çekiyordu; bu olay *Fehlsiedlung*, yani bir köyün yerleşiminin uygun olmadığının sonradan ortaya çıkması; iklim değişikliği, veba, kamuya açık kırsal alanlara mülk sahipleri tarafından sınır çekilerek el konması –bu gelişme en azından İngiltere için önemliydi– ve belki de en önemlisi feodal derebeyleri veya krallar arasındaki savaş gibi nedenlere bağlanıyordu.³

Terk edilmiş Ortaçağ köyleri tarihçilerin ancak arkeolojinin yardımıyla yaklaşabileceği bir sorundu. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, Osmanlı Macaristan'ında boşaltılmış köy sayısı az değildi; bu harabe halindeki yerlerin yorumlanması belli sorunlara yol açıyordu. Akademisyenler bir süre büyük alanların nüfusunu azalta-

nın Osmanlı idaresi ve arazinin sürekli bir savaş alanı olan bir bölgede bulunması olduğunu varsaydılar. Ancak bu makalenin yazarlarından biri Osmanlı Simontornya sancağını incelerken, gerçekte terk edilmiş köylerin sayısının yüksek olmadığını ve bunlardan bazılarının kısa zaman içinde yeniden nüfusa kavuştuğunu gösterebildi.⁴ Nagykurság'da (Büyük Kumanya-Kıpçak) bulunan, bugün terk edilmiş Osmanlı dönemi köyü Szentkirály'nin derinlemesine kazılmasından ve Osmanlı ve Osmanlı sonrası yazılı kayıtların karşılaştırılmasından sonra, bir arkeolog, Osmanlı padişahlarıyla Habsburglar arasındaki 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşı'na (Uzun Savaş) kadar bu bölgedeki Ortaçağ yerleşim ağının oldukça iyi bir biçimde yaşadığı sonucuna vardı. Ayrıca köyün daha sonra kaybolmasının "son derece yüksek bir yerleşim yoğunlaşması"ndan kaynaklandığını, insanların yakındaki şehirlere göç ettiğini iddia etti.⁵

Başka tarihçiler de köylerin terk edilmesi ve boşalmasından çok, güney Slavlarının bölgeye gelmesini vurguladı ki bu olgu şimdiki çalışmamızın da ilgi alanına girmektedir. Dolayısıyla Osmanlı dönemi arkeolojisi "etnisite sorunu" ile yakından bağlantılıdır. Bir dizi tarihçi, padişahların Macaristan'ın beşte birini yönettiği sırada, Ortaçağ krallığının bir bölümüne güney Slavlarının nasıl yerleştiğini açıklamaya çalışmaktadır; üstelik bu süreç Osmanlı fethinden önce, padişahların ordularından kaçan veya yerel soyluların getirdiği güney Slavlarının Macaristan toprağına girmesiyle başlamıştır.⁶

Ancak yazılı kaynaklar ilgili yerleşim süreçlerini ancak kısmen yansıtır; çünkü Osmanlı dünyasında 16. yüzyıl sonundan itibaren, iltizam ve ocaklık sistemi yavaş yavaş askeri vergi usulünün (tımar) yerini almıştı. Tımarların merkezden denetlenen dağıtımını ünlü tahrir defterlerinin (vergi kayıtlarının) tutulmasını gerektirmiş, bu defterler 15. ve 16. yüzyılda genel olarak Osmanlı vilayetleri, özel olarak da 1541'den sonra Macaristan'ın nüfus ve ekonomi tarihi açısından başlıca başvuru kaynağını oluşturmuştu.⁷ Bunun sonucu olarak 16. ve 17. yüzyıllar üzerinde çalışan arkeologlar, "boşluğu doldurmaya" çalışmış ve Macar topraklarında var olduğu bilinen farklı etnik gruplarla ilgilenmişti.⁸

Bu makalenin yazarlarından biri, yerleşim tarihi, kültürel temas ve –göreceğimiz üzere– bazı durumlarda tam tersi, yani "dışarıdan gelen" mallardan kaçınma bağlamında, erken modern Osmanlı döneminde "terk edilmiş köyler" sorununu incelemiştir. Bunun için sultanın memurları tarafından tutulan tahrir defterlerine odaklanmış ve sonuçları –başka etkenlerle birlikte– özellikle terk edilmiş yerleşim bölgelerindeki çömlek bulgularından elde edilen verilerle ilişkilendirmiştir.⁹ Çömlek incelemesine odaklanan araştırmacılar için, bunları üreten insanlar hakkında bilgi edinmeye çalışmak bir zorunluluktur.¹⁰ Arkeoloğun, mesleğinin kurallarına

uygun olarak, günümüze en fazla sayıda kalan ve kazılarda bulunanların büyük çoğunluğunu oluşturan bulguları, yani seramikleri incelemekten başka bir şey yapamayacağını eklemeliyiz. Bu analizi yaparken, doku, yoğurma ve fırınlama yöntemleri, sırlama ve süsleme motifleriyle ilgili temelde teknik sorular, sonuçta toplumsal sorulara da yanıt verir. Çünkü bu veriler, etnik grupların ortaya çıkışı, hareketleri ve yok oluşlarıyla, günlük yaşamları ve yeme alışkanlıklarıyla ve hatta bu alışkanlıklarla bağlantılı olarak dinleriyle ilgili bilgi sağlarlar.

Veriler bu ürünleri bir zamanlar kullanmış olan –başka bir deyişle ısmarlamış ve satın almış olan– kişilerle ilgilidir. Aşağıda göreceğimiz gibi, beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bazı ender bulgular da bu çömlekleri yapan zanaatkârlara ışık tutmuştur. Elinizdeki kitap üretici ve sosyal birey olarak Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili olduğundan, bunu önceden belirtmekte yarar var. Ancak en başından itibaren, Osmanlı Macaristan’ında genel olarak zanaatkârların, özel olarak da çömlekçilerin toplumsal örgütlenmesine ilişkin hemen hiçbir şey bilmediğimizi vurgulamalıyız. Bu çömlekçilerden bazıları kuşkusuz tamamen şehir yerleşimlerinde veya Macar topraklarında şehir yaşamıyla kırsal yaşam arasında bir “geçiş” olan pazar şehirlerinde (*oppida*) çalışıyordu. Diğerleri ise köy zanaatkârları olmalıydı. Ancak en azından bazı yerlerde bu çömlekçilerin lonca halinde çalışıp çalışmadığını bilmiyoruz.

Son çalışmalar, sultanların mülkü olan bazı pazar şehirlerinde eskiden beri burada yaşamakta olan halkın kimi zanaat dallarında, özellikle de kuyumcu ve gümüşçü olarak eski lonca geleneklerini sürdürdüğünü ortaya çıkarmış bulunuyor.¹¹ Kuyumcu ve gümüşçülerin geç Ortaçağ’da zengin bir geleneği vardı ve Osmanlı zamanlarında bile Büyük Macaristan Ovası’ndaki başlıca şehirlerde faaliyetleri gelişmişti.¹²

Kaynak Tabanı ve Zorlukları

Osmanlı Macaristan’ında el sanatları ve zanaatkârlarla, dolayısıyla çömlekçilik ve çömlekçilerle ilgili tarihsel kanıt toplamak zordur. Bazı Anadolu ve Ortadoğu bölgelerini kapsayan tahrir defterlerinin aksine, Macaristan’dakiler herhangi bir işyerinden söz etmez. Üstelik bu bölge için elimizde çok az sayıda kadı sicili bulunmaktadır; oysa Osmanlı zanaatkâr ve dükkânlarından en çok söz eden kaynak bu sicillerdir. Günümüze kalan çok az sayıdaki mülk veya miras envanteri, yani tereke defterleri, Macaristan’da üretilmiş Osmanlı zanaat ve sanat ürünlerinin tanımlanmasını ve istatistik değerlendirmesinin yapılmasını daha da zorlaştırır. Gümrük kayıtları çoğu zaman bu eşyaların menşei bildirmediği halde, zanaat ürünleriyle ilgili bilgi içeren neredeyse tek kaynaktır.

İsim Listeleri: Çekici Ama Aldatıcı

Tahrir defterlerindeki isim listeleri, kâtipler bazen listeledikleri insanların işlerini de belirttiğinden biraz aydınlatıcı olabilir. Ancak burada bile dikkatli davranmalı ve ayrımları açıkça yapmalıyız. Örneğin Müslümanlar için de Hıristiyanlar için de bu tür referanslara sadece Drava-Tuna hattının güneyindeki toprakları kapsayan defterlerde rastlanır.¹³ Bu büyük nehirlerin kuzeyini –günümüz Macaristan topraklarını– kapsayan defterlerde insanların işlerine yapılan kesin referanslar demirciler, köy muhtarları, papazlar ve genel olarak okumuş insanlarla sınırlıdır.¹⁴ Bu defterlerde Müslümanların ender olarak gözükmesi, gözükseler bile işlerinin kaydedilmemiş olması tarihinin işini daha da zorlaştırmaktadır.

Bütün bu zorluklara rağmen akademisyenler, halkın iş yapısı hakkında bir şeyler öğrenmek için kimi zaman ülkenin bir zamanlar Osmanlılara ait olan ve olmayan topraklarında yaşamış insanların Macarca veya Almanca aile isimlerinden sonuçlar çıkarmaya çalışmıştır.¹⁵ Bazı durumlarda, özellikle aile adı miğfer yapımı gibi ender rastlanan bir zanaata veya teneke güğüm, iğne veya çanta imalatıyla uğraşan bir kişiye gönderme yapıyorsa, bu yaklaşım vaatkâr sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca akademisyenler belli yerlerde yapıldığı kanıtlanabilen zanaatlarla uğraşanlara odaklanmışlardır, örneğin değirmeninini çalıştığı kanıtlanabilen bir yerleşimdeki çırpıcı gibi.¹⁷ Ancak diğer vaka çalışmaları cesaret kırıcı sonuçlar vermiştir. Yani, eğer belli bir köyün halkının yarısından fazlasının ismi “terzi” anlamına gelen bir kelimeyse, bu kişilerin gerçekte de terzilik yaptığı sonucuna varamayız.

Segedin (Szeged) ahalisinin 1522’de, Osmanlı işgalinin başlamasından hemen önce yapılmış bir listesi üzerinde yapılan inceleme, bu iddiaya daha da ciddi bir darbe indirir. Söz konusu metinde yer alan 133 koyun yetiştiricisi arasından sadece üçünün isimleri bu faaliyete uymaktadır; listedeki 74 şarap üreticisi arasında ismi bu üretimle ilişkilendirilebilecek kimse yoktur. Hatta içlerinden birinin ismi “hiç şarap içmez” anlamına gelir. Aynı şekilde, Segedin Macaristan’da kuyumcularıyla ünlü olmasına rağmen, listede bu işle uyumlu “Ötvös” adını taşıyan kimse yoktur.¹⁸ Aslında 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başı itibarıyla aile isimleri az çok istikrarlı hale gelmiştir ve istisnalar hariç artık o kişinin faaliyetini belirtmemeye başlamışlardır.¹⁹

Aile isimlerinin analizinin bu nedenle spekülatif olmasına ve elde edilen sonuçların çok kuşku uyandırmasına rağmen, 1546’da Buda ile ilgili Osmanlı kayıtlarında “çömlekçi” olarak çevrilebilecek üç isim bulunduğunu belirtmeliyiz. Bu üç isme 1559’da da rastlanır. 1562’de ikisi kalmıştır ve ikincisi “testi yapan” anlamına gelmektedir. 1580’de bu isimlerin hepsi defterlerden yok olmuştur.²⁰

Macaristan'da Çömlekçilerden Söz Eden Osmanlı Belgeleri

Ana konumuza, yani çömlekçilik, seramikçilik ve bunların Osmanlı Macaristan'ındaki üretimine dönecek olursak, öncelikle sadece çömleklerden söz eden çok az sayıdaki birincil kaynağı ele alacağız. Böyle iki örnek güney topraklarından gelir.²¹ 1570 civarında Veli adlı bir Müslümandan “çömlekçi” olarak söz edilir; ismi Sirem (Szerém) sancağında bulunan Dimitrofça'da (bugün Mitrovica, Sırbistan) kayda geçmiştir. Segedin (Szeged) sancağındaki küçük Bács (bugün Bač, Sırbistan) kasabasının iki Müslüman sakini 1578 tarihli bir belgede çömlekçi olarak görülmektedir.²² Üçüncü örnek 17. yüzyıldandır ve önemli bir pazar şehri olan Jászberény civarına gönderme yapmaktadır. Bu son vakayı muğlaklaştıran, Macarca çömlek anlamına gelen *fazekas* sözcüğünün çoğul olarak kullanılması, dolayısıyla metnin ne olduğu bilinmeyen bir faaliyetle uğraşan bir aileden söz ettiği yorumuna açık olmasıdır. Ancak söz konusu belgeyi yayına hazırlayan editör, bu kelimeyi zanaatkârlara yapılan bir referans olarak açıklamıştır.²³

Elbette belgelerde çömlekçilerle ilgili doğrudan tanıklığın azlığı, çömlekçilere gerçekte de bu kadar az rastlandığı anlamına gelmez. Çoğunlukla Osmanlı'da vergiyle ilgili kural ve düzenlemelerden (kanunnamelerden) üçündeki dolaylı kanıtlar bu görüşü destekler; çünkü bunlarda Buda'da, Hatvan'da (ikinci derecede önemli bir sancak) ve 1663'te Osmanlıların eline geçen Uyvar'da (Érsekújvár/Újvár) yaşayan çömlekçilerden söz edilmektedir. Kanunnamelerin verdiği bilgiye göre, bu zanaatkârların yapıp yerel olarak sattıkları ürünler için vergi ödemeleri gerekmemektedir.²⁴ Bu vergi muafiyeti, belki de tahrir defterlerini tutan kâtiplerin çömlekçilerle fazla ilgilenmemesinin başlıca nedenidir. Bir başka etken de, savaşlardan kazanç elde eden ve harcayacak parası olan Osmanlı asker ve memurlarının imparatorluğun merkezi vilayetlerinden “en iyi parçalar”ı ısmarlaması olabilir; büyük kalelerde bulunan değerli İznik çömlekleri ve Çin porselenleri bunu açıkça göstermektedir.²⁵ Dolayısıyla, Osmanlı yönetici kesiminin, sınır vilayetinde faaliyet gösteren zanaatkârları dikkate almak için bir nedeni yoktur.

Piyasadaki çömleklerin miktarını saptamak da zordur. Gümrük kâtipleri çeşitli malları veya bunlara uygulanan vergi oranlarını belirtecek kadar dikkatli veya sistematik değildir. Daha da kötüsü, farklı türde ürünler sık sık birlikte ele alınmış, toplam değerleri ve alınan toplam vergi kayda geçirilmiştir. Belli bir tüccarın “Türk işi” seramik mi “Türk işi olmayan” seramik mi getirdiğini de bilemeyiz; ancak muhtemelen Macar tüccarlar Macar mallarını, Türkler ve/veya Müslümanlar da kendi dindaşlarınınkileri tercih ediyordu. Tanımlara gelince, sadece “çömlek” veya “tabaklar” gibi genel terimler kullanılmıştır. Ancak 1570'lerde bu tür mallarla

Buda'ya gelen Müslüman tüccarların çanak, Hıristiyan tüccarlarınsa çömlek getirdiğinin belirtilmesi ilginçtir. Bu farklılığın nedeni açık değildir, çünkü dönemin metinlerinde olduğu gibi bugünkü dilde de iki terim çoğu zaman birlikte kullanılmaktadır. Öte yandan, 1580'lerden kalma Segedin (Szeged) gümrük kayıtlarında, çömlekçilikle bağlantılı tek terim "testi" dir.²⁶

Gümrük kayıtlarındaki bu tür tutarsızlıklara rağmen, 1570'lerin Buda'sı ile ilgili sayısal verilerden öğrenebileceğimiz çok şey vardır. Müslüman tüccarlar bu büyük vilayet merkezine 2.500 çanak ve 7.700 tabak, ayrıca sadece 150 ve 180 gurusluk toplam değerini bildiğimiz miktarda çömlek getirmişti. Öte yandan Hıristiyanlar 14 araba dolusu çanak ve 63 araba dolusu tabak (18.425 adet), ayrıca toplam değeri altmış gurus olan tabaklar getirmişlerdi. Bu rakamlar elbette en düşük ihtimaldir, belirlenmemiş miktarda gelen çömlekleri de bunlara eklemek gerekir.²⁷ Buda'da gümrük vergisi ödenen malların ancak bazıları aynı zamanda yerel piyasaya çıkıyordu, tüccarların şehri terk eden çanak ve tabakları nereye götürdüğü belli değildir. Yine de ilgili bölgelerin tahmini nüfusu düşünüldüğünde, miktarlar beklenenle az çok uyumludur.

Tarihsel Kaynak Olarak Seramik Bulguları

Yazılı tanıklığın azlığının aksine, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı seramikleriyle ilgili arkeolojik kanıtlar görece zengindir. Bulguların çoğu askeri ve idari merkezlerden gelir. Aynı dönemdeki Macar çömlekçiliğine gelince, Osmanlı varlığının bulunmadığı köy ve kasabalarda kazılar yapılmıştır. Söylemeye gerek yok, bu kanıtların çoğu testi, çanak ve tabak parçalarından ibarettir. Şunu sorabiliriz: Arkeologlar bu çanak parçalarını Osmanlı, Macar veya başka bir kaynak olarak tanımlarken hangi ölçütleri kullanmaktadır? Biçimleri farklı mıdır? Süslemeleri belirleyici midir? Osmanlılar ayırt edici teknikler veya renklendirme malzemeleri mi kullanmıştır? Tanımlamaya yardımcı olabilecek önemli ek faktörler var mıdır?

Hem şekil hem de doku/hammadde, teknik ve süsleme tarzıyla Macar ürünlerinden ayrıışan Osmanlı seramikleri, aynı dönemde yerel olarak üretilmiş türlerden kolaylıkla ayrılabilir. İlk bakışta asıl çarpıcı olan, biçimdeki farklılıklardır.

Osmanlı işgaliyle birlikte, daha önce bilinmeyen iki seramik türü, yani ayaklı kâse ve ağızlıklı testi ortaya çıktı. Bu iki tür, 1541-1699 arasında biçim açısından da üretim tekniği açısından da herhangi bir değişiklik göstermedi.²⁸ Anadolu ve Balkanlar'da bilinen paralelliklere dayanarak, bu kapları yiyecek, içecek ve yeme alışkanlıkları farklı bölgelerden gelen Müslüman sivil ve askerlere bağlamak mümkündür.²⁹ Yalnızca Müslüman nüfusun olduğu yerlerde, yani Osmanlıların

ŞEKİL 2.1 Osmanlı tipi kaplar. 16. yüzyıl, Buda Kalesi, Macar Ulusal Müzesi, Budapeşte. Müzenin izniyle kullanılmıştır.

elindeki kalelerde ve bu kalelerle ilişkili şehirlerin Müslüman mahallelerinde ortaya çıkmışlardı. Örneğin Buda'daki Kraliyet Sarayı'nda yapılan kazılarda bulunanlar da dahil olmak üzere arkeolojik kanıtların gösterdiği gibi, bu seramik türleri Osmanlı döneminden önce hiç bilinmiyordu.³⁰ Üstelik bu tür seramikler işgal edilen bölgelerin dışında, Osmanlıların eline geçmemiş kalelerde kullanılmıyordu.³¹ Osmanlı idaresi altında yaşayan Macarlar da bu tür kapları kullanmamıştı: Transdanubia (bugünkü Macaristan'ın batısı) ve Büyük Macar Ovası'nda Macarların yaşadığı pazar şehirleri ve köylerde böyle bir bulguyla karşılaşılmadı.³²

Bu el ürünlerinin farklı işlevleri nedeniyle, Osmanlı üslubundaki çömleklerle yerel çömlekler birbirine benzemiyordu; üstelik hammaddeler ve süsleme de epeyce farklıydı. Osmanlı seramiklerinde kullanılan yıkanmış kırmızı kil, Macar zanaatkarlarının işi olarak kabul edilen kaplardaki kumla zenginleştirilmiş –açık sarı, açık kırmızı veya muhtemelen pembe renkli– malzemeye benzemiyordu. Söz konusu malzemelerin karşılaştırmalı bilimsel analizi bu sorulara gereken yanıtları verecektir, ancak henüz bu yanıtlar elimizde yoktur. Bu kapların yüzeylerinde de farklı süslemeler bulunuyordu: Macar çömlekçiler fırçayla yapılmış kırmızı süslemeyi tercih ederken, bu tür tasarımlar Osmanlı zanaatkarlarının ürünlerinde hiç görülüyordu.³³

Ayaklı Kâse ve Testiler: Osmanlı Kapları

Teknik açıdan, iyi fırınlanmış, astarla kaplı, iyi kalite, açık veya koyu kırmızı kil, bu nesnelerin en önemli niteliğiydi; astarın üzeri sarı, kahverengi veya yeşil sırla kaplıydı. Bu kaplar hızlı, ayakla çevrilen bir çömlekçi çarkında yapılıyordu. Şekil genellikle aynı, çoğunlukla yarı küreydi. Derinliği değişebilen bir kâse, yüksekliği değişebilen bir ayağın üzerine oturtuluyordu. Süsleme alanında da fazla çeşitlilik görmüyoruz. Kaplar ya tek renkli bir sırla veya çubuklu bir görüntü vermek için farklı

renklerdeki sırlarla kaplanıyordu. Üçüncü bir süsleme şekli de kazıma (sgraffito) denen bir ayaklı kâsede görölüyordu. Bunda basit, geometrik, tekrarlayan motifler fırınlamadan önce astara kazınıyor, sonra kap sırlanıyor ve ikinci kez fırınlanıyordu. Bu kap türü arkeolojik kayıtlara göre 1500'lerin ortasında (Macaristan'da Osmanlı döneminin başlangıcında) ortaya çıkmış ve 16. yüzyılın sonuyla 17. yüzyılın başı arasında kaybolmuştu. Üstelik 16. yüzyılda Osmanlıların eline geçen yerleşim yerleri ve kalelerde bu türe hiç rastlanmıyordu.

Ağızlıklı testiler ve ağzı olmayan ama geniş bir akıtmalığı olanlar 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlıların yaşadığı bölgelerin hepsinde ortaya çıkmıştı. Teknik açıdan bunların özellikleri ayaklı kâselerle uyuşuyordu. Dokuları kırmızı veya açık kahverengi kilden oluşuyordu; beyaz astarın üzerine sarı, kahverengi veya yeşil sır, bu kapların dış yüzeyinin üstteki üçte birine uygulanıyordu.

Bu iki başlıca seramik türünün ötesinde kullanımı çoğunlukla Osmanlı işgaliyle bağlantılı daha ender kap ve nesneler de biliyoruz. Bu el işi nesneler yukarıda anlatılan iki türdeki kilden yapılmıştı, ayaklı kâselerle birlikte gün ışığına çıkan çift saplı küpler (*amphoralar*), şamdanlar ve içleri sırlanmış beher ocak aletleri de aynı şekilde tek renkli bir astarla kaplanmıştı. Bu ocak aletleri Macaristan'a Balkanlar'dan geldiği açıktı, zira Anadolu'daki ısıtma çözümleri bunların kullanımını gerektirmiyordu.

Osmanlı işgalinden önce Macaristan'da bilinmeyen bir başka seramik üretim yöntemi de sadece testilerin yapımında kullanılan düşük ısıda fırınlama tekniğiydi. Şekil açısından arkeologlar iki temel testi türünü birbirinden ayırırlar; bunların ikisi de siyah veya gri renkte fırınlanmış ve dış yüzeyleri cilalanmıştır. İlk türdeki kapların düzleştirilmiş bir yerküreye benzeyen gövdeleri ve uzun, silindirik biçimli boyunları vardır; ikinci türdekilerin gövdesi yumurta şeklinde, boyunları kısa, ağızlıkları ise kısa ve kalındır. Düşük ısıda fırınlama ilk kez 1530'larda Macaristan'da görülmüş, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bu testilerin kullanımı öncelikle güney Transdanubia bölgesinin bir özelliği olduğundan, ortaya çıkışları yalnız Türklere değil, bu dönemde Macaristan'a yerleşen güney Slav kökenli gruplara da bağlanabilir.

Yeni Saptanmış, Basit Bir Çanak Türü

Geriye yukarıda söz edilen etnik gruplara kolaylıkla bağlanamayan, Osmanlı Macaristan'ında ortaya çıkmış bir grup seramik kalmaktadır. Bunlar kalın, kabaca üretilmiş, elle çevrilen bir çarkta yapılmış çanaklardır.

Macaristan'da ayakla çevrilen çömlekçi çarkı 16. yüzyılın ilk yarısında genelleştiği için araştırmacılar, arkaik bir tür olan bu grubun varlığını ancak 20. yüz-

ŞEKİL 2.2 Elle çevrilen çarkta yapılmış çanaklar. 16. yüzyıl sonu. Ozora Kalesi. Mór Wosinszky Müzesi, Szekszárd. İzin alınarak kullanılmıştır.

yılın ikinci yarısında saptamıştır.³⁴ Balkanlar'dan gelen etnografik ve arkeolojik malzeme arasındaki yakın ilişki, bunların kökeninin Balkan yarımadası olduğunu göstermektedir.³⁵

Muhtemelen bu gruba ait parçalar *in situ* (bulundukları yerde) yapılmıştır, çünkü üretimleri yüksek düzeyde bir teknik eğitim gerektirmez. Dağılımları güney Transdanubia ile sınırlı olan bu el yapımı nesneler Balaton Gölü'nün kuzeyinde, Macaristan Krallığı'na ait topraklarda veya Tuna Nehri'nin doğusunda bulunmaz. Az sayıda birkaç parça Buda Kalesi'nde ortaya çıkmıştır ama bunlar pekâlâ çok farklı milliyetlerden devşirilen Osmanlı askerleriyle birlikte kaleye gelmiş olabilir.

Daha önce öne sürdüğümüz gibi, bu arkaik görünümlü tür, Transdanubia'da özellikle Kopan (Koppány) sancağında ve daha az sayıda olmak üzere Simontornya sancağında 1570'te ortaya çıkan Eflaklarla (Vlaklar) ilişkilendirilebilir. Bu iki yönetim biriminde, Slav isimleri taşıyan Eflaklar özellikle önceden terk edilmiş köylere yerleşmiştir, ancak ürünleri, elimizdeki örneklerin bulunduğu yakındaki

şehir veya kalelere kolaylıkla ulaşmış olabilir. Esas olarak hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe Eflaklar, daha önce Macaristan'ın başka yerlerine yerleşmiş güney Slav gruplarına göre daha az gelişmiş bir maddi kültüre sahipti.³⁶ Son yıllarda arkeologlar bu tür seramiklerin ortaya çıkışının köy ortamından gelen, güney Transdanubia ve çevresindeki bölgelerdeki kalelere karargâh kuran Balkanlı asker-köylülere bağlanabileceğini öne sürmüştür.³⁷

Yemek pişirme kapları Balkan seramiğine has bir kap türüydü: Kabaca çalılmış, sırlanmamış, düz, yuvarlak nesnelere ekmek hamuru ve pişirilecek diğer yiyecekler konur, açık ateşte pişirilirdi. Bunlar ve kapakları –aynı biçimde ve aynı malzemeyle yapılmış daha büyük yarım küre veya çan şeklindeki nesneler– fırınların olmadığı bir ortamda ekmek hazırlamayı kolaylaştırıyordu. Bu iki tür kabın kullanımının yaygınlaştığı, Osmanlı idaresindeki bütün Macar topraklarında 1699'a kadar kanıtlanabilmektedir. Bu nedenle, bu iki çömlek türünü herhangi bir etnik gruba bağlamamız mümkün değildir.

Yerleşimin Tarihinin Kanıtı Olarak Çömlek

Çok sayıda seramik türü Macarlara, Osmanlı Müslümanlarına, Eflaklara ve diğerlerine bağlanabildiği için, kazılarda bulunmuş çömlekler yerleşim tarihi açısından çok büyük önem taşır. Bazı durumlarda, özellikle askeri ve idari merkezlerde, Macar nüfusu Osmanlı kayıtlarından yok olur. Bazen bu yokluğun geçici mi kalıcı mı olduğuna karar vermek zordur. Eğer şanslıysak ve oradaki modern yerleşim çok yoğun değilse, araştırmacı bulunan çömlekler sayesinde Macarların önceden terk ettiği yerlere geri döndüğüne ilişkin işaretler bulabilir. Güney Transdanubia'nın küçük, müstahkem bir şehri olan Baboşca'daki (Babócsa) durum şudur: 1566'dan sonra şehrin Macar sakinleri yerleşimi terk etmiştir; burası güçlü bir şekilde tahkim edilmiş bir bölgede bulunmaktadır. Öte yandan, tamamen Osmanlılara ait bir yere dönüşen ilk yerleşim merkezinden uzakta, bölgenin özelliklerini taşıyan bir Hristiyan yerleşimine dair kanıtlar vardır. Burada sırlanmış kiremitler ve başka seramik ürünler ortaya çıkarılmıştır. Arkeologlar ayrıca yeni bir kilise ve mezarlığın izlerini de tespit etmiştir.³⁸

Bir başka örnekte, tahrir defterlerine göre Buda'nın kuzeyinde Tuna üzerinde bir nahiye merkezi olan Vişegrad'da (Visegrád) Hristiyanlar yaşamıyordu. Ancak Ortaçağ şehri bölgesinde yapılan kazılarda, başka nesnelerle birlikte 1500'lere ait Macar çömlekleri bulundu, bu da bölgede Macarların varlığına ilişkin bir varsayım zemin hazırladı. Şehrin sakinleri ya oturdukları yere geri dönmüş ya da belki şehirden hiç ayrılmamış, Osmanlı memurları da bunu fark etmemişti.³⁹

Terk edilen yerlerin teker teker değil, yerleşim ve kalelerin çevreleriyle birlikte araştırılması, ortaya atılan soruları daha açık seçik hale getirebilir. Son yıllarda araştırmacılar, bazı Osmanlı kalelerinde görev yapan askerlerin kayıtlarıyla yerel seramikleri karşılaştırmış ve Türklerin elindeki kalelerde bulunan seramiklerin bölgede yaşayanların etnik imalat özelliklerini yansıttığını görmüşlerdir. Yukarıda betimlediğimiz türleri içeren Osmanlı seramik malzemesi neredeyse hiçbir zaman kendi kendine ortaya çıkmamakta, dönem ve yere göre değişen oranlarda, aynı döneme ait Macar seramik malzemesiyle karışmış halde bulunmaktadır. Başka türlü söylersek, çeşitli yerlerden elde edilen buluntular terkipte önemli farklılıklar gösterir.

Osmanlıların yerleştiği kale ve yerleşimlerdeki asker ve siviller Macar çömlekçilerin yaptığı nesneleri de kullanmıştır.

Bu yerel ürünlerin Osmanlı seramiklerine oranı, coğrafi çevreye, sözü edilen yer bir kaleye karargâhın oluşumuna ve talebi karşılayan bölgede oturanların etnik yapısına bağlıdır.⁴⁰ Köylüler veya şehir halkının Macar olduğu yerlerde önemli miktarda yerel Macar seramik ürünleri görülür. Osmanlıların işgal ettiği toprakların derinliklerinde, stratejik bir anlam taşımayan karargâhlar ve/veya az sayıda

ŞEKİL 2.3 Macar tipi çanak. 16. yüzyıl sonu. Buda Kalesi. Macar Ulusal Müzesi, Budapeşte. İzin alınarak kullanılmıştır.

insanın bulunduğu yerlerde Macar çömlekleri daha yüksek sayıda kullanılmıştır. Bu tür tahkim edilmiş yerlerde Türk seramik türlerine rastlanması bile çok enderdir; örneğin Békés palankası (çevresi kazık çitle tahkim edilmiş karargâh) böyle bir örnektir. Ayrıca 16. yüzyıl ortasında Buda sancağının nüfusu Macar olarak kalmıştır.⁴¹ Bu durum Buda ve Vişegrad'daki (Visegrád) arkeolojik kazılarda Macar seramik buluntularının yüksek oranda bulunmasını açıklar.

Benzer biçimde, güney Transdanubia'daki Türk kalelerinde ortaya çıkarılan seramik malzeme de bölgede meydana gelmiş etnik değişiklikleri yansıtır. Örneğin Tolna ilçesindeki Ozora palankasındaki çömlek buluntuları, Sırplar bölgeye yerleşmeye başlayınca tamamen değişmiştir. 17. yüzyıl sonunda yerel Macar seramik ürünlerinin kullanımı yarıya düşmüş, Türk seramiklerinin oranı yüzde 2-27 arasında artmıştır; elle çevrilen çömlekçi çarkında üretilen nesnelerin oranı da toplamın yüzde 27'sine yükselmiştir. Aynı süreç, Tuna kıyısındaki Hamzabey (Hamzsabég) ve Bataşek (Bátaszék) palankalarında da görülür. Buda'nın güneyinde bulunan Hamzabey palankasının, ayrıca Erçin (Ercsi), Adony ve Pentele kalelerinin Macar yerleşimleriyle bağları vardır; güney Transdanubia'daki irili ufaklı palankalar ise "Sırp şehirleri" denen yerleşimlerle ilişkilidir. Bu durum muhtemelen neden Hamzabey palankasında bulunan seramik malzemenin yarısının Osmanlı, geri kalanının da Macar olduğunu açıklar; burada elle çevrilen çarkta yapılmış kaplara hiç rastlanmaz. Buna karşılık, daha güneydeki Bataşek palankasında elle çevrilen çarklarda üretilmiş seramikler çoğunluktadır, Macar seramik türleri ise toplamın sadece üçte birini oluşturur.⁴²

Sonuç

Geriye daha yapılacak çok iş kalmasına rağmen, tarihçi ve arkeologların ortaklaşa çabası, şimdiden bazı değerli sonuçlara ulaşmıştır.

Zanaatkârlar her zaman ürünleri için piyasa ararlar; arkeolojik bulgular, yerel olarak üretilip pazarlanan çömlekler çoğunlukla vergiden muaf tutulduğu için dönemin yazılı kaynaklarında izine rastlanmayan önemli değişiklikler konusunda bilgiler verir. Gerçi eski Buda Kraliyet Kalesi'nde ve başka yerlerde görevli üst düzey Osmanlı yöneticileri bazen para harcayıp kaliteli İznik seramikleri, bazen de Osmanlı tarzında çalışılmış daha mütevazı çömlekler almıştır ama palankaların kullandıkları seramiklerin en azından bir bölümünü bölgedeki köylerden satın aldığı görülmektedir.

Seramiklerin yerleşim ve daha az ölçüde ticaret ağları hakkında sağladığı bilgi, köy ve kalelerin atık çukurlarının araştırılmasının başlıca nedenidir. Zanaat tarihçisi teknolojilere de odaklanabilir; 1500'lerin başında Osmanlı ve Macar çömlekçileri

elle çevrilen çarkın yerine ayakla çevrilen çarkı kullanmaya başlamıştır, daha ağır ve incelikli olan bu alet o sırada henüz Eflaklar arasında çok popüler değildir.

Bu bağlamda, Osmanlı tarzı deri işlerinin (gümrük kayıtlarının gösterdiği gibi çok büyük miktarlarda ithal edilmekteydi) Macar zanaatkârlar tarafından hemen benimsenmesi ilginç bir noktadır; oysa Macar topraklarında çalışan farklı etnik gruplara mensup çömlekçiler komşularının teknik veya süsleme unsurlarını benimsememiştir.⁴³ Daha ileri düzeyde çalışmalar, bu ilginç çelişkiyle ilgili en azından varsayımlar üretmemize imkân sağlayacaktır.

Arkeolojik malzeme özellikle bir bütün olarak çömlekçilik açısından öğreticidir. Doku, astarlar ve yapım olarak Osmanlı seramik türleri eşit oranda yüksek bir standarttır. Biçimler de aynıdır: Her parça belli, bilinen bir türe sokulabilir. Bu olgu, elimizde Macar topraklarında çalışan Osmanlı çömlekçi loncalarıyla ilgili kaynaklar olmamasına rağmen, çömlekçilerin aynı düzenlemelere ve sıkı teknik ölçülere uyarak çalıştığını, sonuçta da ürünlerinin hep aynı kalitede olduğunu söyleyebilmemizi sağlar. Buluntulardaki bu tekbiçimlilik iş açısından yüksek düzeyde bir örgütlenmeye işaret eder, çünkü incelenen eşyaların aynı atölyeden çıkmadığı bellidir. Biçim ve tekniklerde iki yüzyıllık bir sürede değişiklik olmaması, bilgi ve geleneklerin bir kuşaktan diğerine doğrudan aktarıldığını ve/veya merkezi olarak denetlenip dayatılan bir kurallar sistemi olduğunu gösterir.

Bitmemiş veya bozulmuş parçalar, çok sayıda fırın sacayağı ve Ersztergom-Szenttamáshegy’deki bir Türk çömlekçinin fırınının kalıntıları arkeolojik kayıtlarda yer almaktadır, bu da Osmanlı çömlekçilerinin ülkenin işgal altındaki bölgelerinde çalıştığını gösterir.⁴⁴ Ancak Osmanlı işgalindeki Macaristan’da bulunan çömleklerin ne kadarının orada yapıldığı, ne kadarının ticari yollarla başka ülkelerden ithal edildiği hâlâ bilinmemektedir.

Son olarak, çömlekçinin kendisini bize yaklaştıran özel bir bulgudan söz etmeğe değer. Buda’nın Kale bölümünde gün ışığına çıkarılan bu parça, sırlı topraktan ayaklı bir kâsedir. İç yüzeyinde Kuran’dan bir ayet, ‘Abdu Cabbâr ‘âlim’ diye bir isim ve birbiriyle ilgisiz gibi görünen üç Osmanlıca mısra okunmaktadır. Bunu yayımlayan araştırmacıya göre, metindeki hatalara dayanılarak, “[bunu yapan] dindar tüccar fızla eğitim görmemişti ve yazım kurallarına uymaktan çok duyduğu gibi yazmıştı.”⁴⁵ Belki de Buda’nın sakinlerinin Macarcayı çok iyi bilen ancak Türkçeyi biraz tuhaf konuşan Boşnaklar olduğunu yazarken Evliya Çelebi’nin aklındaki insan tipi buydu.

NOTLAR

1. Bu yazının başlığı, Charles Tilly'nin "Sociology, Meet History" adlı makalesinden esinlenmiştir, Charles Tilly, *As Sociology Meets History* (NY: Academic Press, 1981).
2. Arkeozooloji ve paleoetnobotanik yaşama alışkanlıklarının ve hayvancılığın bazı ayrıntılarının yeniden kurgulanmasında yardımcı olabilir: Andrea J. Tóth, László Daróczi-Szabó, Zsófia E. Kovács, Erika Gál, László Bartosiewicz, "In the Light of the Crescent Moon: Reconstructing Environment and Diet from an Ottoman-Period Deposit in Sixteenth to Seventeenth Century Hungary," *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany: A Consideration of Issues, Methods, and Cases*, yay. haz. Amber M. Van Derwarker, Tanya M. Peres (NY, Dordrecht, Heidelberg ve Londra: Springer, 2010), 245-80.
3. Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands* (Jena: Fischer Verlag, 1943); Maurice Beresford, *The Lost Villages of England* (Londra: Lutterworth Press, 1954); Jacques Le Goff, Witold Hensel, vd., *Archéologie du village déserté*, 2 cilt (Paris: Armand Colin, 1970).
4. Géza Dávid, 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı: Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 73-83.
5. András Pálóczi Horváth, "The Survival of Szentkirály in the Ottoman Era," *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, yay. haz. Ibolya Gerelyes, Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 201-6, bkz. 201-2.
6. Ferenc Szakály, "Szerbek Magyarországon—szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.)," *A szerbek Magyarországon. Die Serben in Ungarn* içinde, yay. haz. István Zombori (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991), 10-50. Diğer göçler için bkz. On Birinci Bölüm (editörün notu).
7. Pál Fodor, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján* (Budapeşte: MTA Történettudományi Intézete–Magyar–Török Baráti Társaság, 2006), 272-99.
8. Bu soruna dikkati çeken ilk Macar araştırmacı Géza Fehér oldu. Fehér, Güney Transdanubia'dan Osmanlı dönemi bulgularıyla 20. yüzyıl Bosna-Hersek'inden elde edilen etnografik malzeme arasındaki yakın bağlantıya dikkati çekti. Cf. Géza Fehér, ifj., "A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei", *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1959), Pécs 1960, 104-49, levha XXVIII–XXXVIII.
9. Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed: An Assessment of Ottoman Archaeological Finds in Hungary," *Studies in Ottoman Social and Economic Life* içinde, yay. haz. Raoul Motika, Christoph Herzog, Michael Ursinus (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 1999), 43-80; Géza Dávid, "The Connection between History and Archaeology in Researching Ottoman Rule in Hungary," *Archaeology of the Ottoman Period* içinde, 11-22.
10. Diğer "lonca" monografileri için bkz. Dördüncü, Beşinci ve Altıncı bölümler (editörün notu).
11. Géza Dávid ve Pál Fodor, "Hungarian Studies in Ottoman History," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, yay. haz. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi (Leiden: E.J. Brill, 2002), 305-50, bkz. 330. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarih yazımı Tartışması*, çev. Beril Sönmez (İstanbul: İletişim, 2011)].

12. Ida B. Bobrowszky, *A XVII. századi mezővárosok művészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1980), 58-91.
13. Böyle bir yere ilişkin bir inceleme için bkz. Klára Hegyi, "Bács: A Balkan-Turkish Town in Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* LIV (2001), 471-83.
14. Gyula Káldy-Nagy, "The Administration of the *şanjâq* Registrations in Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXI (1968), 181-223.
15. Örneğin Ferenc Szakály, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, yay. haz. József Jankovics (Budapeşte: Balassi Kiadó, 1995), 37-38, 107-8, 238-39.
16. Lajos Fekete ve Lajos Nagy, *Budapest története a török korban* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1986), 41.
17. Zsigmond Pál Pach, "'Platea Chapo ucza vocata'. A hazai posztóipar 16. századi történetéből," *Századok* 132/4 (1998), 793-824, bkz. 801-4.
18. Péter Kulcsár, "Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás," *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* VIII (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1984), 5-27.
19. István Szabó, *Ugocsa megye* (Budapeşte: Magyar Tudományos Akadémia, 1937), 13-14.
20. Fekete ve Nagy, *Budapest története*.
21. Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri* (Ankara: TTK, 1983), 273.
22. Hegyi, "Bács," 479.
23. Klára Hegyi, "Jászberény török levelei," *Szolnok Megyei Levéltári Füzetek* (Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár, 1988), 7-176; bkz. 129, no. 115.
24. Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943), 301, 315, 318.
25. Tereke envanterlerine dağılmış veriler yüksek rütbeli Osmanlı memurlarının önemli miktarda çini ve porselen eşyaya sahip olduğu iddiasını kanıtlamaktadır: Lajos Fekete, *Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert*, *Studia Historica* 29 (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1960). Ticari dağılıma gelince, Buda gümrük kayıtları sadece tek bir veri içerir: "9 deng çini" 18 Ekim 1573'te gümrükten geçmiştir. Lajos Fekete, Gyula Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher türk- ischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580. Türkischer Text* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1962), 216. Arkeolojik bulgular konusunda bkz. Anikó Tóth, "An Ottoman-Era Cellar from the Foreground of Buda's Royal Palace," *Archaeology of the Ottoman Period* içinde, 273-80; Gyöngyi Kovács, "İznik Pottery in Hungarian Archaeological Research," *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary* içinde, yay. haz. Ibolya Gerelyes (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2005), 69-86. Bu son çalışma özellikle ilginçtir, çünkü İznik atölyelerinin üretimiyle vilayetlerde ortaya çıkan eşyalar arasındaki yakın bağlantıyı aydınlatır; yazar yeni fethedilmiş topraklarda her zaman en son İznik ürünlerinin görüldüğünü belirtir.
26. Gyula Káldy-Nagy, *Szegedi török számadáskönyvek az 1585-1588-as és az 1670-es évekből* (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002), 21, 30, 32, 34, 39, 41.
27. Fekete ve Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher: Türkischer Text*, dizin.

28. Macar topraklarında bulunan Osmanlı seramikleriyle ilgili olarak son yıllarda pek çok çalışma yapılmıştır. Son özet için bkz. Gyöngyi Kovács, "A magyaror- szági oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán," *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* içinde, yay. haz. Elek Benkő, Gyöngyi Kovács (Budapeşte: MTA Régészeti Intézet, 2010), 757-79.
29. Macaristan'daki bulgularla Sırbistan ve Bosna arasında doğrudan paralellikler olduğu bilinir: Ibolya Gerelyes, "Die Balkanverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990), 269-85.
30. Osmanlı ve Osmanlı öncesi atık kuyularının bir analizi için bkz. Imre Holl, *Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burghaus von Buda* (Budapeşte: MTA Régészeti Intézet, 2005), 16-17, 28-29.
31. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının ötesinde uzanan kuzey Transdanubia'daki iki kaleden çıkarılan bulgular örnek olarak işe yarayabilir: Károly Kozák, "A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája," *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeum, 1966), 81-89.
32. Transdanubia'dan bir örnek, Ete pazar şehrinden elde edilmiş seramik malzemedir: Zsuzsa Miklós, Márta Vizi, "Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából," *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*, yay. haz. Szilvia Andrea Holló, János Szulovszky (Budapeşte-Veszprém: MTA VEAB, 2006), 91-99. Tuna ve Tisa nehirleri arasındaki Kecskemét yakınlarındaki Osmanlıların eline geçmiş Macar köylerinde gün ışığına çıkarılan malzemeler de bunlara çok benzemektedir: Kálmán Szabó, *Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene* (Budapeşte: Országos Magyar Történeti Múzeum, 1938).
33. Bu bölümün arkeolog olan ortak yazarı, Macaristan'da bugün geçerli araştırma geleneklerine uyarak, yukarıda sözü edilen ölçütlere uyan seramikleri "Macar" olarak tanımlamaktadır. Bu malzeme son kitabında bu türden kapları "Orta Avrupa" olarak tanımlayan Vesna Bikić tarafından daha geniş bir bağlama oturtulmuştur. Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)–Belgrade Ceramics in the 16th-17th century*. Arheološki Institut Posebna Izdanja 39 (Belgrad: Arheološki Institut, 2013), 105-16.
34. Imre Holl, "Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez," *Buda pest Régiségei* 7 (1956), 177-96, bkz. 190-91; Győző Gerő, "Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren," *Fifth International Congress of Turkish Art*, yay. haz. Géza Fehér (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1978), 347-61, bkz. 351, şekil 13.
35. A. Kalmeta, "O seljačkom lončarstvu u zapadnoj Bosni," *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 9 (1954), 127-68, bkz. 131; Cv. D. Popović, "Lončarstvo u Bosni i Hercegovini," *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 11 (1956), 17-46; G. Marjanović-Vujović, "Kuća iz druge polovine XVII veke otkopana u utvrđenom podgrađu Beogradske grada-Donjem gradu," *Godišnjak Grada Beograda* 20 (1973), 201-28.
36. Dávid ve Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed," 51-52.
37. Kovács, "A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei," 766.
38. Kálmán Magyar, "Szigetvár és a dél-somogyi mezővárosok, várak kapcsolatai 1526-1664 között (Különös tekintettel Babócsára és Kálmáncsára)," *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján* içinde, yay. haz. László Szita (Pécs:

Baranya Megyei Levéltár – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1993), 219-40, bkz. 230.

39. Dávid ve Gerelyes, "Ottoman Social and Economic Life Unearthed," 49-50.
40. Tamás Pusztai, "The Pottery of the Turkish Palisade at Bátaszék," *Archaeology of the Ottoman Period*, 301-10, bkz. 309; Gyöngyi Kovács, "Some Possible Directions for Research into Ottoman-era Archaeological Finds in Hungary," agy. 257-68, bkz. 261.
41. Gyula Káldy-Nagy, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása* (Budapeşte: Pest Megyei Levéltár, 1977), passim.
42. Ibolya Gerelyes, "Garrisons and the Local Population in Ottoman Hungary: The Testimony of the Archaeological Finds," *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A.C.S. Peacock (Oxford: Oxford University Press-British Academy, 2009), 385-402, bkz. 399-401.
43. Lajos Fekete, *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte: ELTE Török Tanszék, 1976), 50.
44. Gyöngyi Kovács, *Török kerámia Szolnokon* (Szolnok: Damjanich Múzeum, 1984), levha 27; Géza Fehér ve Nándor Parádi, "Esztergom-szenttamáshegyi 1956. Évi törökkori kutatások," *Esztergom évlapjai. Esztergomi Múzeumok évkönyve* 1 (Esztergom: Balassi Bálint Társaság, 1960), 35-44.
45. Mihály Dobrovits, "A Szent György teri török talpastál feliratai és értelmesük," *Budapest, Régiségei XXXVIII* (Budapeşte: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 153-157, bkz. 154.

1700 Civarında Şamlı Zanaatkârlar

Colette Establet

Şam, Osmanlı belgeleri açısından zenginliğiyle tanınır: Bugünkü iç savaştan geriye ne kadarının kalacağını göreceğiz. Kuzeydeki metropol Halep’le karşılaştırıldığında Şam, İran ve/veya Avrupa ticaretine fazla katılmadı; her zaman baskın İslami özelliğini korudu.

Ancak Suriye içindeki yerel ticaret burada yaşayanlar için önemliydi; Osmanlı döneminde bir dizi kervansaray ve han yapıldı. 18. yüzyılda bu binaların avlularının çoğu damla kapatıldı, böylece kapalıçarşı (bedesten) görünümünü aldılar. Daha da önemlisi, her yıl Mekke’ye giden iki önemli hac kervanı Kahire ve Şam’dan yola çıkıyordu. Osmanlı sultanları bu yolların güvenliğini üstlendiğinden, sadece hacılar değil –binekleriyle birlikte– askerler de her yıl kervanın yola çıkışından birkaç hafta önce ve dönüşünden sonra Şam’da toplanıyordu. Bunun sonucu olarak pek çok zanaatkâr veya dükkân sahibi hac kervanlarının almak isteyebileceği malları üretiyor ve satıyordu. Mallar deve eyerinden, gemilerde tüketilen bisküviye benzer, çölde birkaç haftalık bir yolculuktan sonra bile yenebilen çifte kavrulmuş ekmeğe kadar uzanıyordu.

Hac kervanlarıyla yolculuk eden bazı kişiler şehre yerleşiyor olmalıydı, ancak bunlarla ilgili bilgilerimiz, Şam’da öldükleri için evlerine hiç dönemeyen talihsizlere ilişkin bilgimizden de azdır.¹ Terekelerini inceleyeceğimiz bazı askerler yerliydi (*yerliyyâ*), ama şehir üzerindeki denetimi elde tutabilmek için Osmanlı hükümeti vilayet dışından da Şam’a askeri birlikler (kapıkulları) yolluyordu.² Bunlar şehirde kuşaklar boyu kaldıkları halde yine de yerliler gibi yaşamıyorlardı ve sık sık aralarında çatışmalar çıkıyordu. Şam aynı zamanda tahıl ticaretinin merkezlerinden biri olduğundan, çevredeki kırsal bölgeden gelen pek çok insan, işleri gereği şehirde zaman geçiriyor olmalıydı; bunlardan bazıları belki “düzenli” şehir sakinine de dönüşüyordu. Diğer Osmanlı şehirleri gibi Şam da göçmenleri çekiyordu.

Şam’da 1680-1717 arasındaki tereke envanterlerini incelediğimiz sırada, meslektaşım Jean-Paul Pascual ile birlikte yerel zanaatkârları tartışmak için pek çok fırsat

tımız oldu. Ancak analizlerimizin sonuçları bir dizi makale ve monografi arasında dağıldı. Bugün, ayrı ayrı ciltlerde sadece “sıradan” uyrukları (reaya) değil, askerler dahil merkezi yönetimin görevlilerini de (askeri sınıf) kapsayan bu defterlerle ilgili kapsamlı araştırmamızı neredeyse bitirdiğimiz sırada, bu bilgiyi bir araya getirmenin ve 1700 civarında Şamlı zanaatkârlara ilişkin genel bir değerlendirme kaleme almanın zamanı da gelmiş bulunuyor. Bu yazının amacı, böyle bir sentez yapmak.

Kaynaklar Hakkında Ne Bilmemiz Gerekliyor?

Şam’da ve bütün Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi, tereke defterleri, ölenin mal varlığının vârislerine aktarılmasına yarayan bir idari rutinin parçasıdır. Kadılar ve kâtipleri kuru ve tekrara dayalı bir dil kullanır, ancak neyse ki kullandıkları terimler hem açık hem tutarlıdır. 15 ve 19 numaralı defterler reayanın, 10 numaralı defter ise askeri sınıfın terekelerini, miraslarını kapsamaktadır. Girişte kâtipler ölen kişinin adını, unvan ve sıfatlarını, bazen de işini veya görevini, işyerini veya konutunu kaydeder. İkinci bölümde miras bırakılacak malların bir listesi ve parasal değerleri bulunur; menkul ve gayrimenkuller terekenin alacaklarıyla birlikte yazılmıştır. Üçüncü bir bölümde kâtipler mirasçıların mal varlığını devralmadan önce ödemeleri gereken borçları listelemiştir; bunun içinde cenaze masrafı, ek harcamalar ve ödenmemiş borçlar bulunur. Son bölümde ise mal varlığının net değeri ve İslam hukukuna göre farklı mirasçılara düşen paylar yazılmıştır.

Ölen kişi değerli bir mal bırakmadıysa envanter tutmak gerekmezdi, bu nedenle tereke defterleri yoksulları dışarıda bırakır; ayrıca ölen kişinin mal varlığının bir bölümü öldüğü anla kâtiplerin deftere işlemeleri arasında geçen zamanda “kaybolmuş” olabilirdi. Bu boşluklar kadıların kayıtlarından ortaya çıkan resmin tam gerçeği yansıtmadığı anlamına gelse bile belgeler yine de benzersiz bir değere sahiptir, çünkü zaman içindeki değişimleri gösteren çalışma dizileri oluşturabilmeleri için tarihçilerin eline malzeme verecek kadar çokturlar. Defterler bir yandan Osmanlı toplumlarının –bu özel durumda Şam toplumunun– ekonomik, toplumsal ve demografik analizlerinin yapılmasına imkân verir; öte yandan bu kaynakların yardımıyla şehir halkının hâlâ az bilinen maddi kültürüne ilişkin bir fikir edinmemizi sağlar, zira bir anlamda evleri ve dükkânları tarihçinin denetimine açarlar. Dolayısıyla bu kayıtlar, demin sözünü ettiğimiz boşluklar nedeniyle verilere eleştirel olarak yaklaşmayı ve hızlı sonuçlardan kaçınmayı gerektirse bile, başka bir yerde bulunmayacak bir bilgi aktarır. Genellikle çok uzun olan listeleri yorumlamanın zor olduğunu, uzun ve yorucu doğrulamalar gerektirdiğini de eklemeliyim.

Kaynak tabanımız geniştir: 15. ve 19. defterler, reayadan kadın ve erkekleri kapsayan 449 kullanılabilir envanter içerir. Buna ek olarak, 10 numaralı defterde

yer alan, askeri sınıftan erkeklere ve kadın akrabalarına ilişkin 78 liste vardır. Böylece 500'ü aşkın envanter, zanaatkârların sahnenin ortasında olduğu, çalışan bir şehir nüfusunu kurgulamamızı sağlar. En iyi durumda, kadı sadece kişinin ismini kaydetmekle kalmamış, aile adını da (neseb) vermiş, ayrıca zanaatını anlamamızı sağlayan *nisba's*ını da (nisbet) belirtmiştir: Böylece örneğin Mustafa b. 'Abdallah *al-farra'* (kürkçü) veya *al-bavabici* (pabuççu) ile karşılaşabiliriz. Ancak dikkatli olmamız gerekir, çünkü defterlerde yazılı zanaatkâr terimleri ölen kişinin işine değil, babası veya atalarının işine atıfta bulunuyor olabilir. Bazı örneklerde, envanteri elimize geçen kişinin babasından veya büyükbabasından daha farklı bir işle uğraştığı açıkça bellidir. Örneğin al-hâc Muhammad b. 'Alî b. Şems al-'allâf aslında nisbetinin belirttiği gibi bir tahıl ve yem tüccarı değildir, terekesi odun ve kömürle uğraştığını kanıtlar. Bazen kâtipler hiçbir işten söz etmez: O zaman tarihçi ölenin dükkânındaki malları yakından incelemek zorundadır; çünkü bunlar ölen kişinin nasıl geçindiğini gösterebilir.

Zanaatkârları tüccarlardan ve dükkân sahiplerinden ayırmak da genellikle zordur. Günümüz dünyasında üretim ve satış çoğu zaman ayrı faaliyetler olarak örgütlendiği halde, Osmanlı döneminde Şam'da zanaatkâr tipik olarak kendi ürettiği malları satardı. André Raymond, Kahire için aynı gözlemde bulunarak belli bir insanın bir zanaatkâr mı yoksa tüccar mı olduğuna karar vermenin zorluğundan söz etmişti. Kahire'de 17.-18. yüzyıllarda üretim ile satışı birbirinden ayırmak mümkün değildi, çünkü tipik zanaatkâr kendi ürettiği malları satıyordu.³

Örneğin bir kasap (*lahhâm*) et satardı ama aynı zamanda kesilmiş hayvanların iskeletlerini de satardı. Tüccar mıydı, zanaatkâr mı? Bu ayrımı yapmak için, biraz anakronik olduğunu kabul etmekle birlikte, El Kâsımî'nin 19. yüzyıl sonunda derlediği meslekler sözlüğünden yararlandık. Günümüz tarihçisi için ne mutlu ki bu yazar belli bir kişinin hem üretip hem sattığını veya yalnızca ürettiğini ya da sadece alım satım işiyle uğraştığını kaydetmişti. Ancak bazı insanların üretimden çok ticaretle uğraşabileceğini kabul etmekle birlikte, "sadece zanaatkâr" olanlarla "zanaatkâr ve tüccar" olanları aynı kategoriye yerleştireceğiz. Ana mal ve hizmetleri sunanların bazıları bu muğlak kategoriye giriyordu: bakkallar ve aktarlar (*sammân* ve *attâr*), kasaplar, mal ağırlıklarını ölçenler (*vazzân*), aracılar (*dallâl*), ulaşım işçileri (*akkâm*) ve katırcılar. Bu sonuncular, kervan trafiğiyle yaşayan bir şehirde önemli bir hizmet sunuyordu. Dolayısıyla örneklemimiz hem zanaatkâr hem küçük dükkân sahibi olarak çalışan önemli miktarda kişiyi kapsıyor. Bunların faaliyetleri Şam'daki günlük yaşamın önemli bir parçasını oluştuyordu.

Buna karşılık, hamamcılar (*hammâmî*) örneklem dışına tuttuk; bunlar eğer müşterilere bizzat hizmet ediyorsa, hamama ait olan, kendi malları olmayan

araçları kullanıyorlardı. Dolayısıyla günlük çalışmaları defterlere yansıtmıyordu. Büyük kumaş tüccarları (*tâcir*) ile de ilgilenmiyoruz. Bunların işleri kuşkusuz ticaretle sınırlı değildi, küçük bir tüccardan farklı olarak evlere iş vermeye dayalı bir sistemle üretimi de düzenliyorlardı. Böyle zengin bir *tâcir*, kendisi için çalışan dokumacının aletlerine, çivit veya kırmızı gibi boya kaynaklarına sahip olabilirdi; çünkü borçlularının listesinin gösterdiğine göre bu tür işadamlarının kumaş sektöründe kendileri için çalışan zanaatkârlarla bağlantıları vardı. Dolayısıyla bu insanları zanaatkâr olarak görmememiz gerekir; girişimciydiler.

Kadınlar Hakkında Ne Biliyoruz?

Burada incelediğimiz üç defterden hiçbiri, çeşitli zanaatlarda çalışan kadınlarla ilgili bir şey söylememektedir. Askeri sınıftan insanların eş ve kızlarının el işinden kaçınabilecek kadar zengin olduğunu varsayabiliriz. Ama bir an için Şam surlarının dışına bakalım. Ronald Jennings, 17. yüzyıl Kayseri'si üzerine yaptığı araştırmada, yerel kadınların zanaat veya ticarete paylarının olmadığı sonucuna varmıştı.⁴ Ancak başka tarihçiler el işlerinde çalışan kadınlarla ilgili kayıtlar buldular. Suraiya Faroqi tekstille ilgili olarak şöyle bir yorumda bulunmuştu: “[Bu] sektörde [tekstille ilgili zanaatlarda] kadınlar çoğu zaman faal bir rol oynadı: 1550’lerde Ankara imalatçı- larının moher kumaş ürettiği ipliği dokudular... Ayrıca 15. ve 16. yüzyıllarda Bursa ipek imalathanelerinde hem erkek hem kadın köleler çalışıyordu.”⁵ Aynı araştırmada yazar, 1800’lerde Balkan ve Anadolu imalatçı- larının kadın ve çocuklara ödediği asgari ücretlerden söz eden Donald Quataert’in çalışmasından alıntı yapar.⁶ Haim Gerber de 17. yüzyıl Bursa’sı ile ilgili çalışmasında kadınların evlerde zanaatkâr olarak önem taşıdıklarını belirtir.⁷ Ayrıca kadınların kâtiplerinin sessizliğine rağmen, Şam’da bile bazı kadın zanaatkârlar bulunuyordu.⁸ Ancak neredeyse hiç belge olmaması nedeniyle, dokuyorlar mıydı, büküyorlar mıydı, aileleri için mi yoksa zanaatkârlar ve tüccarlar için mi çalışıyorlardı, bilmiyoruz.

Askeri Sınıf Hiç Zanaatkâr Olarak Çalıştı mı?

Askeri sınıftan olanlar padişaha ya asker olarak ya da siyasi anlamda hizmet ediyordu. 1400’lerden kalma kanunnameler, askeri sınıf statüsüne sahip çeşitli kategorilerin listesini verir. Faal hizmette veya emekli olmuş askerlerin yanı sıra, sultanın erkek ve kadın kulları olarak “eğitim, din, vakıf yönetimi ve benzer faaliyetler”de çalışanlar da vardı.⁹ Teoride bunların ticaret ve zanaata karışmaması gerekiyordu.

Ancak, incelediğimiz yetmiş sekiz asker kaydına baktığımızda dört yeniçerinin, bir asker çocuğunun ve yerel bir kadının (kul oğlu) doğrudan ticaret ve zanaatla

uğraştığını görüyoruz. Kuşkusuz, askeri sınıfta zanaatkâr veya zanaatkâr-tüccar oranı düşüktü; ama böyle insanlar vardı. Üstelik yaptıkları işler de yeterince iyi biliniyordu: Birisi baytarlık yapıyordu, diğeri askeri at donanımı imalatına girmiş veya bu işi örgütlemişti. Buna ek olarak kayıtlarda askeri sınıftan bir kürkçü ve bir ayakkabıcı da (*kavvâf*) vardı. Listedeki tek kul oğlu, *rakabi* olarak çalışıyordu, yani üzengi yapıyordu ve böylece askeri hizmeti de yerine getirmiş oluyordu. Adamların beşi de kendilerini askeri dünyaya yakın tutacak ve hayvanlarla ilgili işlerle uğraşıyordu: Eyer yapıyor, deri ve kürkle çalışıyor, at ve deve çeşitleriyle ilgili hizmet veriyorlardı.

Bu gözlemler belli bir tarihsel bağlama uyuyordu: 1600'lerin sonuyla 1700'lerin başında kuruş (guruş) sürekli değer kaybediyor ve bunun sonucu olarak askerlerin ücretleri de düşüyordu. Dolayısıyla bu sınıftan çeşitli kişiler resmen onaylanmasa da ek iş ve gelir kaynağı arayışına girmişe benziyordu. Üzerinde çalışılan dönem, derin değişimlerin yaşandığı bir zamandı. 1500'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun örgütlenmesi padişahın kullarıyla uyrukları (reaya) arasında kesin bir ayrıma dayanırken, 1600'lerin sonu ve 1700'lerin başında bu ayrım daha az kesin hale gelmişti. Bir yandan reaya sınıfından kimileri yeniçeri olmaya çalışır ve sık sık Osmanlı ordusuna girmeyi başarırken, bazı kullar da önceleri tebaanın alanına giren işler edinmişti.

Böylece 1700'lerin başında askeri sınıf ile sıradan şehirliler, hatta askerler bir zanaat yapmasalar bile, önceki döneme göre daha yakın temas halindeydiler. Emeviye Camii'nin eski müezzinlerinden birinin muhasebe defteri, artık ölmüş olan bu adamın bıraktığı mülklerin kardeşi tarafından yönetildiğini gösteriyordu; bu adam bir müderris ve müezzinin küçük yaştaki vârislerinin vasisiydi. Müderris, yaptığı iş nedeniyle askeri sınıftandı, ama kardeşinin işleriyle ilgilenirken birkaç zanaatkârla ilişki halindeydi. Dul yengesi, çıkarlarını temsil etmesi için bir kürkçüyü yollamış, ölen adamın daha önceki eşi ise aynı hizmet için bir terziyi görevlendirmişti.

Dükkân kiraya vermek, askeri sınıf için şehir ortamında gelir elde etmenin bir başka yoluyla. Örneğin bir görevlinin depo, kasap dükkânı ve ne için kullanıldığı belli olmayan başka dükkânları kiraya verdiğini görüyoruz. İki yeniçeri ve bir bölükbaşının bu tür yerlerden gelir elde ettiği kayıtlarda görülüyordu: Listede bir terzi, bir berber, bir nalbant, bir hayvan yemcisi ve bir bakkal dükkânı vardı; listelenmiş diğer dükkânlar ise bir fırın ve bir davul bir de testere atölyesiydi. Dolayısıyla ölçek olarak sınırlı olsa bile büyük ölçüde şehir piyasasına girmiş birkaç asker bulabiliyoruz.

Ancak eğer Şam'daki durumu İstanbul veya Kahire ile karşılaştırsak, ticaret veya zanaatla ilgilenen askeri sınıfın şehir pazarı açısından daha az önemli ve daha

dolaylı bir rol oynadığı görülüyor (karşılaştırmın Yedinci Bölüm). Bu durumu açıklamak şimdilik zor, ama gelecekte tarihçiler bu bilmeceyi çözebilir.

Reayanın Rolü Neydi?

Doğal olarak, kayıtlardaki zanaatkârların çoğu reaya sınıfındandı. Erkeklerle ait 279 envanterden 218'i zanaatkâr ve dükkân sahibi olarak tanımlayabildiğimiz insanların mal varlıklarından oluşuyordu. İsimlerin ve dükkânlarındaki malların gösterdiği gibi, bunlardan 78'i çeşitli türde tüccardı, aralarında çok zenginleri de vardı. Örneklemimiz ilaveten 140 zanaatkârı da içeriyor. İş türünü belirleyemediğimiz, geriye kalan 61 kişi nasıl geçiniyordu? Bunların çoğu bir hayli yoksuldu ve ufak alım satım işleri yapıyordu, muhtemelen sokak satıcısıydı. Ancak kayıtlar bu varsayımı destekleyecek bir bilgi sunmadığından, bu talihsizleri yok sayacağız; 19. yüzyıl verilerine dayanarak birkaç tahminde bulunmaya çalıştık ama bunların da varsayımdan ibaret olduğunu unutmamalıyız.

Dolayısıyla elimizdeki bütün terekelerin yarısı, kendi çalışmalarının ürünlerini nihai tüketiciye satan dükkân sahiplerine ait. Daha önce de gördüğümüz gibi, 19. yüzyıl sonunda zamanın ticari sokakları ve dükkânlarıyla ilgili bilgi toplayan Şamlı yazar Kâsımî de benzer bir sonuca ulaşmıştı. Ürünlerini dükkânlarda satan veya satmayan zanaatkârların şehir nüfusunun yüzde 46'sını oluşturduğunu yazmıştı.¹⁰ Kahire'ye gelince, André Raymond nüfusun yarısının zanaatkâr olduğunu, üçte birinin de ticaretten para kazandığını tahmin etmişti.¹¹ Bu farklı gözlemciler, en azından yaklaşık olarak görüş birliği içindeydiler.

Çeşitli İşler

Şam, geniş ve son derece uzmanlaşmış bir zanaatkâr nüfusuna sahipti. Ölmüş olan 140 zanaatkârdan 63'ü, örneğin ayakkabı yapımı gibi çok daha kapsayıcı bir zanaat grubunun alt dallarında çalışıyordu. Bu nedenle envanterlerde *iskâf*, *zarâbîlî*, *bavâbîcî*, *kavvâf* ve *naâl* gibi zanaatkâr terimleri yer almaktadır; modern tarihçinin örneğin *kavvâf*'in *iskâf*'tan farklı nesi olduğunu anlamasını zorlaştıran pek çok terim vardır. Bir kere daha Raymond'un Kahire'de kayda geçirdiği popüler deyim akla gelir burada: "Püskülcü serpuş satmaz." Raymond'a göre, zanaatkârlar ve dükkân sahipleri uzmanlıklarını çoğu zaman miras aldığı, aynı dükkân ve loncaların sıralandığı sokaklarda çalıştığı için, aralarındaki dayanışma, rekabetçi içgüdülerine ağır basıyordu. Ayrıca zanaatkârlar ve dükkân sahipleri çok az sermaye sahibi olduğu için, üretim sürecini satıştan kesin bir şekilde ayırmaktan kaçınıyorlardı: Ne kadar küçük olursa olsun para kazanma fırsatını kaçırmak istemiyorlardı. Bu sermaye

yokluğu imalatçıların da uzmanlaşmasına yol açmıştı. Böylece alet ve envantere fazla yatırım yapmaları gerekmiyordu.¹² Kahire için ayrıntılı olarak tartışılan bu durum, 18. yüzyıl Şam'ındakinden fazla farklı değildi.

Envanterleriyle ilgilendiğimiz zanaatkârların çoğu, yiyecek maddelerinin hazırlanmasında çalışıyordu: Sektördeki 39 kişi, zanaatla ticaret arasındaki sınırda bulunan *bakkallık* ve *bakkallık-attârlık* karışımı bir iş yapıyordu (12 *sammân*, 11 *attâr*).¹³ Örneklelimizde sadece bir ekmekçi (*habbâz*) ve bir değirmenci (*tahhân*), ancak birkaç helvacı (*hulvânî*) bulunuyor. Kayısı (*kamaraddîn*) Şam'ın tanınmış bir meyvesi olduğundan, zanaatkârlardan biri bu meyveden bütün yıl boyunca korunup tüketilebilecek bir macun yapıyordu, ayrıca bir de sıradan kayısı satıcısı bulunuyordu. Diğerleri kuru bisküvi (*kaak*) ve kadayıf yapıyordu. Bir *aksamavî* üzüm suyuyla tatlandırılmış buz satarak yaşamını kazanıyordu; bu ürün Nice ve İtalya'da günümüzde de popülerliğini koruyan *gratta checca*'yı andırıyordu. Kâtipler et sektöründe bir kasap, iki hayvan kesici (*masâlikhî*) ve kızarmış at satan bir adamı (*şâvî*) kayda geçirmişti.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 33 kişinin hayattayken faal olduğu tekstil sektörüyle ilgili tartışmamız tacirleri kapsamıyor; özellikle de en zengin tüccarlar bizi burada ilgilendirmiyor. Üç adam aba diye bilinen ve 17. yüzyılda İstanbul'da da kullanılan ucuz bir yünlü kumaş yapıyor ve/veya satıyordu (*abavî*); ayrıca ne olduğu belirtilmemiş yünlüler satan bir dokumacı veya dükkân sahibi (*savafî*) vardı. İki adam yünle bağlantılı bir ticaret yapıyordu; ayrıca zanaatı kayda geçmemiş, ancak atölyesinde dokuma yapılan birisi vardı. Yardımcı işlerle ilgili çok sayıda zanaatkâr, giyim-tekstil sektörünün önemini daha da vurguluyordu: iki kürkçü (*farra'*), kaftan ve kabanları süsleyen örgüleri satan altı imalatçı (*akkâd*), kumaşları ağartan, birinin sıfatı *kassâr* olarak kaydedilmiş iki kişi, bir çırpıcı (*da'âs*), muhtemelen kumaşları ütöleyerek parlamasını sağlayan iki adam (*dakkâk*), iki ipek bükücü (*fattâl*), beş terzi (*hayyât*), beş kumaş boyacısı (*sabbâh*) ve bir kilimci (*tanâfisi*).

Şam'da askeri sınıftan olanların deri sektörüne nasıl girdiğini tartışma fırsatını bulmuştuk. Reaya arasında 24 zanaatkâr deri işinde çalışıyordu, aralarında tam uzmanlıkları belirsiz olan birkaç ayakkabıcı da vardı: dört *bâvâbîcî*, iki *zarâbîlî*, bir *iskâf*, üç *naâl* ve beş *kavvâf*. Bir kişinin uzmanlığı kaydedilmemişti; diğer dördü derici (*debbâğ*), üçü semerci (*serrâc*) ve biri de eşeğe binmek ve yüklemek için gereken teçhizatı yapan biriydi (*galâlâtî*); bunlar başlıca hammadde olarak deri kullanıyordu.¹⁴

Son grubumuzda birkaç alt bölüm bulunuyor. Bir yandan maden, özellikle demir ve bakır kullananlar, ahşapla çalışanlar ve inşaat sektöründe hizmet edenler

var. Öte yandan envanterler tek bir kategoriye sığmayan, farklı işler yapan insanları da kaydetmiş. Önce madenle çalışanlarla başlayacağız: bir demirci (*haddâd*), iki bakırcı (*nahhâs*), madeni kapları, tabak ve diğer eşyaları desenler oyarak süsleyen bir zanaatkâr (*nakkâş*). Bir kişi ahşapla çalışıyordu ama uzmanlığı açık değildi (*hattâb*); dördü kesinlikle dülgerdi (*neccâr*); iki kişi kutu ve kasa yapıyordu (*'ulabî*). Bir sandıkçının da (*sanâdâkî*) ahşapla çalıştığını varsayarsak, onu da bu kategoriye koyabiliriz; aynı durum bir borucu (*galâ'îmî*) için de geçerli. Ancak Osmanlı boruları çoğu zaman çömlekten yapıldı, dolayısıyla bu sınıflandırma kuşkuludur. İnşaat sektörüne gelince, yukarıda sözünü ettiğimiz dülger ve demirci gibi zanaatkârların bazıları inşaat alanlarında da çalışmış olabilir. Buna ek olarak tam işi belli olmayan ancak aletleri inşaatla uğraştığını gösteren bir kişi daha bulunuyor. Bunun dışında iki adam duvar ve yerleri bir çeşit sıvayla kaplıyordu (*tayyân*). Dört kişi kuşkusuz ufak çaplı çeşitli iş ve hizmetler sağlıyordu (*hurdacı*); 1800'lerin sonunda Kâsımî bunların torunlarını başka yerlerden getirilmiş değersiz mal satıcıları olarak tanımlamıştı.¹⁵

Baytâr veya *nalbând* olarak tanımlanan dört adam atlara ve diğer hayvanlara bakıyordu. İnsanlar ise Hıristiyan bir hekimin (*tabîb*) ve iki berberin (*hallâk*) hizmetine başvuruyordu. Pekâlâ bizim envanterlerimizin toplanmasına da katkıda bulunmuş olabilecek, günlük hizmetlerde çalışan diğer insanlar arasında ağırlık ölçen bir kantarcı (*vezzân*) vardı. Ölmüş zanaatkârlarımızdan bazılarının bakır kap ve tavalarının ağırlığını saptamış olan kişi belki de buydu. Bir tellal (*dellâl*) mal sahiplerinin kendilerine miras kalmış olan ve satmak istedikleri malların fiyatını tespit ediyordu. Son olarak envanterler birkaç uzmanı kaydetmişti: üç zırhçı (*bundukçu*), iki Hıristiyan kuyumcu (*sa'ih*) ve para değişimiyle uğraşan iki kişi (Yahudi olanına *sarrâf*, Müslüman olanına da *sayrâfî* deniyordu). Avrupa tarzı duvar saati ve taşınabilir saat modası 1700'lerde İstanbul'da yaygınlaşmış, Şam'a da ulaşmıştı; deftere bu tür ürünler yapıp satan biri de (*sâatî*) kaydedilmiştir. Katırcı ve deveçiler hem yerel ticaret hem de hac için çalışıyordu (üç *akkâm*, bir *makkârî*, bir *katırcı*).

Varlıkların Yetersizliği

Kahire ve/veya Şam'a gelen gezginler, sık sık faal ticari yaşamla zanaatkârların yaygın yoksulluğu arasındaki çelişkiye dikkati çekmişti. Kuşkusuz, pazarlar ve dükkânların sıralandığı sokaklar zanaatkâr atölyelerine göre daha fazla göz önündeydi. Fernand Braudel bu durumu özlü bir şekilde ifade etmiştir: "Dolaşımın avantajı, hemen göze çarpmasıdır."¹⁶ Sonuçta gezgin hangi şehre giderse gitsin, pazarın gürültüsü hiçbir zaman yanıltmıyordu. Envanterlerin gösterdiği gibi, bütün bu faaliyetten elde edilen kâr tüccarlara gidiyordu: Ortalama olarak tacirlerin bıraktığı miras, zanaatkârlarla küçük dükkân sahiplerinin bıraktıklarından yedi kat daha değerliydi.

TABLO 3.2'nin gösterdiği gibi, bileşim olarak zanaatkâr ve tüccarların terekesi birbirine çok benzer. Ancak arada küçük farklar gözlemek mümkündür; bunlar anlamlıdır: Zanaatkârların varlıkları atölye ve atölyenin envanteri, evdeki tüketim eşyaları ve nakit paradan ibarettir. Zanaatkâr terekeleri tüccar servetleriyle kıyaslandığında çok küçük kaldığı için, ölenin veya terekesinin alacağının daha düşük, borcunun daha yüksek olduğunu görüyoruz: **TABLO 3.1**'in oluşturulmasındaki işlem farklı olarak, **TABLO 3.2**'de dul eşe verilmesi gereken mihr-i müeccelin çok yüksek olan payı borç yüzdesine dahil edilmemiş, sadece alınmış ve ölüm sırasında henüz ödenmemiş borçlar hesaba katılmıştır. Zanaatkâr-dükkân sahiplerinin envanterlerinde görece büyük sayılabilecek nakit paranın bulunduğunu vurgulamak gerekir; bu olgu terekelerin görece az miktarda alacağı olmasına bağlanabilir. Kuşkusuz, zanaatkâr-dükkân sahiplerinin bile terekelerinin dörtte biri ödenmemiş borçlara bağlıdır; ancak büyük tüccarların alacağı para çok daha yüksektir. Zanaatkârlar ender olarak kredi açabilmektedir; eğer terekelerinde alacak görünüyorsa, bunun nedeni muhtemelen müşterilerin krediyle alışveriş yapması veya tüccarların yeniden satmak üzere aldıkları malların karşılığını henüz ödememiş olmasıdır. Günlük işlemlerin çoğu az miktarda nakitle yapılan küçük iş ve ödemelerden oluşmaktadır; eğer para gelmiyorsa, zanaatkâr-dükkân sahibi **TABLO 3.2**'de görüldüğü gibi borç almak zorunda kalacaktır.

TABLO 3.1 Tüccarların ve zanaatkâr/dükkân sahiplerinin terekelerinin karşılaştırılması (kuruş olarak) (Şam kısmı 'arabiyya'nın 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).

Kategori	Sayı	Borçların ödenmesinden önce terekenin değeri	Borçlar ve eşin mihr-i müecceli	Borç sonrası tereke	Ortalama tereke
Zanaatkâr-dükkân sahipleri	140	64.103	19.724	44.379	317
Her tür tüccar	78	226.906	43.408	183.498	2.353

Bu rakamları yorumlarken yüzdelere ilgilendiğimizi akılda tutmalıyız, çünkü mutlak rakamlarla bir zanaatkâr her zaman bir tüccardan daha az miras bırakmaktadır. Eğer zanaatkâr 52 kuruş eden ev eşyasına sahipse, tüccarın evi 229 kuruş eden kumaş ve mutfak eşyasıyla doludur. Gayrimenkul olarak, ortalama zanaatkâr 98 kuruş değerinde, buna karşılık tüccar 580 kuruşluk mülk bırakmaktadır.

Bunu söylememize rağmen, zanaatkâr-dükkân sahiplerinin kendi aralarında da servetin eşit olarak dağılmadığını belirtmeliyiz. Yirmi vakada, borçlar düşüldükten sonra geriye kalan terekenin değeri eksidedir. Kürkçüler normalde daha zengin olmasına rağmen, örneklemimizde, terekesi şaşırtıcı biçimde eksi 118 kuruş olan

bu zanaatın bir üyesi de bulunmaktadır. Ayrıca ölümünde geriye 2.964 kuruş borç bırakan, mirasının tümüyle bunu karşılayamayan bir boyacı da vardır.

TABLO 3.2 Zanaatkâr-dükkân sahibi ve tüccarların terekelerinin bileşimi (Şam *kisma* 'arabiyya'nın 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).

Kategori	Zanaatkârlar (terekelerin yüzdesi)	Tüccarlar (terekelerin yüzdesi)
Gayrimenkul	21	20
Ölenin/terekenin alacağı	26	41
Mücevher	1	1
Dükkân envanteri	26	24
Ev eşyaları	12	8
Nakit para	14	6
Toplam	100	100
Terekenin yüzdesi olarak borçlar (borç ödemesinden önce)	23	13

Bazı istisnalar olmasına rağmen, zanaatkâr-dükkân sahiplerinden kalan ortalama en büyük tereke, yiyecek maddeleriyle uğraşanlarınkidir (548 kuruş); ikinci sırada 330 kuruşla tekstil sektöründeki zanaatkârlar vardır; deri işleriyle uğraşanlar ise 191 kuruş bırakmıştır. Diğer zanaatların ortalamaları anlamlı olamayacak kadar dağınıktır ama birlikte ele alındıklarında, bu işlerin temsilcilerinin ortalama 178 kuruş bıraktığı görülür. Yakından incelendiğinde, bir zanaatkâr eğer üretmekle kalmayıp aynı zamanda satıyorsa, daha az borcu ve daha çok alacağı olduğu için, terekesinin değerinin de arttığı görülmektedir. Bu gözlem hem yiyecek maddeleri hem de tekstil sektörü için geçerlidir; ellerini fazla kullanması zanaatkâra fazla para sağlamamaktadır.

TABLO 3.3 Borçların ödenmesinden sonra terekeler, borç ödemesinden önce önemli kredilerin ilgili terekelerin değerine oranı (Şam *kisma* 'arabiyya 15. ve 19. tereke defterlerine dayanmaktadır).

Borç ödemesinden önce kredis ve borçların Şam'daki terekelere oranı	Yiyecek maddeleri	Tekstil	Deri işleri
Borç ödemesinden sonra ortalama tereke	548 kuruş	330 kuruş	191 kuruş
Borç ödemesinden önce terekenin alacağının terekeye oranı	%25	%24	%21
Borç ödemesinden önce borçların terekeye oranı	%9	%40 veya %24	%23

Elbette, tekstil sektöründeki borçlarla ilgili iki rakamın açıklanması gerekir: Bilinmeyen nedenlerle bir terzi geride dev bir borç bırakmıştır; bu miktar, bütün grup için tablodaki “borç ödemesinden önce borçların terekeye oranı” maddesini önemli ölçüde değiştirecek kadar fazladır. Ancak eğer bu sıradışı olay dışarıda bırakılırsa, borçların oranı yüzde 24’e iner, bu da bütün ilgili zanaatkâr grupları için “normal” kabul edilecek sınırlar içindedir.

TABLO 3.3’ün dışında kalan insanların terekelerine daha yakından baktığımızda, önceki gözlemlerimiz doğrulanır: Yalnızca en yoksul zanaatkârlar, ticari faaliyet dışında sadece imalatla ilgilenmektedir. Buna karşılık, ticarete giren ve üretim dünyasıyla teması gittikçe azalan bir insanın terekesi gittikçe değer kazanmaktadır. Yine yoksul ölen iki çeşitli eşya satıcısı dışında yoksullar imalatçıdır; aralarında boru, kutu, sandık, ahşap eşya ve silah yapımcıları, ayrıca bir bakırcı, bir madeni eşya üreticisi, üç nalbant vardır, üstelik örneklemimizdeki tek hekim de onların arasındadır: Hepsisi de 100 kuruştan az miras bırakmıştır. Buna karşılık, değeri 300 kuruşun üstündeki terekeler, kantarcı veya sarraf gibi ticaret dünyasına hizmet verenlerdir. İmalatın fazla para kazandırmadığı kuralının istisnaları iki kuyumcudur, ama bu adamlar da mücevher yapmanın yanı sıra ticaretle ilgilenmişlerdir.

Aletler

Bu konuda elimizdeki veriler ne tek türden ne de kapsayıcıdır. Kadı kâtipleri, sadece günlük mallar satan küçük 28 dükkân için sahiplerinin kullandığı iş aletlerinin parasal değerinden söz etmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, zanaatkâr-dükkân sahiplerinin terekeleri değer açısından birbirinden bir hayli farklıdır; aynı gözlem aletleri kayda girmiş seçili grup için de geçerlidir: Bu durumda borçlar ödendikten sonra en yoksul tereke 17, en zengini ise 6.800 kuruş etmektedir; sonraki en düşük değer 2, en yüksek değer 2.964 kuruştur. Genellikle mali sıkıntıda olan zanaatkâr-dükkân sahiplerinin araçları ve aletleri defterlere işlenmiştir: Burada sözü edilen 28 kişinin varlıklarına eşit değerde borcu vardır, dolayısıyla geriye miras bırakmamışlardır. Vasiler bütün borçları ödedikten sonra, bir terzinin geride hâlâ iki kuruşluk borcu kalmıştır. Bir kişinin terekesi ise sadece tek bir kuruş etmektedir. Olağan koşullarda kâtipler Şamlı zanaatkârların ucuz ve basit aletlerini kaydetme zahmetine girmemiştir; bunu yaptıkları zaman, nedeni vasilerin bu aletleri satarak bir-iki borcu kapatmayı ummasıdır. Ayrıca bir zanaatkârın aletlerinin değeri ortalama bir terekenin sadece yüzde 2,9’u etmektedir; mütevazı zanaatkârlar söz konusu olduğunda bile küçük bir orandır bu.¹⁷ Bu gözlem, André Raymond’un Kahire atölyeleri için söylediklerini doğrular: “Genellikle imalatla kullanılan aletlere yatırılan sermaye son derece kı-

sıtlıydı.”¹⁸ Aynı yazar aletlerin geleneksel olduğunu ve çalışma yöntemlerini rutinin belirlediğini ekler.

Çoğu zaman kâtipler, aletleri tarihçinin işine yaramayan genel formüllerle kaydetmiştir, örneğin “bir baytarın araçları” (*‘iddat baytâr*), “bir örgücünün aletleri” (*‘iddat ‘aqqâd*) veya “dokumacı aletleri” gibi. Bu sonuncusu bazen “dokuma tezgâhı”, “tam takım bir tezgâh” veya “ahşap çerçeveli bir tezgâh” (*‘iddat nûl*) diye not edilmiştir. Ancak birkaç istisnai durumda kâtipler aletleri tek tek sayarak liste yapmıştır, biz de onların izinden gideceğiz.

Bir ahşap kap imalatçısı (*ulâbî*), kasa ve kutu (*mahâ’ir*) üretmek için payanda (*daf hashâb*) ve çivi kullanıyordu. Bu aletlerin değeri bütün varlıklarının yarısı kadar, yani 69 kuruş değerindeydi. Bir baytar ve/veya nalbant, kâtibin özenle sıraladığı araç gereçlere sahipti.¹⁹ Nalbantın çeşitli çekiçleri (*matraka* ve *şâkûs*) vardı; bunlar kuşkusuz hayvanların toynaklarını koruyacak kadar hafif çekiçlerdi. Nalbantın demirde delik açmaya yarayan daha ağır çekiçleri de bulunuyordu, ayrıca develeri damgalamaya yarayan demirleri (*mahâvîr*) de vardı; bunun tanımı Kazimirski’nin sözlüğünde yer alır.²⁰ Baytar/nalbantın kullandığı diğer araçlar arasında penseler (*kammâşa*), nallar (*na’l*), eski ve yeni mıhlar (*mismâr*) ve örsler (*sindân*) de bulunuyordu.

Bu dükkândaki diğer bazı araçlar sıradan sözlüklerde yoktur, dolayısıyla çevirisi varsayım düzeyinde kalmıştır. Örneğin *makâlim* belki toynak bıçağı anlamına geliyordu, çünkü Dozy *makâlim* ile aynı kökten gelen *kullâma* terimini “toynak kırpıntıları” diye çevirmiştir.²¹ Aynı atölyede marangoz kalemi gibi delik açmaya yaradığı anlaşılan *manâkir* diye bir araç da vardı. Barthélémy bu aracın bir marangoz aleti olduğunu düşünür, ama nalbantların kullandığı bir çeşidi de vardı.²² Atölyede ayrıca *kaffât* veya *kafât* adı verilen bir başka araç vardı; Kazimirski’ye göre bu belki de bir şeyi tutmaya yarayan bir penseydi. Ne olduklarını belirleyemediğim başka bazı araçlar da vardı. Birlikte bütün bu araç gereçler 53 kuruş tutarındaydı ve borçların ödenmesinden sonra terekenin yarısı kadar ediyordu.

Muhammad b. Muhammad al-şâvî adında biri kızarmış et satmıştı. Onun “aletler”i neye benziyordu? Müşterileri yerel çiniden yapılma (*kaşanî*) 50 sahanda (*sahm*) yemek yemişti. Kullandığı madde, demir şişlerde (*şih kabba*) ızgara edilen çok ince kesilmiş koyun eti idi. Bütün bu araçlar 6 kuruş ediyordu, terekesi borçların ödenmesinden sonra 45 kuruşu geçmiyordu. Kayısı ezmesi satan bir satıcı da mallarını sergilediği, toplam 40 kuruş eden, yani tanesi yarım kuruşluk 80 uzun tahtaya sahipti.

Bu dükkânlar türlerinin tek örneği yken, veritabanımızda beş tanesi bulunan, daha ayrıntılı tanımlanmış terzi (*hayyât*) imalathaneleri daha iyi temsil edilmiştir.

Bu zanaatkârların hepsinin tahta payandaları (*daff khashâb*) vardı; bu aletlerden biri *daff khiyâta* diye geçer. Ederi bir-üç kuruş arasında değişen bu tahtalara ustalar üstünde çalışacakları kumaşları yerleştiriyordu. Bir kuruşun üçte biri değerindeki makaslar (*mikass*), içerdiği maden (*hadîd*) nedeniyle bazen ağır olabilen, tanesi iki-üç kuruş eden demirler (*mikvâya*) ve ölçü çubukları da vardı. *Dhirâ* diye bilinen bu çubuklar da (yaklaşık 66 cm) demirden yapılıyordu. Ek olarak terzilerin genellikle, *dhirâ*dan iki parmak daha kısa, esnek ölçü çubuğuna verilen adıyla Türk tarzı *handâzaları* da vardı.²³ Bunların tanesi genel olarak yarım kuruştı. Tekstil çalışanlarının kullandığı diğer araçlar arasında 1,5 kuruş olduğu tahmin edilen bir fırça (*maşt*) ve ipek bükmek için gereken ve 10 kuruşla en pahalı araçlardan biri olan çile iplik çıkırığı da (*dûlâb fatâla li sinâ'at al-harîr*) bulunuyordu.

Yani Şam'da zanaatkârlar ucuz araç gereçle çalışıyordu. Söz konusu oranlar hakkında bir fikir vermek için, bir altın sikkenin yaklaşık 2,5-3 kuruş ettiğini hatırlatmak gerekir. Böyle de olsa, bazı zanaatkârlar kendi araçlarının sahibi değildi; örneğin bir berber sadece dükkânını değil, tıraş bıçaklarını, peçetelerini, bakır kovalarını ve makaslarını da kiralamıştı.²⁴

Buna ek olarak birçok dükkânda herhangi bir işe özgü olmayıp çoğunda kullanılan araçlar da bulunuyordu; kâtipler bunları bazen “dükkân eşyaları” (*asbâb dukkân*, ‘*idda dukkân* veya *farş dukkân*) diye kaydediyordu. Mahkeme için hazırlanan listeler, sandık (*sundûk*), sepet (*sebet*) veya para kasalarını (*ma'add*) da içeriyordu; bunların kilitleri (*akfâl hadîd*) olabilir; bazı dükkâncılar da küçük tahta tezgâhlar (*baştahta*) veya mürekkep hokkaları (*davâya*) kullanabiliyordu. Sattıkları malları ölçmek zorunda olanlar, ağırlıklarıyla birlikte bakır ölçü aletleri (*mîzân nuhâs* ve *avâk*) bulunduruyordu; büyük miktarda parayla işi olanlar da ahşap bir mahfazası olan, altın ölçmeye uygun aletlere (*mîzân lil dahab bi bayt khashab*) sahipti.

İşyerleri: *Dukkân*, *Hânût*, *Mahzân* ve Belki de Evler

Dükkân envanterini sıralayıp değerlendirirken, kâtipler işyerinden standart deyimle “*hânût* veya *dukkân* veya *mahzân*da bulunanlar (*mâ vûcîda fî l-hânût...*)” diye söz etmiştir.

Akademisyenler uzun süre *hânût* olarak kaydedilen işyerleriyle *dukkân* diye kaydedilenler arasında bir fark olup olmadığını tartıştılar, ancak Gaston Wiet ve André Raymond iki terimin aynı anlama geldiği konusunda görüş birliğine vardı.²⁵ Envanterler de bu görüşü destekler, çünkü aynı işyerinden bir yerde *hânût*, bir başka yerde *dukkân* diye söz edilmiştir. Ölmüş kişilerin küçük yaştaki vârisleri adına sürdürülen işler için tutulan defterler de (*muhâsaba*) iki terim arasında bir fark

gözetmemiştir. Örnek olarak, askeri, yani yönetici sınıftan iki kardeşin ölümünden sonra servetlerini yönetmekle görevli nazırın tuttuğu muhasebe defterlerine bakmamız yeter. Aralarında sadece 18 ay olan, biri 1680 diğeri 1682 tarihli iki envanter aynı işyerlerini değerlendirmektedir: Bir listede berber *hânûtu* diye adlandırılan gayrimenkul, ikinci listede berber *dukkânı* diye geçer, yani iki terim birbiriyle yer değiştirebilmiştir. *Hânût* ve *dukkân* genel olarak işyeriyken, *mahzân* depo olarak kullanılmıştır. Ama göreceğimiz gibi bu ayırım her zaman o kadar da net değildi.

Sahipleri tarafından kullanılan dükkânların parasal değeri, kiracı olan zanaatkârların ödediği kira ve mülk sahibi olarak vakıfların oynadığı rol hakkınca daha fazla şey öğrenmek ilginç olabilirdi. Ancak bu konularda tereke defterleri biraz hayal kırıklığına uğrattıcıdır. Kadı ve kâtipleri düzenli olarak gayrimenkulden söz etse de, listenin sonunda genellikle bunlar için herhangi bir parasal değer belirtmemiştir. Yine de dükkânların fazla para etmediği açıktır. Bir ortalama olarak, satış fiyatlarıyla birlikte kayda geçen on *hânût*un her birinin değeri yaklaşık 40 kuruştur; ancak en sık rastlanan değerler 15 ila 30 kuruş arasında değişir. Buna karşılık evler çok daha pahalıdır: Ortalama fiyatı 227 kuruşa kadar çıkan yaklaşık 60 ev belgelenmiştir.

Kira, yalnızca terekenin ödenmesi gereken bir borcu varsa, başka bir deyişle ölen kişi ev sahibine borçluysa envanterlerde gözükmektedir. Bunun sonucu olarak kiralar hakkında yalnızca sınırlı sayıda vakada bilgi vardır. Daha da kötüsü, çoğu envanter belirtilen para miktarının kiracıya bir dükkânı ne kadar süre kullanma hakkı tanıdığına ilişkin bir bilgi vermez. Yalnızca bir vakada bu konuda bilgi sahibiyiz: Terekesi 20 kuruştan fazla etmeyen çok yoksul bir imalatçı, ateşli silah üretmek üzere kiraladığı *hânût* için üç ayda bir 1 kuruş ödüyordu.

Yetimlerin mülklerini belgeleyen defterlerde (*muhâsaba*) biraz daha fazla bilgi vardır. Bu kayıtlar daha uzun süreleri kapsar, bu sayede söz konusu mal varlıklarının gelişimini yansıtır. Şehirde gayrimenkul satın alan askeri sınıftan bazı kişiler, böylece ücretlerini dükkân kiralalarıyla artırabiliyordu. Para miktarlarına ek olarak, bu *muhâsaba* defterleri, zanaatkârların ev sahibi olarak hangi kişi, kurum veya cemaatlerin para kazandığını da belirtir.

Bu defterlerde kiralara ilişkin kesin bilgiler bulabiliyoruz: 1680 ve 1682 yılları için kaydedilmiş on dükkân, yıllık olarak tanesi 11,9 kuruş kira getiriyordu; başka bir deyişle her dükkânın aylık kirası bir kuruştur. En yüksek kiralaları bir kasap ve fırın kiralayan bir ekmekçi ödüyordu. Bir yeniçeri El-Kâdî sukunda (dükkânların bulunduğu sokaklara *suk* adı verilirdi) dört *hânût* bırakmıştı, bunların yıllık kira değeri 160,5 kuruşa çıkıyordu, yani her dükkân ayda 3,3 kuruş kira ödüyordu; bu

alışılmadık derecede yüksek bir miktardı. On yıl süresince, sultanın bir memuru ayda 1 kuruş getiren bir depodan yaklaşık 117 kuruş gelir elde etmişti. Buna ek olarak, bir kasap dükkânı ayda 0,7 kuruş, on yıllık sürede yaklaşık 80 kuruş ödemişti; tam kalenin altındaki bir başka dükkân ise ayda 1,4 kuruş veya on yıllık dönemde yaklaşık 170 kuruş para getirmişti.

Bu kiralari tam olarak kim alıyordu? Ne yazık ki envanterler bunu belirtmiyor. Bazı mal sahipleri “özel kişiler” olmalıydı. Ancak defterler vakıfların önemini de yansıtıyordu, bunlar genellikle şehir gayrimenkulünü, özellikle de dükkânları kontrol edecek kadar büyük mal sahipleriydi. Bu durum, örneğin 1680 ve 1682 yıllarına ait iki muhasebe kaydında görülüyordu; kayıtlar vakıf emlakini de içeriyordu, çünkü bu belgeli terekeleri bırakmış olan iki kardeşin elinde vakıflara ait dükkânlar da vardı. *Dukkân* veya *hânût* kelimeleriyle birlikte *khulû* terimi de görülüyordu. Bir bölükbaşı, şehirdeki 16 *hânût*’un *khulû*sü olarak 1,259 kuruş toplama hakkına sahipti, ancak kira sözleşmesinin süresi belirtilmemişti. Ayrıca bir yeniçeri dükkânların sıralandığı Suruciyye sukunda bir dükkânın *khulû*sunun beşte dördünü elinde tutuyordu. Bu gelir kaynağı 24,25 kuruş getiriyordu; buna ek olarak yeniçeri aynı suktaki bir dükkânın yarısının *khulû*sü olarak 12 kuruş alıyordu.

Khulû teriminin tam anlamı tartışmalıdır, ama bu gelirin vakıflarla bağlantılı olduğu açıktır. Randi Deguilhem aşağıdaki tanımı önerir:

Kadak ve *khulû* sözleşmeleri sadece ticaret veya üretim faaliyetinin bulunduğu binalarla ilgilidir. Bu sözleşme iki ayrı düzenlemeyi içerir: *Kadak* belli bir ticaret veya zanaatı yapma hakkıdır, *khulû* ise oturma veya iş yapma amacıyla belli bir yerin kullanım hakkını verir [karşılaştırın Dokunuzcu Bölüm]. Aslında [bu işlemler] vakıflara ait gayrimenkullerin satın alınmasını gizler.²⁶

Bu birkaç gözlem, şu sonuçlara varılmasını sağlıyor: *Hânût*, *dukkân* veya *mahzân* kiralari gayet mütevazı, yaklaşık ayda bir kuruş civarındaydı. Yönetici grubun bazı üyeleri dükkân kiraliyordu; vakıflar da aynı faaliyetin içindeydi.

İşe ayrılan yerlerle “özel yaşam”a ayrılan yerler arasında ayırım yapmak her zaman kolay değildi. Tarihçiler şu ayrımı yaptılar: Dükkânlar *sukta* yer alıyordu, evler ise özel yaşam alanlarıydı. İş sona erdiğinde *suk* boşalıyor, yaşam sokaktan çekiliyor, evler doluyordu. André Raymond bir kere daha durumu şöyle özetliyordu: “Akdeniz toplumlarında aile yaşamı görece ayrılmıştır, İslam bu ayrılığı güçlendirmiştir.”²⁷ Ancak bu ayrılık o kadar kesin miydi?

Yaklaşık 30 envantere dayanarak, ileride daha kapsayıcı bir çalışma yapmak üzere bir “deneme balonu” olarak yazdığım bir makalede, istisnai bir kişi saptadım. Bu kişinin farklılığı, Şam evlerinin içeriği ayrıntılı bir faktör analizine tabi

tutulduktan sonra ortaya çıktı.²⁸ Kadı, bu bakkalın (*sammân*) evinde yarım cevizler, üzümler, ahşap tabaklar, ölçü aletleri, kasalar, sandıklar, kaplar bulmuştu. Ancak insanların evlerinde nadiren erzak bulunuyordu, çünkü mal sahibinin ölümüyle envanterin düzenlenmesi arasında geçen süre içinde bunlar ya ortadan kayboluyor ya da pratik nedenlerle evde hiç bulunmuyordu. Bu bakkalın evinin ise depo olarak kullanıldığı anlaşıyordu. Burada incelenen 140 vakada kadı yalnızca çok az sayıda karşılaştırılabilir örnek kaydetmişti: Bir kadayıfçının evinde bir depo odası (*makhzân bi dârihi*) vardı, başka bir bakkal ve tütün satıcısı da benzer düzenlemeler yapmıştı. Bir attar Bâbü'l-cebiyye adlı *sukta* bir *hânûr* kiralamıştı, burada 139 kuruş değerinde mal vardı, ancak 7 kuruş değerinde malı da evinde depolamıştı.

Envanterlerin *makhzân*lerin yerini belirttiği durumlarda, bunların çoğu zaman şehrin çeşitli iş yapılarında (*kayseriyye* veya *han*) bulunduğu görülür. Şam'daki kullanıma göre bu iki terim birbirinin yerine geçebilir, ama bu dükkân sahiplerinden bazılarının evlerini de depo alanı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan kayıtlarda bir konutta bulunan herhangi bir *dukkân* veya *hânûttan* söz edilmez.

Ama eğer kadı defterleri olduğu gibi kabul edilirse, bütün satıcılar birer *hânûr* veya *dukkâna* sahip olacak kadar şanslı değildi. Kuşkusuz, bazı durumlarda kâtip kiralınmış bir dükkânın varlığını kaydetmemiş olabilir; çünkü kira önceden ödenmiş olabilir ve bu nedenle terekenin borçları arasında görünmeyebilirdi. Ancak en yoksul zanaatkâr ve satıcıların herhangi bir dükkânının bulunmadığından neredeyse kesinlikle emin olabiliriz. 140 kişiden oluşan örneklemimiz içinde kâtipler eğer ölen kişi zenginse dükkânlardan daha sık söz etmiştir. Bu envanterlere göre kendine ait veya kiralık bir dükkân kullanan 78 kişinin terekesi ortalama 520 kuruş eder. Buna karşılık herhangi bir dükkândan yararlanamayan zanaatkâr/satıcılar borçlarının ödenmesinden sonra geriye yaklaşık 259 kuruş bırakmıştır, dolayısıyla mirasları daha talihli meslektaşlarınınkinin ancak yarısı kadardır. Bu kişilerden bazıları kuşkusuz bir işyeri satın alma veya kiralama imkânına sahip olmamıştır. Bu hipotezimi desteklemek için Kâsımî'nin torununun, büyükbabasının 19. yüzyıl sonunda Şam'ın zanaatlarını anlatan eserinin başına yazdığı girişten bir alıntı yapmak istiyorum:

[Büyükbabamın bilgiye] duyduğu açlık zanaatları sıralamak [veya] *suk*larda bir aşağı bir yukarı dolaşmakla doymuyordu. Bazı işler *suk*ların dışında, kırsal bölgede, açık havada nehir kenarlarında veya zanaatkârların evlerinde yapılıyordu. Bazıları mevsimseldi, bu nedenle bu işlerde çalışanların terimin kabul edilen anlamıyla işyerleri²⁹ yoktu.

Bir dükkân kiralamak veya satın almak yatırım olarak küçük görülebilirdi, ama yine de herkesin bunu yapacak imkânı yoktu. Sokak ve hatta ev işyeri olarak kullanılabilirdi.

Dükkânlardaysa, aksine, iş aletlerinin yanı sıra özel yaşamı hatırlatan eşyalar da bulunabiliyordu: üzerine uzanılacak yastıklar (*tarrâha* ve *mikhâdda*), bakır sahanlar (*sakhhâna nuhâs*), birkaç *leğen*, *ibrîk*, zanaatkârın evinden yemeğini taşıdığı iç içe geçen bakır kaplar (*matbaqiyya nuhâs*). Bu bağlamda bir ağanın torunu olan bir kumaş tüccarının terekesine göz atmak ilginçti; bu adam, asker kökenli olmasına rağmen reaya arasına kaydedilmişti. Deposunda eksiksiz ev araçları bulunuyordu: mutfak eşyaları, bakır veya camdan yapılmış çeşitli tabak ve çanak, tepsiler, kapaklar ve şamdanlar. Sanki deposu aynı zamanda konutuydu. Bu vaka hâlâ esrarını korumaktadır.

Bazı dükkânlarda da dini görevlerin yerine getirilmesine yarayan eşyalar bulunuyordu: Bazı zanaatkârların birer Kuran'ı, birkaç tasavvuf kitabı, bir seccadesi veya tespihi (*masbaha*) vardı. Herhalde zanaatkâr ve tüccarlar dükkânlarında çok zaman geçiriyor, bu nedenle de buralarda sıradan yaşamlarını sürdürüyor, namaz kılıyorlardı.

Sonuç

Kısa bir süre önce Suraiya Faroqhi “İmparatorlukta faal toplumsal gruplarla ilgili çalışmalar bugüne kadar normal olarak yönetimle ilgili olanları, özellikle din âlimlerini ve memurları ele almıştır... Osmanlı şehir kesimleri arasında tüccarlar hem yaşamlarında hem de akademik araştırma konusu olarak en şanslı olanlardır; zanaatkârlar, ihmal edilenlerin hiyerarşisinde köylülerle göçebelerin, yani Osmanlı nüfusunun en az araştırılan ve en kalabalık kesimlerinin biraz üstünde kalmışlardır,” diye yazmıştı.³⁰ Burada üzerinde çalışılan defterler, bir bakıma Osmanlı çalışan nüfusunun tarihindeki bu boşluğu kapatmamızı sağlamaktadır. Kuşkusuz en yoksullara ulaşmak hâlâ imkânsızdır. Ama böyle olsa bile, zanaatkâr/dükkân sahiplerinin geride bıraktığı önemli miktardaki tereke, mütevazı varlıkları yoksulluklarını yansıtan bu insanların çok sayıda olduğunu gösterir. Kadı mahkemesinin yaptığı kesin ve ayrıntılı tasvirler de, kâtipler farklı aletlerin kullanım ve değerini belirttiğinden, Şamlı zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin maddi kültürüne bir göz atmamızı ve sadece bir çalışma alanı olmayıp küçük esnafın günlük yaşamının önemli bir bölümünü de geçirdiği bu dükkânların genel görünüşü hakkında bir fikir edinmemizi sağlar.

NOTLAR

1. Colette Establet, Jean Paul Pasqual, *Ultime voyage pour la Mecque: Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700* (Şam: Institut français de Damas, 1998).
2. Colette Establet, Jean Paul Pasqual, *La gent d'État dans Damas ottomane, les 'askar vers 1700* (Şam: Iremam/Ifpo, 2011).
3. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74), cilt 1, 203-13.
4. Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVIII, no. 1 (1975), 53-114.
5. Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2009), 15.
6. Faroqhi, *Artisans of Empire*, 21.
7. Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies* 12 (1980), 231-44.
8. 'Abd al-Karîm Râfiq, "Mazâhir min al-tanzîm al-hirafî fi Bilâd al-Şâm fi l-'ahd al-'utmânî," *Dirâsât târikiyya* 4 (1981), 30-62.
9. Arapçaya çeviri için karşılaştırm: Halil Sahillioğlu, "Kânûn nâmeh âl 'Utmân," *Dirâsât, Ürdün Üniversitesi* 13 (4) (Şaban 1406/ Nisan 1986), 107-93, 162-64.
10. M. Kâsimî vd., *Kâmûs al-sinâ'ât al-şâmiyya* (La Haye-Paris: Mouton, 1960).
11. Raymond, *Artisans et commerçants*, cilt 1, 206.
12. Agy., 215-216.
13. Colette Establet, Jean-Paul Pascual, *Familles et fortunes à Damas, 450 foyers damascains en 1700* (Şam: Institut Français de Damas, 1994). Bu çalışmada tekstil tüccarlarıyla imalatçıları aynı kategoride birleştirdik. Sonuç olarak, yiyecek sektöründeki zanaatkarlar biraz daha az önemliydi.
14. 1830'ları araştırırken Jean-Paul Pascual aynı dağılımı saptadı: Yiyecek hazırlama, tekstil ve deri: "Boutiques, ateliers et corps de métier à Damas d'après un dénombrement effectué en 1827-1828," *Études sur les villes du Proche-Orient, XVIe XIXe siècle, Hommage André Raymond*, yay. haz. Brigitte Marino (Şam: PIFD, 2001), 177-99.
15. El-Kasîmî, *Kâmûs*, 123.
16. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Armand Colin, 1979), cilt 2, 12.
17. Establet ve Pascual, *Familles et fortunes* adlı eserde biraz daha yüksek bir orana, yani yüzde 5,4'e ulaştık. Bu bölüm daha eksiksiz ve daha çok ayrıntı içeren bir örneğe dayanmaktadır, dolayısıyla gelecekte bu rakamın tercih edilmesi gerekir.
18. Raymond, *Artisans et commerçants*, cilt 1, 218-21.
19. Bu eşyaları Wikipedia'da Temmuz 2012'de ulaşılan "Le maréchal ferrant" adlı makaleye dayanarak tanımladım: http://en.wikipedia.org/wiki/Le_mar%C3%A9chal_ferrant.
20. A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire arabe-français*, 2 cilt, ofset baskı (Beyrut: Librairie du Liban, 1860), 511.

21. Reinhart P. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2 cilt, 1881 tarihli orijinalinin yeniden basımı (Beyrut: Librairie du Liban, 1968), 407.
22. Adrien Barthélémy, *Dictionnaire Arabe-Français, Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, 2 cilt (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1969), 843.
23. K.V. Zetterstéen, "Kleine Beiträge zur Lexikographie des Vulgärarabischen. II. Aus dem Nachlass Prof. Herman Almkvists," *Le Monde oriental, Archives pour l'histoire et l'ethnographie, les langues et littératures, religions et traditions de l'Europe orientale et de l'Asie*, Uppsala, Leipzig, Paris, Londra, cilt 19 (1925), 1-186, 5-14.
24. Sassi Ben Moussa, *Présentation et analyse des actes de qadi à Damas, 1102-1104 /1690-1692*, Mémoire de maîtrise d'arabe, Université de Provence, 1992.
25. Raymond, *Artisans et commerçants*, cilt 1, 268.
26. Randi Deguilhem, "Approche méthodologique d'un fonds de waqf: deux registres de *shari'a* du XIXème siècle à Damas," Randi Deguilhem (yay. haz.), *Le waqf dans l'espace islamique outil de pouvoir socio-politique* (Şam: Institut français de Damas, 1995), 45-70, 67-68.
27. André Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris: Sindbad, 1985), 172.
28. Colette Establet, "Les intérieurs damascains au début du 18ème siècle... sous bénéfice d'inventaire," Daniel Panzac (yay. haz.), *Les villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés*, 2 cilt (Paris: Editions du CNRS, 1994), cilt 2, 15-46.
29. al-Qasimy, *Dictionnaire des métiers damascains*, 2 cilt (Paris; Den Haag: Mouton & Compagnie, 1960), cilt 1, 13.
30. Faroghi, *Artisans of Empire*, 13.

1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak

Nina Ergin

(Yasemin Özarslan’ın katkılarıyla)

Giriş

Sultan III. Ahmed’in 2 Ekim 1730’da tahttan indirilişiyle sona eren Patrona Halil isyanından sonra Osmanlı yönetimi, Patrona Halil’in hemşerisi –yani Arnavut– olan ve iş bulmak amacıyla İstanbul’a üşüşen yandaşlarının sayısının yüksekliğinden kaygı duymaya başladı. İstanbul bürokratlarının gözünde bu adamlar tehlikeli bir “ayaktakımı”ydı.¹ Patrona Halil’in kendisi de bir zamanlar hamamda çalıştığı için, İstanbul hamamlarını dolduran pek çok Arnavut *tellâk* ve *nâtır* resmi çevrelerin özellikle dikkatini çekiyordu.² Üstelik Halil’in asi bir kalabalığı harekete geçirme yeteneği yalnızca etnik dayanışmaya (veya hemcins olmaya) dayalı değildi.³ Mesleğinin özellikleri de önemliydi, çünkü işyeri olan Bayezid Hamamı’na (bu bölümün sonundaki HARİTA 4.2’de no. 43) gelen pek çok kişiyle yakından temas kurabiliyordu. Dolayısıyla yönetimin hamam çalışanlarını daha yakından denetleme ihtiyacı duyması şaşırtıcı değildi; bu denetim İstanbul’daki hamamların ve erkek çalışanlarının ayrıntılı bir şekilde kaydının tutulmasıyla başladı. Buna uygun olarak 1734/5 tarihli bir ferman yayınlandı; “hamamlarda müstahdem (...) ne kadar hamam uşağı varsa, hepsi isim ve künyeleri ile kaydedilecek ve nereli oldukları yazılacak, şekil ve şemâilleri de tarif edilecek, Arnavud olanların isimleri yanına da Arnavuddur diye kırmızı kalemle işaret edilecek”ti.⁴

18. Yüzyılda İstanbul Hamam Çalışanlarının Kayda Geçirilmesi

Bu toplumsal huzursuzluk ve başkente yönelik neredeyse denetlenemez işçi göçü ortamında, 13 Temmuz-6 Ağustos 1752 (H. 1-25 Ramazan 1165) arasında *İstanbul Hammâmları Defteri* adlı bir teftiş raporu hazırlandı.⁵ Otuz folyodan oluşan bu

deri kaplı ciltte, adı belirtilmeyen bir kâtip, tek başına, İstanbul'un 177 hamamını teker teker ve gerekirse tespit edebilmek için bulundukları mahalleleri de belirterek kayda geçirmiştir. Her hamam için önce *tellâk* sonra da *nâtırları* tek tek isim ve aile adları, varsa lakapları, eğer söz konusuysa zımmî (gayrimüslim) statülerini ve geldikleri yeri belirtmiştir. Her biri için daha kolay tespit edilebilsin diye bir-iki kelimelik fiziksel bir tasvir vardır. Genellikle kişi bilgileri şunları içermektedir: “çâr-ebrû [hafif sakallı genç] Osman Mehmed [,] İstarova” veya “kumral sakallı ser-nevbet [nöbetbaşı] Ali Hüseyin [,] Görice.”⁶ Grubun son kişinin adından sonra kâtip toplam çalışan sayısını eklemiştir. Böylece, yirmi beş günlük bir süre içinde İstanbul'un –Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve hem Avrupa hem Asya yakalarında Boğaz kıyılarındaki yerleşimler dahil– bütün erkek hamam çalışanları kayda geçirilmiştir; toplam 2.400 kişidirler. Elbette bazı çalışanlar saklanarak kâtibin dikkatinden kaçmış olabilir.

Dolayısıyla *İstanbul Hammâmları Defteri* 1752 yazı gibi belli bir zaman diliminde İstanbul'daki işgücünün belli bir kesiminin şipşak resmini çekerek, kent hamamlarında çalışanların sayısı, yaş dağılımı ve geldikleri yerler konusunda sonuçlara varmamızı sağlar.⁷

Başka bir yerde, Balkanlar'dan (Rumeli) başkente yönelik işçi göçünün model ve dinamikleri konusunda verdiği bilgi açısından bu değerli birincil kaynağı tartışmışım.⁸ Ancak buradaki veriler o kadar zengindir ki, defterin başka bir açıdan –yer analizi bakımından– yeniden incelenmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla bu yazının amacı, hamamları çalışanlarıyla birlikte, bir dizi seçilmiş değişkeni vurgulayarak kentsel mekânda dağılımlarını gösteren harita dizileri aracılığıyla araştırmaktır. Başka bir deyişle, önceki çalışmam “Arnavut *tellâk* bağlantısı”ndan genel olarak söz ediyordysa, bu yazıda bu kez bu bağlantının daha ayrıntılı bir haritasını çıkarmaya çalışacağım.

Coğrafi Bilgi Sistemlerini Kullanmak

Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), Osmanlı tarihçisinin alet kutusunda işe yarayan bir araç haline geldi; çeşitli amaçlarla –Osmanlı yapılarının mimari kalıntılarının belgelenmesinden arşiv belgelerinde kayıtlı terk edilmiş köylerin bulunmasına kadar– CBS'ye dayanan proje ve yayınlarda artış görüldü.⁹ Ancak en önemlisi, CBS (çoğu zaman sayısal) “ham” verinin mekân dağılımı ve ilişkilerindeki kalıpları görmemizi sağlayacak haritalara işlenmesinde işe yaramaya başladı. Örneğin Amy Singer, CBS ile üretilen haritaların yardımıyla 17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda imaretlerin hem şehirlerin hem de gezginlerin erzak ihtiyacını karşılayan bir ağ oluşturduğunu gösterdi. Böyle haritalama projelerinden elde ettiğimiz sonuçlara

bir örnek olarak, Singer “İmparatorluğun eski bölgelerine yönelik tercihin yanı sıra, diğer yerlerde imaretlerin görece seyrekliliği, büyük vakıflar kurmak için gereken artı değerin gittikçe azaldığını da gösteriyor olabilir,” demişti.¹⁰

Başka bir bakış açısından, Yamashita Kimiyo, Osmanlı döneminde İstanbul'daki su sistemini CBS kullanarak inceledi, özellikle halka açık çeşmelerin dağılım ve bağış modelini analiz etti ve nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu bölgelerde çeşmeler arasındaki en kısa mesafenin her zaman 300 m veya daha az olduğunu saptadı.¹¹ Şu anda devam etmekte olan CBS destekli bir çalışmada, Cengiz Kırılı ve Betül Başaran kâtiplerin herkesin uygun bir kefil olması güvence altına almak için zanaat üyelerinin isimlerini ayrıntılarıyla kaydettikleri, ayrıca evsizleri ve başkentten uzaklaştırılanları da belirttikleri kefalet defterlerini inceliyor (karşılaştırınız On Birinci Bölüm).¹² *İstanbul Hammâmları Defteri* bir kefalet defteri olmamakla birlikte, bu çalışma Başaran ve Kırılı'nın projesini tamamlayıcı nitelikte.¹³

Harita yapma süreci, burada kullandığımız programa, yani ArcGIS'e yüklemek için benimsediğimiz standart yöntemi yansıtır: (1) Defterde kayıtlı 177 hamamın İstanbul haritasındaki yerlerini belirlemek (bkz. bölümün sonunda bulunan **TABLO 4.1**), (2) her hamamın çalışanlarıyla ilgili verileri ilgili yerle bağlantılı şekil dosyalarına (shape-file) girmek ve (3) tek tek haritaların dayanağı olacak ölçüt ve değişkenleri saptamak. Bu sonuncusu için bütün olasılıkları tükettiğimizi iddia edemeyiz, dolayısıyla bu çalışma sadece bir ön katkıdır; ama öyle bile olsa Osmanlı loncaları üzerine çalışırken haritalamanın taşıdığı büyük potansiyeli göstermektedir.

İlk adımda hamamların yerini belirlemek özel olarak zor ve çokkatmanlı bir çaba oldu (bkz. **TABLO 4.1**, notlar). Doğal olarak, hâlâ özgün adlarıyla bilinen, örneğin Tahtakale Hamamı gibi hamamlar ve/veya bugün de çalışmaya devam edenler haritada yerlerinin belirlenmesi en kolay olanlardı. Ancak defterde kayıtlı tüm hamamlar yüzyıllar boyu aynı adı kullanmamıştı. Mehmet Nermi Haskan'ın çalışmasından çok yararlandık; yazar bugün hâlâ belirlenebilen 237 İstanbul hamamının adresini vermekle kalmayıp, kaybolmuş olan birkaçı da dahil olmak üzere, bilinen çeşitli adlarını da vermiştir.¹⁴ Yine de 1752'de var olan İstanbul hamamlarının birkaç düzinesi bugüne kalmamış veya Haskan'ın çalışmasına girmemiştir. Neyse ki kâtip çoğu zaman hamamın bulunduğu mahalleyi veya cami ya da çeşme gibi bir nirengi noktasını kaydetmiştir. Bu tür bilgiler, adları Aksaray veya Edirnekapi gibi 17. yüzyıl ve günümüz İstanbul'unun iyi bilinen bölgelerini işaret eden hamamların aksine, yerlerine ilişkin hiçbir ipucu vermeyecek kadar sıradan adlar taşıyanlar (Büyük Hamam, Küçük Hamam, Paşa Hamamı) için özellikle faydalıydı.

Bu tür nirengi noktalarını tanımlamak için, Hafız Hüseyin el-Ayvansarayî'nin *Hadikâtü'l-Cevamî* adlı, 1780'e kadar İstanbul'daki İslami anıtları ansiklopedik bir bakışla ele alan rehberi çok işe yaradı, çünkü hamamın ismi ve mahallesi verilmiş bile olsa bazen günümüz şehir dokusunda izini bulmak imkânsızdı.¹⁵ Ama *Hadikâtü'l-Cevamî* bile 1752'de var olan bütün hamamları içermiyordu ve az sayıda hamam için bir konum belirlemenin tek yolu, kâtibin tespit edilebilen bir hamamdan diğerine giderken izlediği fiziksel hareketi rehber edinerek, kayıp hamamı aynı veya yakın mahallelerdeki tespit edilebilen hamamlara göre bulmaktı.¹⁶ Bu belirsizlik şu andaki amaçlarımız açısından affedilebilir, çünkü burada sunulan haritalardan çıkarılan sonuçlar 18. yüzyıl sokak dokusu içindeki tam topografik koordinatlara bağlı değildir, zaten artık bu dokuyu eksiksiz olarak kurgulamak da imkânsızdır. Belli mahallelerdeki yaklaşık konumlar hamam çalışanlarının şehrin içindeki dağılım ve ağlarını görselleştirmeye yeter.

HARİTA 4.1, 1752 defterine yansıdığı kadarıyla İstanbul'daki hamamların genel dağılımını ve dolayısıyla halka açık, hizmet veren kurumların o anki halini verir. Buna ek olarak, bazı yapılar sadece *tellâk* ve *nâtırlar* (ve yönetimin kaydetmeyi gerekli bulmadığı kadın hamam çalışanları) açısından birer işyeri olmakla kalmayıp, bugün “yıkama endüstrisi” bile diyebileceğimiz faaliyete katılan işçi ve zanaatkârlar için de bir piyasa oluşturunuyordu. Bunlar havlu, sabun, ağda, nalın, hamam taşı ve benzerlerini yapan ve satanlardı.¹⁷ 1777 hamamının toplam dağılım örüntüsü sürpriz içermez: En yüksek yoğunluk en fazla insanın yaşadığı bölgelerde, yani surların içindeki tarihi yarımada, Haliç'in kuzey kıyısında Eyüp civarında ve Galata bölgesindedir. Üsküdar'da dokuz, Kadıköy'de tek bir hamam vardır. Bu haritada görülebilen dağılım, Osmanlı yönetiminin başkenti örgütleme ve isimlendirme şeklini açıkça yansıtır: Bir yanda surlar içindeki “Saadet Kapısı”, diğer yanda da Eyüp, Üsküdar ve Galata'dan oluşan üç bölge (Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse).

Ancak harita aynı zamanda Boğaz'ın kuzey kıyıları boyunca uzanan, her biri bir hamama sahip 13 köyü de içerir: Avrupa yakasında Ortaköy, Kuruçeşme, Bebek, Rumelihisarı, Yeniköy ve Sarıyer bu noktadadır. Anadolu yakasındaki Anadolukavağı, Beykoz, Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli, Çengelköy ve Beylerbeyi'nde de birer hamam vardır. 17. yüzyıl ortası, Boğaziçi'ndeki “banliyö gelişmesi”nin yönetici seçkinlerin sarayvari ikametgâhları ve bahçeleriyle devam ettiği bir zamana denk gelir.¹⁸ Yerleşim başına bir hamam küçük bir sayı sayılabilir, üstelik bu hamamların çoğunun çalışan sayısı azdır. Ortaköy Hamamı, 17 çalışanıyla bu açıdan en büyük olanıdır, bazı hamamlarda sadece birer *tellâk* çalışmaktadır. Ancak muhtemelen seçkinlerin yalılarının kendi hamamları vardır, dolayısıyla genellikle çok küçük olan bu halka açık hamamların müşterileri birer hizmetkâr tutamayacak kadar

yoksul yerel köylüler olabilir. Belki de yıkanmak ve keselenmek için akraba ve arkadaşlarından yardım almaktadırlar.

Bir Osmanlı Kâtibinin İşlemlerini Yeniden Kurgulamak

HARİTA 4.2, HARİTA 4.1'in yakınlaştırılmış bir kesitini sunar ve **HARİTA 4.1**'deki rakamlara göre hamamların tespit edilmesini sağlar; bu rakamlar, denetimle görevli kâtibin hamamları kaydetme sırasını olduğu gibi yansıtır. Kâtibin çalışma yöntemine gelince, haritalar İstanbul'un nehirler ve denizle bölünmüş, geniş, birbirinden kopuk bir alana yayılmış, karmaşık kentsel mekânının içinde bir denetimin nasıl yapıldığını incelemek için iyi bir fırsat sunar. Süleymaniye Hamamı ile başlayan kâtip, önce ünlü külliye'nin çevresindeki bölgede bulunan 1-7 numaralı hamamları dolaşmış, sonra Ayasofya Hamamı'na (8) dönmüş ve Ayasofya, Mahmudpaşa ve İbrahimpasha nahiyelerindeki hamamları (922) gezmiş, daha sonra Haliç'in güney kıyısı boyunca, şehrin kara surlarına kadar uzanan mahalleler arasında denetimini sürdürmüştür (23-41). Bir kere daha Divanyolu'na yakın daha merkezi bir noktaya geri dönen memur, Kapalıçarşı yanındaki Sırt Hamamı (42) ile başlayarak, Divanyolu boyunca batıya, tarihi yarımada'nın merkezi bölgesine doğru gitmiş (43-47), eski Bizans Mese'sini izleyen ana yolun güney ve kuzey dalları arasında dolaşmıştır.

Kâtip, hamamları bu geniş, kama biçimindeki bölgede taramak için saatin ters yönünde iki çember yapmış, önce Aksaray'dan kuzeye Mesihpaşa'ya, sonra güneye Cerrahpaşa'ya (48-68) dönmüştür.¹⁹ İkinci çember Cerrahpaşa'dan (69) başlamış, güneybatıda Kocamustafapaşa'ya (70-79), sonra kuzeye, Topkapı'ya (80-84) doğru uzanmıştır. Daha sonra bir kere daha Ayasofya nahiyesine dönerek Hocapaşa Mahallesi'ndeki iki hamamı (85, 86) kaydetmiş ve denetimlerini Marmara Denizi kıyısında, Sultanahmet'ten Yedikule'ye kadar (87-104) uzanan bölgede sürdürmüş ve belki bir kere daha geri dönmüştür, çünkü Beyazıt ve Kumkapı arasında kalan Tatlıkuyu'daki İmam Hamamı'nı (105) ilk seferinde unuttuğundan daha sonra kaydetmiştir.

Böylece İstanbul surları içindeki 105 hamamı kayda geçiren kâtip, surları geride bırakarak önce Yedikule'de kara surlarının dışındaki iki hamamı (106, 107) kayda geçirmiş, daha sonra dokuz hamamın (108-116) bulunduğu kuzeye, Eyüp'e doğru gitmiştir. Söğütözü ve Hasköy (117-121), güzergâhındaki bir sonraki duraklar olmuştur.

Sonraki dokuz hamamın (122-130) tümü Kasımpaşa'dadır; burası tersanenin kuzeyinde bulunduğu için yerel halkın çoğunluğunu tersane görevlileri ve işçileri oluşturuyordu.²⁰ Kâtip daha sonra Azapkapı'dan başlayarak Galata'daki hamamları kaydetmiş, Karaköy'e (131-137), Tophane'ye (138-149), Beşiktaş ve Yahya Efendi'ye

(150-154) doğru gitmiştir; bu defa hamamlar arasında rastgele dolaşiyor gibidir veya kayıtlarını daha az düzenli bir şekilde tutmuştur.

Kâtip buradan, İstanbul'un "banliyö" diyebileceğimiz bölgelerine girmiş, Boğaz köylerindeki tek tek hamamların çalışanlarını yazmaya başlamıştır. Avrupa yakasında kuzeye, Sarıyer'e (160) kadar gitmiş, Anadolu yakasına geçmiş ve Beykoz'dan Beylerbeyi'ne kadar hamamları (167) kayda geçirmiştir. Denetim sonunda Üsküdar (168-176) ve Kadıköy'de (177) sona ermiştir. Kâtibin izlediği güzergâhın bu uzun betimlemesinden çıkan sonuç, *tellâk* ve *nâtırların* işyerlerini saptarken çok sistematik ve kesin bir yöntem izlemiş olmasıdır; bu çalışma tarzı, Osmanlıların bürokrasiye olan eğilimi nedeniyle tipik sayılabilir. Ancak, özellikle bu memurun çalışmasındaki titizlik ve düzen dikkati çekiyor; hamamdan hamama giderken kâtibin adımlarını izlemek, genellikle ve özel olarak bu durumda, teftiş kayıtlarının nasıl tutulduğu hakkında bilgi verir.

HARİTA 4.1 ve 4.2, İstanbul halkının, şehrin dış mahallelerinde yaşayanların bile bu önemli şehir hizmetine kolaylıkla ulaşabildiğini gösterirken, tarihi yarımada haritasında ortaya çıkan dağılım örüntüsü özel olarak dikkati çeker. En yüksek sayıda hamam, Haliç'in güney kıyısından Marmara kıyısına kadar uzanan şeritte, kabaca Topkapı Sarayı ile Fatih Külliyesi arasında bulunuyordu. Hamamlardaki bu yoğunluk birkaç nedenden ötürü doğaldır. Bölgenin nüfus yoğunluğu yüksekti, ayrıca hamamların genellikle bağlı olduğu başlıca külliyeler buradaydı; özellikle Divanyolu'nun kuzeyinde Kapalıçarşı ve Uzunçarşı gibi pek çok ticari yapı, ayrıca işle bağlantılı, tüccar ve gezginlerin geçici olarak kaldığı binalar (hanlar) vardı. Bu yapılar, müşterilerinin çoğu için hamam hizmeti sunuyordu.

Yarımadanın ucundaki boş bölge, Topkapı Sarayı'na ait birkaç hamamın kâtibin sorumluluğunda olmadığını gösterir; buralarda Arnavutlar çalışıyor olsa bile, herhalde saray halkından şüpheye gerek olmadığı düşünülüyordu.²¹ Ayrıca, şehir surlarına yakın mahallelerde, özellikle Edirnekapi'nın güneyinde daha az hamam vardı ve aralarındaki mesafeler daha fazlaydı. Bu durum bölgedeki bahçe ve bostanlara, şehir tarımının diğer biçimlerine ve dolayısıyla buradaki yerleşimin daha az yoğun oluşuna bağlanabilir. Bazı hamamların yerleşimi konusunda kuşku olsa da, elimizdeki haritanın gösterdiğine göre, 1752'de İstanbul'da sur içindeki 105 hamamın hiçbirisi, Öklid uzaklığıyla ölçüldüğünde en yakın komşusundan 1,3 km'den daha ötede değildi.

Daha önce de belirtildiği gibi, Edirnekapi'dan Yedikule'ye kadar şehir kuşatan surların yanındaki mahalleler en düşük yoğunluğa sahipti ve burada kentsel manzarada çok az anıt vardı; meyve bahçeleri, bostanlar ve tarlalar bölgeye kırsal bir gö-

rüntü veriyordu. Bu bölgede Silivrikapı'daki İbrahim Paşa Hamamı (77) İstanbul'un en "yalnız" hamamıydı; en yakın rakibi Koca Mustafa Paşa Hamamı'ndan (78) kuş uçuşu 1,3 km uzaktaydı. Öte yandan, Sultan Bayezid-i Veli Hamamı (43) ile Kapudan Paşa Hamamı (2) arasındaki en kısa Öklid uzaklığı yalnızca 200 m'yd; yollar müşterilerin birkaç kere sapmasını gerektirse bile, bu kısa bir yürüyüş mesafesiydi. Tophane'de de yaklaşık 400 m'lik bir çap içinde en az altı hamam bulunuyordu; burada Kılıç Ali Paşa Camii'nin üstündeki tepeye tophane hâkimdi. Kapı İçi Hamamı (137), Kapudan Ağa Hamamı (138), Paşa Hamamı (139), Yalı Hamamı (140), Sarraç Hamamı (147) ve Kılıç Ali Paşa Hamamı (152) da bu bölgedeydi. Bu kurumlar muhtemelen tophane işçileri, ayrıca hamam ve eğlence arayışıyla karaya çıkan denizci ve askerler arasında geniş bir müşteri kitlesine sahipti.

Ticari Girişim Olarak Hamamlar

En yoğun trafiğe sahip bölge olan Mahmutpaşa, Eminönü, Divanyolu ve Kapalıçarşı çevresinde bile bu kadar çok hamama gerçekten ihtiyaç var mıydı? Veya soruyu *tellâk*, *nâtır* ve diğer hamam görevlilerinin bakış açısından sorarsak: Böylesine doymuş bir piyasada hamamlar yeterince müşteri bulabiliyor muydu? Görünen o ki bulabiliyorlardı: Rebîyülevvel 1182'nin (Temmuz 1768) ilk on gününde çıkarılan bir fermanan anlaşıldığı kadarıyla, iktidar gereğinden fazla hamam olduğunu düşündüğü halde hamam yöneticileri bunları inşa edip işletmeye çalıştıklarına göre, yeterince kazanç elde edebileceklerini düşünüyorlardı. Bizim kâtabin İstanbul'un 177 hamamını kayda geçirmesinden yalnızca on altı yıl sonra, Sultan III. Mustafa (sal. 1757-74), artık gereksiz oldukları ve su ve yakıt kıtlığına yol açtıkları için daha fazla hamam inşa edilmesini yasakladı.²²

İstanbul ve Üsküdar ve Galata'da ve bunlara bağlı bölgelerde ve Haliç'teki Eyüp'te ve Boğaz köylerinde mevcut hamamlar bu mahallelerin halkı için yeterli olduğu halde, bir süredir bazı insanlar, yukarıda sözü geçen İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve bağlı bölgelerdeki mahallelerde hiç gerekli olmadığı halde, sırf kendilerine gelir sağlamak için bazı tek veya çift hamamlar inşa etmeye başlamışlardır [...] Gereksiz hamamlar yaz mevsiminde su kıtlığına yol açtığından ve [gereksiz hamamların varlığının] İstanbul'a getirilen yakıtın israfıyla birlikte, ibadullahın [şehir sakinlerinin] yakıt kıtlığı çekmesine sebep olduğu göz önüne alınarak, bundan böyle Başmimar veya herhangi bir başkası İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve bağlı bölgeler veya Eyüp, Haliç ve Boğaz köylerinde tek veya çifte hamamların inşaatına hiçbir şekilde izin vermeyecektir... [Bu binaların] tamamen yasaklanması ve yıkılmasıyla ilgili ferman-ı hümayunum yayınlandıktan sonra [aşağıdakiler yapılacaktır:] Sözü geçen Başmimar, yukarıda sözü geçen yerlerde tek veya çifte hamam yapılması iznini hiçbir şartta vermeyeceksin [...] Eğer, emrime karşı çıkarak,

İstanbul veya yukarıda sözü geçen yerlerde bir hamam inşa etmeye kalkan olursa, bir araştırma yapılacak ve sonra da buranın yıkılmasıyla ilgili emrimin hemen yerine getirilmesine büyük özen ve dikkat gösterilecektir... Rebiyülevvel 1182'nin ilk on günü.

Bu fermanı denetim raporu ve buna dayanan haritalarla birlikte ele aldığımızda, kent yönetiminin İstanbul halkına, değerli kaynakları tüketmeden konfor ve hijyen sunmak için uygun gördüğü hamam sayısının ne olduğu ortaya çıkar. Bu bağlamda, hamamların dağılım örüntüsü de su ikmal yollarıyla birlikte ele alınmalıdır. Elbette bu yollar, hamam ister bir cami külliyesinin veya bir vakfın parçası, ister özel olsun, yer seçiminde önemli bir unsurdur. Ancak hamamların dağılımıyla su sistemi arasındaki ilişki, gelecekte yapılacak bir başka çalışmanın konusu olacaktır.

Bir sonraki adım olarak şimdi hamamları, kayıtlara göre en az 2.400 *tellâk* ve *nâtırın* çalıştığı, pek çok insan için ticari fırsat sunan birer işyeri olarak ele alacağız. HARİTA 4.3'te sur içi İstanbul, Eyüp ve Galata'daki hamamları gösteren noktaların boyutu, bu hamamların kayda geçmiş çalışanlarını temsil etmektedir. Osmanlı işyerleri, 19. yüzyıla girerken bile ender olarak 50'den fazla insan çalıştırdığına göre, 59 *tellâk* ve *nâtırın* istihdam edildiği Tahtakale Hamamı (21), 58 personeli olan Çemberlitaş Hamamı (11), 56 çalışanı olan Gedikpaşa Hamamı (93) ve 51 kişinin çalıştığı Mahmud Paşa Hamamı (20) en büyük işverenlerdi ve çalışanlarının sayısı dikkati çekiyordu.²³ Bu büyük hamamların hepsi Kapalıçarşı çevresindeki ticari bölgede toplanmış, Haliç kıyısına doğru yayılmıştı. İkinci ve üçüncü en büyük kategoriye giren, 41-50 ve 31-40 çalışanı bulunan hamamlar da kabaca aynı bölgede, ama Fatih Külliyesi'ne doğru genişleyen alanda bulunuyordu. Haliç'ten Marmara Denizi'ne doğru Fatih Külliyesi üzerinden çekilecek hayali bir çizgi ile şehir surları arasında kalan bölgede yer alan hamamların personeli 30'u geçmiyordu; çoğu 10'dan az kişi çalıştırıyordu.

Bu dağılım, Osmanlı döneminde İstanbul'un kentsel manzarasının, başlıca anıtların bulunduğu, yoğun olarak mamur bir bölgeyle, neredeyse kırsal bir görünüme ve daha az kentsel hizmete sahip bir bölge arasında ikiye ayrıldığını bir kere daha gösteriyordu. Bu iki bölgeden ilkindeki anıtsal hamamlar, çok sayıda insana bir kamu hizmeti sunmanın ve bağlı oldukları vakıflara gelir sağlamanın yanı sıra, kurucularının, yani sultanın, ailesinin ve yönetici seçkinlerin en üst kesiminin adlarını yüceltmeye yarıyordu.²⁴

İstanbul'da, hamamların yarısının (177'den 88'inin veya yüzde 49,7'sinin) on veya daha az erkek çalışanı vardı; HARİTA 4.3 sayısız küçük hamamın Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa ve Beşiktaş gibi şehrin çeperinde bulunan bölgelere nasıl dağıldığını

gösterir. Çok küçük noktalarla gösterilmeleri gerekeceği için bu haritaların dışında bırakılan Üsküdar ve Boğaz köyleri için de aynı şey geçerliydi.

Küçük bir hamamın çok daha büyük bir hamamın çok yakınında bulunduğu durumlar daha ilgi çekicidir; örneğin Kapudan Paşa Hamamı (no. 2, 13 çalışan) ile Sultan Bayezid-i Veli Hamamı (no.43, 47 çalışan) böyleydi; ikinci hamamın III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa'nın iktidarına son veren Patrona Halil'in işyeri olması dikkate değerdir. Sultan Bayezid-i Veli Hamamı, fetihten sonra II. Bayezid'in Edirne'de bulunan camii için gelir sağlamak üzere inşa edilmiş ilk hamamlardan biriydi.²⁵ Buna karşılık, çok daha küçük olan Kapudan Paşa Hamamı, 1707'de, o sırada Osmanlı donanmasının başında bulunan vezir Kapudan İbrahim Paşa Külliyesi'nin bir parçası olarak inşa edilmişti.²⁶

Çok daha büyük bir hamamın yalnızca 200 m ötesine küçük bir hamam yapma kararı akla birçok soru getiriyor, ancak bunlara burada cevap aramayacağız. Cami külliyesinin, dolayısıyla hamamın yerine Kapudan İbrahim Paşa kendisi mi karar vermişti? Yoksa arazi ona tahsis mi edilmişti? Belki de mahalledeki nüfus artışı, Başmimar'ın 18. yüzyıl başında buraya yeni bir hamam eklenmesine izin vermesini sağlamıştı. Ayrıca, buralara gidenler istedikleri hamamı seçebiliyorlar mıydı; bu seçim daha samimi veya daha anıtsal bir ortamı tercih etmelerine mi dayanıyordu? Veya, daha muhtemel olanı, kararlarını sık sık gittikleri hamamda kurdukları toplumsal ilişkiler mi belirliyordu? İki hamam arasında müşteri çekme konusunda bilinçli bir rekabet var mıydı? İstarova'dan göç etmiş hamam çalışanları (Kapudan İbrahim Paşa Hamamı'nda 7, Sultan Bayezid-i Veli Hamamı'nda 6) birbiriyle tanışıyor muydu, hatta aynı ailenin üyesi olabilirler miydi? Aynı mahalledeki birkaç hamamı birbirine bağlayan ağların varlığı, aşağıda HARİTA 4.5 ile bağlantılı olarak tartışılacaktır.

Genç ve Yetişkin Hamam Çalışanları

HARİTA 4.4. İstanbul *tellâk* ve *nâtırlarının* yaşlarını, kâtibin tanımlamak için sakal ve bıyıklara yaptığı göndermelerle yansıtmaktadır. Ayrım daha kesin yapılırsa bile –genç bir *tellâk*ın sakalsız olduğunu (*sabî*, *tâze*) veya sakalının yeni çıkmaya başladığını (*çar-ebri*) gösteren sıfatlar kullanılmış, daha yaşlı bir *tellâk*ın sakalının kırıştığı (*ak bıyıklı*, *ak sakallı*) veya yaşlanma belirtilerinin daha fazla olduğu (*ihtiyar*) belirtilmiştir. Haritanın okunabilirliği açısından bu ayrıntılar iki kategoriye indirgenmiştir: olgun (yüzde 45) ve ergen (yüzde 54).²⁷ Bu iki kategorinin her hamam için yüzdelerini gösteren pasta şeklindeki grafiklerde görüldüğü üzere, hamam yöneticileri genç ve yaşlılardan oluşan karma bir çalışan grubuna sahipti.

Ancak haritanın gösterdiği gibi, birkaçı yalnızca yetişkinleri veya yalnızca ergenleri çalıştırıyordu.

Ergenlerin yoğun olarak çalıştırılmasının nedenleri değişken olabilir; ama hamam yöneticisinin daha az ücret ödemek için gençleri işe alarak tasarruf etme isteğinden kaynaklanmadığı kesindi, çünkü *tellâk* ve *nâtırlar* aldıkları bahşişle para kazanıyordu. Bazı durumlarda, sadece gençlerin çalıştırılması işyerinin tarihiyle ilgili belli istihdam ve/veya göç döngüleriyle bağlantılı olabilirdi; bir önceki grup “emekli olduğu” veya kendi memleketlerine döndüğü ya da başka bir işe geçtiği zaman yeni bir *tellâk* ve *nâtır* grubu geliyordu. Bu tür döngüler az çalışanın bulunduğu küçük işyerlerinde daha da öne çıkıyor olmalıydı; buralarda personelin tamamen değişmesi herhalde daha kolay ve daha sık rastlanan bir olaydı. Aslında, tek bir değişkene göre düzenlenen haritaların kusurlarını burada da görüyoruz, çünkü bir veya iki *tellâk* çalıştıran, *nâtır* bulunmayan hamamlar toplam resmi saptırıyordu. Dolayısıyla tedbiri elden bırakmayarak, bu tür istihdam döngülerinin tarihi yarımadaadaki yalnızca ergenleri çalıştıran beş hamamı (6, 60, 65, 74 ve 103) gösteren HARİTA 4.4’te yansıtmış olabileceğini söyleyebiliriz.

HARİTA 4.4, “genç” hamamların topografik değişkenlere bağlı olup olmadığını anlamamızı sağlar. Örneğin, bu “genç” hamamların gizli eşcinsel karşılaşmalar ve erkek fuhşunun söz konusu olduğu kötü şöhretli mahallelerde bulunduğunu düşünebiliriz. Sonuçta, genç *tellâklar* “Osmanlı homoerotik imgeleminin gözde bir nesnesi”ydi.²⁸ Osmanlı erotik edebiyatı bu durumun iyi bir kanıtıydı.²⁹ Belli bir hamamın iş yapma şekliyle ilgili iddiaları yalnızca bulunduğu yere ve personelinin gençliğine dayandırmak doğru değildir. Ancak Tophane gibi şöhreti pek iyi olmayan mahallelerdeki hamamlar için bu tür güçlendirici kanıtlar, tarihçiyi şeriye sicilleri ve mühimme defterleri gibi yönetimin yasadışı faaliyetleri azaltmak için gösterdiği çabaları belgeleyen birincil kaynaklardan gelen bilgileri aramaya yönlendirebilir.

HARİTA 4.5, *tellâk* ve *nâtırların* kökenini gösterir; *İstanbul Hammâmları Defteri*’nin düzenlenmesinin ilk nedeni de budur. Her bir hamamın yeri, Rumeli (istihdamın yüzde 71’i), Anadolu vilayetleri (yüzde 17) ve İstanbul (yüzde 7) kökenli çalışanların yüzdesini yansıtan küçük pasta grafik aracılığıyla belirtilmiştir.³⁰ Şehirdeki Rumelili hamam çalışanlarının baskınlığı hemen görülebildiği için, öncelikle veya tümüyle Anadoluluları çalıştıran bütün hamamlar hemen daha yakından bakmayı gerektirir. Bu kurumların çoğu, beş kişiden az işçi çalıştıran küçük işyerleridir. Ancak Uzunçarşı Mahallesi’ndeki Molla Gürani Hamamı (22) özel olarak ilginç bir vakadır, çünkü 19 *tellak* ve *nâtırının* tamamı Sivas’tan göç etmiştir; bu vakayı aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağız.

Göçmenlerin önce, loncaların daha az denetleyebildiği, yeni gelenlerin iktidarın gözünden daha kolay kaçtığı İstanbul kıyısındaki nahiyelerde iş bulabildiği öne sürülmüştü.³¹ Ancak haritaların açık olarak gösterdiği gibi, bu model hamamlara hiç uymuyordu. Tam tersine, Rumeli göçmenleri baskın olarak İstanbul sur içinde egemendi. İstanbul doğumlular muhtemelen bu tür vasıfsız işlere girmekten kaçınıyor, daha yüksek toplumsal statü, daha fazla kazanç ve ilerleme potansiyeli bulunan uğraşları tercih ediyordu.³² İstanbul doğumlular (bunlara *şehrî* deniyordu; Üsküdar, Eyüp, Kasımpaşa, Galata ve devamı) bir hamamda çalışacaksa bu işi çeperdeki bölgelerde, muhtemelen kendi mahallelerinde yapmaları ihtimali çok daha yüksekti. Başka bir deyişle, tarihi yarımada'nın daha kalabalık bölgelerindeki ve Galata'daki hamamlarda Arnavut (çok daha az olarak Anadolu) *tellâklar* egemense, Üsküdar, Kasımpaşa ve Eyüplüler kendi bölgelerinde daha kolay iş buluyor gibiydi. Bu sonuç, Üsküdarlı hamam çalışanlarının şehirdeki dağılımını gösteren HARİTA 4.6'dan çıkıyor: Sözü geçen kişiler öncelikle kendi yaşadıkları yerde çalışıyordu. Büyük bir ihtimalle, bu durum daha ücra bölgelerdeki yakın toplumsal-mesleki ilişkilere dayanıyordu; buraları, tarihi yarımada'nın kalabalık ve muhtemelen daha anonim ticari bölgelerine göre sıkı bir toplumsal dokuya sahipti. Ancak, Fatih'teki Çukur Hamamı'nda (30), çok küçük bir ölçekte de olsa, şehir içi bir göç ağı göze çarpar: Hamamın 36 çalışanından 13'ü için kâtip köken olarak Üsküdar diye yazmıştır; işçi göçünün çok uzak mesafeli olması gerekmiyordu.

HARİTA 4.7 mutlak rakamlarla Avlonya'dan (bugün Arnavutluk'taki Vlorë) göç etmiş hamam çalışanlarının dağılımını göstermektedir. Bu küçük şehirden gelen insanlar, Batı Balkanlar'dan göç etmiş işçilerin (649 kişi, bütün *tellâk* ve *nâtırların* yüzde 38'i) arasında en kalabalık gruptu. Ayrıca HARİTA 4.7'nin gösterdiğine göre, Avlonyalı göçmenler Tophane'deki bir hamamın yanı sıra, en büyük hamamların bulunduğu tarihi yarımada bölgesini tercih etmişti; Avlonyalılar 14-22 kişilik gruplar halinde çalıştıkları 33 hamamda karşımıza çıkar. Ancak yüzde olarak manzara farklıydı; bu açıdan bakıldığında, Avlonyalıların şehrin biraz batısında, surlara yakın bölgelerdeki hamamlarda baskın olduğu görülüyordu. İstanbul yarımadasının "ucu"na gelince, başkentin bu merkezi nahiyelerinde daha az baskındılar, işyerlerini başka vilayetlerden gelenlerle paylaşıyorlardı.

Buna karşılık HARİTA 4.8, İstarovalı hamam çalışanlarının (toplam 411, bütün işgücünün yüzde 24'ü) yarımada'nın "ucu"na yakın hamamlarda daha çok olduklarını gösterir. HARİTA 4.9'a gelince, burada doğu Anadolu'daki Çemişgezek (33 kişi, toplam işgücünün yüzde 0,95'i) gibi daha küçük bir göçmen grubunun İstanbul'daki dokuz kuruma (1, 18, 22, 66, 85, 86, 96, 127, 135) dağıldığını görüyoruz; bunlar başka yerlerden gelenlerle birlikte çalışıyordu. Ancak, yüzde olarak,

tek bir hamamda, 18 görevli ve hizmetkârın bulunduğu Hocapaşa'daki Küçük Ağa Hamamı'nda (85), bunların tamamı Çemişgezekliydi. Tek bir göçmen grubunun tek bir hamamı “ele geçirdiği” böyle birkaç örnek daha bulunuyordu. Muhtemelen yeni gelenler burayı bir uğrak yeri ve demir attıkları bir liman olarak kullanıyorlardı. Daha sonra bu insanlar, “demir attıkları” hamamda tanıştıkları işverenlerin bağlantılarını kullanarak başka hamamlarda iş bulabiliyordu.

Bir başka göçmen grubuna da dikkatle bakmaya değer, çünkü göze çarpan bir ağ oluşturmuşlardı. HARİTA 4.10'un gösterdiği gibi, kaynakları kıt bir başka vilayet olan Sivas'tan gelen göçmenler Boğaz köyleri dahil İstanbul'un her yerine yayılmıştı, ama tarihi yarımada kümeleşmiş ve yavaş yavaş daha önce Rumelilerin uzmanlığı olan bu işte güçlenmişlerdi. Rumelili çalışanlar yerine Anadolu'luların işe alınması, iktidarın ayrımcı önlemlerle başarmayı umduğu bir gelişmeydi; örneğin yukarıda alıntı yapılan fermanda belirtildiği gibi, kazandıklarını götürmek için evlerine dönen Arnavutların yeniden geri dönüp işe alınması yasaklanıyordu. Haritalar yardımıyla bu değişikliğin ve dolayısıyla Arnavut göçmen ağlarının kopmasının şehir topografyasını nasıl etkilediğini, ilgili mahallelerin nüfus yapılarının nasıl değiştiğini görebiliriz. Kuşkusuz, haritalar zaman içinde tek bir anı gösterir; dolayısıyla kesin sonuçlar çıkarmak için 1752 öncesi ve sonrası ek kayıtların verilerine dayalı bir haritalar dizisi gerekir. H. 1147 (1735) tarihli *İstanbul Hammâmcı Esnafı ve Tellâklarının İsimlerini Havi Defter*'e dayalı ileri haritalama çalışması ve şu anda Cengiz Kırılı ve Betül Başaran'ın incelemekte olduğu siciller (bkz. On Birinci Bölüm), hamamlarda işgücünün değişiminin özelliklerine daha fazla ışık tutabilir.³³

Bu noktada, teftiş kaydından alınan bilgiye dayanarak, kent yönetiminin hamam çalışanlarını gözlemekle yetinmediğini bir varsayım olarak öne sürebiliriz. İktidar, Mahmutpaşa ve Tahtakale gibi iş bölgelerinin bulunduğu kilit mahallelerdeki belli hamamlarda (karşılaştırmak On Birinci Bölüm), bir strateji olarak, Rumelilerin baskın olduğu hamam yöneticilerini işgücünü doğu Anadolu'dan almaları için ikna etmeye çalışmıştır.

Sonuç

Burada tartıştığımız CBS'ye dayalı harita dizileri, şehir dokusu içinde hem hamamların dağılımını hem de onlara bağlı çok sayıda çalışanın yerini görselleştirmemizi ve özellikle göçmen işçilerin oluşturduğu ağın mekân boyutlarıyla ilgili sonuçlar çıkarmamızı sağlar. Bu yazı bir giriştir, pek çok soru henüz cevapsızdır. Makalelerden oluşan bir kitaptaki yer kısıtlamaları, hazırlamış olduğumuz bazı haritaları dışarıda bırakmamıza yol açmıştır; şu andaki coğrafi veritabanına dayanarak üretebileceğimiz pek çok ek harita bir yana, zaten elimizde olan haritalar aracılığıyla birçok başka

konu da ele alınabilir. Genel olarak haritalar, tarihsel veri yalnızca tablo halinde sunulsaydı ortaya çıkmayacak soru ve gözlemler için çok yararlı bir katalizör görevi üstlenmiştir; örneğin İstanbul'un çevresindeki bölgelerde çalışan yerli hamam işçileri yalnızca **HARİTA 4.5** ve 4.6'nın yardımıyla açıkça görülür hale gelmiştir.

Haritaların aynı zamanda bazı önemli kusurları vardır; abartılı veya hatta tamamen yanlış genellemelerden kaçınmak için tekrar tekrar defterden elde edilen verilere dönmek gerekmiştir. Çelişkili olarak, haritalama çabasının boyutu hem aşırı geniş hem de aşırı kısıtlı görülebilir. Tek bir yılın tek bir ayı anlık bir görüntüden daha fazlasını veremez; hamam çalışanlarının kompozisyon ve dönüşümünü tam olarak anlamaya doğru atılacak bir sonraki adım, teftiş defterleri, ama aynı zamanda Ayvansarâyî'nin *Hadîkâtü'l-Cevamî*'si gibi ansiklopedik metinlere dayalı bir dizi harita yapmaktır. Bu eser *tellâk* ve *nâtırlar*ın sayılarını belirtmese bile, hamamların yaşayıp yaşamadığına ilişkin belgeleme bile dağılım modelleri ve hamam işinin kârlılığı açısından yeni soruların ortaya atılmasını sağlar.

İstanbul'u ele almanın çok genel bir resimle sonuçlandığını kabul ediyoruz. Geniş bir tabana dayalı bir bakış kuşkusuz gerekli olsa da, pek çok ayrıntıyı bulanık hale getirmektedir. Daha küçük bir bölgenin veya Cem Behar'ın Kasap İlyas Mahallesi çalışmasında yaptığı gibi tek bir mahallenin hamamlarının mikro tarihi, özellikle kahvelerden berberlere kadar diğer işyerleri ve işverenlerle ilgili eldeki her türlü demografik verilerle bir araya getirildiğinde, hamamların işgücü ve göçmen ağlarının derinlemesine araştırılmasını sağlar.³⁴

Aynı zamanda kaynaklarımızın sınırlarını da hesaba katmalıyız. Defterler hamam çalışanlarının denetimini kolaylaştırmak için tutulmuştur, dolayısıyla kâtipler müşterilerle –erkeklerle ve özellikle kadınlarla– ilgili bilgi toplamamıştır. İlk bakışta hamamların ve hamamlara gidenlerin toplam nüfus içindeki oranını hesaplamak çekici gelebilir, ama 1500'den 19. yüzyıl başına kadarki sürede İstanbul nüfusuyla ilgili verilerimiz tahminden öteye geçmez ve üstelik çelişkilidir de (bkz. Yedinci Bölüm). İstanbul'un tek tek kısımları ve dış mahallelerinde yaşayanlarla ilgili hiçbir veri yoktur. Dolayısıyla yeterince güçlü bilgileri, ne yazık ki spekülasyondan öteye gitmeyecek tahminlerle karıştırmaktan kaçınmak gerekir.

Son olarak, bir harita niceliksel bir bakış açısına bağlı kalır. Haritalar daha geniş bir araştırma projesine giriş için atılması elzem bir adım olarak işe yarar, ama bu kadar çok Rumelili hamam çalışanının İstanbul'un günlük yaşamında yarattığı niteliksel etkiler hakkında çok az şey söyler. Ama en azından göçmenlerin şehre taşıdığı Türkçe dışındaki diller; aralarında, müşterileriyle ve mahalle halkıyla kurdukları toplumsal ilişkiler; yol açtıkları iş rekabeti ve son olarak, Patrona Halil

isyanında en dramatik biçimde kanıtlandığı kadarıyla, yarattıkları gerilimler hakkında düşünmeye değer.

Ayrıca içinde verilen mahalle adları defterde belirtilmemiş, ancak başka kaynaklara dayanılarak saptanmıştır. “1” simgesi, mahallenin yerinin *Hadikâtü’l-Cevami*’deki bilgilere dayanılarak saptandığını gösterir. “2” simgesi ise hamamın yerinin iç kanıtlara ve kâtibin izlediği fiziksel harekete dayanılarak yaklaşık olarak saptandığını belirtir. Diğer tüm yerler Haskan’ın çalışmasına dayanmaktadır.

TABLO 4.1 *İstanbul Hammâmları Defteri*’nde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437) yer alan hamamların listesi ve binaların bulunduğu mahalleler.

	Hamamın Adı	Mahalle
1	Süleymaniye Hamamı	Bab-ı Ağa (Süleymaniye Camii)
2	Kapudan Paşa Hamamı	Saray-ı Atık (Süleymaniye Camii)
3	Ayşe Hanım Hamamı	Süleymaniye
4	Vefa Hamamı	Vefa Camii
5	Pertev Paşa Hamamı	Vefa Meydanı
6	Kovacılar Hamamı	Cami
7	İbrahim Paşa Hamamı	Saraçhane
8	Ayasofya Hamamı	Cebahane (Sultanahmed)
9	İshak Paşa Hamamı	(Sultanahmed)
10	Acı Hamamı	Atmeydanı
11	Valide Sultan Hamamı	(Çemberlitaş)
12	Sultaniye-i Cedid Hamamı ²	
13	İbrahim Paşa Hamamı	Acımusluk (Sultanahmed)
14	Şengül Hamamı	Bab-ı Hazret Paşa
15	Hoca Paşa Hamamı	(Sirkeci)
16	Yıldız Hamamı	Bağçe Kapusu
17	Haseki Hamamı	Ketenciler
18	Sultan Hamamı	Ketenciler
19	Alaca Hamamı	Ketenciler
20	Mahmud Paşa	(Mahmudpaşa)
21	Tahtü’l-Kal’e	(Mahmudpaşa)
22	Molla Gürani Hamamı	Uzun Çarşı

	Hamamın Adı	Mahalle
23	Küçük Pazar Hamamı	(Unkapanı)
24	Hacı Kadın Hamamı	Küçük Pazar (Unkapanı)
25	Çinili Hamam	Zeyrek
26	Atpazarı Hamamı	(Zeyrek)
27	Azepler Hamamı	(Zeyrek)
28	Bostan Hamamı	Cebe-i Ali (Cibali)
29	Haydar Paşa Hamamı	(Fatih)
30	Çukur Hamamı	Fatih Camii
31	Ayvansaray Hamamı	(Ayvansaray)
32	Hançerli Hamam	(Ayvansaray)
33	Arabacılar Hamamı	(Ayvansaray)
34	Hamam-ı Cedid	Salma Tomruk
35	Sultan Hamamı	Salma Tomruk
36	Tihtap Hamam	Kebir Kapan
37	Müfti Hamamı	Kadıçeşme
38	Sultan Selim Hamamı	(Selimiye Camii)
39	Mehmed Ağa Hamamı	Mehmed Ağa Camii
40	Zincirlikuyu Hamamı	
41	Edirne Kapusu Hamamı	(Edirnekapı)
42	Sırt Hamamı	(Bayezid)
43	Sultan Bayezid Veli Hamamı	(Bayezid)
44	Vezneciler Hamamı	(Bayezid)
45	Acemoğlan Hamamı	(Şehzadebaşı)
46	Kadiasker Hamamı	Çukurçeşme
47	Kızlar Ağası Hamamı	Laleli Çeşme
48	Kasavet Hamamı	Aksaray
49	Aksaray Hamamı'	(Aksaray)
50	Horhor Hamamı	(Aksaray)
51	Hamam-ı Cedid Hanım	Horhor (Aksaray)
52	Sofular Hamamı	(Sofular Camii)

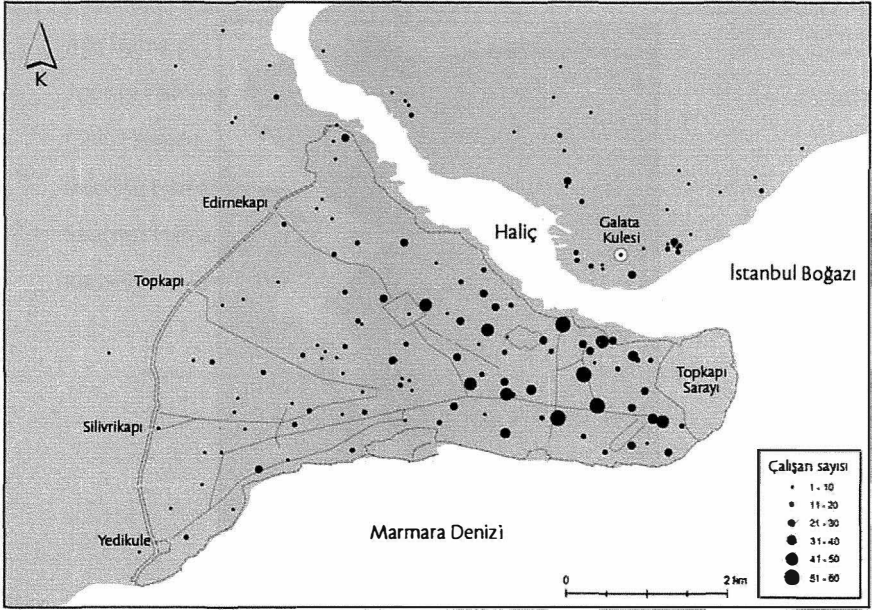
	Hamamın Adı	Mahalle
53	Kıztaşı Hamamı	(Fatih)
54	Büyük (?) Hamamı ¹	Sarıgürz (Fatih)
55	Sarıgürz Hamamı	(Fatih)
56	Hokkabaz Hamamı ²	Sultan Camii (Fatih)
57	Karaman Hamamı	(Fatih)
58	Ali Paşa Hamamı	Mesih Paşa
59	Keçeciler Hamamı	
60	Çaşnigir Hamamı ¹	
61	Lütfi Paşa Hamamı	(Lütfi Paşa)
62	Şah Huban Hamamı	Lütfi Paşa
63	Kör Ali Ağa Hamamı	
64	Fareli Hamam	(Fatih)
65	Mehter Hamamı ¹	Mehterçeşmesi
66	Safa Hamamı	Molla Gürani
67	Tevekkül Hamamı	Yusuf Paşa Çeşmesi
68	Şifa Hamamı	Molla Gürani
69	Cerrahpaşa Hamamı	(Cerrahpaşa)
70	Bostan Hamamı	Haseki
71	Çardaklı Hamam	Avret Pazarı
72	Yağlıkçı Hamamı	Davud Paşa
73	Çavuş Hamamı	Bekir Paşa Camii
74	Gece Hamamı	Nur Ali Paşa Camii
75	Altunkaşık Hamamı	Altımermer
76	Küçük Hamam	Altımermer
77	İbrahim Paşa	Bab-ı Silivri
78	Koca Mustafa Paşa Hamamı	(Koca Mustafa Paşa)
79	(?) Hamamı	Koca Mustafa Paşa
80	Mimar Hamamı	Yaylak
81	Macuncu Hamamı	(Çapa)
82	İnadiyye Hamamı	(Topkapı)

	Hamamın Adı	Mahalle
83	Arpa Hamamı	(Topkapı)
84	Topkapı Hamamı	(Topkapı)
85	Küçük Ağa Hamamı	Hocapaşa
86	Büyük Ağa Hamamı	Hocapaşa, Demir Kapı
87	Akbıyık Hamamı	Sultan Ahmed Camii
88	Arasta Hamamı	Sultan Ahmed Camii
89	Şifa Hamamı	Naklibend
90	Kuşluk Hamamı	Mehmed Paşa Yokuşu
91	Çardaklı Hamam	Küçük Ayasofya
92	Alaca Hamamı	Kadırga Limanı
93	Gedik Paşa Hamamı	(Gedikpaşa)
94	Nişancı Hamamı	Kumkapı
95	Zindan ? Hamamı	Langa
96	Havuzlu Hamam	Nişancı
97	Mirahor Hamamı	Langa
98	Deniz Hamamı	İskele-yi Davud Paşa
99	Ağa Hamamı	Samatya
100	Hisar Dibi Hamamı ²	Ab-ı Kum
101	Hacı Evhad Hamamı	Yedikule
102	Manoğlu Hamamı	Hacı Kadın (Yedikule)
103	Arapkapı Hamamı ¹	Yedikule
104	Yedikule Hamamı	(Yedikule)
105	İmam Hamamı	Tatlıkuyu
106	Hariç-i Yedikule Hamamı ²	(Yedikule)
107	Hariç-i Yedikule Mevlevihane Hamamı ²	(Yedikule)
108	Otakçılar Hamamı	(Eyüp)
109	Hamam-ı Muradiyye-yi Cedid ²	(Eyüp)
110	Kerpiç Hamamı ¹	(Eyüp)
111	Çömlekçiler Hamamı	(Eyüp)

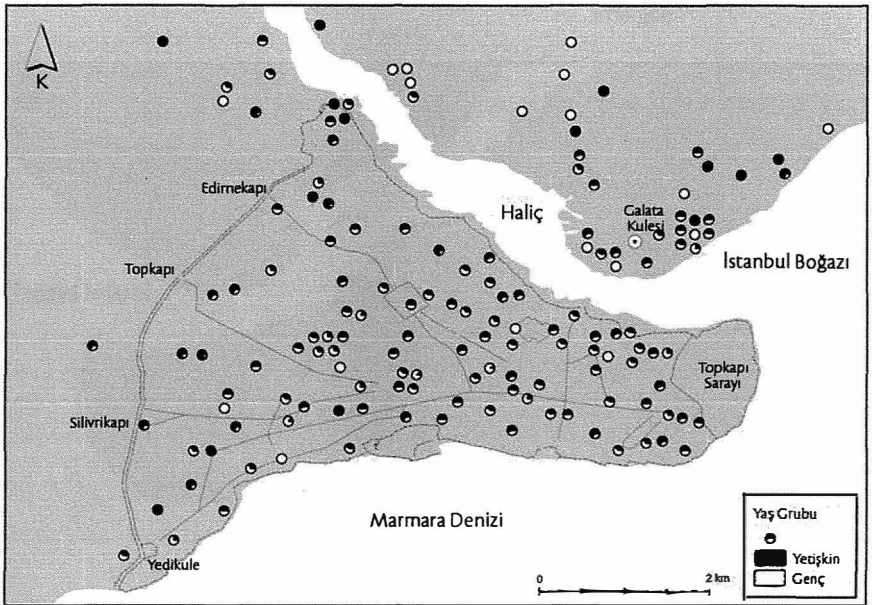
	Hamamın Adı	Mahalle
112	Türbe Hamamı	Eyüp
113	Müfti Hamamı ²	Selhhane (Eyüp)
114	Yalı Hamamı	Eyüp
115	Eskidere Hamamı ²	Eyüp
116	Kırkık Hamamı	Eyüp
117	Sütlüce Hamamı	(Sütlüce)
118	Piri Paşa Hamamı	Hasköy
119	Osman Paşa Hamamı	Hasköy
120	Çardaklı Hamam ²	Hasköy
121	Küçük Hamam ²	Hasköy
122	Kulaksız Hamam	Kasımpaşa
123	Büyük Piyale Paşa Hamamı	(Kasımpaşa)
124	? Hamamı ²	Kasımpaşa
125	Paşa Hamamı ²	Kasımpaşa
126	Büyük Kasım Paşa Hamamı	Kasımpaşa
127	Küçük Hamam ²	Tersane ardı (Kasımpaşa)
128	Tepebaşı Hamamı ²	Kasımpaşa
129	İplikçi Hamamı	Kasımpaşa
130	Dere Hamamı	Kasımpaşa
131	Yeşil Direkli Hamam	Azepkapusu (Galata)
132	Perşembe Hamamı	Galata
133	Büyük Hamam ¹	Alaca Camii (Galata)
134	Mahkeme Hamamı ²	Galata
135	Narenci Hamamı ²	Kal'e Kapusu (Galata)
136	Karaköy Hamamı	(Karaköy)
137	Kapı İçi Hamamı	Galata
138	Kapudan Ağa Hamamı ²	Tophane
139	Paşa Hamamı ²	Cami (Tophane)
140	Yalı Hamamı	(Tophane)
141	Ağa Hamamı	Tophane

	Hamamın Adı	Mahalle
142	Bahçeli Hamam	(Tophane)
143	Sormagir Hamamı	Tophane
144	Hendek Hamamı	Tophane
145	Ayaspaşa Hamamı	Fındıklı
146	Bostanbaşı Hamamı	(Tophane)
147	Sarraç Hamamı ¹	Çavuş Paşa (Tophane)
148	Çavuş Paşa Hamamı	Tophane
149	İbrahim Paşa Hamamı ¹	Arap İskeleyi
150	Fındıklı Hamam	(Fındıklı)
151	Kemancı Hamamı ²	Beşiktaş
152	Kılıç Ali Paşa Hamamı	Beşiktaş
153	Köprübaşı Hamamı	Beşiktaş
154	Cedid İbrahim Paşa Hamamı	Yahya Efendi
155	Ortaköy Hamamı	(Ortaköy)
156	Kuruçeşme Hamamı	(Kuruçeşme)
157	Bebek Hamamı	(Bebek)
158	Rumelihisarı Hamamı	(Rumelihisarı)
159	Yeniköy Hamamı	(Yeniköy)
160	Sarıyer Hamamı	(Sarıyer)
161	Kavak Hamamı	(Anadolukavağı)
162	Beykoz Hamamı	(Beykoz)
163	Kanlıca Hamamı	(Kanlıca)
164	Anadoluhisarı Hamamı	(Anadoluhisarı)
165	Kandilli Hamamı	(Kandilli)
166	Çengelköy Hamamı	(Çengelköy)
167	İstavroz Hamamı	(Beylerbeyi)
168	Küçük Hamam	Kolluk, Üsküdar
169	Atik Valide Yeşil Direkli Hamam	Üsküdar
170	Eski Hamam	(Üsküdar)
171	Hacı Paşa Hamamı	(Üsküdar)

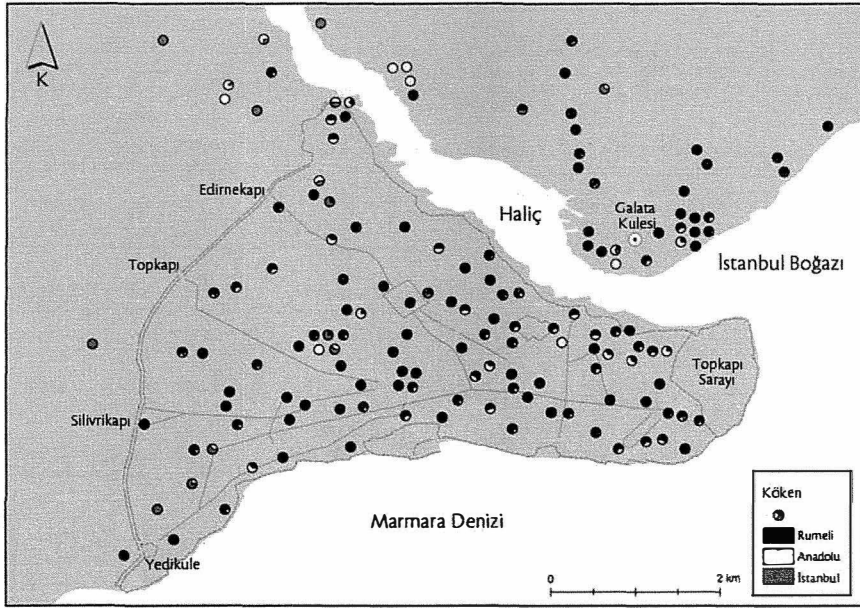
	Hamamın Adı	Mahalle
172	Ağa Hamamı	(Üsküdar)
173	Toptaşı Hamamı	(Üsküdar)
174	Çinili Hamam	(Üsküdar)
175	İnadiyye Hamamı	(Üsküdar)
176	Selamsız Hamam	(Üsküdar)
177	Kadıköy Hamamı	(Kadıköy)

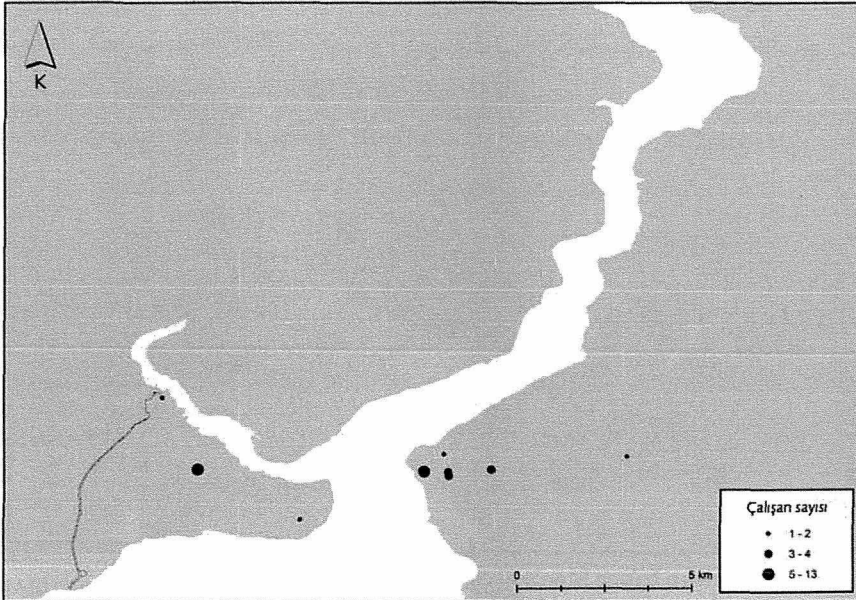
HARİTA 4.3. Tarihi Yarımada, Eyüp ve Galata, çalışanlarının sayısına göre hamamlar.

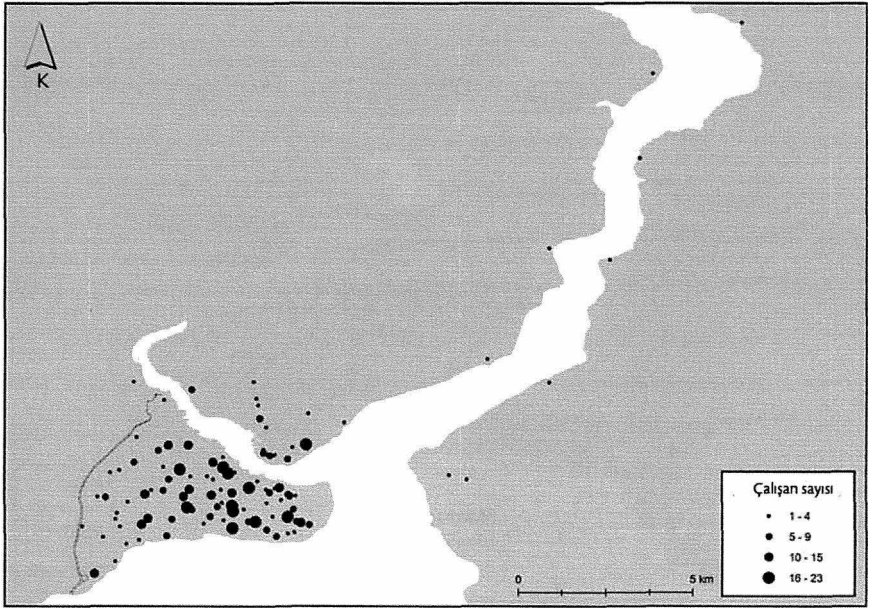
HARİTA 4.4 Tarihi Yarımada, Eyüp (bir bölümü) ve Galata, çalışanlarının yaşına göre hamamlar.

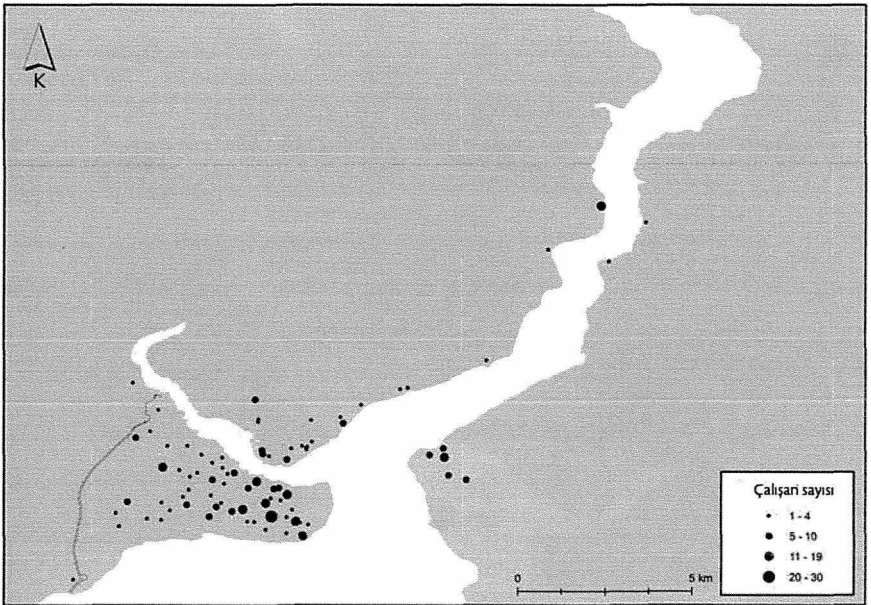
HARİTA 4.5. Tarihi Yarımada, Eyüp (bir bölümü) ve Galata, çalışanların geldiği yere göre hamamlar (Hamam no. 143, tek çalışanının geldiği yer belli olmadığından dışarıda bırakılmıştır).

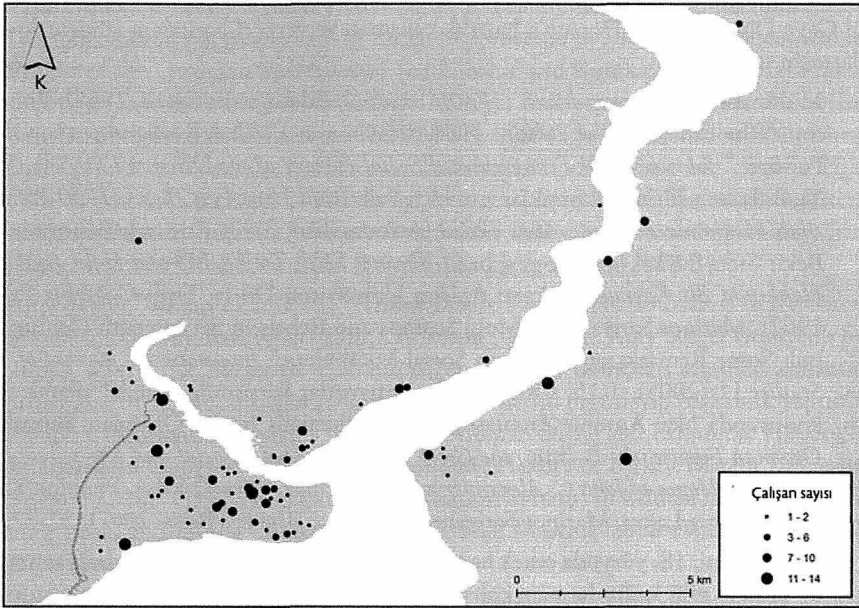
HARİTA 4.6 Hamam başına Üsküdarlı çalışanların sayısı.

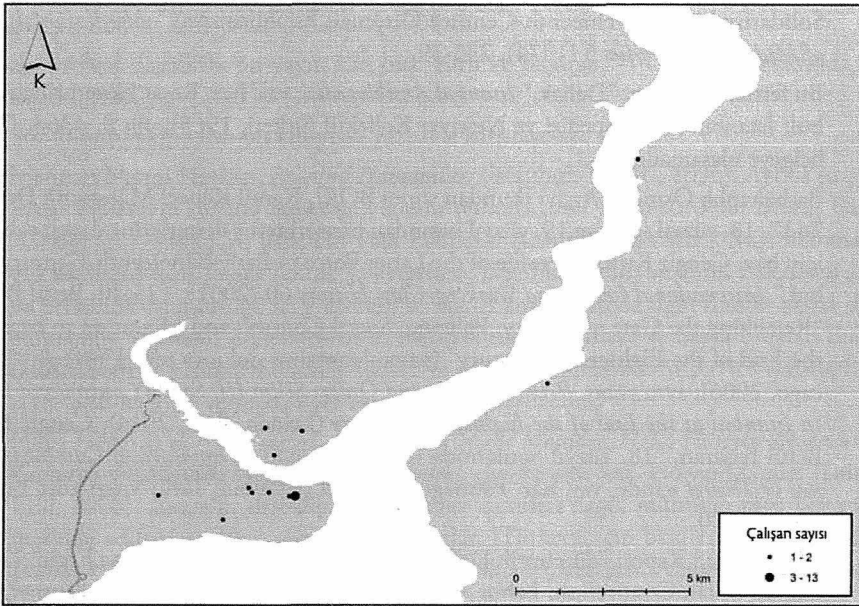
HARİTA 4.7 Hamam başına Avlonyalı çalışanların sayısı.

HARİTA 4.8 Hamam başına İstarovalı çalışanların sayısı.

HARİTA 4.9 Hamam başına Çemişgezekli çalışanların sayısı.

HARİTA 4.10 Hamam başına Sivaslı çalışanların sayısı.

NOTLAR

Betül Gaye Dinç ve Nilay Dursun’a hazırlık çalışması ve verileri haritalara yüklemekteki yardımları için teşekkür ederiz.

1. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1958); Robert Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion in 1730: A Realignment in Ottoman Politics?,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974), 329-44. Yayımlanmış birincil kaynaklar için bkz. Faik Reşit Unat (yay. haz.), *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943); Bekir Sıtkı Baykal (çev. ve yay. haz.), *Destarı Salih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1962). Marinos Sariyannis, “Mob, Scamps and Rebels in Seventeenth-Century Istanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary,” *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005), 1-15. Osmanlıların Arnavutlar karşısında “Öteki” olarak tavırları konusunda bkz. Antonis Anastasopoulos, “Albanians in the Ottoman Balkans,” *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History; Studies in Honor of John C. Alexander* içinde, yay. haz. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis (İstanbul: The Isis Press, 2007), 37-47.
2. *Nâtır* terimi, 18. yüzyılda erkek hamam çalışanı anlamına geliyordu, daha sonra bugün de olduğu gibi kadın hamam çalışanı anlamını kazandı. *Tellâklar* hamam müşterisini yıkayıp keselerdi, *nâtır* ise soyunup giyinmelerine yardım eder, eşyalarını verir ve buna benzer hizmetler görürdü.
3. Osmanlılar arasındaki etnik dayanışma için bkz. Metin Kunt, “Ethnic-Regional (*cins*) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment,” *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974), 233-39.
4. Bu ferman için bkz. “Dellak,” *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965), cilt 8, 4363. Orijinal belgeye ulaşamadım.
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [bundan sonra BOA], Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başından benzeri teftiş defterlerine dayalı çalışmalar için bkz. Cengiz Kırılı, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul,” *International Labor and Working-Class History* 60 (2001), 125-40; Betül Başaran, “Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration to Istanbul at the End of the Eighteenth Century” (yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2006); aynı yazar, *Between Crisis and Order: Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2014); Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret* içinde, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 7-20.
6. BOA, Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437, fol. 10-11. Bkz. Nina Ergin, “The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hammams of Eighteenth-Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hammâmları Defteri,” *Turcica* 43 ([2011] 2012), 229-54, 233 ve 236-37.
7. Bkz. Tablo II-V Ergin, “Albanian Tellâk Connection”.
8. Ergin, “Albanian Tellâk Connection”.

9. Örneğin bkz. Caner Güney, Arzu Özşavaşçı, Lucienne Thys-Şenocak ve Rahmi Çelik, "The Utility of Geodetic Survey Techniques and Equipments in Architectural Heritage Documentation: An Assessment of Recent Approaches in Turkey: The Documentation Project of the Ottoman Fortresses of Seddülbahir and Kumkale," *CIPA 2003 International Symposium Conference Proceedings, Antalya, Turkey*, yay. haz. Orhan Altan (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, ICOMOS, 2003). Şu adresten ulaşılabilir: <http://cipa.icomos.org/fileadmin/template/doc/antalya/191.pdf>. Ayrıca bkz. Egawa Hikari, "The Use of GIS to Locate Abandoned Villages Listed in the *Temettuat* Registers of Balıkesir District, Anatolia," *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems* içinde, yay. haz. Okabe Atsuyuki (Londra: Routledge, 2004), 122-38.
10. Amy Singer, "Mapping Imarets," *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Nina Ergin, Christoph Neumann, Amy Singer (İstanbul: Eren, 2007), 43-55, 50. Singer da CBS'nin diğer Osmanlı tarihçileri arasında kullanımını artırmak için uğraştı; örneğin şu konferans panellerini örgütleyip başkanlık yaptı: "Geographic Information Systems (GIS) and Ottoman Social and Economic History," XI. International Congress of Social and Economic History of Turkey, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008; "GIS (Geographical Information System) in Middle East Studies: Working Local and Going Global," Annual MESA Meeting 2008 (Washington DC) ve 2009 (Boston).
11. Yamashita Kimiyo, "The Water Supplies and Public Fountains of Ottoman Istanbul," *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems*, yay. haz. Okabe Atsuyuki (Londra: Routledge, 2004), 162-83; aynı yazar, "GIS and the Study of Ottoman Water Supplies," Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi XI. Uluslararası Kongresi'ne sunulan bildirisi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.
12. Bu projeye dayalı ilk ön yayın için bkz. Kırılı ve Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı".
13. Söz konusu yazarların bu kitaptaki yazısıyla karşılaştırım.
14. Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: TTOK, 1996). Ayrıca şu çalışmalar Haskan'ın sözünü etmediği yerlerin bulunmasına yardımcı oldu: Bektaş Baran, "Galata Hamamları ve Kılıç Ali Paşa Hamamı Koruma Önerileri," (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006) ve Fatih Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'ne yollanan, anıtların korunmasıyla ilgili master plana dahil edilmemiş, Osmanlı döneminden 211 küçük cami, medrese ve başka binaları bulundukları yerlerle birlikte listeleyen dilekçe şu adreste bulunabilir: <http://www.haberfatih.com/fatih-halkina-ve-medeniyet-sevdalilarina-duyurudur/>
15. Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî, *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Istanbul*, çev. ve yay. haz. Howard Crane (Leiden: Brill, 2000). Crane'in titiz dipnotları sadece camileri değil, mümkün olan her yerde, metinde adı geçen diğer yapıları da tanımlar. [Türkçesi için bkz. *Hadikâtü'l-Cevâmî: İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, yay. haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001)].
16. Defterde sözü edilen Alemdar'daki Çarşınır Hamamı (60) ile Mehmedpaşa Yokuşu'ndaki Kuşluk Hamamı'nın (90) yerini bulmak zor oldu. Haskan'a (248-50), ayrıca *Hadikâtü'l-Cevâmî*'deki (*The Garden of the Mosques*, 312) bir atfa dayanılarak ikinci hamam Eyüp'teki bir hamam olarak tanımlanabildi, ama bu bina kâtibin Marmara

- kıyısındaki güzergâhının tamamen dışında görünüyordu. İlk hamam da, Crane'in notlarına (91) dayanılarak güzergâhın dışındaydı, bugün artık mevcut olmayan Mahmudpaşa Mahallesi'ndeki Çanşnır Camii'nin yanında olabildi.
17. Nina Ergin, "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History and Imagination*, yay. haz. Nina Ergin (Louvain: Peeters, 2011), 142-67, 142. [Türkçesi için bkz. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, çev. Ayşe Özbay Erozan (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013)].
 18. 18. yüzyılda Boğaz'ın değişen yüzüyle ilgili olarak bkz. Tülay Artan, "Architecture as a Theater of Life: Profile of the Eighteenth-Century Bosphorus" (yayımlanmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1988); Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2008). [Türkçesi için bkz. *Şehr-i Sefâ: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlkur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010)].
 19. Yukarıda belirtildiği gibi, Çanşnır Hamamı (60) bu güzergâhın dışında kalıyordu.
 20. Tarih haritaları ve gezi anlatıları ışığında Kasımpaşa üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ayşe Pınar Gökpinar, "The Northern Shore of the Golden Horn in the Seventeenth Century: The Development of the Urban Landscape and its Reflection in Social Life" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Koç Üniversitesi, İstanbul, 2009).
 21. Saray hamamlarında çalışanların bir tasviri için bkz. C.G. Fisher ve A. Fisher, "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description," *Archivum Ottomanicum* 10 (1985), 34-35 ve 51-52.
 22. Ahmed Refik (Altınay), *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 216. Orijinalini bulamadım, Ahmed Refik'in kitapları artık telif dışıdır.
 23. Kırılı, "Profile of the Labor Force," 128.
 24. Tahtakale Hamamı'nın hamisi II. Mehmed'di (sal. 1451-1481). Sultanın 1458-1468 ve 1472-1474 arasında veziriazamlığını yapmış olan Mahmud Paşa, kendi adını taşıyan bu hamamı yaptırmıştı. II. Mehmed'in 1474-1477 arasında veziriazamı olan Gedik Ahmed Paşa da aynı şeyi yapmıştı; Çemberlitaş Hamamı ise II. Selim'in (sal. 1566-74) eşi ve III. Murad'ın (sal. 1574-95) annesi Nurbanu Sultan'ın bir bağışydı. Tarihsel ve kentsel bağlamın 15. yüzyıl hamamlarıyla ilişkisi konusunda bkz. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2009). (Bu kitabın Türkçe çevirisi Koç Üniversitesi Yayınları'nın 2018 yayın programındadır).
 25. Haskan, *İstanbul Hamamları*, 56.
 26. Agy., 191-92.
 27. Kâtibin bir dizi *tellâk* ve *nâtın*, sakal ve bıyıkları dışında işaretlerle kayda geçirme kararı, yüzde birlik bir kısmını yaş açısından tespit edilemez kılmıştır.
 28. Marinos Sariyannis, "Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth-Early Eighteenth Century," *Turcica* 40 (2008), 37-65, 61.

29. Bunlar arasında örneğin Deli Birader'in (öl. 1535) *Dâfi'ü'l-Gumûm ve Râfi'ü'l-Humûm*'u [bu çok popüler pornografik metnin çevirisi için bkz. Selim Sırrı Kuru, "A Sixteenth-Century Scholar: Deli Birader and his *Dafi'ü'l-gumûm ve rafi'ü'l-humûm*" (yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 2000)]; Belîğ'in (öl. 1758/9) *Hammâm-nâme-i Dilsûz*'u [*hammâm-nâmelerle ilgili olarak bkz. Irvin Cemil Schick, "Representation of Gender and Sexuality in Ottoman and Turkish Erotic Literature," The Turkish Studies Association Journal* 28 (2004), 81-104, 90]; Enderunlu Fâzıl Bey'in (öl. 1810) *Hubân-nâme*'si ve –belki de en ünlüsü– Dervîş İsmail'in *Dellâknâme-i Dilküşâ'sı* (1685) bulunmaktadır; bu son metin Murat Bardakçı tarafından yayımlanmıştır: Murat Bardakçı, *Osmanlı'da Seks: Sarayda Gece Dersleri* (İstanbul: Gür Yayınları, 1992), 86-102, ancak elyazması yazarın özel koleksiyonundadır ve daha fazla incelenmesi mümkün değildir.
30. Vakaların yüzde 5'inde, gelinen yer Arap vilayetleri veya hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındaki yerlerdir; diğerleri varsa da kaydedilmemiştir. Bkz. Ergin, "Albanian Tellâk Connection," Tablo IV.
31. Başaran, "Remaking the Gate of Felicity," 264-65.
32. Ergin, "Albanian Tellâk Connection," 249-50.
33. İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Tasnifi, *İstanbul Hammâmcı Esnafı ve Tellâklarının İsimlerini Havi Defter*, H 1147 /M. 1735. Beni bu kaynakla tanıştırdığı için Ahmet Yaşar'a minnettarım.
34. Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: SUNY Press, 2003). [Türkçesi için bkz. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: YKY, 2014)].

Zor Zamanları Atlatmak: Bursa'da 1800 Civarında Pamuk ve İpek Ticareti

Suraiya Faroqhi

Bu bölümde esas olarak önemli miktarda pamuk içeren tekstil ürünleri imal eden zanaatkârlara ve bu malları daha geniş bir müşteri kitlesine ulaştıran tüccarların iş yaşamına eğileceğiz; Bursa'ya odaklanacağız. İzmir'in ciddi rekabetine rağmen, Bursa 1700'lerin sonunda hâlâ ekonomik bir metropol ve ayrıca İstanbul'un "atölye"siydi.¹ Ham pamuk bugün olduğu gibi o gün de önemli bir üretici durumundaki Ege kıyısından geliyor olmalıydı. Ayrıca 1600'lerden itibaren Bursa'yı çevreleyen kırsal bölge bir ham ipek kaynağıydı; bu da şehrin dokumacılarını güvensiz yollardan uzun bir sürede gelen İran ürününe bağımlılıktan kurtarıyordu. İpekböcekçiliği yapmak ve dokuma için ipek hazırlamak zor bir işti, bunda lonca üyesi olmayan emek, yani kadınlar ve kırsal bölge halkı önemli bir rol oynuyordu. Tüccarlar bazen bükülmesi ve dokunması için tekstil ipliklerini "dışarı (evlere) veriyorlardı" ancak bu tür faaliyetler hakkındaki bilgimiz çok azdır.² "Örgütlü olmayan ötekiler" in emeğine bağımlı oldukları halde, belgeleme söz konusu olduğunda, Bursalı lonca üyeleri kesinlikle sahnenin merkezinde yer alıyordu.

Bu çalışmada 1700'lerin sonu ve 1800'lerin başıyla ilgileneneğimizi belirtmek gerekir. Mehmet Genç yaklaşık yirmi beş yıl önce, 18. yüzyıl sonunun Osmanlı el emeği ürünleri için zor bir dönem olduğunu göstermişti; başka yerlerde olduğu gibi Bursa'da da zanaatkârların yaşama şansını zaman ve konjonktür belirliyordu. Rusya'ya karşı 1768-74 arasında sürdürülen yıkıcı savaş, Kırım'ın ilhakı (1783) nedeniyle Rusya ile çatışma, Habsburglarla 1790-91'de Zıstovi Barışı'yla sona eren uzun savaş, 1780 ve 1790'larda Mısır'da Memlûk önderleri İbrahim ve Murat Beylerin ayaklanması ve nihayet bu vilayetin Napoléon tarafından işgali (1798-1800) sonucu, sivil talep çöktü. Osmanlı yönetimi, ordunun ihtiyaç duyduğu malların üretimini finanse etmek için müsaderelere başvurdu; geçmişte bu muamele yalnızca hükümet işlerine karışmış olanlara uygulanırken, şimdi sultanın zenginliğiyle dikkat çeken herhangi bir uyruğu, çoğu zaman son derece yıkıcı koşullarda servetini

kaybedebiliyordu. Bu durumda Osmanlı ekonomisinin her zaman zayıf noktası olan sermaye birikimi imkânsız değilse bile çok zor hale gelmişti. Sonuçta fiyatları iktidar belirliyor (narh) ve son derece düşük kâr marjlarına izin veriyordu: Resmi ve gayriresmi vergiler ve dükkân kiralari ödendikten sonra geriye kalan para çoğu zaman yaşamaya ancak yetiyordu. Bu durum, başkentte –ve kesinlikle Bursa’da– pek çok zanaatkârın kuralları çiğnemeyi başarmasına rağmen, geçerliydi.³

Çoğu Osmanlı tarihçisi Timur Kuran’ın İslam miras hukukunun uzun süre yaşayan şirketleri ve sermaye birikimini engelleyen başlıca etken olduğu iddialarına katılmak istemese de, Kuran ve arkadaşlarının kısa süre önce yayımladığı İstanbul kadı sicillerinden elde edilen belgeler 1600’lerde ortaklık ve sermaye havuzu uygulamalarının gerçekten de önemsiz boyutta olduğunu gösterdi.⁴ Mehmet Genç’i izleyen pek çok tarihçi bugün devletin sermaye birikimini engellemekteki rolünü vurguluyor. Bürokratik aygıt, sonuçta çoğu zaman beraberinde biraz enflasyonu da getiren ekonomik büyümeyi desteklemekle pek ilgilenmemiştir. En az maliyetle sefer yapabilmek için fiyatları düşük tutmanın sultanlar ve vezirler açısından yararı bir yana, İslam hukukunun denetiminin, dolayısıyla sultanın doğrudan denetiminin dışında bulunan özel ellerdeki servet muhtemelen kuşku uyandırıyordu.

Mantık ne olursa olsun, 1700’lerin sonunda savaşlarla çalkalanan dönemde, özellikle en zengin üreticiler gelen vergi talepleri altında o kadar ezilmişti ki, işlerinin devam etmesi için gereken sermayeyi ellerinde tutmakta zorlanıyorlardı. Bunun sonucunda, eskiden oldukça başarılı olan üretim dalları eski dinamizmini kaybetti; bunların arasında örneğin bugün kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu’daki bölgelerde Hint tipi basmaların taklit edilerek üretilmesi de vardı.⁵ Lüks Mısır ürünleri de inişe geçti, muhtemelen bunları ayakta tutacak yeterli talep kalmamıştı. Buna ek olarak, çeşitli beyler arasındaki rekabet –ve III. Selim’in Nizam-ı Cedid’inin taraftar ve muhalifleri arasındaki mücadeleler– şiddetli çatışmaların ve eşkıyalığın yeşermesi için gereken zemini hazırladı, yollar güvensiz hale geldi ve zaten çok geniş olmayan Osmanlı zanaat ürünleri piyasasını daha da daralttı.

Joseph von Hammer’in Bursa “Anket”i

Aşağıda göreceğimiz gibi, Bursa tekstil ürünleri diğer imalata göre daha az etkilmiş gibi görünüyordu. En azından Avusturyalı tarihçi-diplomat Joseph von Hammer’in (veya Hammer-Purgstall’ın) bir anlatısından edindiğimiz izlenim bu. Hammer, Prusya maslahatgüzârı Freiherr von Bielefeld ve İngiliz diplomat Mr. Stratton ile birlikte 1804’te Bursa’yı ziyaret etmişti.⁶ Bu yolculuk veya en azından yolculuğu belgeleyen kitap, ticari olmaktan çok eğitim amaçlıydı; ayrıca üç diplomat Napoléon’un egemenliğinin yarattığı sürekli kaygılardan kaçmak istemiş ve

birbirlerine bu iki haftalık yolculuk sırasında o sıradaki siyasal gelişmeler hakkında konuşmama sözü vermişti. Böylece Hammer, antikçağ, ortaçağ ve Osmanlı tarihine, ayrıca klasik mitolojiye yaptığı atıflar dışında, doğanın güzelliğine, Bursa'yı sulayan kaynak ve derelere, yerel cami ve tekkelere, sultanların sarayına (yarım yüzyıl sonra burası bir depremle yıkılacaktı) geniş yer ayırmıştı.

Ekonomik konular herhalde “siyaset”ten sayılmıyordu, dolayısıyla yasak değildi; ancak görünüşe bakılırsa Hammer bunlara en çok ilgilendiği konular arasında yer vermemişti, öyle ki Bursa'nın eski ve ünlü kapalı çarşıları ve hanları arasında yaptığı yürüyüşü bile hikâye etmemişti. Ancak, tahminine göre yüz binden biraz daha az kişinin yaşadığı Bursa'da yılda 100.000 *toffet* ham ipek üretildiğini yazmıştı. Hammer'e göre bu miktar yaklaşık 3.000 Avusturya *centner*'ine, bir *toffet* ise 610 *drachma*'ya denkti (bu son birim muhtemelen dirheme denk geliyordu).⁷ Bir *toffet* ham ipek 88-90 guruh ediyordu; yani yıllık ham ipek üretimi 8,8-9 milyon Osmanlı gümüş sikkesi değerindeydi. Ne yazık ki yazar bu bilgiyi kimlerden edindiğini belirtmemişti; ancak bu kişi herhalde ipek tartmakla (*mizân-ı harîr*) görevli bir üst düzey görevli olmalıydı; yüzyıllardır mallar piyasaya girmeden önce ipeğin ağırlığının ölçülmesi ve ödemelerin yapılması gerekiyordu.⁸

Bursa'da üretilen kumaşlara gelince, Hammer *kutnî*den söz etmiştir; uzun ceket ve iç çamaşırları için kullanılan bu kumaşı sık (*geschmackvoll*) bulmuştur. Müşteriler 17. yüzyıldan beri çok popüler olan çiçek desenleriyle ince çubuklu tasarım arasında bir seçim yapıyorlardı. Yazarın bu kumaşa pamuklu eklendiğinden söz etmemesi ilginçtir, oysa isim pamuğun da katıldığını düşündürür. 1600 ve 1700'lerden kalma Fransız kaynaklarına göre, *cotonis* dış yüzü ipek, içi ise pamuklu olan bir çeşit atlastı; bu sayede bazı zenginler, İslam hukukuna göre erkeklere konan ipek giyme yasağından kaçınmış oluyordu.⁹ *Kutnî* başlıca ihracat kalemlerinden biriydi, çünkü Hammer'in verdiği bilgiye göre, her yıl şehirden dışarı yüz bin parçadan fazla satılıyordu.

Yazarın başlıca alıcılar hakkında bilgi vermemesine esef etmekten başka bir şey elimizden gelmiyor. Şam'da 1700 civarında tereke defterlerindeki kumaşları içeren ayrıntılı bir analiz, bir tekstil kaynağı olarak Bursa hakkında çok az bilgi vermekteydi, muhtemelen Suriye'nin metropolü büyük bir piyasa değildi; Bursalı üreticilerin Halep'te daha başarılı olup olmadığını bilmiyoruz.¹⁰ Buna ilaveten Hammer, görünüşe göre fazla pahalı olmayan *Burundschik*/bürümcük adlı ince bir ipek kumaşa daha rastlamıştır, kadınlar bunları gömlek ve cepkenlerinde kullanıyorlardı; bu kumaş, 1970'lere kadar piyasada olan, yarı şeffaf bürümcüğe benziyordu. Hammer'in tasvir ettiği bürümcük çeşidi ise şeffaf çubuklarla şeffaf olmayan çubukların yan yana dokunmasıyla süslenmişti; yazar elbette hiç görme-

diği harem güzellerinin bu kumaşı giydiklerinde “altın ve gümüş çizgili zebralar”a benzediğini hayal etmişti.

Şehir imalatçılarının ürettiği yastık kılıflarına gelince, Hammer bunların zamanın Türk halılarına benzerliğini vurgular.¹¹ İnsan, yazar bunlara yakından bakmış mıydı diye düşünüyor: Çünkü çoğu yastık kılıfında halı ve kilimlerde olduğu gibi tam bir “çerçeve” değil, dikdörtgen kılıfın kısa kenarlarında bir dizi desen vardır. Ancak ortadaki alanın çevresini saran tam bir çerçevenin bulunduğu yastık kılıflarına da rastlayabiliriz, dolayısıyla Hammer’ın gerçekten de minyatür halılara benzeyen parçalarla karşılaşmış olması mümkündür.¹² Yazara göre, bu tür desenlerin zemini her zaman beyazdı, biz buna krem rengi veya bej diyebiliriz. Deseni oluşturan çiçekler ve diğer unsurlar “mavi, yeşil, kırmızı ve sarı”ydı; normal düzenleme iki renkliydi ama çok renkliler de bilinmiyor değildi.¹³ Bugün müzelerde bulunan parçalardan anlaşıldığı kadarıyla, çoğu yastık kılıfı muhtemelen kırmızı ve krem renkliydi. Endüstrinin küçük ama önemsiz olmayan bir dalı da muhtemelen perdeleri ve giyim eşyalarını süsleyen gümüş püsküllerdi (Şam’da örgü imalatı için bkz. Üçüncü Bölüm). Hammer son olarak hamamlarda kullanılan peştamalların yüksek kalitesinden söz etmiştir, bunlar çoğunlukla mavi veya koyu yeşildi. Bu peştamalların popülerliğini, Bursa’nın ilk Osmanlı döneminden beri bilinen ünlü kaplıcalarına bağlayabiliriz.

İlginç bir nokta, Avusturyalı gezginin, dönemin genel konjonktürü nedeniyle bekleyeceğimiz gibi, o sıralarda tekstil üretiminin ciddi bir daralmaya girmiş olmasından söz etmemesidir. Belki de kaynakları onu bilgilendirmeye gerek duymamıştı ve ekonomik konularla doğru soruları soracak kadar ilgilenmiyordu. Ne olursa olsun, eğer cami avlularında ve kahvelerde çok sayıda işsiz üretici görmüş olsaydı, bunu muhtemelen not ederdi.

Bu kitaptaki gözlemleri doğrulamak için Osmanlı kaynaklarını, tercihen arşivleri incelemeliyiz. Bu amaçla ölümlemlerinden sonra envanterleri bize ulaşmış olan, pamuklu ve ipek-pamuklu karışımı kumaş üreten ve bunların ticaretini yapan üç insanla ilgili bir vaka çalışması yapacağız. Bunlardan ilki 1786-87, sonrakiler ise sırasıyla 1787-88 ve 1790-91 tarihlidir. Bunlar, bir *beledîcinin*, yani pamuklu kumaş dokumacısının, bir *bezzâzın*, yani pamuklu kumaş tüccarının ve bir *kutnîcinin*, yani *kutnî* denen ipek-pamuklu kumaşların üretim ve satışında uzmanlaşmış birinin dükkân envanterleridir.¹⁴ Bu üç metin özel olarak dikkat çekici, çünkü hem orta derecede serveti hem de tam yoksulluğu yansıtıyor; *kutnîci* İstamat veled Kostantî’nin bir Ortodoks Hristiyan, *bezzâz* Hacı Salih b. Ahmed ve *beledîci* Halil b. Halil’in Müslüman olması da ayrıca ilginçtir. Bu sayede son zamanlarda ipek sektöründeki çalışmaları biraz dikkat çekmeye başlayan Ortodoks zanaatkarları

da belgeleyebiliyoruz.¹⁵ Bu belgeler genel sonuçlar çıkarmak için yeterli bir temel oluşturmamakla birlikte, bireysel hikâyelerin ayrıntılı bir şekilde incelemesi –envanter sayısı kısıtlı olduğundan yapılabilecek tek şey de budur– yine de Hammer’ın iddialarını değerlendirmemiz için bazı ipuçları verebilir.

Günümüzde Osmanlı tereke envanterlerine ilişkin o kadar çok çalışma var ki, öne çıkan bazı özellikleri tekrarlamakla yetinebiliriz.¹⁶ Yerel kadıların kâtipleri tarafından toplanan defterlerde bulunan az veya çok sayıdaki bu tür belgeler, yalnızca mirasçılardan bazıları küçük yaşta ve/veya başka bir yerdeyse zorunluydu; muhtemelen bir çatışma çıktığında, taraflardan biri de envanter talep edebiliyordu. Bu sürece katılan kadı ve daha alt düzeydeki memurlar ücret talep ettiğinden, özellikle yoksullar yalnızca mecbur kaldıkları zaman mahkemeye başvuruyordu. Bu durum, neden yoksulların –ve kadınların– çok az temsil edildiğini açıklar. Ancak bir kadının evlendiği sırada aldığı ya da kendisine miras kalan ya da hatta tekstil sektöründe çalışarak kazandığı varlık da, göreceğimiz gibi, ailenin hayatını sürdürebilmesi için elzem olabiliyordu.

Ayrıca siciller sadece sahip olunan gayrimenkulleri kaydettiği için, ölen kişinin kiraladığı yerler, kira borcu olmadığı takdirde, belgelenmiyordu. Bu gözlem önemlidir, çünkü pek çok zanaatkâr ve tüccar yerel vakıflardan gayrimenkul kiraliyordu (Şam’daki benzer bir durumla karşılaştırmak için bkz. Üçüncü Bölüm). Ortaklıklar da, eğer hayattaki taraf diğerine para borçlu değilse ve kâtipler açıkça eski bir ortaklıktan kaynaklanan iddiayı belirtmemişse envantere girmiyordu. Biz tarihçiler için daha da kötü olanı, envanterlerin normal koşullarda ölenin bir lonca üyesi olup olmadığından söz etmemiş olmasıdır; oysa 1700’lerin sonunda usta bir zanaatkâr ilgili mesleki örgütün üyesi olmak zorunda olduğu gibi, işini belli bir yerde, bazen de kendi seçtiği bir noktada yapabilmesini sağlayan, resmen verilmiş bir izne de sahip olmalıydı.¹⁷ Gedik olarak bilinen bu hak miras olarak bırakılabilirdi (bkz. Dokuzuncu Bölüm); ancak envanterleri hazırlayan kâtipler belli ki bunu özel bir mülkiyet olarak görmemiş, dolayısıyla da sözünü etmemişlerdi.

Vahim Yoksulluk

Yaşamı boyunca Hamza Habbaz (Ekmekçi Hamza) Mahallesi’nde yaşamış olan Halil b. Halil’in envanterini kaydederken, kâtip yalnızca akçe birimini kullanmıştır; akçe o sıralarda artık sadece bir muhasebe birimi olarak kullanılan, değeri çok düşmüş bir sikkedir. Ancak, orta düzeyde zengin *bezzâz* Hacı Salih b. Ahmed’in geride bıraktığı mirasla karşılaştırma yapabilmek için, Halil b. Halil’in sahip olduğu başlıca eşyaların değerini guruşa da (1 guruş = 120 akçe) çevireceğiz; çünkü

bu denklem, Hacı Salih b. Ahmed'in envanterinde, 19.830 akçenin 165,5 gurus ettiğı belirtilerek belgelenmiştir.¹⁸

Bir *beledi* –genellikle pamuklu ancak bazen biraz da ipek içeren mütevazı bir kumaş– dokumacısı olan Halil b. Halil, muhtemelen otuzlarının sonunda veya kırklarının başındaydı, geride bir eş, bir anne ve yetişkin bir kız çocuğı bırakmıştı. 1700'lerin sonundaki ekonomik kriz sırasında örneğine herhalde sık rastlanan, yoksullukla mücadele eden bir zanaatkârdı ve toplam terekesi yalnızca 20.691 akçe (172,4 gurus) ediyordu. Mahkeme, o dönemde sık görüldüğü gibi, bu terekenin pazarda (*suk-ı sultânî*) satılmasına karar verdi. Görünüşe bakılırsa, merhum dükkânını eşi Emine binti İbrahim'den ödünç aldığı sermayeyle yönetmişti; çünkü dul eşine bıraktığı mihr-i müeccel (kocanın ölümünde dul eşine verilen evlilik parası) 12.000 akçe (100 gurus) ediyordu. Genelde dul eşin mirastaki “usullere uygun” payı önemsiz, bir anneninkinden bile az olmakla birlikte, burada söz konusu olan dul eş, terekenin yarısından fazlası üzerinde hak sahibiydi.

Halil b. Halil'in dükkânında satmak üzere ürettiğı tekstil ürünlerini giydiğı kumaşlardan ayırt etmek kolay bir iş değildir; ancak 150 akçe gibi mütevazı bir paraya satılan, kaba yünden yapılma, tozluklu ve kemerli kıyafetin Halil'in müşterilerine yönelik olmadığını düşünebiliriz; aynı durum 135 akçe değer biçilen bir çift çizme için de geçerlidir. Dokumacının herhangi bir değer taşıyan tek eşyası, 2.855 akçe (23,7 gurus) eden gümüş kakmalı bir silahtır; Halil b. Halil'in bunu nasıl satın aldığı, kullanıp kullanmadığı konusunda ancak tahminde bulunabiliriz.¹⁹

Dükkândaki 25 yastık veya kılıflı yastık, kesinlikle en değerli eşyayı oluşturuyordu; bunlar 5.751 akçeye satılmıştı, yani tek bir parça 230 akçe veya neredeyse iki gurus değerindeydi.²⁰ Bu ürünler muhtemelen mütevazı, hatta düşük kaliteliydi. 1730'larda varlıklı bir kadına ait dört *beledi* yastığı 733 akçeye, yani tanesi 183 akçeye mal olmuştu; ancak 1700'lerde sık sık devalüasyon yapılıyordu, dolayısıyla Halil b. Halil'in dükkânında depoladığı yastıklar I. Mahmud döneminde (sal. 1730-54) ancak mütevazı bir tutar ediyor olmalıydı. Halil, iki yakasını bir araya getirmek için düşük fiyatlı mallar üreterek 1700'lerin sonunda yaşanan zor koşullara rağmen müşteri bulmayı umut ediyor olmalıydı.²¹ Dükkânda ayrıca iki takım hazır gömlek vardı: Bu siparişlerden biri parça başına 50 akçeden aza mal olmuştu; diğer takım daha da ucuzdu, çünkü bu takımındaki gömlek 25 akçeden ucuza gitmişti. Kumaşı kimin diktiğini bilmiyoruz, belki de Halil b. Halil'in ailesindeki üç kadın bu işi üstlenmişti.

Ne yazık ki envanter, *beledi* imalatında hangi hammaddenin kullanıldığını açıkça belirtmiyor, ancak kuzeybatı Anadolu'da keten bezi arzı fazla yüksek olmadığına

göre, belgede kaydedilen ipliğin çoğunlukla pamuk olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Beyaz ipliğin fiyatı ciddi biçimde değişiyordu, kayıtlar bu konuda bilgi vermese de, herhalde bu değişim kalite ölçütlerinden kaynaklanıyordu: 5 kıyye/vukıyye ve 20 dirhem (veya 5,5 vukıyye), 1.212 akçe (10,1 guruş) ediyordu, bu da bir vukıyyenin (1,28 kg) 220,3 akçe (1,8 guruş) ettiği anlamına geliyordu. Ancak aynı zamanda toplam 42 vukıyye olan bir başka pay 1.125 akçeye (9,3 guruş) veya birim başına 26 akçenin (0,2 guruş) biraz altına gitmişti; dolayısıyla kalite açısından büyük bir fark olmalıydı. Anlaşılır nedenlerle, Halil b. Halil esas olarak ucuzlarından almıştı. Belli ki beledi yastık kılıflarının deseni için dokumacının biraz renkli ipliğe ihtiyacı vardı. Yarım vukıyye kırmızı iplik 192 akçeye satılmıştı; yani bir vukıyyenin fiyatı 384 akçe (3,2 guruş) olmalıydı. Zamanın Avusturyalı ve Fransız imalatçılarının taklit etmeye çalıştığı güzel ve dayanıklı cinsten olduğu anlaşılan bu kırmızı iplik, bizim imalatçımızın nadiren kullandığı yüksek maliyetli bir kalemdi.²² Zengin müşterilerin hamam peştamallarının bu kırmızıyla süslenmesini tercih ettikleri anlaşılıyordu; böyle iki parça 4,5 guruşa, yani Halil'in envanteri açısından önemli bir miktara satılmıştı.²³ Daha ucuz bir başka renkli iplik daha vardı, envanter bunun "boyalı" olduğunu belirtiyordu; belki de pahalı çeşitler için imalatçılar böceklerden elde edilen boyayı kullanırken, "boyalı" denen ipliğin üretiminde yalnız otlardan elde edilen boyalar kullanılıyordu. Ne yazık ki hangi renklerin "boyalı" sınıfına girdiğini bilmiyoruz; ancak kırmızı tekstil ürünleri Osmanlı müşterilerinin tercihi olduğundan buradaki iplik de kırmızı olabilir.

Osmanlı zanaatkârları –ve genel olarak endüstri öncesi zanaat grupları– ender olarak dükkânlarında fazla pahalı aletler bulundururdu ve Halil b. Halil de bu kuralın dışında değildi (Şam'da benzer bir durumla karşılaştırmak için bkz. Üçüncü Bölüm).²⁴ Görünüşe bakılırsa bu *beledi* imalatçısının iki çıkırık dışında yalnızca bir dokuma tezgâhı vardı; ailenin kadın üyeleri tarafından kullanılıp kullanılmadıklarını veya başka bir işe yarayıp yaramadıklarını bilmiyoruz. Ayrıca *tefe* adı verilen araçlar da bulunuyordu: *Tefe*, ya el tezgâhında kullanılan tarak ya –daha düşük bir olasılıkla– ipek döküntüsü çilesi veya –daha da düşük bir olasılıkla– ipek bükme tezgâhıydı. Envanter değerli sayılabilecek ancak ne olduğunu çözemediğim bir başka eşya ve bir de dokuma tarağı içeriyordu. Belki de kâtip, *terâzûnun* (terazi) belli bir lehçede kullanılan şeklini yazmıştı. Bu terazi ve ağırlıkları madeniydi, muhtemelen çok ucuz da değildi; bir dokumacı sık sık aldığı iplikleri ölçmek zorunda olduğundan, böyle bir araca sahip olması mantıklıydı.

Envanterde herhangi bir gayrimenkulden söz edilmediğine göre, Halil b. Halil'in dükkânını belki de bir vakıftan kiraladığını düşünebiliriz. Envanterde kap kaçak veya bu dokumacının müşterileri için ürettiği yatak veya yastık gibi her evin

vazgeçilmez parçası olan eşyalar da yoktu. Bu *beledîcinin* oturduğu yer envanterde bir “oda” olarak belirtildiğine göre, belki de 18. yüzyıl sonunda İstanbul’da sık sık karşılaştığı gibi, aynı yerde yaşayıp çalışan yoksul insanlardan biriydi.²⁵ Aile belki de akrabalarından birinin, büyük olasılıkla annenin veya eşin evinde yaşıyordu; bu durumda ev eşyaları bu kişiye aitti. Görece yüksek “mihr-i müeccel” Emine binti İbrahim’in eşinden daha yüksek statüde olduğunu ve/veya ailenin geçimine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu gösteriyordu. Öldüğü sıradaki yoksulluğuna rağmen belki de Halil b. Halil, eşinin geliri sayesinde ondan başka kimseye borçlu değildi. Ancak bu varsayımlar için gereken belgesel kanıtların var olmadığını kabul etmeliyiz.

Orta Halli Bir Tekstil Tüccarı

Geçinmenin zor olduğu zamanlarda bile, bazı insanlar zenginleşmeyi beceriyordu; *Debbâğlar* (dericiler) mahallesinin bir sakini olan Hacı Salih b. Ahmed’in envanteri, bir zanaatkârın durumunu nasıl iyileştirebildiğini gösteren bazı işaretler içermektedir. Borçların ödenmesinden önce merhumun toplam serveti 745.156 akçe (6.209,6 guruş); mahkeme yine varlıklarını *suk-ı sultânî*de satmaya ve parayı çeşitli hak sahiplerine dağıtmayı amaçlamıştı. Ancak bazı eşyalar alıcı bulamamış, sonunda mahkeme kâtipleri hem parayı hem de ne olduğu belirtilmeyen malların önemli bir bölümünü dağıtmak zorunda kalmıştı. Hepsini bir arada alındığında, ölenin dul eşiyle iki oğlu 539.760 akçe (4.498 guruş) ve biraz bozuk para almıştı.

Hacı Salih b. Ahmed’in durumunda, kişisel varlığıyla dükkâna ait eşyalar arasında kesin bir çizgi vardır. Envanterin ilk bölümü ölenin giyim eşyaları ve katırından –6.150 akçe (51,2 guruş) ile envanterin değerli kalemlerinden biriydi– oluşan kişisel eşyalar bölümüdür. Kâtip bu bölümün toplamının 19.380 akçe (165,5 guruş) olduğunu yazacak kadar titiz davranmıştır; dolayısıyla tüccarın giyim eşyaları 100 guruşun biraz üzerindedir. Sonra ölenin dükkânında bulunan eşyaların bir listesi yapılmıştır: Nakit 284 guruşun dışında, bu listede bir kilim, satıcı ve müşterilerin oturabileceği bir şilte, bir ölçü çubuğu ve dükkân sahibinin muhtemelen parasını sakladığı bir kasa vardır. Envanter bir dokumacının ihtiyacı olan herhangi bir tezgâh veya diğer aletlere yer vermediğine göre, Hacı Salih’in sadece tüccar olduğunu, imalat yaptığına dair bir kanıt bulunmadığını söyleyebiliriz. Bu vakada da gayrimenkul veya ev aletleri görülmüyordu; bunun nedeni olan aile içindeki ayarlamaları ancak tahmin edebiliriz. Belki de merhum gayrimenkulünü ölümüne neden olan hastalığa yakalanmadan önce doğrudan doğruya veya bir vakıf aracılığıyla mirasçılara devretmişti. Ayrıca mümkün olduğu kadar nakit parayı elde tutmak istemiş ve dolayısıyla gayrimenkulünü aile içinde, belki eşine satmış olabilirdi.

Hacı Salih'in ticari stoku, yani tereke envanteri, 1.746 guruş değerinde 69 parça veya top kumaştır; nakit olarak bıraktığı parayı ve dükkânda kullandığı araçların değerini ekleyince merhumun bu bölümdeki envanteri 2.040 kuruş eder. Üçüncü bölüme gelince, burada Hacı Salih'in kendisine borçlu olan 113 kişiden alacağı 4.014 guruş gibi yüksek bir rakamdan ve küsurattan oluşmaktadır ki bu da mirasın yarısı eder. Ne yazık ki tereke envanteri bütün bu borçluların sonunda borçlarını mirasçılara ödeyip ödemediğini veya mirasçıların batık alacaklar nedeniyle hüsrana uğrayıp uğramadığını belirtmemektedir.

Mütevazı da Olsa Servet Kaynakları

Daha sonra kâtipler, büyük bir özenle merhumun borçlu olduğu miktarları kaydetmişlerdir; mirasın boyutu düşünülecek olursa bu borçlar (tereke kayda geçip mirasçılar arasında pay edildiği sırada ödenmesi gereken çeşitli miktarlar da dahil olmak üzere toplam 1.721 guruş) yönetilebilir durumdadır. Cenaze masrafları ve Hanife Hatun adlı bir kadından alınan ayrıntıları belirtilmemiş bir borç dışında, bu borçların hepsinin kaynağı ticaridir: Seyyid Halil Ağa, Halep'ten mal teslim etmişti; belki de Halep alacası (176 guruş değerinde 23,5 top) olan bu mal merhumun dükkânında bulunan kumaşların listesinin başında geliyordu; tereke Seyyid Halil Ağa'ya 600 guruş borçlu olduğuna göre en önemli alacaklı oydu. Bu tüccar belki de önlük, kuşak veya hamam havlusu gibi ürünlerde kullanılan kemerler ve kumaşlar da yollamıştı. Osmanlı tüccarları sık sık teslimatın parasını aldıkları ürünlerin en azından bir bölümünü sattıktan sonra öderdi ve Hacı Salih de bu alışkanlığa uymuş olabilirdi. Nerede yaşadığı belli olmayan ve dolayısıyla yerel biri olma ihtimali de olan Molla Ahmed, önemli miktarda astar için ödeme talep ediyordu. Bunlara ek olarak Hacı Salih muhtemelen Bursalı iki Hristiyan'a da borçluydu: Dimitri'den, *bogasi* adıyla bilinen ve yine kaftan astarlarında kullanılan popüler bir pamuklu kumaş almıştı. Dimitri neredeyse 500 guruş eden alacağını kanıtladığından ve *bogasi* ucuz bir mal olduğundan, teslim edilmiş kumaş miktarı önemli olmalıydı. Şalvaroğlu adlı bir başkası da *mücessem yemeni* denen bir kumaş satmıştı.²⁶ Eğer Bursa'daki âdetler diğer yerler için kayıtlarda yer alanlara uyuyorsa, bu malın ucuz bir pamuklu kumaş olması gerekiyordu; gerçi *mücessem* sıfatı o sırada piyasada olan diğer yemeni çeşitlerinden daha iyi cins olduğuna işaret ediyordu.

Hacı Salih'in dükkân envanteri, İngiliz fabrika ürünü pamuklular henüz Bursalı tüketiciler tarafından bilinmediğine göre, merhumun çeşitli Anadolu şehir ve bölgelerinden kumaş aldığını gösterir. Denizli bölgesi 1500 ve 1600'lerde önemli bir arz kaynağıydı, bu durum 1780'ler için de geçerliydi; çünkü yalnızca şehrin kendisi değil, çevresindeki küçük kasabalar bile Hacı Salih'in dükkânına kumaş

teslim ediyordu. Envanterde Karacasu ve Ağras/Ağrus/Atabay'ın adı geçmektedir.²⁷ Kadınların kullandığı yaşmaklar, hatta bürümcükler için uygun ince pamuklular da vardı; bürümcük genellikle pamuk değil ipekten yapıldığına göre yerel ustalar ya küçük miktarda ucuz ipek ya da ipek kumaşlarla yarışacak kadar narin bir pamuklu çeşidi üretmişlerdi. Ama Denizli aynı zamanda ucuz ve kaba yemeniler, ayrıca *çeyrek top* diye adlandırılan bir başka ürün daha sağlıyordu. Hakkında başka bir bilgi bulamadığım bu son tekstil ürünü, büyük ve küçük boyutlarda gelebiliyordu. Buna ek olarak Hacı Salih başka bir ucuz beyaz kumaş daha stoklamıştı. Harcayacak az parası olan müşteriye uygun pamukluları sağlayan bir kaynak olarak genellikle Denizli öne çıkıyordu. Buna karşılık pamuklu üretiminde eski bir şöhrete sahip olan Manisa şehri, yalnızca *alaca* kaynağı olarak listede yer alıyordu; bu kumaş belki çeşitli ipliklerin karışımından oluşuyordu veya çizgilerle süslüydü.²⁸

Hacı Salih, Ege bölgesi dışında, Niğde vilayetinde bulunan küçük Bor şehriyle yakın temas halindeydi. Kayıtlardaki çeşitler, Hacı Salih'in Denizli'den aldıklarından pek farklı değildir: Ürünlerden biri –*çitâri* veya *cebin* şeklinde okunabilir– ya basit bir pamuklu kumaş ya da bir cibinlikti.²⁹ Bu ürün çok ucuzdu, sekiz topu sadece 5 guruş ediyordu. Bor ayrıca astar kumaşı ve her yerde karşımıza çıkan *bo-gasi* de üretiyordu. Az çok zengin bir müşteri için Hacı Salih yine kırmızı olduğu belirtilen kumaşlar stoklamıştı: Bir topu 1,25 ile 15 guruş arasında değişiyordu. Eğer kâtipler bir hata yapmamışsa ve ben de doğru okumuşsam, aradaki fiyat farkı çok büyüktür; belki bunun nedeni söz konusu kumaşlar için kullanılan farklı miktarlardaki pahalı kırmızı iplikti. Hacı Salih ayrıca Bor'dan tanesi bir guruştan biraz daha fazla eden bazı yastık kılıfları stoklamıştı; bunlar Halil b. Halil'in kendisinin ürettiği *beledî*lerle aynı fiyat aralığındaydı.

Hacı Salih'in dükkânının baştan başa esas olarak beyaz –veya belki de boyanmamış demek daha doğru– kumaşla dolu olduğunu, bunlara ek biraz da kırmızı, *maî* ve mor ürün bulundurduğunu söyleyebiliriz. Desenlere gelince, bu konudaki bilgimiz daha da az: Bazı kumaşlar için “çiçekli” tabiri kullanılıyordu ama eğer desensiz değilse o kadar çok Osmanlı kumaşı çiçek desenleriyle süslüdür ki, bu tarif bize fazla bir şey anlatmaz.

Hacı Salih'in ölümünden kısa süre önceki bir anı gösteren envanter, merhumun işlerini nasıl yürüttüğü konusunda bir bilgi vermez; bugünün tarihçisi için moral bozucu bir durum bu. Geride bıraktığı oğulları henüz küçük olduğundan, uzak yerlerdeki tüccarlarla iş yaparken veya Denizli, Manisa, Bor ve Halep'e giderken ona yardım etmiş olamazlardı. Hacı Salih'in bu şehirlere gidip gitmediğini bilmemiz de mümkün değil: Muhtemelen Bursa'da yeterince bilgi olduğundan, yakınlardaki Ege bölgesine teftiş etmek için bizzat gitmesi fazla gerekmiyor olmalıydı. Ancak Halep

çok uzaktaydı. Bu bağlamda, Hacı Salih'in Mekke'ye hacca gitmiş olduğunu hatırlamalıyız; Halep hacıların genellikle tercih ettiği yol üzerinde olmamasına rağmen, hac kervanının geçtiği yerlere yeterince yakındı; Bursalı tüccar muhtemelen evine dönerken buraya uğramış olabilir.³⁰ Hacı Salih'in pamuklu kumaş almak için Bor'u seçmesi daha şaşırtıcıdır: Envanterde kayıtlı fiyatlar Denizli bölgesindekilerden farklı değildir, üstelik İstanbul yolu, denizden gitme imkânı olmayan uzun bir yoldu. Dokumanın büyük ölçüde evlerde yapıldığı Bor'da üreticilerin, Hacı Salih'in bu pamukluları Bursa piyasasında geçerli standart rakamlarla sattığında daha fazla kâr elde edebileceği kadar çekici fiyatlar verdiklerini düşünebiliriz. Veya belki de Bor ile kişisel bağları vardı, bu nedenle Bor tekstillerine özel bir ilgi duymuştu.

Hacı Salih'in servetinde ticaret önemli bir yere sahipti ama sermayesinin çoğu tefeciliğe bağlıydı. Çoğu özel olan 113 kişiye 4.014 gurus ve küsurat borç vermişti. Bir vakada bir köy ona toplu olarak borçlanmıştı; bu, 1600'lerin başından itibaren bugünkü Yunanistan'ın bulunduğu topraklarda sık rastlanan bir uygulamaydı.³¹ Borç alanların çoğu Müslümandı ama grubun içinde en az dokuz Hristiyan veya Yahudi de vardı; belki aslında sayıları biraz daha fazlaydı, çünkü envanterde "isimsiz" kişilere, örneğin "İstanbullu bir terzi"ye, "hasta [adamin] kızı"na veya "Kestel [köyünün] kuyu kazıcısı"na muğlak atıflarda bulunulmuştur. Elbette, biz bilmesek bile, merhum, dostları ve komşuları bu kişilerin kimler olduğunu biliyordu. Sonuçta, Hacı Salih'in bölgelerarası ticaretteki rolüne rağmen, içinde yaşadığı çevre yüz yüze iş yapılan bir toplumdur, burada belli bir isim –veya bazı durumlarda bir aile adından söz edilmesi– bir kişinin tanımlanması için yeterlidir. Bunun sonucu olarak kâtipler de bazen özel ve aile isimlerini belirtmekle birlikte, bunun zorunlu olduğunu düşünmüyorlardı.

Hacı Salih kesin olarak Bursa'da iş yapmakla birlikte, borçlularından bazıları köylüydü; verdiği kredileri şehre yakın birkaç yerleşimde yoğunlaştırmıştı, bunların içinde 15 kişiye borç verdiği Kestel öne çıkıyordu. Bu köylülerden bazıları büyük sayılabilecek miktarlarda borçlanmıştı. Kestelli Karagözoğlu Hüseyin'in kayıtlarda 804 gurus borcu olduğu belirtilmiştir, Hüseyin'in bazı komşuları da her biri iki-üç yüz gurus borçluydu. Muhtemelen bu insanlar kredi açılacak kadar güvenilir ve kendi köylerinin vergilerini toplam olarak ödemeyi üstlenmişlerdi; "sıradan" köylülerin zamanında ödemeyi kabul ettiği bir borçtu bu. Kestel muhtemelen fazla kalabalık olmadığına göre, tek bir tüccara en yüksek miktarda borçlanmış 15 aile, Hacı Salih'i burada iktidar sahibi yapmış olmalıydı; belli köylere odaklanmış başka tefeciler de olduğunu bildiğimize göre, bu meslekteki insanlar kırsal iktidar ve himaye tabanları kurmak için bilinçli bir strateji izliyebilirdi.³²

Borçlulardan birkaçı Kazıklı ve Karaman köylerinde oturuyordu; bu son isim Anadolu'da birçok yerleşim için geçerli olduğundan, bu durumda en uygun aday Bursa'nın hemen yakınındaki, 1530 tarihli vergi kayıtlarında yer alan köydü.³³ Kite adlı köy/küçük kasabada beş vaka söz konusuydu, buranın imamı da Hacı Salih'e borçlanmıştı. Envanter herhangi bir gayrimenkulden söz etmediğine göre, tüccarımızın parasını zamanında ödeyemeyen borçlulara ait ev ve bahçelerden birine haciz koydurup koydurmadığını bilmiyoruz.³⁴

Bunun dışında çoğu muhtemelen Bursalı pek çok kişi de Hacı Salih'ten borç alanlar arasında bulunuyordu (karşılaştıran Sekizinci Bölüm). Bu kişiler çoğu zaman 10 guruştan az miktarda borçlanmışlardı. Salamon 8 guruş ödemesi gereken Yahudi bir terziydi, Ortodoks meslektaşlarından birinin 7 guruş 2 *pâre* borcu vardı. Bir başkası da bizim pamuk tüccarımızın terekeseine 11 guruş ödemek zorundaydı. Dördüncü bir terzi, önceden karşılaştığımız, 29 guruş borçlu olan bir İstanbulluydu (bu belki de ticari bir borçtu). Ermeni Agop'un ise sadece 3 guruş borcu vardı. Dinini bilmediğimiz İstanbullu dışındaki bütün diğer terziler gayrimüslimdi; genel olarak Bursalıların, özel olarak da merhumun borçluları arasında Hristiyan ve Yahudilerin görece az oluşu nedeniyle bu durum ilginçtir. Tekstille ilgili işler dışında, küçük miktarda para borçlu olan altı ayakkabıcı vardır; terzi ve ayakkabıcıların sık sık karşımıza çıkışı muhtemelen yoksul oluşlarından kaynaklanmaktadır.

Bu mütevazı zanaatkârların zor dönemleri aşmak için krediye ihtiyaç duymasının yanı sıra, Hacı Salih'in tüccar bir meslektaşı olduğu anlaşılan tek bir borçlu vardı; Hacı Molla adındaki bu kişinin özel ismi belirtilmemiştir; çuhacıydı ve merhumun terekeseine 53 guruş borcu bulunuyordu. İpek tüccarı Ali Ağa'nın 17 guruş 5 *pârelik* borcunu kapatması gerekiyordu, çünkü muhtemelen Hacı Salih öldüğünde ondan aldığı malların parasını henüz ödemişti. Kadınlar ender olarak borçlanırlardı; borçlandıklarında da her zaman açıkça belirtilmezdi. En azından bu kadınların hepsinin Müslüman olduğunu biliyoruz: Zülfüsiyah Usta muhtemelen eski bir Afrikalı köleydi. Ayrıca yine usta unvanıyla anılan, Zeyneb isimli bir başka kadın daha vardı. Bu ikisinin eskiden usta unvanının kullanıldığı seçkinlere ait bir haremden çalışıp çalışmadığını veya belli bir zanaatın ustası olup olmadıklarını bilmiyoruz.³⁵

Bursalı zanaatkârların acil ihtiyaçları için küçük miktarlarda borçlandığı görülmektedir, ayrıca çoğu Kestelli muhtemelen güvenilir az sayıda insan da yatırım yapmayı umarak birkaç yüz guruş borç almıştır. Özel bir yatırım çeşidi de hemşerisi köylülerin vergilerini ödemek, ek olarak bir çeşit mali güvence sağlamak ve "ce-maatin hamisi" olacak şekilde bir toplumsal sermaye edinmekti. Bu görece zengin insanların bazıları yetkililerce toplu olarak hesaplanan belli bir köy halkının ver-

gilerinin dağıtımından (*tevzi*) yararlanıyordu. Diğerleri de ürünleri hasattan önce satın alarak (*selem*) düşük bir fiyata tahıl, hatta ipek arzını güvence altına alıyordu. Ne yazık ki envanterimiz bu tür işlemlerle ilgili bir bilgi vermiyor.

Hıristiyan Bir Zanaatkâr

Pamuk yalnız *beledî* ve yemeni üretiminde değil, çok daha değerli tekstil ürünlerinin yapımında da kullanılıyordu. Gördüğümüz gibi, Demirkapı Mahallesi'nde oturan İstamat veled Kostanti, *kutnî* adıyla bilinen bir pamuk-ipek karışımının imalatçısıydı. Öldüğünde geride Panayotça adlı bir dul, Petro adlı yetişkin bir oğul ve üç küçük çocuk bırakmıştı. Halil b. Halil ve Hacı Salih'ten farklı olarak, bu kez kayıtlar mirasçılarının veya kâtiplerin terekeyi satmak için herhangi bir girişimde bulunmadığını gösterir. Tam tersine, resmi bir tahmin yapılmış ve bu görevi üstlenen kişiye de (*muhammin*) küçük bir ücret ödenmiş. Daha sonra herhalde Panayotça ve Petro envanterde belirtilen fiyatlara göre mirası aralarında pay etmişlerdi.

İstamat, mütevazı ölçekte de olsa servet sahibi bir insandı; Bursa makamlarına ödenmesi gereken harçlar düşüldükten sonra, evdeki ve dükkândaki kalemler 133.620 akçe (1.113,5 gurus) etmekte, terekenin alacakları da 137.649 akçeye (1.147 gurus) çıkmaktadır; gayrimenkulü ise 58.800 akçe (490 gurus) değerindedir. Kayıtların herhangi bir borçtan söz etmemesi ilginçtir; meslek hayatının bir noktasında İstamat krediyle mal almış olmalıydı, ama muhtemelen aile miras değerlendirmesi yaptırdığı sırada bütün borçları zaten ödenmişti. Bir kereliğine de olsa bu terekede gayrimenkul değerleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vardı: İstamat'ın Demirkapı Mahallesi'ndeki evi 39.600 akçe (330 gurus) ediyordu; yakındaki ikinci bir evin de üçte birine sahipti ve bu da 12.000 akçe (100 gurus) değerindeydi; bir bahçe/bağa 4.800 akçe (40 gurus) ve bir ormanlık alana 2.400 akçe (20 gurus) değer biçilmişti. Ancak kâtipler listeledikleri giysileri dışında İstamat'ın evindeki eşyalarla fazla kafalarını yormamıştır. Bunun yerine bütün ev eşyaları birlikte 20 gurusluk "bakır eşya" başlığı altında değerlendirilmiştir; çeşitli ev eşyaları (*hırdavat-ı menzîl ve eşya*) 10 gurusdan fazla etmiyordu. Belki yatak, perde ve bunun gibi en değerli parçalar İstamat'ın dul eşi Panayotça'ya aitti ve dolayısıyla envantere girmemiştir.

*Kutnî*cimiz kasasında az miktarda para tutmuştu, ancak 1.680 akçenin (14 gurus) yanı sıra, dört İstanbul altını ve üç Kahire altını vardı; zamanın gereği olarak hepsi de değeri düşürülmüş paralardı. İstamat'ın dükkânının envanterinde acayip bir şekilde bir seccade, dükkân sahibinin müşterileriyle oturabileceği bir şilte yer almaktadır. Aynı belge, İstamat'ın uzmanlığı olan *kutnî* üretimine yönelik ilginç bir iplik çeşidinden de söz eder. Müşteriler çubuklu veya yuvarlak (kâtipler buna *göz* diyorlardı) ya da her yerde karşımıza çıkan çiçek desenli *kutnî* arasından seçim

yapıyordu. Bunlara ek olarak *kutnî*cimiz ismi ne yazık ki tam okunamayan çiçek desenli pahalı bir kumaş daha stoklamıştı (bir topun değeri 8.800 akçe veya 73 guruştur). İstamat farklı kalitelere ipek, ayrıca pamuk ipliğine de sahipti; ancak elindeki pamuktan çok daha pahalı olan bir keten iplik stoku daha ilginçti. Belli ki yalnızca bitkisel boyalar kullanmıştı; kırmızı tekstil ürünlerinden söz edilmemiştir.

Biraz spekülasyon yapmak istersek, bu envanter ölmüş imalatçının iş uygulamalarının bazılarını yeniden kurmamızı sağlar. Büyük bir ihtimalle İstamat dükkânında sattığı *kutnî*yi dokuyan kişileri denetliyordu. Dükkânda tezgâh olmadığına göre, burada herhangi bir dokumacı da çalışmıyordu. Belki de *kutnî*ci usta, Dimitri, Kostanti, ikinci bir Kostanti ve Apostol adında hepsi de kalfa unvanlı dört Hristiyanın yardımıyla hammadde sağlıyor, dokunması için dışarı veriyor ve zamanı geldiğinde nihai ürünü teslim alıyordu; ancak bu, varsayımdan daha öteye geçmez, çünkü envanter bize dört adamın elinde her biri birkaç bin akçe değerinde önemli miktarda *kutnî* bulunduğundan başka bir şey söylemiyor.

Eğer varsayımımız gerçekçiye, İstamat işlenmek üzere hammadde sağlıyordu; öldüğü sırada bu işlerden bazıları tamamlanmamıştı. Örneğin boyacı Hacı Mehmed'in elinde 11.520 akçe (96 guruş) değerinde dört demet ipek ibrişim vardı. Buna ek olarak envanter, Bekâr Mehmed adlı birinin elinde, ölen kişiye ait sıkı çevrilmiş, lif sayısı yüksek ibrişim (*meşdûd*) bulunduğunu, bunların henüz dokuma tezgâhına takılmamış olduğunu gösterir. Belki de bu adam ve/veya eşi, henüz işin başında, sarma ve bükme aşamasındaydılar. Bütün bu insanlara çalışmaları için ödeme yapılmış olmalıydı; ancak tereke envanterinde alacaklı olarak görünmediklerine göre, İstamat öldüğü sırada henüz anlaştıkları işe başlamamış olsalar gerekir.

Ancak bu insanların avans almış, İstamat'ın ölümünden sonra da bu parayı yapmaları beklenen işin ücreti olarak kabul etmiş olmaları da mümkündür. Bu durumda hesabın sonunda nasıl kapandığını, bu konudaki tam işlemlerin ne olduğunu hayal etmek güçtür. Bekâr Mehmed Ağa'nın durumunda küçük bir ipucuna sahibiz, çünkü bu isimdeki bir adam borçlular arasında görünmektedir, 60 guruş gibi önemli bir meblağ borçludur. Yani İstamat parasız bir ipek işçisine borç vermiş, o da borcu iş yaparak ödüyor olabilirdi. Ancak bu açıklama, İstamat'ın toplumsal çevresinde sadece tek bir Bekâr Mehmed olduğunu kabul edersek geçerli olabilir; böyle olup olmadığını bilmiyoruz.

*Kutnî*cimiz yaşarken borç para da vermişti, ancak 1.147 guruşluk yatırımı, Hacı Salih'in envanterindeki 4.014 guruş (ve küsurat) yanında sönük kalıyordu. İstamat'a borçlu olan 39 kişi arasında defter herhangi bir köylüden söz etmemektedir, gerçi muhtemelen yaşadığı yer belirtilmeyen insanların bazıları Bursa dışında kırsal

bölgede bulunuyordu. Bu gözlem, Hacı Salih'in tefecilik işlerinin bir anlamda vergilendirme ve yerel bir iktidar edinmeyle ilgili olduğu varsayımını güçlendirir; bir Müslüman olarak belki bu alanda önemli avantajları vardı. Öte yandan İstamat'ın listesindeki 18 borçlunun Bursa'da yaşadığı belirtilmiştir. Diğerlerinin yerlerini belirlemek imkânsızdır: Aralarında şehir dışından birkaç kişi olmalıydı, çünkü belge bir İzmirli, iki Kütahyalı ve bir Karahisarlıdan söz eder (Karahisar muhtemelen günümüzün Afyon'uydu). Ne yazık ki bu insanların Bursa'ya yeni mi geldiğini yoksa yıllar önce mi yerleştiğini bilmiyoruz, dolayısıyla İstamat'ın bölgelerarası ticaret bir yana bölgesel ticaretle uğraştığını söylemek bile doğru olmaz.

İstamat'ın borç verdiği kişilerin tek tek ödemesi gereken paralar görece azdı, en fazla 20 guruş gibi küçük miktarlardı; ancak istisnalar da vardı, bunların arasından Bursalı İbrahim büyük bir ihtimalle hallaçtı ve 185 guruş borçlanmıştı. Kütahyalı Kir Yani'nin borcu daha da fazlaydı; onun durumunda mahkemeye İstamat'ın terekesinin iddiasını kanıtlayan bir belge de (*temessük*) sunulmuştur. Borçlular arasında zanaatkârlar öne çıkar: Önceden sözünü ettiğimiz hallaç dışında envanterde 15 zanaatkârın adı geçmektedir. Diğerlerinin arasında belgede iki kürkçü veya kürekçi –iki kelimenin yazılışı aynıdır–, bir kilimci, kendi loncasının bir üyesinden borç aldığı anlaşılan bir *kutnîci*, iki boyacı, bir ayakkabıcı ve bir terzi yer almaktadır. Borçlular arasında kadın yoktur. İstamat'ın 19 borçlusu Müslüman, biri ise Yahudiydir; Osmanlı dünyasında farklı dinlerden insanların sosyal anlamda pek görüşmediği, ama birlikte iş yapmakta sakınca görmediği şeklindeki gözlemler böylece doğrulanır.

Sonuç

Bir çiçekle bahar olmaz, ama 18. yüzyıl Bursa'sında tefeciliğin “gerçek” zenginlik bir yana, mütevazı bir servet sahibi olmanın bile esas yolu olduğunu düşünüyorum. Bu durum, özel kişilerin Osmanlı merkez topraklarında, özellikle felaketlerle dolu 1700'lerin sonunda sermaye birikimine kalkıştıklarında önlerine çıkan zorluklardan kaynaklanıyordu. Nakit para rağbetleyken, kredi açmak krediyi açanı zenginleştirmekle kalmıyor, en azından gayriresmi olarak güçlü bir konuma getiriyordu. Bursa'da 1730'larda, sefer mimarı veya müteahhidi Hacı Abdullah ve eski zanaatkâr Mustafa Çelebi, büyük ölçüde tefecilik yaparak bahçeler, bağlar ve nakit para biriktirmeyi başarmıştı.³⁶ Bugüne kadar tefecilik konusundaki tek istisna olarak Hacı İbrahim adında zengin bir Bursalı *debbâğa* (Ocak 1790'da ölmüştü) rastladım. Hacı İbrahim'in terekesi, Hacı Salih ve İstamat'ın mütevazı zenginliğini kat kat aşıyordu; 12.843 guruş ve 54 akçeydi. Ancak bu adam servetinin yalnızca yüzde 19-22'sini borç olarak vermişti.³⁷

Borç verenlere sağladığı kâr açısından, hem Hacı Salih hem de İstamat'ın mal varlıklarının önemli bölümünü krediye bağlamalarında şaşılacak bir şey yoktur: Hacı Salih'in kendi borçlarının ödenmesinden önce terekesinin üçte ikisi borç olarak verilmişti; borçlar karşılıklı düştükten sonra terekenin değeri doğal olarak azalmıştı ve pamuklu tüccarının kredilerinin yüzdesi daha da yükselmişti. En azından bildiğimiz kadarıyla İstamat'ın herhangi bir borcu yoktu, ama ailesine bıraktığı mirasın yüzde 40'ı çoğu küçük miktarlarda borçlanmış olanların elindeydi.

Şimdilik bu tür bir yatırımın büyük bir risk olmasını engelleyen toplumsal mekanizmaların ne olduğunu bilmiyoruz. Çünkü borç verenin, ödeme yapamayacak borçlu sayısının en kötü ihtimalle birkaç kişiyi geçmeyeceğinden emin olması gerekiyordu, aksi takdirde kıt kaynakları bu şekilde bağlamanın bir anlamı yoktu. Bu kaygı özellikle Bursa gibi büyük bir şehirde önemli olmalıydı, burada insanlar kısa sürede toplanıp şehri terk edebilirdi. Üstelik İstamat'ın durumunda, borçları toplama sorununa da özellikle dikkat etmeliyiz; çünkü pek çok Müslüman borçlusu vardı ve ailesi gayrimüslim olduğu için para ödemeyi reddeden bir Müslümana karşı mahkemede tanıklık edemezdi. Ancak İstamat bu tehlikenin fazla yüksek olmadığını düşünmüş olmalıydı. Belki de loncalar üyelerinin ödeme yapması konusunda gayriresmi olarak güvence veriyordu veya İstamat, Müslüman iş ortakları veya buna benzer kişilerle anlaşmıştı, gerekirse bu kişiler mahkemede tanıklık yaparak dul eşinin ve çocuklarının çıkarlarını koruyacaktı. Ancak İstamat ve Hacı Salih ne tür bir strateji benimsemiş olursa olsun, bu düzenlemeler, Bursa iş çevresindeki farklı dinden insanlar arasında bile bir dereceye kadar güven olmasa işlemezdi. Ancak Hacı Salih'in Müslüman, İstamat'ın da Hristiyanlara borç vermeyi tercih ettiği görülüyordu veya paraya ihtiyacı olan insanların kendi dinlerinden birine başvurma ihtimali daha yüksekti.

Bu analizin göstermiş olduğu gibi, henüz Bursa'daki pamuk ticaretinde tüccar ve zanaatkârların işlerini nasıl yürüttüğünü anlamaktan uzağız. Bir dereceye kadar bir dini cemaate ait olmanın getirdiği ağlara veya Hacı Salih'in durumunda olduğu gibi Mekke'ye hacca gidildiğinde kurulan bağlantılara güveniyor olabilirlerdi. Borç verilmesi ve sonra borçluların bunu ödemek için çalışmasının normal bir uygulama olup olmadığını bilmiyoruz. İstamat'ın kumaşlarından bazılarını ellerinde bulunduran dört Hristiyanın kalfa diye anılması da merak uyandırıcıdır, çünkü bu unvan gündelik işçiler dahil birçok pozisyon için kullanılıyordu. Envanterde adı geçen pek çok başka insan vardır ama hiçbiri bu unvana sahip değildir. Belki de iki Kostanti, Dimitri ve Apostol, ölmüş olan adamın kalfalarıydı; eğer böyleyse ustalarının ölümünden sonra onlara ne olduğunu düşünebiliriz, çünkü gedik –varsa– kesinlikle İstamat'ın en büyük oğlu Petro'ya kalmış olmalıydı. Muhtemelen

18. yüzyılın olumsuz koşullarında bu adamlar kendi adlarına işyeri açmakta zorlanmıştı ve içlerinden bazıları tefecilere –yani 1790 ve 1800’lerin Hacı Salih ve İstamat’larına– borçlanmış bile olabilirdi.

Bu sorunlar on beş-yirmi yıl sonra Joseph von Hammer’in gezi kitabında anlattığı gözlemlerle nasıl ilişkilendirilebilir? Bazı süreklilikler göze çarpıyor: Uzun süreli ekonomik bunalıma rağmen, 1804’te Bursa ustaları hâlâ müşterilerin tercihlerine göre çiçekli veya çubuklu, büyük miktarda yastık kılıfı ve kutni üretiyordu. Ham ipek ve pamuk vardı, bu da Ege bölgesindeki ticaretin, güzergâhtaki belirsizliklerin alışverişi zorlaştırmasına rağmen sürdüğü anlamına geliyordu. Anlaşılan, henüz İngiliz pamukluları yerel ürünle rekabete başlamamıştı, Bursa’nın ham ipeği Sakız (Chios) gibi Osmanlı imalat bölgelerine gittiğine göre, Hammer, Avrupa’ya ihraç edilen ham ipeğe ilişkin kanıta rastlamamıştı; zaten 1804’teki savaş koşulları böyle bir ticareti büyük ölçüde engelliyor olmalıydı. Belki de, bu çalışmanın büyük bir bölümünü oluşturan türde kredi ağları hâlâ devam ediyordu; yüksek faize rağmen bu da Bursa tekstil imalatçılarının önemli bir bölümünün yaşamasını sağlıyor olmalıydı. Bunun bir sonucu olarak şehrin tekstil zanaatlarının Avrupa’nın egemen olduğu dünya piyasasının bir parçası haline gelmesi daha geç bir tarihte, en azından 1830’larda gerçekleşecekti.³⁸ Bursa ipek üreticileri ancak bu geç dönemde nihayet Lyon fabrikalarına bağımlı hale geldiler.

NOTLAR

1. Bu şehir üzerine geniş bir kaynakça vardır, burada sadece birkaç örnek vereceğim: Halil İnalçık, “Bursa and the Commerce of the Levant,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1960), 131-47; aynı yazar, “Capital Formation in the Ottoman Empire,” *The Journal of Economic History* XXIX, no. 1 (1969), 97-140; Murat Çizakça, “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650,” *The Ottoman Empire and the World Economy*, yay. haz. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l’Homme, yeniden basım, 1987), 247-61; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: The Hebrew University, 1988); Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1988); Murat Çizakça, “Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (3) (1995), 313-54; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursâda İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999); Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006); Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi, 2006); Suraiya Faruqi, “At the Ottoman Empire’s Industrious Core: The Story of Bursa,” *The City in the Islamic World*, yay. haz. Renata Holod, Salma Jayyusi, Attilio Petruccioli ve André Raymond, 2 cilt (Leiden: E.J. Brill, 2008), cilt 1, 357-81.
2. İnalçık, “Capital Formation,” 118.

3. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden: E.J. Brill, 2004).
4. Timur Kuran (yay. haz.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 8 cilt (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010-11); aynı yazar, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Oxford, Princeton, 2011), 65, Tablo 4.1.
5. Katsumi Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep à Marseille* (Paris: Editions du CNRS, 1987).
6. Joseph von Hammer, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicäa und Nicomedien* (Peşte [bugün: Budapeşte]: Adolf Hartleben, 1818), VII-VIII, 69-70. Bu kitabın başlığındaki *Umblick* "etrafa bakmak" anlamına gelir; ek bölümünde Osmanlı edebi kaynaklarını çeviri olarak veren kitabın içeriğine baktığımızda, "anket" mantıklı bir karşılık gibi görünmektedir.
7. 1800'lerin başında bir Avusturya *Centner*'i 56 grama eşitti (bu da yerel birimlere göre 100 *Pfund* ediyordu). Bu eşitlik 1811'de hem Avusturya hem Bavyera'da resmi hale geldi. Bu nedenle Hammer, neredeyse 168 ton ipeğe atıfta bulunmuş olmalıydı. Bu bilgiyi veren Viyana Üniversitesi'nden Maximilian Hartmuth'a minnettarım.
8. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursâda İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1960), 251-53.
9. Colette Establet, Jean-Paul Pasqual, *Des tissus et des hommes, Damas vers 1700* (Şam, Suriye: Institut Français d'Études Arabes de Damas, 2005), 342-43.
10. Establet, Pasqual, *Des tissus et des hommes*, 257, kısaca ev süslemelerinde kullanılan Bursa kadifelerinden söz eder.
11. Bu yastıklar, Amanda Phillips'in Oxford'daki tezine konu olmuştur: "Weaving as Livelihood, Style as Status: Ottoman Velvet in a Social and Economic Context, 1600-1750" (doktora tezi, University of Oxford, 2011); değerli ve yenilikçi çalışmasını okumama izin verdiği için yazara şükran borçluyum.
12. Hülya Tezcan ve Sumiyo Okimura (yay. haz.), *Textile Furnishings from the Topkapı Palace Museum* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı), 26 ve 28 numaralı parçalar. [Türkçesi için bkz. *Döşemelikler: Topkapı Sarayı Müzesi* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2007)]. "Küçük halı" biçimindeki bir başka yastık kılıfı deseni de Hülya Bilgi, *Osmanlı İpekli Dokumaları: Çatma ve Kemhal/Ottoman Silk Textiles*'da vardır (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2007), No. 37.
13. 1800'lerden bir örnek için bkz. Tezcan ve Okimura, *Textile Furnishings*, parça 32.
14. Bursa Sicilleri B 232, fol. 6b (beledici); B 232, fol. 55b (bezzaz); B 243, fol. 10a-11a (*kurnîci*).
15. Linda Komaroff, *Gifts of the Sultan: The Arts of Giving at the Islamic Courts* (Los Angeles: Museum Associates—Los Angeles County Museum of Art, 2011), 148'de 17. Yüzyıl başında bir kilise giysisine çevrilmiş bir Osmanlı ipek tekstili yayınlamıştır.
16. Klasik çalışma hâlâ Ömer Lütfi Barkan'a aittir, "Edirne Askeri Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* III (5-6) (1966), 1-479. Ancak Hülya Canbakal'ın halihazırda sürmekte olan çalışması tamamen yeni bir bakış açısı sunabilir.

17. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200.
18. Kesin olarak ifade etmek gerekirse 19.830 akçe = 165,5 guruş, dolayısıyla 119,8 akçe = 1 guruş; ancak aradaki fark muhtemelen yuvarlama yapılmasından ve/veya küçük maddi hatalardan kaynaklanmaktadır. 1700'lerde guruş her boyutta ödemelerde kullanılırken, akçe, guruştan bağımsız olarak değer kaybetmiştir, dolayısıyla iki birim arasındaki kur uzun süre aynı kalmıştır.
19. "Erkek mücevheri" olarak gümüş kakmalı silah ve at teçhizatı için bkz. Suraiya Faroqhi, "Crime, Women and Wealth in the Eighteenth-Century Anatolian Countryside," *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, yay. haz. Madeline Zilfi (Leiden: Brill, 1997), 6-27.
20. Toplam değeri ifade eden rakam "5751"e benzemektedir, ancak kâtibin "5750" yazmak isterken yaptığı bir hata olabilir.
21. B 162, fol. 25a, Fatma binti el-hac Mehmed b Aşur'un envanteri.
22. Olga Katsiardi Hering, "The Allure of Red Cotton Yarn, and How it Came to Vienna: The Associations of Greek Artisans and Merchants Operating between the Ottoman and Habsburg Empires," *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), 97-132.
23. Envantere göre Hacı Salih b. Ahmed bu eşyaları dükkânında depolamıştır.
24. Zanaat atölyelerinin sermaye azlığı ve bu olgunun nedenleri için karşılaştırın: Fernand Braudel, *Civilisation and Capitalism, 15th to 18th Century*, 3 cilt, çev. Siân Reynolds (Londra: William Collins & Sons, 1983, 1984, 1985), cilt 2, *The Wheels of Commerce*, 298, 342.
25. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and Working Class History* 60 (2001), 125-40.
26. Establet, Pasqual, *Des tissus et des hommes*, 353, *yemenilyamani*'yi esas olarak ev süslemesinde kullanılan boyanmamış bir tekstil ürünü olarak betimler.
27. Suraiya Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton Cloth in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolia," *The Journal of European Economic History* (Rome) 8 (2) (1979), 405-17. Günümüzün Atabay'ının Ağrus/Ağras'la bağdaştırılması konusunda bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006), 9. Bu konudaki yardımlarından ötürü Sinan Çetin'e teşekkür ediyorum.
28. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 78-79, pamuk satışı ve dokumasını tartışır. Daha 1500'lerde *alaca* imalatı önemliydi.
29. Çitâri için bkz. Lale Görünür, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu/ Women's Costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2010), 292. Görünür'e göre, kumaş kısmen pamuk kısmen ipekliydi, kırmızı ve sarı bir deseni vardı. Halil İnalıcık'ın yayımladığı *çitârîde* beyaz-kahverengimsi başka bir renk kompozisyonu görülür, Halil İnalıcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul:

- Türkiye İş Bankası, 2008), 109. Bu kitapta Halil İnalçık koleksiyonundan çubuklu *kutnî* de yer almaktadır (bkz. 107 ve 110).
30. Şam'dan itibaren standart hac yolunu izleyen Evliya Çelebi, Halep'i yeniden ziyaret etme fırsatını kaçırmamıştır: Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsyonu –Dizini*, cilt. 9, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 184-92. Evliya şehrin övgüye değer ürünleri arasında herhangi bir pamuklu veya *alacadan* söz etmez, ancak *kutnî*den söz eder. Ayrıca kısa notları karşılaştıran: Wolfgang Aigen, *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663), Ein Abschnitt aus den 'Reiß-Beschreibungen' des Wolfgang Aigen*, yay. haz. Andreas Tietze (Viyana: Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1980), 29 ve başka yerlerde.
 31. Eleni Gara, "In Search of Communities in Seventeenth-Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District," *Turcica* 30 (1998), 135-62. Gruplar halinde borçlanan Bursa köyleri, hatta bir şehir mahallesi için bkz. Suraiya Faroqhi, "Indebtedness in the Bursa area, 1730-1740," *Sociétés rurales ottomanes, Ottoman Rural Societies*, yay. haz. Muhammed Afifi, Rashida Chih, Brigitte Marino, Nicolas Michel ve Işık Tamdoğan (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2005), 197-213, bkz. 209.
 32. Faroqhi, "Indebtedness," 210.
 33. İsmet Binark vd. (yay. haz.), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530: Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 8, metnin tıpkıbasım bölümünde. Ancak bu yerin kaybolduğu veya daha geç bir tarihte isminin değiştiği düşünülebilir, çünkü bu kitabın transkripsiyon bölümünde s. 185'te yer alan Hüdavendigâr vilayetinin ayrıntılı haritasında görülmez.
 34. 1700'lerin diğer tefecileri haciz koydurmuş olabilir: Suraiya Faroqhi, "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Hacı Abdullah of Bursa, Campaign *mimar*," *Mélanges Prof Machiel Kiel* içinde, yay. haz. Abdeljelil Temimi, *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 19-20 (Zaghouan: Fondation Temimi, 1999), 601-15.
 35. Genç bir kıza tekstil öğreten bir 16. yüzyıl kadını için bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa*, 320.
 36. Faroqhi, "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender" ve "Indebtedness in the Bursa area, 1730-1740".
 37. Kâtiplerin hesapladığı rakamlarla benim hesapladıklarım arasında küçük bir uyumsuzluk bulunmaktadır: Suraiya Faroqhi, "How to Live and Die Rich in Eighteenth-Century Bursa: The Fortune of Hacı İbrahim, Tanner," *Pauvreté et richesse dans le monde musulman et méditerranéen* içinde, yay. haz. Jean-Paul Pascual (Paris: Maisonneuve and Larose, 2003), 99-118, 105-6.
 38. Leila Thayer Erder, "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975" (doktora tezi, Princeton University, 1976).

19. Yüzyıl Başında İstanbul'da Ayakkabı Loncaları:

Bir Vaka Çalışması

Nalan Turna

İstanbul'da 19. yüzyıl başında ayakkabı loncaları, bu krizle dolu dönemde kentsel ekonomik faaliyetin değişen özellikleri konusunda canlı bir örnek sunar.¹ Bu yazıda, söz konusu loncaların kısa bir profili sunulduktan sonra, lonca başılığı/kethüdalık görevinin nasıl el değiştirdiği konusuna girilecek, ardından lonca tekellerinin ortadan kalkışı anlatılacaktır; bu son olay ayakkabı piyasasının ne kadar aktif ve akışkan olduğunu gösterecektir. Daha az tekelci bir ekonomiye yönelik eğilimleri değerlendirmek amacıyla bu bölümde ayrıca lonca çatışmalarını tartışacak ve loncalarla Osmanlı devleti arasında 1826 sonrasında –başka bir deyişle yeniçeri ocağının kaldırılışından hemen sonraki dönemde– değişen ilişkilere de kısaca göz atacağız.

Günümüzde tarihçiler artık Osmanlı loncalarının devlet denetimindeki yapılar olduğu görüşünün eskidiğini düşünmektedir.² Haim Gerber, yıllardan beri yok sayılan lonca özerkliğine odaklanıp, loncaları sivil toplum örgütleri olarak nitelendirmiştir.³ Ancak loncaları devlete sürekli muhalefet eden taban örgütlenmeleri olarak görmek de aynı derecede sorundur.⁴ Çünkü böyle bir bakış açısı, devlet-lonca ilişkisinde değişmeyen, çizgisel bir ilişki olduğunu varsayar ve sık sık uzlaşmak ve devlet taleplerine uymak durumunda kalan zanaatkârların yaşantısındaki karmaşık gerçeklikleri yok sayar.

Geniş Bir Saha Olarak İstanbul Ayakkabıcılığı

İstanbul'da 19. yüzyılda ayakkabı piyasasına iki tür lonca egemendi: Bir yanda zanaat loncaları, diğer yanda ticaret loncaları vardı. Zanaat loncaları, ayakkabı yapımcıları (*dikici, pâpûşçu, yemenici ve kunduracı esnâfi*), çizme yapımcıları (*çizmeci esnâfi*) ve terlik yapımcıları (*terlik esnâfi*) gibi çeşitli gruplardan oluşuyordu; bunların yanı sıra sokakta ayakkabının içine giyilecek deri çorap yapanlar da (*mestçi esnâfi*) vardı (Şam

ayakkabı piyasası için bkz. Üçüncü Bölüm). Ticari loncalar arasında da ayakkabı satıcıları (*haffâf esnâfi*), ayakkabı satan seyyar satıcılar (*ayakta haffâf/haffâfan esnâfi*) ve ikinci el ayakkabı satanlar (*eskici esnâf/eskici haffâfan esnâfi*) bulunuyordu.

TABLO 6.1 İstanbul'da ayakkabıcı loncaları.

Lonca adı	Yapılan ürün veya verilen hizmet	Kethüda değilse lonca başının unvanı
<i>Dikici</i>	Ayakkabı yapımı, belki ayakkabı tamiri	<i>Dikicibaşı</i>
<i>Pâpûşçu</i>	Ayakkabı yapımı; ayrıntıları belli değil	
<i>Yemenici</i>	1800'lerin sonunda kırmızı, sarı veya siyah sahtiyan deri ayakkabı yapımı; daha önce bunlar hafif bir ayakkabıydı	<i>Kâhya</i>
<i>Kunduracı</i>	1800'lerin sonunda Avrupa tarzı ayakkabı yapımı; 1800'lerin başındaki şekli bilinmiyor	<i>Kâhya</i>
<i>Çizmeci</i>	Çizme yapımcısı	<i>Çizmecibaşı</i>
<i>Mestçi</i>	Ayakkabının içine giyilen "iç çizme" yapımcısı	
<i>Derlikçi/terlikçi</i>	Terlik yapımcısı	
<i>Zenne derlikçi</i>	Kadın terliği yapımcısı	
<i>Haffâf</i>	Ayakkabı satıcısı	
<i>Ayakta haffâf</i>	Ayakkabı satan seyyar satıcı	
<i>Eskici</i>	İkinci el (burada: ayakkabı) satıcı	

Şu anki bilgimizle ne yazık ki İstanbul zanaatkârları arasında ayakkabıcılıkla uğraşanların toplam sayısını söyleyemiyoruz. Sadece birkaç loncanın dini oluşumunu ve/veya üye sayısını veriyoruz; bilgilerimizin çoğu da ayakkabı perakendeciliği yapan seyyar satıcılar gibi işin marjinal temsilcileriyle ilgilidir.⁵ Gelecekte arşiv araştırmalarının daha iyi sonuçlar vereceğini umut etmekle yetiniyoruz. Ayrıca 1800'lerin başında İstanbul nüfusuna ilişkin bilgimiz de, yeterince güvenilir olmakla birlikte tahminden öteye gitmez: Sur içi şehirdeki nüfusun 171.200, dış mahallelerinkinin de 188.800 olduğu tahmin edilmektedir. Böylece toplam yaklaşık 360.000'e çıkar.⁶ Genel olarak nüfus, özel olarak da ayakkabıcılarla ilgili bilginin belirsizliği düşünülürse, ayakkabıcıların İstanbul nüfusuna oranını hesaplamak da mümkün değil, dolayısıyla şehirde nüfusun gerektirdiğinden daha çok ayakkabıcının var olup

olmadığını bilmiyoruz. Sermaye piyasasındaki kısıtlıkların bu çalışmanın önemli konularından birini oluşturduğu düşünülürse, İstanbullu ayakkabıcıların şehir dışındaki sivil müşteriler için de üretim yapıp yapmadığı bilinmemekle birlikte bu ihtimalden söz etmek pek mümkün değildir. Ancak asker ve denizcilerin giydiği ayakkabıların çoğunun İstanbullu zanaatkârların elinden çıkmış olması çok muhtemeldir, çünkü böyle olmasaydı 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra hükümet Osmanlı başkentinde özellikle askeri kullanım için deri imal edecek devlet destekli bir tabakhane kurmazdı.

Ayakkabı yapımcı ve satıcılarının işleri İstanbul'un ticari binalarında, yani Kürkcü Hanı, Mercan Hanı, Vefa Hanı, Arasta-yı Kebir ve Tuğcular Arastası'nda yoğunlaşmıştı.⁷ Bu hanlar lonca üyelerini bir araya getiriyor ve ortaklaşa hareket etmelerini sağlıyordu; yakın temas, ayakkabı loncalarının tekeli statülerini korumasını kolaylaştırıyordu. Ancak şehrin içinde farklı yerlerde bulunan ayrı binalarda çalıştıkları için lonca üyelerinin büyük, kırılmayan, tek tür bir tekele sahip olmadığı görülüyordu. Örneğin Vefa Hanı'ndaki ayakkabıcıların kırmızı-siyah ayakkabı alanında "küçük" bir tekeli vardı.⁸ Yani ayakkabı piyasası türdeş değil, küçük ve parçalı tekellerden oluşan bir mozaikti.

Lonca başları da, temsil ettikleri işler gibi, türdeş değildi. Çeşit çeşit unvanlarla anılıyorlardı: Ayakkabı loncalarının başkanlarının çoğuna *kethüda* deniyordu; ama İstanbullu "hafif ayakkabı" yapımcıları, yani *yemenici esnâfi*, ayrıca İstanbul ve Galata'nın sıradan ayakkabıcıları, yani *kunduracı esnâfi*, başkanlarına *kâhya* ismini takmıştı.⁹ Buna karşılık, başka bir grup (*dikici esnâfi*) ayrıca çizmeciler, başkanlarına sırasıyla *dikicibaşı* ve *çizmecibaşı* diyorlardı.¹⁰

Ayakkabı Loncaları Arasındaki Hiyerarşiler

Dönemin din açısından türdeş olan ayakkabı loncalarının türdeş olmayan loncalara göre daha küçük olduğu görülür. Bu konuda bir örnek olarak, aralarında 30 gayrimüslim üye bulunan seyyar ayakkabı satıcıları loncasından söz edebiliriz.¹¹ Ayakkabıcı loncaları birbirinden statü ve etki açısından ayrılıyordu. Etkili loncaların gücü genellikle az çok birbirine eşitti: Örneğin *kunduracı* (imalatçı) ve *hâffaf* (satıcı) loncaları için durum böyleydi. İkinci el perakendeciler ve seyyar satıcılarla karşılaştırıldığında, dükkânlarında ayakkabı satanların loncası, şehirdeki ayakkabı satışında daha fazla ekonomik ayrıcalığa, daha geniş tekellere sahipti. 1600'lerden beri yerleşmiş uygulamaya göre, bu lonca kendi tekelinin bulunduğu ticari binaların –Arasta, Valide Hanı ve Yeni Han– içinde ve çevresinde seyyar satıcıların çalışmasını yasaklamıştı.¹² Ancak, seyyar satıcılar gibi bağımlı loncalar bu kuralları çiğnemek için çeşitli yöntemler geliştirmişti; örneğin yerel olarak faal ayakkabı piyasasının

baskın loncasıyla işbirliği yapıyor, genelgeçer ve onaylanmış lonca söylemlerini kullanıyor veya yasal mekanizmalara başvuruyorlardı.¹³

İstanbul ayakkabı loncaları üyelik statüsü açısından da türdeş değildi. Tam tersine, üyeler arasında hiyerarşik farklılıklar vardı; gücü, statüsü ve üretim araçları üzerinde etkisi olanlar loncanın karar verme süreçlerini kontrol altında tutuyorlardı. Arasta-yı Kebir, Tuğcular Arastası, hatta ikinci el ayakkabı satıcıları loncasının başları lonca politikalarında son derece faaldi.¹⁴ Arşiv kaynakları ayakkabıcı ve ayakkabı satıcılarının kethüdalarının, ayrıca bazı yaşlı zanaatkârların ayakkabı imalat ve satışındaki en etkili kişiler olduğunu gösterir.¹⁵

Buna paralel olarak, daha düşük statüde, bağımlılığın getirdiği bütün itibar kaybını kabullenerek başka ustalar için çalışan lonca üyeleri de vardı. Ayakkabıyla ilişkili loncaların üyeleri, 1826 tarihli bir davanın gösterdiği gibi, borçlarını ödeyemediklerinde maddi varlıklarından daha fazlasını kaybedebiliyordu.¹⁶ Manol adında biri, kendisine hammadde sağlayan tüccarlara olan borcunu ödeyememişti; bu riskli durumda Manol'un loncası olaya el koymuş ve tüccarlara borcunu ödeyebilmek için bir ayakkabı ustasının altında çalışmasına izin vermişti.¹⁷ Manol üyeliğini korumasına ve loncası onun arkasında durmasına rağmen bu durum statü kaybını ortadan kaldırmamıştı ve artık bağımsız çalışmasına yetecek sermayeye sahip değildi. Bu durumda, tüccarların kendi yatırımlarını korumak için ilgili piyasanın loncalarıyla işbirliği yapması da çarpıcıydı.

Lonca Kethüdaları Etrafında Dönen Çatışmalar

Lonca başlarının pozisyonlarını nasıl kazanıp kaybettiğine baktığımızda, ilgili loncaların günlük politikalarında pragmatik davrandığı görülür. Çünkü başlar değiştiğinde lonca üyeleri kendi istedikleri birini göreve getirmek isteyen devlet yetkilileriyle uzlaşmak zorunda kalıyordu; devletin tercih ettiği kişi sıradan zanaatkârların hoşuna gidebilirdi de gitmeyebilirdi de.¹⁸ Halil İncalcık lonca kethüdalarının görevlendirilmesinde beratın çok önemli olduğunu belirtir: “*Berât*, belli görevler açısından lonca üyelerini lonca teşkilatının yetkisi altına almakla kalmamış, aynı zamanda devlet yetkililerini lonca görevlileri kendilerinden otoritelerinin teyit ya da yeniden tesis edilmesi için yardım istediği takdirde bu talebi karşılamakla da sorumlu kılmıştır.” Böyle de olsa lonca üyelerinin elinde başka yollar vardı: 1808’de ayakkabı loncası üyeleri o anki başları Kantarcıoğlu İbrahim’in yerine Esseyyid Elhaç Osman Ağa’yı getirmek üzere yasal mekanizmaları etkili bir şekilde kullandılar.¹⁹ 1818’de bu defa ayakkabı satıcıları kendi kethüdalarını atıp yerine başkasını getirdiler.²⁰ 1821’de, ayakkabı imalatçılarıyla ayakkabı satıcılarının loncaları birlikte hareket ederek Esseyyid Ahmed Ağa’nın yerine Süleyman Ağa’nın gelmesini sağladı.²¹

Lonca kethüdalığı görevindeki personel değişiklikleri sonraki yıllarda da sürdü: Örneğin 1823'te ayakkabı imalatçıları yeni bir baş seçti.²² Bu adam görevde yalnız bir yıl kaldıktan sonra bilmediğimiz nedenlerle ayrılmak istedi. 1820'lerin sonunda başkanlar daha sık değişmeye başladı; Müslüman *mestçiler*, *yemeniciler*, *kunduracılar*, *eskiciler*, *haffâflar* ve yemeni satan seyyar satıcıların hepsi *kethüda* veya başlarını şu veya bu tarihte değiştirdi.²³

Bu talepleri onaylaması gereken kadı mahkemelerine başvurdıklarında, lonca üyeleri bir dizi neden sıralıyordu: Lonca kethüdasının veya başkanın görevini yerine getiremediğini, lonca üyelerini “rencide ettiği”ni, “örf ve âdet”i bilmediğini veya “hilâf-ı rıza hareket” ettiğini öne sürüyorlardı. Herhalde mahkeme en az yüz yıldır kullanılan bu standart ifadelerin ardında ne tür somut hoşnutsuzluklar yattığını biliyordu, çünkü lonca üyelerinin harekete geçebilmesi için ciddi nedenler söz konusu olmalıydı. Sonuçta, Halil İnalçık'a göre, bu dönemde artık bazı lonca görevleri kişisel mülkiyet gibi görülmeye başlamıştı. Daha 17. yüzyılda lonca görevleri bazen iki kişi arasında karşılıklı basit anlaşmalar yoluyla el değiştirmişti.²⁴ Ancak şikâyetçilerin hiçbir hoşnutsuzluğa ekonomik zorlukların da –savaşlardan, isyanlardan veya döneme özgü artan uluslararası rekabetten kaynaklanan zorlukların– katkıda bulunduğunu belirtmemişti. Ayrıca kethüdaların pazarlanan ayakkabılardan beklenen kalite ve fiyatları korumayı becerip beceremediği de belli değildi, oysa eğer loncalar ayrıcalıklarını korumayı umut ediyorlarsa bu iki nokta çok önemliydi.

Piyasalarını Genişletmek İsteyen Ayakkabıcı Loncaları

Loncalarının sınırlarını zorlayarak piyasada karışıklığa yol açanlar *dikicibaşlar* (ayakkabı imalatçısı loncasının başları) oldu. Lonca başı olmak ekonomik olarak kârlıydı ve bu görev hem lonca piyasalarına hem de lonca dışı piyasalara ulaşmayı sağladığı için, talipleri arasında sıkı bir rekabete yol açıyordu.²⁵ Böyle bir örnekte, *dikicibaşı* daha düşük düzeydeki bir loncadan ek bir ücret talep ettiği zaman çatışma çıkmıştı. 1806'da *dikicibaşı*, *ayakta haffâfan* esnafından, yani sokak satıcılarından tezkere harcı adında bir yeni ödeme talep etmiş, bu amaçla, sokak satıcılarıyla rekabet halinde olan ayakkabı dükkânlarının loncasıyla işbirliği yapmıştı. Bu iki lonca birlikte, sokak satıcılarının işlerine devam etmeleri için muhtaç oldukları ayakkabılara el koymuştu.²⁶

Bunun üzerine sorunun çözülmesi için seyyar satıcılar yerel mahkemeye başvurup, *dikicibaşının* istediği harcı ödemeyi reddettiklerini, çünkü sadece ayakkabı satıcılarının loncasına karşı sorumlu olduklarını, ayakkabı yapımcısı olan dikici loncasına karşı bir sorumlulukları olmadığını öne sürmüşlerdi. Sokakta satış yapmaya “kadimden beru” (eski zamanlardan beri) hakları olduğunu belirtiyorlardı;

bu deyim lonca üyelerinin hak ve ayrıcalıklarını savunmak için sık sık başvurduğu bir lonca ifadesiydi.²⁷ Sonunda mahkeme, loncanın geleneksel hakkına uyulması gerektiğine karar vermiş ve *dikicibaşı*yı suçlu bulmuştu; hem onu hem de ayakkabı satıcıları loncasının kethüdasını, sokak satıcılarının İstanbul pazarlarında ayakkabı satmasına karışmamaları (“mümânaat ve müdâhale etmemeleri”) konusunda uyarmıştı.²⁸

İki taraf arasındaki çatışma 1814’te benzer nedenlerle yeniden patlak verdi; belki de aradaki yıllarda kadı mahkemesine ulaşmadan içten içe devam etmişti. *Ayakta haffâf* esnafı, 1806’daki taktiklerini değiştirerek, bu sefer *haffâf* esnafıyla (ayakkabı dükkânlarının loncasıyla) işbirliği yaptı ve iki lonca *dikicibaşı*ya karşı birleşti.²⁹ Seyyar ayakkabı satıcısı olan on kişi, sokakta çalışarak ekmek paralarını kazandıklarını ve ailelerini geçindirdiklerini belirttiler, yoksulluk ve sefaletlerinden dem vurarak sermaye yokluğundan ötürü (“bilâ sermaye”) kendi dükkânlarını açamadıklarını öne sürdüler.³⁰

Belli ki iş fonlara sahip olmaya gelince ana ayakkabı imalatçı loncasıyla bağımlı zanaatkâr/satıcı loncaları arasında önemli bir fark vardı. Ayakkabı yapımcılarının seyyar satıcılara kendi piyasa paylarını artırmak için baskı uyguladığı anlaşıyordu; ancak o dönemde dükkânda ayakkabı satanların loncası desteğini çektiği için bu taktik başarılı olamadı. Bu tür çatışmalar ayakkabı yapımcılarının ayakkabı piyasasının sınırlarını daha az kısıtlayıcı, daha az tekeli bir ekonomiye doğru ittiğini gösteriyordu. Ancak faaliyet alanlarını genişletememişlerdi, çünkü diğer loncalar faal olarak direnmiş ve kadılar daha az güçlü örgütlere yardımcı olmuştu.

Aşağıda verilen üç başka örnek, lonca tekelleri konusundaki diğer çatışmaları gözlemlememizi sağlar. İlk örnekte, 1806’da, ayna yapımcıları kendi zanaatlarına dışarıdan gelenlerin sızdığını belirterek şikâyetçi olmuştu.³¹ İsmail adında birinin kendilerinden izin almadan ayna yaptığını iddia ederek davacı olmuşlar ve mahkemede kendilerinin geleneksel “müstakil” bir statüye ve dolayısıyla ayna yapımında ayrıcalıklı haklara sahip olduklarını öne sürmüşlerdi. Mahkeme İsmail’i suçlu bulmuş ve yaptığı ihlale karşı önlem almıştı; ancak İsmail kendi loncasının desteği sayesinde ayna yapmaya devam edebilmişti. Yüksek statülü lonca üyelerinden yardım almıştı; *haffâf kethüdası*, Tuğcular Arastası olarak bilinen ticari sokağın başı, *dikicibaşı* ve başka önde gelen ustalar tarafından desteklenmişti.³²

Böyle bir destek, ayakkabı loncaları arasında rekabetin arttığını gösteriyordu. Elbette İsmail’in durumu loncadaki üstlerinin çıkarlarıyla bağlantılıydı ve örgüt bir bütün olarak müdahale etmeyi tercih etmişti: Birlikte çalışan bu lonca üyeleri yeni piyasa alanlarının açılması yönünde baskı uygulamıştı.

İsmail'in ve diğer ayna üreten ayakkabı satıcılarının ilk bakışta şaşırtıcı gelen bu faaliyetlerini nasıl savunduklarını tartışmak da önemlidir. Şık ayakkabılar ("incilu, tellu ve sırmalı pâpûşlar"), aynalar, kutular ve sandıklardan oluşan eksiksiz bir nişan takımı isteyen müşterilerinin bunu tek bir dükkândan almayı tercih ettiklerini belirtmişlerdi. Bu durum karşısında, ayrıca ayakkabı talebinin düştüğünü de ekleyerek, ayakkabı satıcıları yan iş olarak ayna yapımına girişmişlerdi. Ayakkabı satıcılarının bu ihlali, mevcut lonca tekellerinin kırılmasına yardımcı olmuştu.³³ Kuşkusuz, dahazengin zanaatkârların eylem alanlarını genişletme çabaları 1600'lerde bile sık rastlanan bir olguydu, ancak 19. yüzyıl başında bu tür insanların kendi loncalarının desteğini almaları yeni bir şeydi.

İkinci örnek, benzer bir kavgayla ilgiliydi. 1807'de kadın terliği imalatçılarının loncası (*zenne derlikci esnâfi*) Tosun Mehmed Beşe ile karşı karşıya gelmişti. "Hafif ayakkabı" imalatçısı (*yemenici esnâfi*) olan bu adam, iddiaya göre loncanın kurallarını çiğnemişti. Mahkemede lonca üyeleri Tosun Mehmed'in kendi loncalarının üyesi olmadığını, bir terlikçi ustası için çalışmadığını söyleyerek şikâyetçi olmuştu; onlara göre, Tosun Mehmed yeterli beceriye sahip değildi ve standardın altında ("kalb") ürünler yapıyordu.³⁴

Üçüncü bir kavga da 1808'de yaşanmıştı. Bu kez savaş kadın terlikçileriyle İstanbul "iç çizme" üreticileri (*metsci esnâfi*) arasında patlak vermişti. Önceki kavgada olduğu gibi, terlikçiler, kendilerine zanaatlarında münhasır haklar tanıyan bir "emr-i âlî"ye dayanarak Memuş adında bir ustayı atmaya çalışmıştı. Terlikçiler, gereğince "yetişmemiş" olan Memiş'in "kalb" ürünler yaptığını vurguluyordu. Onlara göre, suçlanan kişi geleneklerini çiğnemişti. Terlikçilerin davayı kazanmasına rağmen, çatışma sonuçlanmamıştı. Bir kere daha İstanbul ayakkabı piyasasının son derece rekabetçi olduğu ortaya çıkmıştı: Daha geniş ve daha başarılı loncaların başka alanlara sızması daha az kısıtlayıcı bir ekonomiyi hedefliyordu; böyle bir ekonomi sıradan üreticilerin ekonomi üzerindeki kontrolünü eskisine göre azaltacaktı. Görünüşe göre, ayakkabı piyasasındaki loncalar, tekelleri o sırada ortadan kalkmamasına rağmen, üretim ve satışa tümüyle egemen olamıyordu. 1800'lerin başının şehir ekonomisinde akışkan bir dönem olduğu açıktı.

Tekeller üzerindeki rekabet 1808'den sonra daha da kızıştı. İstanbul halkının yüksek ayakkabı fiyatlarından şikâyet etmesi üzerine Osmanlı yetkilileri harekete geçti. Ayakkabı satıcıları kendilerini savunmak zorunda kaldılar ve ham derinin (*sahtiyân*) Kayseri'den İstanbul'a neredeyse üç haftada geldiğini söylediler. Padişah sorunu çözmek için müdahale etti ve Kayseri'den beş ila on gün içinde hem *sahtiyân* hem de sekiz bin hazır mestin gönderilmesini buyurdu.³⁵ Dükkânlarında ayakkabı satanlar kepenk kapatarak bu müdahaleye karşı çıktı ama veziriazam İstanbul

kadısına ve lonca kethüdalarına ayakkabı satıcılarının gelen ürünleri satması için gerekenin yapılması talimatını verdi.³⁶

İki yıl sonra, 1810'da, ayakkabı satıcıları bir kez daha şehir dışından ısmarlanan 90 bin mest satın almayı reddetti: "Bunları satın alamayız. Bu mestlerden herhangi birini alırsak pişman olacağımız söylendi." Dönemin tarihçisi Câbi'ye göre lonca üyeleri yeniçeriler tarafından tehdit edildiklerini iddia ediyordu.³⁷ Yukarıda tartışılan vakaların ilkinde, yeniçerilerin gerçekten ayakkabı satıcıları üzerinde herhangi bir baskı uygulayıp uygulamadığı açık değildi; ancak, 1810'daki ikinci vakada, yeniçerilerin mal dağıtımında baskın bir rol oynadıkları ve bu nedenle harekete geçmiş olabilecekleri açıldı (karşılaştırm Yedinci Bölüm). Ayrıca 1814'te aynı anda hem pazarlarını İstanbul'la kısıtlamayan hem de şehir dışından ayakkabı ısmarlanmasından şikâyet eden bu ayakkabı satıcılarının vilayetlerde ("taşra memleketleri"nde) kendi satışlarını artırmaya çalıştığını da belirtmek gerekir. Lonca tekellerinin ortadan kalkışı görüldüğü kadarıyla Kayseri ve İstanbul örneğindeki gibi bölgesel ekonomilerin gelişmesini desteklemiştir.³⁸

Bütün bunlar olurken, bazı loncalar tekel statülerini korumak için mücadele ediyordu. Bu bağlamda ayakkabıcılar 1818-19'da Vefa Hanı'nda çalışan meslektaşlarının 60'ından şikâyetçi oldu; kırmızı ve siyah ayakkabılarla ilgili yeni kaldırılmış olan tekeli sürdürmek istiyorlardı. Vefa Hanı ayakkabıcıları, ancak kırmızı mest talebi artarsa lonca yönetimine boyun eğeceklerini ve lonca kurallarına saygı göstereceklerini belirtti; taleplerinin gerçekleşeceğinden emin görünüyorlardı.³⁹ Anlaşıldığına göre, Vefa Hanı'ndaki ayakkabıcıların tersine, ana ayakkabı imalatçı loncası daha rekabetçi ve tekeli olmayan bir ekonomiyi destekliyordu. Bu vakada ana lonca istediği kararı çıkartmayı başardı; renkli ayakkabılar üzerindeki tekellerin kalktığı yeniden doğrulandı. Bu çatışmaların sonucu olarak bütün ayakkabıcılar artık sarıdan kırmızı ve siyaha kadar istedikleri renkte ayakkabı üretmekte serbestti.⁴⁰

1820'lerde piyasada renkli ayakkabı rekabeti daha da arttı. Örneğin 1824'te Tekfursaray ayakkabıcıları Yahudi alıcılara yönelik olan mavi ayakkabılar ("mâî mest ve pâpûş") üzerinde bir tekel hakkına sahip olduklarını iddia ettiler. Bu ayrıcalığı korumak için, zamanın başka loncaları gibi, bir "vakf-ı celile" ve bir "fermân-ı âlî"den destek almayı umuyorlardı. Ancak yine de tekellerini korumayı başaramadılar. Lonca başı, yardımcısı (*yâğıtbaşı*), ilgili vakfın yöneticileri, ayrıca dükkân sahipleri, "inhisâr-ı bey ü şîrânın men edilmesi" (tekellerin kaldırılması) konusunda anlaştı. Böylece hızla değişen siyasal ve ekonomik ortamda, eski "fermân-ı âlî"nin hükmü kalmamıştı. Dolayısıyla renkli ayakkabı üretmek isteyenler için fırsat doğmuştu. Daha ileri bir analiz mutlaka gereklidir ama belki de imparatorluğun farklı dini cemaatlerine yönelik renkli ayakkabı tekellerinin kaldırılması, toplumsal türdeş-

lik eğiliminin gittikçe artmasının fiili bir yansımasıydı. En azından ayakkabı söz konusu olduğunda, dini gruplar arasındaki yerleşik ayrımların silinmeye başladığı görülüyordu.⁴¹

Yukarıda belirtildiği gibi, arşiv kaynaklarının çoğu belli başlı loncaların gittikçe daha rekabetçi bir ekonomiyi tercih ettiğini gösteriyor. Bunu sağlamak için tekelleri hedef alan bir dil kullanıyor ve yaygınlaştırıyorlardı.⁴²

Kısacası, 1800'lerin başında, gittikçe daha fazla sayıda lonca tekelci olmayan bir ekonomiyi tercih etmeye başlayınca, küçük ancak çok sayıda tekelden oluşan eski modelin çökmeye başladığını görüyoruz. Loncalar arasında ve içindeki sert rekabet ve lonca üyesi olmayanların faaliyetleri, tekellerin sona ermesinin veya tehdit altında kalmasının başlıca nedeniydi. Bazı ayakkabı imalatçıları yasal yolları kullanarak var olan tekelleri kırmayı başarmıştı; ancak başkaları da tekelci koruma olmazsa ürünlerinin değerinin düşeceğinden şikâyet ediyordu. Bu arada bazı loncalar başka loncaların iş alanına girseler bile kendi üyelerini koruyor, diğer zanaat örgütleri ise ayakkabı fiyatlarının düşmesi nedeniyle tehdit altında kaldıkları iddiasını yasal olarak kabul ettirmeyi başarıyordu. Çoğunlukla birbiriyle çelişen hedeflere yönelik bütün bu faaliyet, 1800'lerin başında ayakkabı piyasasının son derece değişken olduğunu gösterir.

Yeniçerisiz Ayakkabı Piyasası

Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılınca, bazı lonca ayrıcalıklarının da sonu geldi. Bu teşkilat siyasal ve askeri bir güç olmaktan çıkınca, lonca ayrıcalıklarının savunucusu olarak üstlendiği rol de ortadan kalktı. Yeniçerilerin ortadan kaldırılışı Osmanlı piyasasının serbestleşmesini kolaylaştırdı.⁴³ Ayakkabı üreticileri ve satıcılarına gelince, devlet memurlarıyla eskisinden daha çok karşı karşıya gelmeye başladılar, çünkü 1826 sonrası merkezi bürokrasi kentsel gelirleri yükseltmeye yönelik genel eğilim nedeniyle dolaysız vergi tahsilatına gittikçe daha çok karışmaya başladı. Yeni düzenlemelere göre, ayakkabılar üretimin kaynağında damgalanmak zorundaydı; devlet ayakkabı üreticilerinden bir damga vergisi ("resm-i damga") alıyordu; bu yalnız başkentte değil, Diyarbakır, Kos (İstanköy), Akdeniz adaları (Cezâyir-i Bahr-i Sefîd), Kudüs, Viranşehir, Ankara ve Musul gibi imparatorluğun çoğu uzak yörelerinde de geçerliydi.⁴⁴ Vergilendirme sürecini denetim altına alabilmek için merkezi yönetim özel görevliler atadı ve bu "yenilikler"i meşrulaştırmak için de simgesel olarak zorlayıcı bir dil kullanarak, devlete satış yapmayan veya devletle ticaret yapmayanları aşağılamaya başladı; bunlara "vurguncu" deniyordu ve bu terim piyasada çok sık kullanılır hale gelmişti.⁴⁵

Devlet ayakkabıları iki kere vergilendirmeye başlayınca sorunlar çıktı: Önce hammadde olarak kullanılan deri (*meşin, gön ve sahtiyân*), ardından nihai ürün vergilendiriliyordu. İmparatorluk gümrükleri de ayakkabı yapımcılarına ciddi güçlükler çıkarmaya başladı, çünkü hükümet biri iç gümrük diğeri de pazarlanan ayakkabılar için olan iki verginin aynı anda ödenmesini şart koşuyordu. Ayakkabı yapımcıları zaten daha üretime başlamadan satın aldıkları deri için bir vergi ödemiş olduklarından üç ayrı ödemeyle baş etmek zorundaydılar. En azından bir süreliğine, damga vergisi alınırken eski gümrük vergileri de devam etti, ancak daha sonra, Tanzimat döneminde iç gümrük vergileri kaldırıldı.⁴⁶

Ayakkabı üreticileri bu politikaların adil olmadığını söyleyerek şikâyet ediyordu. Şikâyetler artınca devlet, iç gümrük vergilerinin olmadığı vilayet/sancaklarda ayakkabı üreticilerinin kendi işlerinde bu vergilerden muaf tutulmasına karar verdi.⁴⁷ Böylece yerel ayakkabı üreticileri diğer uzmanlık dallarındaki zanaatkârlar karşısında dezavantajlı durumda kalmayacaktı. Ancak bu önlem mali yönetimin yıllardır iç gümrük vergisi aldığı eski merkezlerdeki üreticilere muhtemelen pek yardımcı olmadı.

Yeni vergilendirme politikalarına direnen başka ayakkabı üreticileri de vardı. Örneğin Urfa Vilayeti ayakkabıcıları, kendi üretim düzeylerinin ek bir mali yükü kaldıramayacak kadar düşük olduğunu öne sürdüler. Ancak yetkililer imparatorluğun bütün ayakkabı üreticilerinin ödemesi gerektiğini belirterek bu isteğe yanıt vermedi.⁴⁸ Dolayısıyla Urfa örneği, vergi tahsilatçısı olarak devletin zanaat üretimi üzerindeki gücünün arttığını gösteriyordu.

Devlet tabakhaneleri (*mîrî debbâğhâneler*) gibi yeni kurumlar, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan yeni orduya teçhizat sağlayarak ve onu finanse ederek devlet gücünü daha da vurgulamaya başlamıştı. Bu *debbâğhâneler* için devlet üst düzey iki memur (*hâcegân*) olan Mehmed Ragıb ve Azmi Efendi'leri atamıştı; bunlar kurumu yönetiyor ve ham deri ticaretini denetliyordu.⁴⁹ Buna ek olarak *debbâğhâneler* örgütlü ve deneyimli işgücüne ihtiyaç duyuyordu; dericiler, eyerciler, ayakkabı üreticileri, ayakkabı satıcısı ve tüccarlarına (*debbâğ, sarrâc, dikici, haffâf esnâfı* ve *tâcir*) iş sağlıyordu.⁵⁰ Bunun sonucunda, en azından bazı zanaatkârlar kendi kendini yöneten loncaya dayalı bir ekonomiden, en azından şimdilik fabrika tabanlı diyebileceğimiz bir ortama geçmişti.

Üstelik yeni ordunun talepleri daha az lonca tekeli bulunan bir ekonomide daha kolay karşılanabiliyordu, böylece yeni oyuncular ayakkabı piyasasına girebildiler. 1831'de tipik bir ayakkabı imalatçısı loncanın kayıtlı 71 gediği (ayakkabıcı lisansı) vardı; bu gedikler ideal koşullarda dükkân ve atölye sayısını kısıtlamaya ve böylece

ayakkabı yapım ve satımında çalışan zanaatkârların piyasayı tekelleştirmesine yarıyordu.⁵¹ Ancak bu ayrıcalık bile, loncanın piyasa için yeterince ayakkabı üretmesini sağlayamadı ve sonuçta ayakkabıcı gediklerinin sayısı 71'den 100'e çıktı. Lonca üyesi olmayanlar da, örneğin Galata'da 20-25 dükkân açtı. Böylece, tamamen yasal olarak değilse bile fiilen, lonca izni olmadan dükkân açmak meşru hale geldi.⁵² Bu gelişme, görünüşe göre İstanbul şehir ekonomisindeki rekabeti artırdı ve savaş ekonomisinin dinamikleri uygulamaları hızla değiştirdi.

Arşiv kaynakları, 1820'lerde ayakkabı piyasası tekellerinin çoğunun ortadan kalktığını gösterir. Daha sonra, 1839'da Tanzimat tekelleri yasal olarak ortadan kaldırdı. Bundan sonra herhangi bir ayakkabı üreticisi, Müslüman olsun olmasın, istediği renkte ayakkabı yapabilecekti, gerçi Filibe (Plovdiv) ve Pazarcık'taki Müslüman zanaatkârların tekellerinden vazgeçmesi biraz zaman aldı; bir süreliğine bu taşra zanaatkârları gayrimüslim meslektaşlarının siyah dışında renkte ayakkabı üretmesini engelledi. Ancak İstanbul'da yeni düzenlemelerden kaynaklanan zorluklar geçiciydi; 1853'e gelindiğinde, Müslüman ve gayrimüslim ayakkabı üretici ve satıcıları arasında öne çıkan bir sorun kalmamıştı.⁵³ Başka bir deyişle, 19. yüzyıl ortasında İstanbul ayakkabı piyasası loncaların iktidarının parlak günlerini yaşadığı 1700'lerdekine göre daha liberal hale gelmişti.

Sonuç

Özetle, 19. yüzyıl başında İstanbul ayakkabı piyasası son derece rekabetçiydi ve bu ortamda bazı loncalar tekellerini ellerinde tutmak için mücadele etti. Bazıları mevcut geleneksel kural veya fermanlara güveniyordu, bazıları tekel olmazsa ürünlerin değerinin düşeceğini iddia ediyordu, başkaları da zanaat ve ticareti "kadim zamanlardan beri" yaptıklarını öne sürerek lonca üyesi olmayanları "tecrübesiz, eğitimsiz" diye aşağı görüyordu. Son olarak da, bazı lonca üyeleri eğer ayrıcalıkları ellerinden alınırsa, "fakir" ve "sefil" hayatlar sürececeklerini öne sürerek yaptıkları şikâyetle Osmanlı yönetiminin cevap vereceğini düşünüyordu.

1820'lerin ortasında, lonca tekelleri, hatta kendi kendini yöneten lonca statüsü bile gittikçe daha fazla tehditle karşılaşmaya başladı. Bir önceki kuşaktan tarihçilerin düşündüğünden çok daha esnek ve değişikliğe açık olan bu dönemin loncaları, yalıtılmış değildi; küçük lonca piyasaları baskı altında kaldıklarında birleşme eğilimindeydi, gerçi daha büyük loncalar genellikle bu eğilimi izlemiyordu. Ayakkabı talebi artınca, özellikle 1820'lerde ve sonrasında, loncaların tekel denetimini ellerinde tutma ihtimalleri de azalmıştı, ancak bütün tekeller o dönemde ortadan kalkmadı. Ama daha sonra Tanzimat nihayet kaldırıldıklarını ilan etti.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılışının ardından ve daha sonra, Tanzimat sırasında, Osmanlı yönetimi kendisiyle ticaret veya işbirliği yapmayanları gittikçe daha fazla görmezden gelmeye başladı. Bu dönemde hükümet önceden yeniçerilerin hak iddia ettiği şehir alanlarını üstlendi. Kentsel aktörler artık doğrudan doğruya hazineye vergi öderken, yeni kurulan devlet kurumlarında zanaatkâr ve tüccarlar için fırsatlar ortaya çıktı. Bunun bir sonucu olarak, devletle İstanbullu zanaatkârlar arasında 1826'dan sonra yeni bir ilişki oluştu.

Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ayakkabı piyasası derinlemesine dönüşüme uğradı. Bu dönemde yeni fabrikalar açıldı, yeni teknolojiler uygulandı, lonca sistemi dışında eğitim başladı ve dükkânlarda görülen yeni modaların yanı sıra yabancı ve yerel girişimcilik ortaya çıktı. Avrupa'dan yapılan ithalat artarken yeni açılmış fabrikaların yol açtığı ekolojik sorunlar ve yeni vergilerin toplanması, daha fazla araştırılması gereken sorunlar arasındadır.

NOTLAR

1. Osmanlı imalatının başlıca örüntülerinin arka planı için bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 134-40. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003)]. Bu sektörle ilgili daha fazla analiz için ayrıca bkz. aynı yazar, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmalat Sektörü: Sanayi Devrimi Çağında*, çev. Tansel Güney (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999)]. Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili önemli bir inceleme için bkz. Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2011). [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Zanaatkârları: İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Alfa, 2017)].
2. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle Eastern Studies* 1, no. 1 (1970): 28-50; ağı., "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1970), 145-65; Ahmet Kal'a, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnâf," *Türk Araştırmaları Dergisi* 67 (1990), 181-87. Ancak Baer, eski öğrencisi Haim Gerber'in çalışmasını okuduktan sonra düşüncesini değiştirmiştir. Gabriel Baer, "Ottoman Guilds: A Reassessment," *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, yay. haz. Osman Okyar ve Halil İncılık (Ankara: Hacettepe University, 1980), 95-102.
3. Haim Gerber, "Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy," *Ottoman Past and Today's Turkey*, yay. haz. Kemal Karpat (Leiden: Brill, 2000), 133-49.
4. Bernard Lewis'in erken dönem bir çalışması için bkz. "The Islamic Guilds," *The Economic History Review* 8, no. 1 (1937), 20-37.
5. Bu loncanın, tamamı Müslüman 30 üyesi vardı.

6. Betül Başaran, "The 1829 Census and İstanbul's Population during the Late 18th and Early 19th Centuries," *Studies on İstanbul and Beyond: The Freely Papers*, cilt 1, yay. haz. Robert Ousterhout (Philadelphia: University of Pennsylvania, 2007), 53-72, 60.
7. Resmi defterlerden biri Rum ayakkabıcılara, çizmecilere ve İstanbul'un çeşitli ticari binalarında iş yapan ayakkabı satıcılarına ayrılmıştır: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Tevziat, Zehar, Esnâf ve İhtisab Defterleri (bundan sonra A.DVNS. TZEİ.d.), 29 (1236/1821), 21-21.
8. BOA, Hatt-ı Hümayun (bundan sonra HAT), 548/27062 (1247/1831-32). Ayrıca bkz. BOA, HAT, 628/31033 (1236/1821).
9. İstanbul Mahkemesi (bundan sonra İM), 151 (1244/1829), 56; İM, 151 (1245/1830), 94.
10. BOA, Cevdet Belediye (bundan sonra C.BLD), 35/1723 (1218/1803).
11. BOA, C.BLD, 65/3248 (1217/1806); BOA, HAT, 627/30985 (1235/1820). Karma loncaların başı genellikle Müslüman olurdu: İM, 137 (1236/1821), 9; İM, 141 (1239/1823), 4-5; İM, 143 (1240/1824), 39.
12. BOA, C.BLD, 65/3248 (1217/1806).
13. 18. yüzyıla ait bir vaka için bkz. BOA, C.BLD, 138/6871 (1189/1775).
14. BOA, C.BLD, 35/1723 (1218/1803).
15. Balat Mahkemesi (İstanbul), 120 (1222/1808), 16.
16. Bu olgu İstanbullu berberler arasında daha da açık bir şekilde görülüyordu; bunlar üretim araçlarını kaybetmişti ve güvenilir yatırımcılar arıyorlardı. Bkz. Nalan Turna, "On dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak," *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi* 9, no. 5 (2006), 171-88.
17. BOA, HAT, 623/30804 (1241/1826).
18. Halil İnalçık, "The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Kethüda*)," *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 içinde (1986), 135-42, 139.
19. İM, 94 (1223/1808), 54.
20. BOA, C.BLD, 80/3985 (1230/1815).
21. İM, 137 (1236/1821), 9.
22. İM, 141 (1239/1823), 4-5; İM, 143 (1240/1824), 39.
23. Bunlar ve diğer kethüdaların değiştirilmesi İM, 151 ve 153'te kayıtlıdır.
24. İnalçık, "Appointment Procedure," 137.
25. Lonca kethüdaları ayrıca lisans (gedik) kayıtları için para alarak kendilerini finanse ediyordu. Bkz. Nalan Turna, "The Everyday Life of İstanbul and Its Artisans, 1808-1839" (doktora tezi, Binghamton University), bölüm 4.
26. BOA, C.BLD, 65/3248 (1217/1806).
27. BOA, HAT, 627/30985 (1235/1820); BOA, C.BLD, 65/3248 (1217/1806).
28. BOA, C.BLD, 65/3248 (1217/1806).
29. BOA, C.BLD, 35/1723 (1218/1803).

30. BOA, C.BLD, 80/3961 (1229/1814).
31. İM, 135 (1229/1814), 10-11.
32. İM, 135 (1229/1814), 10-11.
33. İM, 135 (1229/1814), 10-11.
34. BOA, İstanbul Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.İS.d.), 16/391 (1221/1807).
35. Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, transkripsiyon Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 268-69.
36. Câbi, *Câbi Tarihi*, 417.
37. Agy.
38. İM, 135 (1229/1814), 14.
39. BOA, HAT, 628/31033 (1234/1818-19).
40. BOA, HAT, 628/31033 (1234/1818-19). Tarihsiz bir arşiv belgesi, Vefa Hanı'ndaki ayakkabıcıların da benzer bir çaba gösterdiğini belirtir: BOA, Cevdet İktisat (bundan sonra C.İKTS, 11/510) (1255/1840).
41. BOA, HAT, 627/30972 (1239/1824).
42. BOA, HAT, 627/30972 (1239/1824).
43. Donald Quataert, "Main Problems of the Economy during the Tanzimat Period," *Workers, Peasants, and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (İstanbul: The Isis Press, 1993), 175-83. Yeniçerilerin ortadan kaldırılışının önemi üzerine ayrıca bkz. Donald Quataert ve Çağlar Keyder, "Introduction," *New Perspectives on Turkey* 7 (1992), 1-6.
44. BOA, Sadaret/Umum Vilayet Evrakı (bundan sonra A.)MKT:UM 6/22), (1266/1852). BOA, A.)MKT:UM, 7/93, (1266/1853). BOA, A.)MKT:UM, 7/40, (1266/1853). BOA, A.)MKT:UM, 6/52, (1266/1852), BOA, A.)MKT:UM, 7/33, (66/1853). BOA, A.)MKT:UM, 3/100, (1266/1852). BOA, A.)MKT:UM, 5/60, (1266/1852). BOA, A.)MKT:UM, 4/58, (1266/1852).
45. İM, 154 (1243/1827), 54.
46. BOA, HAT, 311/18361.A (1242/1826-27).
47. Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), 196-202.
48. BOA, Sadaret/Mühimme Kalemi Evrakı (bundan sonra A.)MKT:MHM), 38/91 (1268/1852).
49. Bir arşiv belgesi Mehmed Ragıb'ın yeni işi için duyduğu minnettarlığı ifade eder: BOA, C.İKTS, 17/833 (1243/1828); İM, 154 (1243/1827-28), 54; BOA, C.İKTS, 24/1200 (1244/1829).
50. BOA, C.İKTS, 17/833 (1243/1828).
51. BOA, HAT, 548/27062 (1247/1831-32). Gedik hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. örneğin Suraiya Faroqhi, "Understanding Ottoman Guilds," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005), 3-40 [Türkçesi için bkz. *Ortaoğulu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, çev.

Hatice Aslı Tamaç (İstanbul: Alfa, 2017)]; Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, yay. haz. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-201.

52. BOA, HAT, 774/36313 (1247/1831).

53. BOA, Sadaret/Divan Kalemi Evrakı (A.)DVN, 92/23 (1269/1853).

İKİNCİ KISIM

Lonca İçi Sorunlar

Askerler ile Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar:

17. Yüzyılda İstanbul'da Zanaatkâr Yeniçeriler

Gülay Yılmaz Diko

Osmanlı vakanüvisi Naima'dan (1655-1716) öğrendiğimize göre, 1651'de İstanbul esnafı yeniçeri ağalarının istediği yüksek vergi ve yaptığı zulüm nedeniyle toplu halde saraya dilekçe vermeye kalkınca, ağalar bu şikâyetçileri öldürtmüştü. Bu olayın ardından ağalar ayaklandı, ancak ulemanın (müftünün, kazaskerin ve İstanbul kadısının) desteğini alamadılar; şehir halkı da onları desteklemedi. Tam tersine, halk saray avlusuna ve Ayasofya ile Sultanahmed Camii'nin arasındaki meydana doluşarak iktidardaki ağaları protesto etti. Naima, yeniçerilerin, özellikle de Eski Odalar'da konuşlandırılmış olanların bu ayaklanmada sivillerin tarafını tuttuğunu, şehir merkezindeki kitlelere katıldıklarını anlatır.¹ Yeniçerilerin kendi ağalarına karşı sivillere verdiği açık destek, İstanbul şehir kültüründeki derin değişimlerin bir göstergesi olarak okunmalıdır. Şehir protestosunda ortaya çıkan yeniçeri-sivil ittifakının toplumsal-ekonomik temeli neydi?

Bu sorunun yanıtı 17. yüzyılda yeniçerilerle zanaatkârlar arasındaki iki yönlü harekette ve bunun sonucu olarak askerlerle siviller arasındaki toplumsal sınırların bulanıklaşmasında yatmaktadır. Bu bölümde, İstanbul kadı mahkemesinin 1512-1620 ve 1660-62 yıllarını kapsayan, elimize ulaşmış en eski dokuz sicilinde yer alan ilgili verileri sunarak, 17. yüzyıl İstanbul'unda yeniçeri-zanaatkâr ilişkisini tartışacağım. Ne yazık ki aradaki döneme ait siciller kayıptır. Sicillerdeki boşluklar başka bir belge bütünüyle, yani İstanbul'da 1595-1668 arasında yaşamış yeniçerilerin mevcut en eski altı askeri kassam defterinde bulunan terekeleriyle bir ölçüde doldurulabilir.²

Mahkeme davalarını araştırırken, ölenin yeniçeri olduğunu belirten *beşe* ve *râcil* (piyade askerleri) unvanlarını kullandım. Buna karşılık, yeniçeriler için de kullanılan ağa, çavuş veya çelebi gibi sıfatları, yalnızca kâtipler davalı veya davacının yeniçeri olduğunu özellikle belirtmişse, yani örneğin “dergâh-ı ali yeniçerilerinden”

(sarayda görevli) gibi ifadeler eklemişse dikkate aldım.³ Bu işlemi yaparken yeniçerilerle ilgili 415 davaya rastladım; ilgili metinler mülk satışları, kredi kayıtları, azat etme, vakıflara yönelik sorunlar ve kişisel kavgalar gibi bu insanların günlük yaşamlarıyla ilgili bilgiler sunuyordu.

Özellikle miras, evlilik ve boşanmayla ilgili durumlarda aile yaşamının bazı yönleri de ortaya çıkıyordu. Evlenip İstanbul'daki yeniçeri odalarının dışına yerleşen kaç yeniçeri olduğunu bilmiyoruz. Ancak İstanbul'da 17. yüzyıl başlarında yaşayan yeniçerilere ait kısmet-i askeriyye defterlerinde bulduğum 173 terekede bunların 85'inin evli olduğu görülmüyordu, yani yeniçeri tereke defterlerinin yarısı aile babası olan insanlara aitti. Eğer bu rakamları yeniçeriler arasındaki genel evlenme sıklığının –yaklaşık da olsa– bir yansıması olarak kabul edersek, İstanbul'da 17. yüzyıl başında yaşayan 35-40 bin yeniçeriden 18 bininin evli olduğu ve ayrı evlerde oturduğu ortaya çıkar.

Bu bölümde 17. yüzyıl başı ve ortasında yeniçerilerin girdiği ticaret ve zanaatları, şehir ekonomisine katılma derecelerini inceleyecek ve bu gelişmelerin İstanbul'un toplumsal yaşamı açısından ne anlama geldiğini yorumlamaya çalışacağım. Bunu yapabilmek için, yeniçerilerin zanaat faaliyetlerine ve İstanbul loncalarıyla ilgili başka sorunlara odaklanmalıyız. Ancak kaynaklarımızın sınırları nedeniyle, Osmanlı askerlerinin giriştiği zanaat faaliyetlerinin mümkün olduğunca eksiksiz bir resmini çizebilmek için, yeniçerilere ait 173 kayıtlı tereke envanterini analiz etmek zorundayız.

Şehirde Yerleşik Yeniçerilerle İlgili Tarihyazımına Kısa Bir Bakış

1600 ve 1700'leri bir gerileme dönemi olarak yorumlayarak Osmanlı vakanüvislerinin izinden giden 20. yüzyıl Osmanlı tarihyazımında, kökleri derinde yatan pek çok yanlış kanaat vardır. Bu yanlış kanaatlerden biri de, yeniçeri ordusunun serserilerden oluşan yoz bir kurum olarak görülmesi ve bu adamların bütün siviller tarafından nefret edilen birer suçludan ibaret olduğu iddiasıdır.⁴

Ancak son yirmi yıldır akademisyenler gerileme paradigmasını sorgulamaya ve eleştirmeye başlamış, yaptıkları araştırmalar yeniçerilerin imajını değiştirmiştir.⁵ Bunun bir sonucu da, yeniçerilerin artık sorun çıkaran anarşik bir güç değil, Osmanlı şehirleri içinde organik bağlar kurmuş bir toplumsal-ekonomik kurum olarak görülmesidir (karşılaştırın On Birinci Bölüm.)⁶ Bugüne kadar askeri sınıfın dönüşümüyle ilgilenen çalışmalar Arap dünyasının başlıca vilayetlerine yoğunlaşmıştır. André Raymond'un 17. ve 18. yüzyıl Kahire'siyle ilgili yol açıcı çalışmaları, yerel yeniçerilerin şehir toplumu tarafından özümsemişliğini kanıtlamış

ve bu askerlerin şehrin ekonomik yaşamı için gittikçe artan önemini göstermiştir.⁷ Charles Wilkins'in bir süre önce yayımlanan çalışması, 17. yüzyıl sonunda Halep'te yeniçerilerin şehir yaşamının çeşitli yönlerine, örneğin mahallelere, loncalara veya ev yaşamına katıldıklarını göstermiştir.⁸ Colette Estabiet ve Jean-Paul Pascual ise Şam'daki asker-sivil ilişkilerine odaklanarak kredi ilişkilerini araştırmış ve bu iki gruptan insanların tipik servet birikimlerini karşılaştırmıştır (ayrıca karşılaştırmın Üçüncü Bölüm).⁹ Bir başka önemli çalışma da, Jane Hathaway'ın kökeni Kahire yeniçeri ortamı olan Kazdağlı ailesiyle ilgili araştırmasıdır.¹⁰

Ancak Arap vilayetlerinin dışında çok az çalışma vardır. Arap dünyasının sınırlarında Aynât (bugün Gaziantep) vilayeti bulunur. Hülya Canbakal bu şehirde konuşlanmış askeri unsurlar arasındaki servet birikimini incelemiştir; Molly Greene ise 17. yüzyıl sonunda Girit ile ilgili monografisinde, Osmanlı fethinden sonra Kandiye şehrinde yeniçeri egemenliğinin artışı araştırmıştır.¹¹ İstanbul'daki yeniçerilerle ilgili bugüne kadarki tek çalışma, Cemal Kafadar'ın 1981'de tamamladığı, geniş çapta okunan ve etki yaratan yüksek lisans tezidir. Kafadar yeniçerilerin 17. yüzyıl boyunca "esnaflaşma" sürecini –başka bir deyişle zanaatkâr ve dükkân sahibine dönüşmelerini– incelemiş, ancak yeniçerilerin şehir piyasasına girişinin sınırlı kaldığını, çünkü sokak satıcılığı ve ufak tefek işlerde faal olduklarını belirtmiştir.¹² Ancak 1991'de yayımladığı bir makalede bu görüşünü gözden geçirmiş ve yeniçerilerin lonca yapılarında da faal olduklarını öne sürmüştür.¹³ Eunjeong Yi'nin 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul loncalarıyla ilgili araştırması da bu iddiayı destekler ve yeniçerilerin İstanbul'daki çeşitli loncalara girdiğini kanıtlar.¹⁴ Bu literatürün üzerine inşa ederek, 17. yüzyılın başında ve ortasında İstanbul piyasasındaki yeniçerilerin kurduğu organik bağları araştıracağım.

İstanbul sicilleri ve Osmanlı başkentindeki yeniçerilere ait tereke defterleri bu adamların piyasalarda tacir ve zanaatkâr olarak var olduğunu ortaya koyar; büyük küçük bir dizi iş yönetmişlerdir. Belgeler tekstil ürünleri, koyun, tahıl ve tohum, küçük eşyalar, meyve, sebze ve diğer yiyecek maddelerinin ticaretini yapan askerlerin var olduğunu gösterir; ayrıca mumculuk, dericilik, açıcılık, bozacılık ve daha pek çok zanaat icra etmişlerdir.

Yeniçeri Tüccar ve Zanaatkârlar: Sermaye Oluşumu Sorunu

İstanbul büyük bir bölge-şehirdi. Yaklaşık 300 binlik nüfusuyla, bir üretim merkezinden çok bir tüketim şehriydi.¹⁵ Osmanlı başkenti her zaman endüstrileri, sarayları, ordu ve tersaneleri için ürün ithal etme ihtiyacı duyuyordu; yerel imalathaneler de bu önemli ürünleri işliyor ve pazarlıyordu. Pek çok ticari iş ve zanaat İstanbulluların günlük ihtiyaçlarını karşılamayı hedefliyordu. Şehrin et, buğday

ve diğer tahıllar, pirinç, yağ, balık ve bal gibi yiyecek maddeleri ve önemli tekstil ürünlerinden oluşan temel tüketim mallarını sağlamak büyük bir işti. Muhtemelen yeniçeriler, nüfusun geri kalanından daha hareketli olduklarından bu ürünlerin taşınmasında rol oynadılar.¹⁶ Gerçekten de mahkeme kayıtları ve yeniçeri tereke defterleri bu askerlerin çeşitli malların nakliyecisi ve tedarikçisi olarak hareket ettiğini gösteriyordu.

Karmaşık ticari faaliyetlerden oluşan bir ağın içinde yer alan bir yeniçeri buluyoruz: Asker Yusuf b. Kurd, Bosna'daki Süleymaniye şehrinde oturan Ali Çavuş b. el-Hac Mustafa'nın nakliyecisiydi; iki adam evlilik yoluyla akrabaydı. Ali Çavuş, İstanbul'da yaşayan oğluna *çûha* (yünlü bir kumaş) ve *kembâ* (ipekli bir kumaş) yollamak istediğinde, Yusuf'u sadece aile bağları nedeniyle değil, hareketliliği nedeniyle de nakliyecisi olarak seçmiş olabiliirdi. Ancak yolculuk sırasında Yusuf Edirne'de öldü ve Ali Çavuş mahkemeye başvurarak kumaşların kendisine ait olduğunu iddia etti; yani kayıtlar, tedarikçi/imalatçı, nakliyecisi ve alıcının (bu sonuncusu dükkân sahibi veya zanaatkârdı), birbiriyle akraba olduğu bir aile işini yansıtıyordu. Belge üç adamın kârı nasıl bölüşeceğine ilişkin bilgi vermiyordu; ama yeniçeri Yusuf b. Kurd'un bir pay almış olması muhtemeldi.

Deniz yoluyla da pek çok mal ithal ediliyordu. İstanbullu zengin tacirler bu ticarete hâkimdi; gemi kaptanı sıfatıyla kendi gemilerinde mal taşıyor veya gemi sahibi sıfatıyla şehirde kalıp gemilerini denizaşırı ticaret için donatıyorlardı.¹⁷ Bu İstanbullu tacirler arasında yeniçeriler de vardı: Örneğin Şaban Beşe b. Mehmed ve Bali Beşe b. Abdullah, bir geminin (*sefine*) ortak sahibiydi. İki yeniçeri İstanbul mahkemesine bir ticari işlem için başvurmuştu; Şaban, Bali'ye 32.100 akçe karşılığında ortak gemilerindeki payını satmıştı.¹⁸ Ne yazık ki belge ortakların ne tür bir ticari faaliyete girdiğini belirtmemiştir: Üçüncü bir taraf için nakliyatı mı üstlenmişlerdi, yoksa kendi adlarına ticaret mi yapıyorlardı belli değildi. Bir başka kayıt, Osman Beşe b. Bayram'ın İzmir'den İstanbul'a üzüm tedarik eden bir yeniçeri tacir olduğunu göstermektedir. Kadı mahkemesine başvurarak, İzmir'den İstanbul'a kendisine ait 1.200 kantar üzüm taşıyan kaptan Manol (?) v. Todori'den şikâyetçi olmuştu.¹⁹ Bu çok yüksek bir miktardı; ancak yolculuk sırasında herhalde bir olay olmuştu çünkü İstanbul'a geldiğinde Osman Beşe malın 89 kantar eksik olduğunu görmüştü.²⁰ Uzun mesafeli ticaret de yeniçerilere yabancı değildi, çünkü Ali adlı bir kaptan, İbrahim adlı Iraklı bir tacirle İstanbul'daki Hasan Çavuş arasında aracılık yapan Pehlivan Hasan Beşe b. Hüseyin'i dava etmişti. Kaptan Ali 18 kantar sadeyağı gemiye yüklediğini iddia etmişti; ancak Pehlivan Hasan Beşe b. Hüseyin malları teslim almasına rağmen ticari işlemi tamamlamamıştı.²¹

İstanbul mahkemesinde hazırlanan zabıtlara bakılırsa, İstanbul'da oturan, imparatorluğun her yerinden mal teslimatı yapan tüccarlarla bağlantılı büyük yeniçeri tacirlerin var olması da muhtemeldi. Aynı zamanda bir bakkal olan Halepli *pazarcıbaşı* (pazar denetçisi) el-Hac Emineddin b. Yusuf, verdiği 120 guruşu geri almak için Süleyman Efendi ile Mehmed Ağa'yı mahkemeye vermişti.²² Süleyman Efendi, Halep paşası Mehmed Paşa'nın masrafkâtibiydi, Mehmed Ağa ise yeniçeri ocağında başçavuştu. Bu sonuncusunun Halep'ten İstanbul'a bakkaliye ürünleri tedarik eden iş ortaklığının İstanbul'daki tarafı olduğu anlaşıyordu; ancak bu durumda paranın Halep'ten İstanbul'a değil, İstanbul'dan Halep'e gönderiliyor olması gerekiyordu, dolayısıyla tarafların nasıl bir anlaşma içinde olduğunu anlamak zordu. Bir başka muhtemel ticaret ağı da başka bir mahkeme davasının zabıtlarından anlaşıyordu; yeniçeri kâtibi Nesimi Efendi b. Sipah, Hasan Çelebi b. Mustafa Cümdi'yi dava etmişti.²³ Hasan Çelebi, Nesimi Efendi'den satın aldığı ürünler için 4 yük (yani 400.000 akçe) borçluydu. Kayıt, bu ürünlerden "çeşitli" ("emtiâ-yı mütenevvia") diye söz ediyordu; ticarete konu olan bu malların değeri oldukça yüksekti. Nesimi Efendi muhtemelen zengin bir tacirdi.²⁴

Başkente gönderilenler arasında koyunun önemli yeri vardı. Anthony Greenwood, saraylar ve yeniçeri ocağı da dahil olmak üzere İstanbul'un devlete bağlı koyun tüketimini 16. yüzyılın ilk çeyreğinde 40.000-50.000 koyun, üçüncü çeyreğinde 90.000-100.000 koyun ve 17. yüzyıl başında 140.000-170.000 koyun olarak tahmin etmiştir.²⁵ İmparatorluğun Balkan veya Rumeli tarafında piyasaya hâkim olanlar genellikle Rumlardı, Türkler ve Ermeniler ise Asya tarafındaki ticareti kontrol ediyordu.²⁶ Tahıl İstanbul'a Eflak ve Rumeli, özellikle de Edirne bölgesinden geliyordu. Bazen kimi bölgelerde tahıl kıtlığı çekilince İstanbul'a Kefe ve Trablusgarp'tan mal getiriliyordu; arada sırada tahıl tüccarları Sivas, Tokat ve Amasya gibi kuzey Anadolu vilayetlerinden de mal alıyordu.

Yeniçerilerin ikmal ticaretine katılımı, İstanbul mahkemesine yansıyan canlı hayvan nakliyesiyle ilgili iki davada ortaya çıkıyordu: İki davada da, Mehmed Beşe b. Ahmed ve İbrahim Beşe b. Hasan hayvan satmışlardı; kadiya başvurarak hâlâ ödenmemiş olan yüksek miktarda borcun kendilerine ödenmesini talep etmişlerdi.²⁷ Tahıl toptancısı ve navluncu olarak çalışan başka yeniçeriler de vardı; bu iş yüksek miktarda buğday ve arpayı kendi adlarına veya temsil ettikleri varlıklı İstanbul tacirleri adına satın almayı, nakletmeyi ve depolamayı kapsıyordu.²⁸ Mahkeme kayıtlarına göre, "navluncu tâifesinden" Mehmed Beşe b. Mustafa, Rumeli'deki Ergene sancağındaki Çubuk köyünde bulunan Hüseyin Efendi b. Mehmed'in çiftliğinde *kethüda* olan Mehmed Çelebi'den 542 kile buğday almıştı.²⁹ Bu bağlamda *tâife* terimi lonca anlamına geliyordu, dolayısıyla Mehmed tahıl toptancıları loncasının

da bir üyesiydi, ancak kökenden yeniçeri miydi, yoksa zanaatkârken yeniçeri mi olmuştu, belli değil. Bir başka tahıl toptancısı olan Halil Beşe b. İbrahim, el-Hac Ali b. Selam'a kilesi 59 akçe değerinde 200 kile buğday satmıştı: Halil Beşe tamamı için 11.800 akçe almıştı.³⁰

Bu vakaların gösterdiği gibi, deniz aşırı ticaretle İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak, yeniçerilerin coğrafi hareketliliğinin rol oynadığı bir işti. İstanbul dışında kaldıkları sürede, özellikle seferler sırasında kurdukları ticari ağlar, başkente döndükten sonra ikmali koordine etmelerine yardımcı oluyordu. Örneğin yeniçerilerin 1664 yılına dair yevmiye defterinde İstanbul için verilen rakam 39.572'ydi, ancak bu insanların yalnız yüzde 44'ü fiilen şehirdeydi. Kalanların çoğu genellikle İran ve Girit'te farklı seferlere yollanmıştı, yüzde 6'sının ise nerede olduğu bilinmiyordu.³¹ Bazıları sefer sırasında kâr elde edebiliyordu, dolayısıyla bazı ölmüş yeniçerilerin tereke defterleri Girit'ten gönderilmiş, kazanç olarak kaydedilmiş para da içeriyordu.³²

Yeniçeri tacirler İstanbul piyasasında iyi tanınıyordu. İlgili defterlerin 37'si ticari mallar içermektedir. 26 yeniçeri dükkân kiralamıştı; ayrıca üç vakada bu dükkânlar bir yeniçerinin mülküydü.³³ Dolayısıyla ticari mala sahip olanların yüzde 78'i işlerini dükkânlarda, genellikle *bogasi*, tülbent, keten ve aba gibi tekstil ürünleri,³⁴ ayrıca giysi, iç çamaşırı (*câme, don*), hamam havlusu ve gömlekleri ve nakışlı kumaşlar (*münakkaş makreme*) satarak sürdürüyordu.³⁵ Bazı yeniçeriler yiyecek maddeleri piyasasında çalışıyordu: Bunlardan biri olan Mustafa Beşe, 735 akçeye kiraladığı dükkânında kavun karpuz satıyordu.³⁶ Ahmed Çorbacı adlı zengin bir tacirin terekisi 223.473 akçe ediyordu; bir pirinç tüccarıydı (*pirinççi*), 116.000 akçe değerinde bir deposu (*mahzen*) vardı.³⁷ Bir başka yeniçeri olan *sekbân* Ali Beg b. Mustafa, Sini Hatun binti Mehmed'den 80.000 akçeye bir bakkal, bir kasap dükkânı ve sıra deposu satın almıştı.³⁸ Yiyecek maddeleri satışıyla ilgili anlaşmazlıklar, yeniçerilerin İstanbul gıda piyasalarındaki varlığını daha da iyi kanıtlıyordu.³⁹

Bu konuda daha fazla bilgi, İstanbul piyasalarını denetim kayıtlarını içeren ihtisab defterlerinde bulunur. 1092/1682 tarihli defter İstanbul sur içinde gıda satışıyla uğraşan 3.200 dükkân listelemiştir. Bu 41 sayfalık defter gıda maddeleri ticaretiyle sınırlıdır ve *yevmiye-i dekâkin* (dükkânlardan alınan günlük [vergi]) tahsilatını kolaylaştırmak için tutulmuştur. Defteri tutan kişi sur içi İstanbul'u 15 bölgeye (*kol*) ayırmış ve dükkân türlerini, ilgili mülklerin sahiplerini, buralarda yapılan işleri ve günlük vergi oranını belirtmiştir. Ancak belge bu işleri bizzat yürüten kişileri tanımlamaz: Sıralanan 3.200 dükkân sahibi arasında, toplamın yüzde 6'sı, yani 189 *beşe* ya kendi işlettikleri ya da başkalarına kiraladıkları dükkânlara sahipti;⁴⁰ dükkân sahiplerinin 427'si (yüzde 13) ağa, 47'si (yüzde 1,5) beydi; ancak bunlardan kaçının yeniçeri olduğunu saptamak mümkün değildir.⁴¹

Şu ana kadar sunduğumuz verilere dayanarak, 17. yüzyılda yeniçerilerin tekstil tacirliği, meyve ve sebze satıcılığı, tahıl toptancılığı, kasaplık ve İstanbul'u besleyen irili ufaklı birçok başka işte faal olduğunu söyleyebiliriz. Yeniçerilerin hareketliliği, taşra satıcılarıyla temas kurmalarını ve ticaret ağlarının yönetiminde deneyim kazanmalarını sağlayan önemli bir unsurdur. Diğer yeniçeriler de İstanbul piyasalarında zanaatkâr veya işyerlerini kiralayan mal sahipleri olarak yerleşmişti. Ancak sermaye oluşumu çoğunlukla ancak daha az güçlülerin varlıklarının talan edilmesiyle mümkün olduğundan, yeniçerilerin üretici ve sivil zanaatkârlara sık sık şiddet uyguladığını düşünebiliriz; bütün yeniçerilerin serseri ve zorba olduğu iddiasını reddetsek bile, bu, bir bütün olarak grubun ticaretteki yerini tamamen barışçı yöntemlerle sağladığı anlamına gelmez.

Yeniçerilerin İstanbul Loncalarına Girişi

1600'lerde İstanbul loncaları kısmen yeniçerilerin piyasaya girişi nedeniyle dönüşüm geçirmekteydi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, yeniçeriler çeşitli loncaların üyeleri olarak mahkemede daha sık görülmeye başlamıştı. Tekstil ve gıda sektörlerinde zanaatkâr yeniçerileri daha önce gözlemlemiştik. Başka yeniçeriler de bu bölümde göreceğimiz gibi mumcu, derici, aşçı ve dökümcü olarak madeni işlerde çalışıyordu. Askerlerle siviller arasında hareketlilik söz konusu olduğunda, yeniçerilerin iş alanlarına katılması olayın sadece bir yönüydü. Zanaatkârların yeniçeri saflarına katılması da ender değildi.

İstanbul'da 17. yüzyılın ilk yarısında yeniçeri nüfusu 13 binden 50 bine fırladı.⁴² Bu kısmen askeri nüfustaki genel artışla bağlantılıydı; rekabet içindeki Osmanlı yöneticileri sık sık yüksek makamlara geldiklerinde kendilerine hizmet edecek silahlı adamları askeri saflara katıyorlardı.⁴³ Buna ek olarak, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında Avrupa'daki askeri devrim savaşın doğasını değiştirmişti; Avrupa orduları esas olarak tüfekli askerlerden oluşuyordu, ordular da ateşli silah kullanabilen insanların askere alınmasıyla genişlemişti. Osmanlı ordusu, yeniçeri ocağını genişleterek bu değişimlere gayet başarılı biçimde uyum sağladı. Hıristiyan köylülerden devşirilen askerlerden oluşan klasik yeniçeri ordusu, reayadan insanları da sekban veya sarıca olarak almaya başladı; başka bir deyişle geçici paralı asker olarak köylüler, *kuloğlu* denen yeniçerilerin oğulları, yeniçeri ağasının kişisel hizmetinde olan *ağa çırakları* ve *ferzend-i sipâhi* denen sipahilerin oğulları orduya katıldı. Bir de *becâyîş* denen yasadışı yolla yeniçeri ocağına sızanlar vardı: Yolsuzluğa sapmış bir komutanın, ölmüş bir askerin *esâme kâğıdını* (ulufe belgesi) kullanarak sahte bir isimle yeni birini ocağına almasına *becâyîş* deniyordu.

17. yüzyıl Osmanlı entelektüelleri bu ani değişikliği hiç hoş karşılamamış ve ocağa kabul edilen veya rüşvetle giren *ecnebiler* (yabancılar), köylüler ve suçlulardan yakınmışlardı. Daha önce de belirtildiği gibi, bu şikâyetler yeniçeri ordusunun kuruma sızan serseriler nedeniyle bozulduğu yolu yanlış yoruma neden olmuştu.⁴⁴ Ancak yeniçerilere sağlanan maddi kazanç ve ayrıcalıkların, o dönemdeki ekonomik krize karşı askeri unvanlar elde ederek kendisini korumaya çalışan şehir halkı için çekici hale geldiğini hatırlamak gerekir. İstanbullu zanaatkârlar bu eğilimlerin dışında değildi. Orduya katılmak, kötüleşen ekonomik koşullar ve artan vergilere karşı bir çeşit koruma sağlayan bir statü haline gelmişti. Her durumda, yeniçerilerle siviller arasındaki iki yönlü hareket İstanbul loncalarını etkiledi.

1610 ve 1660'lardan kalma belgelerin karşılaştırılması, bu iki yönlü hareketin devam eden bir olgu olduğunu gösterir. Yarım yüzyıl içinde, zanaat faaliyetlerine girişmiş bir yeniçerinin davalı veya davacı olarak yer aldığı dava sayısı yediden yirmiye yükselmışti. Ayrıca Yi'nin *kethüdalar* dahil lonca üyelerinden oluşan grupların dilekçe ve başvuruları arasında yaptığı inceleme, 1610'larda askeri sıfat taşıyan dört vaka varken, 1660'larda başvuruda bulunan 37 loncadan 18'inde, yani neredeyse yarısında askeri sıfat taşıyanların var olduğunu göstermiştir.⁴⁵ Bu unvanları taşıyan üyeler bazı loncalarda yoğunlaşmıştı: Paçacılar loncasının on üyesinden dördü *beşe* unvanını taşıyordu, kebabçılardan altı kişi ve bozacıların örgütünün sekiz üyesinden beşi *beşeydi*.⁴⁶ Ancak *debbâğ* (deri tabakçısı) ve mumcu gibi yeniçerilerin çok sayıda olduğu bilinen loncaların toplam üye listeleri, ayrıca bu örgütlerin iç işleyişi veya ilgili zanaatkârların müşterileriyle ilişkileri konusunda bilgiye sahip değiliz. Bunun sonucu olarak mumculuğun, debbâğlığın ve yeniçerilerin tercih ettiği diğer zanaatların, askeri bağlantısı az sayıda olan veya hiç olmayan diğer zanaatlardan önemli derecede farklı olup olmadığını söylemek mümkün değildir.

Bu veriler, 17. yüzyılda yeniçerilerin İstanbul zanaat yaşamının bir parçası olduğunu, geniş bir ticaret ve zanaat yelpazesinde aktif olduklarını ve loncalardaki faaliyetlerini gittikçe artırarak, mahkeme davalarında bile rol oynamaya başladıklarını kanıtlar. Bazı yeniçerilerin *kethüda* ve *yiğirbaşı* olması bile mümkündü. Ayrıca yeniçeriler Yeni Odalar'a yakın Et Meydanı'nda sekiz kasap dükkânını ve tomrukları (hayvan barınağı) kontrol ediyorlardı ve yardımcılarından ikisi gayrimüslimdi.⁴⁷ Bu gayrimüslimler, kendi dört yardımcılarıyla birlikte Hristiyan ve Yahudilerin ödemek zorunda olduğu cizye ve diğer vergilerden muaftı. Bir keresinde üç ortak kasap, Ali Beşe b. Abdullah ve İskarlat'ın iki oğlu Kosta ve İstadola, Et Meydanı'ndaki sekiz tomruğun yarısının sahibi olarak kayda geçmişti.

Normal olarak yeniçerilerin ihtiyacı olan et Edirne Kapısı ve Yedikule'deki mezbahalardan Odalar'ın yakınındaki kasaplara geliyordu. Ancak bu kasaplar Aya

Kapısı mezbahasının da kiracılarıydı, dolayısıyla belki de eti buradan alıyorlardı. Yani en azından ara sıra Aya Kapısı mezbahaları da yeniçeri odalarına et sağlıyordu.⁴⁸ Sekiz tomruğun diğer yarısı ise Mustafa Ağa'ya aitti ve Ağa kendi payını yılda bir yük akçeye üç ortağa kiralamıştı; bize ulaşan belge ortakların Mustafa Ağa'ya olan yüksek miktardaki borcunu içermektedir.

1028/1619 tarihli daha önceki bir belgeye göre, Mustafa Beşe b. Abdullah, Et Meydanı'ndaki dört kasaba 100.000 akçe borç vermişti; faiziyle birlikte ödenmesi gereken toplam borç 116.400 akçeye ulaşıyordu.⁴⁹ Mustafa Beşe parasını talep etmek için mahkemeye gittiğinde, borçluların henüz mallarını satmadıkları için nakit akışı sorunu yaşadığı ortaya çıktı. Ancak içlerinden biri kendi payına düşen borcu ödedi, yeniçeri ordusundan İbrahim Ağa diye biri de diğer üç kasabın borcuna kefil oldu ve parayı eti sattıkları anda ödeyeceklerine söz verdiler.⁵⁰ Bu davalar, yeniçerilerin tomruklardaki payların sahibi olarak güç sahibi olduğunu, gayrimüslimlerin kredi veren yeniçerilerle iş ilişkisi kurduğunu ve askerlerin bunların kefil olabildiğini gösteriyordu. Belgesel kanıtlar, bazı yeniçerilerin sadece Odalar'ın yakınındaki dükkânlarda değil, başka yerlerde de kasaplık yaptığını gösteriyordu. Örneğin Hüseyin Beşe b. Hazan'ın tereke defterinde bir kasap çengeli ve bir kıyma bıçağı vardı. Bu adamlardan bazıları kasaplar loncasında da aktifti.⁵¹

Yeniçerilerle Mumcular Arasındaki Bağlantılar

Daha ayrıntılı incelenmesi gereken ilginç bir vaka, mumcular loncası ve bu loncanın yeniçerilerle bağlantısıyla ilgilidir. İstanbul'da 17. yüzyılda mumcuların büyük kısmı gayrimüslimdi (*mumcu zimmîler*).⁵² Ancak Mehmed Beşe ve Ali Beşe gibi bu işle uğraşan yeniçeriler de vardı.⁵³ Mumcu yeniçerileri sonsuza kadar sayabiliriz; ancak mumcuların askeri geçmişe sahip olanlar dahil yeni adayların üyeliğine karşı çıktığını gösteren herhangi bir dava yoktu.

Kuşkusuz, mumcular loncasının bazı üyeleri, dışarıdan gelenlerin gayrimeşru davranışlarını protesto etmişti.⁵⁴ Evlerinde koyun ve büyükbaş hayvan kesen, satmak için mum yapan, ayrıca mezbahalardan (bu kurumlar sadece mumcular loncasına satış yapabiliirdi) mum yapmak üzere hayvan yağı satın alan insanlardan şikâyetçi olmuşlardı. Bunlar, loncanın yeni üye alınmasına ilke olarak karşı olmadığını, ama lonca geleneğinin çiğnenmesini protesto ettiğini gösteriyordu.

Bu davaya göre, lonca yöneticileri bazı üyelerin yasadışı olarak başlıca yeniçeri odalarının bulunduğu Et Meydanı'ndaki kasaplardan hayvan yağı aldığı bir vakayı çözmek zorunda kalmıştı.⁵⁵ Sorunu çözmek için, kurallara uymayan üyelerini bir daha yeniçeri kasaplardan yağ almayacaklarına dair yemin ettirdiler; bu vaka asker-

lerle mumcular arasında iş ilişkileri olduğunu gösteriyordu. Ancak bu bağlantıların nereye kadar uzandığı bilinmiyordu; dolayısıyla yeniçeriler söz konusu olduğunda lonca kurallarındaki ihlallerin artıp artmadığını da bilmiyoruz.

Et Meydanı'nı kontrol altında tutan yeniçeri kasaplarla mumcular loncası üyeleri arasındaki ilişkiler, cevaplanmamış bazı soruları beraberinde getirir. Yasadışı hayvan yağı ticaretini kimler başlatmıştı? Mumcu yeniçerilerden bazıları iki taraf arasındaki ilişkileri kolaylaştırmış mıydı? Çorbacı Mustafa Ağa b. İsmail'in onuncu ağa bölüğüyle yaptığı borç anlaşması, Yeni Odalar'la mumcular loncası arasında ekonomik bağlantılar olma ihtimalini güçlendiriyordu. Mustafa Ağa vergilerini ödeyebilmeleri için Yenişehir'deki Tırnova köylülerine (bugün Yunanistan'da) 260.000 akçe borç vermişti. Mumcu Andon v. Dimitri ve Tatoş v. Andon, ayrıca mumcu loncasının *yığıtbaşı*sı Hristo v. Manko, kayıta Mustafa Ağa'nın aracılığı olarak yer alıyordu; parayı onun adına toplamakla yükümlüydüler.⁵⁶ Aynı mumcular, Rumeli'deki Fenar bölgesindeki cizyeleri toplamaktan sorumlu olarak yine Çorbacı Mustafa Ağa b. İsmail'in aracılığıydı.⁵⁷ Belli ki, bazı yeniçerilerle mumcular arasındaki ekonomik ilişkiler, *yığıtbaşı*nın müdahalesinden anlaşıldığı kadarıyla, loncanın aracılık etmesini gerektiriyordu. Yani iki taraf arasındaki ilişkiler ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşıktı ve mumculuk yapan yeniçerilerin varlığından ibaret değildi. Hatta 17. yüzyıl ortasında, İstanbul mumcular loncasının *kethüdası* Aslan Beşe b. Muharrem adlı bir yeniçeriydi.⁵⁸

Lonca *Kethüdası* Olarak Yeniçeriler

Yeniçerilerin lonca yöneticisi olması mumcular loncasına özgü değildi; *debbâğ*ların (dericilerin) loncasında da önemli bir rol oynamışlardı. 1660'larda 15 lonca ihtiyarı arasında el-Hac Mehmed b. Osman adında bir çorbacı (yeniçeri subayı) ve Mustafa Beşe b. Bayram ve Osman Beşe b. Zekeriya adında iki *beşe* vardı.⁵⁹ 1071/1660 tarihli bir belge de, paçacılar loncasının *kethüdası*nın İbrahim Beşe b. Hüseyin adlı bir yeniçeri olduğunu belirtiyordu.⁶⁰ 1072/1662'de, pirinççiler loncası İstanbul mahkemesine *yığıtbaşı* olarak Hüseyin Çelebi b. Mehmed adlı bir yeniçeriyi kaydettirmişti, bu adam daha sonra *kethüda* olacaktı. Bu atamayı kaydettiren sekiz lonca ihtiyarından üçünün unvanı *beşeydi*.⁶¹ Ketenciler (*ketancılar*) loncası da yeni *kethüdalarını* kaydettirirken lonca ihtiyarlarından birinin yeniçeri olduğu ortaya çıkmıştı.⁶²

Lonca yönetiminin üst basamaklarında yeniçerilerin olması ne anlama geliyordu? Yi'ye göre, İstanbul loncalarının önderleri bu göreve ya "iç seçim" ya da "hükümet tarafından dışarıdan atama" yoluyla geliyorlardı. Osmanlı iktidarı öncelikli olarak loncalar üzerindeki denetimini daha da artırmak istediği için atananların çoğu

askerdi; ikinci amaç da ekonomik kriz sırasında askeri personele gelir sağlamaktı.⁶³ Lonca önderlerinin seçiminde iktidarın rolünü küçümseyemeyiz, ancak yakından incelemeden yönetici olarak yeniçerilerin bulunduğu loncaların devlet müdahalesine daha açık olduğu sonucuna da ulaşamayız, çünkü askerler her zaman “ padişahın sadık kulları” değillerdi. Sonuçta, pek çok asker sivillerle o kadar iç içe girmiş ve zanaatkâr, emlak sahibi, kiracı, yatırımcı veya tacir olarak şehir ekonomisine o kadar nüfuz etmişti ki kendi çıkarları devletten çok piyasada yatıyordu.

İlginç bir nokta da, 17. yüzyıl sonunda Halep’te, 18. yüzyılda da Kahire’de yeniçerilerin lonca önderliğine yükselmesi, sıradan lonca üyelerinin de hep bu *kethüdaların* seçimine katkıda bulunmasıydı.⁶⁴ Yi’ye göre, İstanbul’daki bazı yeniçeri *kethüdaları* da kendi loncalarının desteğine sahipti, ketenciler ve *debbâğlar* bunlar arasındaydı.⁶⁵ Son olarak, askerlerin bazı loncaları yönetmesine rağmen, söz konusu *kethüdaların* kökenden yeniçeri mi yoksa sonradan yeniçeri ocağına girmiş zanaatkâr mı olduklarını bilmiyoruz. Lonca yöneticisi olan askerlerin hiçbirinin adı “bin Abdullah” olarak geçmiyordu, yani İslama sonradan geçmiş değillerdi. Bu lonca *kethüdaları* bir noktada toplumda daha güçlü bir yer edinmek, kısmen de vergilerden muaf olmak için yeniçeri unvanı elde etmiş sıradan sivil zanaatkârlar da olabilirdi.⁶⁶ Bir zanaatkârın yeniçeri ordusunun üyesi olmasının loncada yükselmesini kolaylaştırdığı veya lonca üyelerinin daha güçlü bir temsil elde etmek umuduyla bir yeniçeriyi önderleri olarak seçtiğini düşünmek mümkündür. Yeniçeri bağlantısı olanlar, lonca yönetiminin üst basamaklarına çıkmak konusunda bir rekabet avantajına sahipti.

Yeniçerilerin adları nasıl geçmişleriyle ilgili bilgi veriyorsa, mahkeme zabıtlarında yeniçeri bağlantısını gösteren unvanlar da toplumsal farklılaşma öğelerini tespit etmemizi sağlar. Mahkeme kayıtlarının çeşitli yeniçeri kategorilerini tanımlama biçimi, zanaatkârlarla askerler arasındaki iki yönlü bir hareketi yansıtıyordu. Askerlerle siviller arasındaki sınırlar bulanıklaştıkça, yeniçeri bağlantısını gösteren unvanlar da değişmişti. Yüzyılın ilk çeyreğinde yeniçeriler kayıtlarda “beşe” unvanıyla belirtiliyordu, belgeler bu kişileri piyade askerleri (*râciller*) olarak tanımlıyordu. Bazı vakalarda, belli bir askerin “dergâh-ı âli yeniçerilerinden”, yani başkentte konuşlanmış bir yeniçeri olduğu belirtiliyordu; ancak kadı mahkemeleri askerlerin bölüklerinden nadiren söz ediyordu. 17. yüzyıl ortasında gelenekler değişti ve yeniçerilerin bağlantısıyla ilgili daha açık bilgi vermek için bir çaba gösterildi; mahkeme neredeyse sistematik olarak “dergâh-ı âli yeniçerilerinden” ifadesini kullanmaya, yeniçerinin bağlı olduğu bölüğü de sık sık kaydetmeye başladı. Örneğin tipik bir kayıt şöyleydi: “Dergâh-ı âli yeniçerilerinin 88. cema’atine mahsus oda ahalisinden Mehmed Beşe b. Hasan.”

“Beşe” unvanı da 1600’lerin başında âdet olduğu bağlamdan farklı şekilde görülmeye başladı. Artık mahkeme görevlileri bir askerin piyade olduğunu kaydetmeyi gereksiz buluyorlardı, bazı durumlarda da herhangi bir *beşeden* “kimesne” (kimse, herhangi biri) diye söz ediyorlardı. “Kimesne” diye söz edilen, ancak yine de *beşe* unvanı verilen bu kişiler kimdi? Sivil geçmişe sahip yeniçeriler olabilirlerdi ya da belki ocağa devşirme sürecinden geçmeden girenlerdi veya sivil uğraşlarla ilgilenen yeniçeriler olabilirlerdi.

Mahkeme davalarını okurken, bir insanın esas işi bir lonca veya meslekle ilgili olduğunda, kâtiplerin ondan daha başka ayrıntı vermeden *beşe* diye söz ettiği izlenimini edindim. Belki de bu kullanım, mahkeme kâtiplerinin, yeniçerilerle siviller arasındaki sınırların bulanıklaştığıyla ilgili bilincinin bir yansımasıydı; karşılıklarına çıkan farklı toplumsal kategorilerden insanları birbirinden ayırmak istiyorlardı. Askerlerle zanaatkârlar o kadar iç içe geçmişti ki, mahkeme farklı türde yeniçeriler için farklı unvanlar kullanmayı gerekli görmüştü.

Kadı mahkemelerinin ve İstanbul loncalarının yeniçerilerin şehir piyasasına gittikçe daha fazla girmesinden etkilendiği açıktı. Ayrıca, kasap ve mumcu loncalarında gördüğümüz gibi, yeniçeriler veya yeniçerilerin kişisel aracısı olarak hareket edenler lonca *kethüdası* olabiliyordu; elbette askerlerin sıradan lonca üyesi olması daha da yaygındı. Bunun dışında, mahkeme kayıtları, yeniçerilerin kredi veren veya kredi kefilisi olarak varlığını da gösteriyordu; böylece bu insanların loncalara girişine, bir derece ekonomik güç sahibi olarak hareket ettikleri işlemler eşlik ediyordu. Hiçbir özelliği olmayan sıradan yeniçerilerin bazı loncaların üyesi olması, çok daha karmaşık bir olgunun tek bir yönünü oluştuyordu. Ne yazık ki bu eski dönemle ilgili belgelerimiz, İstanbul’a göç eden ve yerel loncalara girmeyi başaran zanaatkârlarla ilgili daha fazla bilgi vermiyor, dolayısıyla göçmenler arasında şehrin sakinlerine oranla bir şehir kimliği kazanabilmek için yeniçeri ocağına girmek isteyenlerin daha fazla olup olmadığını bilmiyoruz. İstanbul’a taşradan asker olarak gelenler arasında, başkentte uzun zamandır yaşayan askerlere göre zanaat işinde ek bir gelir arayanların daha fazla olup olmadığını da bilmiyoruz.

Sonuç

16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başı, askeri alanda büyük değişikliklere tanık oldu. Yüksek görevler elde etmek için adaylar arasındaki rekabet, ayrıca yeni silahlar ve savaş yöntemleri, ordunun kısa sürede ateşli silahları kullanmayı öğrenebilenleri askere alarak sayıca genişlemesine yol açtı; oysa eski ordular yıllarca eğitim gören az sayıda profesyonelden oluşuyordu.

Bunun sonucu olarak, 1600'lerin başına geldiğimizde yeniçeri ordusunun hızla genişlediğini görüyoruz. Taşra kökenli yeni askerler İstanbul'a kendi beklentileri ve gündemleriyle geliyordu. Çeşitli düzeylerde topluma katıldılar: Bazıları asker olarak kaldı ve kendi ücretleriyle geçinmeye çalıştı; bazıları üretim ve ticarete girerek şehir loncaları üzerinde etki sahibi oldu; başkaları da mülk sahibi, kiracı veya İstanbul'a erzak sağlayan zengin tacirlere dönüştü. Belki de mali açıdan daha zeki olanlar yatırımcı veya sarraf oldu. Askerler çeşitli alanlarda varlıklarını sürdürüyordu, ancak daha çok üretim ve ticaretin, tekstil ve gıda, özellikle de tahıl ve et toptancılığı gibi kilit sektörlerinde toplanmışlardı. Kanıtlayamadığımız halde, askeri bir birliğin üyesi olmanın bazı insanların kilit ticari alanlarda yerleşmesine yardımcı olduğunu düşünebiliriz. Et sektöründe, daha az hırslı veya daha az talihli askerler kasap olarak çalışıyordu, ama mumculuk, dericilik ve aşçılık gibi alanlarda da faaldiler. Yeniçerilerin bu alanlarda 17. yüzyıl ortasından önce çalışmaya başladığını, piyasa ve loncalarda uzun bir süre içinde güç kazandıklarını söyleyebiliriz.

Askerlerin ticarete karıştığını gösteren belgeler bazı yeniçerilerin son derece güçlü hale geldiğini doğruluyordu, örneğin yüksek miktarda ürün ticareti yapan zengin toptancılar vardı veya daha düşük düzeyde, kendi loncalarını mahkemede temsil eden aktif üyeler ya da lonca *kethüdası* olanlar bulunuyordu. Yeniçeri ordusuna katılan zanaatkârların sayısı elimizde yok; ancak yeniçeri bağlantılı lonca üyelerinin *kethüda* olma ihtimali daha yüksekti; bir yeniçeri unvanına sahip olmak iş çevrelerinde istenen bir şeydi. Kuşkusuz, İstanbullu bir tacir veya zanaatkâr için askerlerle yakın iş ilişkileri kurmak mantıklıydı.

Sınırların böyle bulanıklaşması, tartışmamızın başında sözünü ettiğimiz 1600'lerin ortasındaki halk protestolarında açık hale gelmişti. Evliya Çelebi'ye göre, akrabası Veziriazam Melek Ahmed Paşa İstanbullu debbağlarla çatıştığı için makamından olmuştu.⁶⁷ Sözünü ettiği olay, devletin koyduğu fiyatlarla ürünlerini satmak zorunda olan ve değeri düşürülen akçeyle ödeme kabul etmeye zorlanan zanaatkârların protestosuyla başlamıştı. Yeniçerilerin desteği sayesinde protesto büyümüş ve sonunda Melek Ahmed Paşa'nın veziriazamlığı son bulmuştu.

Evliya'ya inanacak olursak, debbağlar loncası İstanbul loncaları arasında siyaseten en güçlü olandı.⁶⁸ Yeniçeriler tam da bu loncada en etkili rolü oynadığı için bu yorum doğrulanıyordu. Ayaklanmayı debbağlar çıkarmış olsa da olmasa da, 1651 olayı İstanbullu zanaatkârların bir protestosu olarak başlamış ve yeniçeriler arasında destekçiler bulmuştu. Dolayısıyla olayı, bu bölümde gösterdiğimiz gibi yeniçerilerle İstanbullu zanaatkârlar arasındaki önemli ekonomik bağlar sayesinde ortaya çıkan bir asker/sivil şehir protestosu olarak tanımlayabiliriz.

NOTLAR

Bu bölüm, Gülay Yılmaz'ın şu yazısına dayanmaktadır: "The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth-Century Ottoman City: The Case of Istanbul" (yayımlanmamış doktora tezi, McGill University, 2011).

1. Mustafa Naima. *Tarih-i Naima*, yay. haz. Mehmet İpşirli, cilt 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 1337.
2. 'Askeri kassam sultanın ölmüş kullarının terekelerini yönetirdi, bunlar ilkesel olarak müsadere edilirdi ama mirasın bir bölümünü mirasçılara geri vermek âdettendi. Bu defterlerdeki terekeler Said Öztürk tarafından araştırılmıştır; yazar "askeri" sınıftan olup bu dönemde İstanbul'da ölmüş 1.000 kişiye ait tereke kayıtlarından istatistik veriler çıkarmıştır. Bunlar arasında 173 yeniçerinin bulunduğunu saptadım. Öztürk'ün kullandığı özgün belgelere geri döndüğümde, bu yeniçerilerin işleri, kiraladıkları dükkânlar ve sahip oldukları ticari mallar gibi ek bilgiler elde ettim.
3. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul, Fluidity and Leverage* (Leiden ve Boston: Brill, 2004), 132-33. Yi, 17. yüzyıl İstanbul loncalarıyla ilgili bu çalışmasında, "yeniçeri" terimini geniş anlamda kullanmıştır. Ağa ve bey gibi unvanları da, belgeler bu insanların yeniçeri ordusuyla bağlantılı olduğunu belirtmediği halde dikkate almıştır. "Yeniçeri" terimini bir şemsiye terim olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla daha geniş bir grubu incelemiştir, ancak yöntemi, yeniçerilerle hiç ilişkisi olmayan insanları da kapsama tehlikesini taşımaktadır.
4. Bu eğilimi göstermek için iki örnek yeter: Bedri Noyan, *Bektaşilik, Alevilik Nedir?* (Ankara: 1987), 26-27, Osmanlı ordusuna girerek disiplini bozan serserilerden söz eder; Yılmaz Öztuna, *II. Mahmud* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), 70, sıradan İstanbul halkının bir suçlu çetesine dönüşmüş olan yeniçerilere duyduğu nefretten dem vurur.
5. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: The Hebrew University, 1998); Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden: Brill, 1996); Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra: University College London Press, 1999) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. Mehmet Tanju Akad (İstanbul: Homer, 2007)]; Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993) [Türkçesi için bkz. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998)].
6. Cemal Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries," *Turkish Studies Association Bulletin* 15 (1991), 273-79; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: The Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
7. André Raymond, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo," *British Journal of Middle Eastern Studies* 18 (1991), 16-37; aynı yazar, *Artisans et commerçants au Caire: au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74).
8. Charles L. Wilkins, *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo, 1640-1700* (Leiden: Brill, 2010).
9. Colette Establet, Jean-Paul Pascual, "Comportements économiques des agents civils et militaires à Damas, fin du XVIIIe siècle," *Mélanges en l'honneur d'André Raymond*

- çinde, yay. haz. Ghislaine Alleaume, Sylvie Denoix ve Michel Tuchscherer (Kahire: IFAO, 2009); Colette Estabiet, Jean-Paul Pascual, *La gent d'État dans la société ottomane damascène: Les 'askar à la fin du XVIIe siècle* (Şam: Presses de l'Ifpo: 2011).
10. Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009)].
 11. Hülya Canbakal, *Society and Politics in an Ottoman Town: 'Ayntab in the 17th Century* (Leiden, Boston: Brill, 2007) [Türkçesi için bkz. *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009)]; Molly Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000).
 12. Cemal Kafadar, "Yeniçeri Esnaf Relations: Solidarity and Conflict" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, McGill University, 1981).
 13. Kafadar, "Purity and Corruption of the Janissaries," 273-79.
 14. Yi, *Guild Dynamics*.
 15. 17. yüzyıl için, dönemin Venedik balyosu Garzoni, İstanbul nüfusunun bir milyona çıktığını tahmin etmişti; ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi de onunla aynı fikirdeydi. Robert Mantran ise, İngiliz Sandys, Venedik balyosu Pietro Civrano gibilerin verdiği bilgiye dayanarak nüfusun 600-700 bin civarında olması gerektiği sonucuna varmıştı. Buna karşılık Halil İncalcık, şehrin altyapısının sınırlarına bakarak, erken modern dönemde İstanbul nüfusunun 300 bini geçmediğini iddia etmişti: Costantino Garzoni, "Relazione Dell'Impero Ottomano," *Relazioni Degli Ambasciatori Veneti al Senato* içinde, yay. haz. Eugenio Alberi, 3 cilt (Floransa: Società editrice fiorentina, 1840), cilt 1, 389; Robert Mantran, *Histoire d'Istanbul* (Paris: Librairie Arthème Fayard, 1996), 253 [Türkçesi için bkz. *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001)]; Halil İncalcık, "İstanbul," *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı (bundan sonra *EI2*), 12 cilt (Leiden: Brill, 1986) cilt 4, 230-39. İncalcık'ın tahmini muhtemelen en gerçekçi olandır.
 16. İstanbul Kadı Sicilleri (bundan sonra İKS; araştırılan kopyalar İslam Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır / İSAM, Bağlarbaşı, Üsküdar) 5, 31b, no. 211 (1029/1620).
 17. Halil İncalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* 29 (1) (1969), 97-140, 120. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 152-55.
 18. İKS 1, 18b, no. 112 (1012/1612).
 19. 1 *kantar* = 56,449 kg. Halil İncalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, vol. 1: The Customs Register of Caffa, 1487-1490* (Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1996), 177.
 20. İKS 2, 45b, no. 380 (1025/1616).
 21. İKS 8, 20b (1071/1660).
 22. İKS 9, 88b (1071/1660).
 23. *Cüdi*, sipahilere verilen, savaşçı anlamındaki onursal bir sıfattı.

24. İKS 5, 13b, no. 104 (1029/1620). Dava ayrıca Nesimi Efendi'nin borç alıp verdiğini de gösteriyordu. Malkoç Efendi adında, Şam ve Trablus'ta kâtip olarak çalışan bir başka yeniçeriye 8 yük akçeye kadar varan önemli miktarda para borç vermişti. Kredinin yüksek değeri, Nesimi Efendi'nin bir yatırımcı veya sarraf olarak hareket ettiği ihtimalini güçlendiriyordu. Mahkeme zaptına göre Hasan Çelebi Malkoç Efendi'nin borcunu üstlenmişti ve Nesimi Efendi'ye 12 yük akçe ödemesine karar verilmişti. Belge Hasan Çelebi'nin neden bu borcu üstlendiğini açıklamıyordu; ancak Malkoç Efendi ile arasında ticari bir ilişki olabilirdi.
25. Anthony Greenwood, "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of *Celebkeşan* System" (doktora tezi, The University of Chicago, 1988, 15-17). Yaptığı hesaplar, *Kavanin-i Osmaniye der rabıta-yı asitan-e*'de kayıtlı günlük tüketime dayanıyordu [alıntı Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle: Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1962, 196)]. 17. yüzyıl ortasında tüketim günde 6.000 koyuna çıkmıştı; kıtlık zamanlarında 2.000'e inmişti (normal bir yılda 2.190.000 koyun, kıtlık olan yıllarda 758.000). Ancak bu toplamın devlete bağlı tüketimi de kapsayıp kapsamadığı belli değildi.
26. Mantran, *İstanbul*, 39; Greenwood, "İstanbul's Meat Provisioning," 21-22.
27. İKS 7, 4a, no. 11 (1069/1658). Bu davada, Mehmed Beşe b. Ahmed, 1.140 su sığırı düvesi satışından gelen 67.340 akçe gibi çok yüksek bir borç için Odnam v. Yahudi'yi dava etmişti. Mehmed Beşe hayvanları 140.640 akçeye sattığını ancak sadece 73.000 akçe aldığını iddia ediyordu. Öte yandan Odnam, 520 su sığırı düvesi, 412 inek düvesi aldığını, sonra da ek olarak 30 su sığırı düvesi daha aldığını söylüyordu. Sonunda uzlaşarak yeniçeriye hâlâ 36.520 akçe borcu olduğunu kabul etmişti. İKS 7, 31b (1070/1659) de ilginçti: İbrahim Beşe b. Hasan, Seyyid Mustafa Çelebi b. Seyyid İdris'e 4.900 akçe karşılığında 35 koyun satmış, tahsil edemediği 1.000 akçe için mahkemeye başvurmuştu.
28. Mehmet Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık: 17. Yüzyıl* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 84.
29. İnalçık, "Customs Register of Caffa," 177'ye göre, buğday söz konusu olduğunda 1 kile 25.656 kg'ye eşitti. İKS 9, 104b (1071/1660): Demirtaş, *Osmanlı'da Fırıncılık*, 84.
30. İKS 9, 85b (1071/1660).
31. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK) 6599 (1074-75/1663-64).
32. Kismet-i 'Askeriyye (bundan sonra KA, incelenen kopyalar İslam Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır/ İSAM, Bağlarbaşı, Üsküdar) 6, 44a (1078/1668); Greene, *A Shared World*, 147.
33. Belge kiranın aylık mı yıllık mı olduğunu belirtmemektedir.
34. Bazı zengin tacir örnekleri: KA 5, 134b (1077/1666): Mehmed Beşe b. Abdullah Bağdadi'nin net terekesi 239.610 akçe değerindeydi, ticari malları 533.269 akçeye ulaşıyordu; ölümünden önce İstanbul piyasalarında tül bent satıyordu. Mehmed Beşe İstanbul'da 300 akçeye kiraladığı bir dükkâna sahipti. KA 6, 31a (1077/1666): El-Hac İbrahim Beşe b. Hasan hamamlara tekstil ürünleri tedarik ediyordu ve ticari mallarının toplam değeri 287.645 akçeye ulaşıyordu. 60.000 akçe değerinde bir dükkânı vardı ve 841.755 akçelik bir servet bırakmıştı. Ayrıca bkz. İKS 9, 67b (1071/1660), KA 5, 152a (1079/1669), KA 6, 80a (1078/1667), KA 6, 13a (1077/1666).

35. KA 2, 17a (1025/1616); KA 2, 24b (1026/1617); KA 3, 41b (1048/1638); KA 3, 113b (1055/1645); KA 5, 120b (1072/1661); KA 5, 134b (1077/1666); KA 6, 13a (1077/1666); KA 6, 31a (1077/1666); KA 6, 58a (1078/1667); KA 6, 80a (1078/1667); KA 5, 152a (1079/1668). *Bogasi*, astar olarak kullanılan, birçok rengi bulunan bir kumaştı. Zamanın düzenlemelerine göre Hristiyan ve Yahudiler tarafından kullanılıyordu. Ayrıca yeniçeri iç çamaşırları da bogasiden yapılıyordu. *Tülbent*, baş örtüsünde kullanılan ince bir pamuklu kumaştı, ucuz yünlülere de *aba* deniyordu: Faroqhi, *Towns and Townsmen*, 126-27, 137.
36. KA 6, 53a (1078/1667).
37. KA 4, 79a (1060/1650).
38. İKS 5, 81b, no. 577 (1029/1620).
39. İKS 3, 16a, no. 135 (1027/1618); İKS 2, 36a, no. 300 (1025/1616).
40. Mustafa İsmail Kaya, "Shops and Shopkeepers in the İstanbul İhtisab Register of 1092/1681" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2006), 63-79.
41. Kaya, "Shops and Shopkeepers," ek, 125-85.
42. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 288-97; Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 26; Halil İnalçık, "Ghureba," *EF2*, cilt 2, 1097-98; Rhoads Murphey, "Kanun-nâme-i Sultani li Aziz Efendi" (Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman), *Sources of Oriental Languages and Literatures* 9 (1985), 54; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, yay. haz. Seda Çakmakçoğlu (İstanbul: Kabcı, 2007), 59; "Kavanin-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âli," *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri, I. Ahmet Devri Kanunnameleri*, cilt 9, yay. haz. Ahmet Akgündüz (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 211.
43. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 143-45.
44. *Kitab-ı Müstetab*, yay. haz. Yaşar Yücel (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 4; Rhoads Murphey, "Kanun-nâme-i Sultani li Aziz Efendi"; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, 44, 59-60.
45. Yi, *Guild Dynamics*, 139.
46. Agy.
47. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943) cilt 1, 255.
48. İKS 9, 60a (1071/1660); Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, cilt 1, 255.
49. Kasaplar, Yani v. [okunmuyor], Koca Yani v. Papa Dimitri, Aleks v. Kosta ve İskerlat v. Parves'ti: İKS 4, 19a, no. 127 (1028/1619).
50. İKS 4, 19a, no. 127 (1028/1619).
51. KA 6, 30a (1078/1668); İKS 8, 25b (1071/1660); İKS 9, 166a (1072/1662). Yeniçeri kasapları sadece İstanbul'a özgü değildi. Halep'te de vardı, hatta loncanın önderliği de yeniçerilerin elindeydi: Wilkins, *Forging Urban Solidarities*, 239-40.
52. Ayşe Hür, "Mumculuk," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994), cilt 5, 497.

53. İKS 9, 191b (1072/1661). İKS 9, 197a (1072/1661).
54. Ahmet Refik Altınay, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 20-21, 28-29; Hacı Osman Yıldırım vd. (yay. haz.). *82 Numaralı Mühimme Defteri* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2000), 45, no. 70 (1072/1618); Nezihi Aykut ve Mertol Tulum (yay. haz.), *Mühimme Defteri* 90 (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993), 181, no. 214.
55. İKS 9, 170b (1072/1662).
56. İKS 9, 155a (1072/1662). Vergi ödemek için Müslüman eşraftan para borçlanan köylülerle ilgili olarak, karşılaştıran Eleni Gara, "Lending and Borrowing Money in an Ottoman Province Town," *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums*, yay. haz. Markus Köhbach, Gisela Proházka-Eisl, Claudia Roemer (Viyana: Institut für Orientalistik, 1999), 113-19.
57. İKS 9, 155a (1072/1662).
58. İKS 9, 23b (1071/1661). *Yığıtbaşı* Hristo v. Manko'ydu, listede yer alan *ihtiyarlar* ise Tonoş v. Andon, Nezir v. Andon ve Andon v. Vimor'du. Belge, Apostol adındaki bir mumcuya, Yedikule yakınındaki Sulumanastır mahallesinde, Ermeni Varkan'ın bakkalında mum satması için verilen bir izindi.
59. İKS 9, 145b (1072/1661). Anadolu'dan gelen bütün koyun derilerinin ve İstanbul'daki mezbahalarda kesilen bütün büyükbaş hayvan ve keçilerin henüz kurutulmamış derilerinin lonca üyelerine eşit olarak dağıtılması gerektiğini iddia ettiler. Zanaatkârlar aynı zamanda, Salih adlı birinin Eminönü mezbahasından 448 tuzlanmış keçi derisi aldığını ve kendi hakkından fazlasını aldığı için bunun lonca kurallarına aykırı olduğunu öne sürdü.
60. İKS 9, 70a (1071/1660).
61. İKS 9, 249a (1072/1662).
62. İKS 8, 27b (1071/1660).
63. Yi, *Guild Dynamics*, 74-75.
64. Charles Wilkins, lonca başı (kasapbaşı) makamında hak sahibi olan kasaplardan oluşmuş bir ortaklığın, kendilerine ortak olarak bir yeniçeri seçtiğini gösteren bir belge bulmuştur; bu yeniçeri aynı zamanda kasapbaşılık görevini üstlenecekti. Wilkins, *Forging Urban Solidarities*, 230; André Raymond, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo," *British Journal of Middle Eastern Studies* 18 (1) (1991), 16-37, 28-29.
65. Yi, *Guild Dynamics*, 77.
66. Kâtipler mühtedilerin (İslamiyete geçmiş kişilerin) baba adını "Allah'ın kulu" anlamındaki Abdullah olarak kaydederdi.
67. Robert Dankoff (çeviren ve notlandıran), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, giriş Rhoads Murphey (Albany, NY: SUNY Press, 1991), 12-14.
68. Suraiya Faroqhi'ye göre Evliya debbağların pirinin Ahi Evren olduğunu yazmıştı, bu pir debbağlara padişaha bile karşı çıkacak bir güç veriyordu. Suraiya Faroqhi, "Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth Century Istanbul," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 225.

Zengin Zanaatkârlar, Yoksul Tacirler:

Osmanlı Loncalarındaki Sözde Eşitlikçiliğe Eleştirel Bir Bakış

Eunjeong Yi

Genellikle Osmanlı lonca üyelerinin sufi-fütüvvet zihniyetiyle yoğrulduğu düşünülür.¹ Kuşkusuz, fütüvvet idealeine uygun yaşamayan açgözlü ve dürüst olmayan zanaatkârlarla ilgili pek çok şikâyet de vardır.² Ancak böyle bile olsa, fütüvvet lonca üyeleri için en azından örgütsel düzeyde hayati, temel bir ilke olarak kabul edilmiştir. Zanaatkârlar, söylendiğine göre, yalnızca sırf kâr etmek için kâra karşı olmakla kalmaz, zayıfın aleyhine güçlüden yana sonuçlara yol açan meslektaşlar arası rekabete de karşıdırlar.³ Zanaatkârlar için dini ahlakın dünyevi servetten daha önemli olduğu varsayılır. Dolayısıyla Osmanlı loncalarıyla ilgili topyekûn izlenimimiz, bunların birbirine cemaat ilişkileriyle sık sıkıya bağlı, servet açısından aralarında fark bulunmayan küçük üreticilerden oluşmuş bir grup olduğu yönündedir.

Buna karşılık, tacirler çoğu zaman tümüyle ayrı bir kategori olarak kabul edilir: Hangi ürün kâr getiriyorsa onun ticaretini yaparak ortalıkta serbestçe çalışmışlardır, loncaları düzenleyen *ihtisâb* kanun maddelerine tabi değillerdir. Kendi ticari çıkarlarına göre hareket ederken sık sık kurallara bağlı, dar sınırlar içinde uzmanlaşmış lonca üyelerinin alanına sızarlar. Bu kadar çelişkili özellikler söz konusu olduğuna göre, zanaatkârların tacirlere bu kadar hınç beslemesine de şaşmamak gerekir. İster sufi-fütüvvet zihniyetinden, ister eşitsiz iş ilişkilerinin doğurduğu içerlemeden kaynaklansın, lonca üyelerinin tacirlere ve daha zengin meslektaşlarına duyduğu düşmanlığın normal bir olgu olduğu düşünülür; bir zanaatkâr ne zaman “fazla zengin” olursa, meslektaşlarının bir tacire dönüştüğünü söyleyerek onu loncadan atabildiği varsayılır.⁴ Mutlaka bir sufi-fütüvvet zihniyetini gerektirmeyen ampirik çalışmalarda bile, yoksul zanaatkârların zenginlerin saldırısına direnmek için birleşebilecekleri fikriyle karşılaşabiliriz.⁵

Kuşkusuz, loncalarda belli bir eşitlikçi öge vardı, hammaddelerin adil dağıtımını sağlıyor ve tek başına ticari çıkar peşinde koşanların cesaretini kırıyordu. Pek çok

lonca, üyelerinin sadece önceden ayarlanmış kanallardan hammadde satın alması, böylece var olan düzeni kimsenin bozmaması için uğraşıyordu. Hatta bazı loncalar hammaddeleri eşit düzeyde (“alâ’s-seviye”) dağıttıklarını iddia ediyordu. Muhtemelen çoğu lonca üyesi zengin üyelerin örgüte hâkim olmasından hoşlanmıyordu.

Ancak, kâr hedefine tamamen karşı, eşitliğe yönelik bir lonca imajı biraz dengesizdir. Loncalarda bir eşitlikçilik yön varsa da, böyle bir izlenime uyan malzemelere aşırı derecede yoğunlaşarak kendi önyargımızı güçlendirip güçlendirmedigimize bakmamız gerekir. Eşitlikçilik loncalarda örgütlü bütün zanaatkâr ve hizmetlilerin tek özelliği olmayabilir; tacirlerle karmaşık ilişkilerine bu kadar hâkim olmayabilir. İlgili kaynakları, mevcut imajlara iyi oturmayan verilerle karşılaştırarak ele almalıyız.

Osmanlı loncalarının eşitlikçi görünümünü yeniden incelerken karşımıza önemli sorular çıkar. Birincisi, sufi-fütüvvet ekonomik ahlakının etkisi neydi ve ne kadar güçlüydü? İkincisi, fütüvvet ahlakı sayesinde olsun olmasın, lonca üyeleri gerçekten de zenginlik açısından kabaca türdeş miydiler ve bu her iş dalında böyle miydi? Üçüncüsü, zanaatkârlar tacirlere nasıl bakıyordu? Tacirler düşman olabilirdi ama aynı zamanda zanaat dünyasıyla yakından bağlantılıydılar, çünkü hammaddeleri satıyor ve sık sık da çok ihtiyaç duyulan krediyi sağlıyorlardı. Farklı biçimde söylersek, zanaatkârlar tacirlerden kategorik olarak bu kadar farklı mıydı?

Bu bölümde, kaynak malzemeleri sadece dağılık değil, aynı zamanda eşitsiz biçimde dağıldığı için, eksik ve izlenime dayalı bir biçimde de olsa, 17. yüzyılda İstanbul loncalarını gözlemleyerek bu sorulara cevap bulmaya çalışacağım. Elimize ulaşan belgeler ya düzenli sicil defterlerinden ya da Osmanlı padişahının kullarına özgü *Kısmet-i Askeriyye* (KA) adlı miras kayıtlarından (bu kayıtları tutan kişi de *askerî kassâm* olarak bilinir) gelmektedir.⁶ Ne yazık ki zanaatkârların iş dallarına göre sınırlandırılmış görece servetini veya her faaliyet alanındaki servet dağılımını net bir şekilde gösteren, zanaatkârlara özgü iyi bir tereke defteri dizisi yoktur.⁷

Yine de 17. yüzyıl İstanbul’una dair dağılık vakalara bakmak işe yarar. Osmanlı başkenti özel bir durum olabilir, ama böyle olsa bile önemli bir örnektir. Sonuçta İstanbul, Halil İnalcık’ın söylediği gibi, imparatorlukta ve Akdeniz dünyasında bazı kapitalist eğilimlerin var olduğu, hatta yeşermiş olabileceği en büyük şehirdi.⁸ Osmanlı tacirlerine ilişkin fazla şey bilinmese bile, içlerinden bazıları Osmanlı başkentinde yaşamış veya buraya sık sık gelmiş olmalıydı.⁹ Söz konusu dönemde yani 17. yüzyılda, loncaların kurumsallaşması ve standartlaşması eğilimi güçlendi, ancak sonraki dönemlerle kıyaslandığında bu örgütler yine de oldukça esnekti. Dönemin gittikçe kristalleşen loncalarının iddia edildiği gibi eşitlikçiliği yansıtmıyorsa da, yansıtmadığına bakmak ilginç olacaktır.

Fütüvvet Türü Eşitlikçilik Sorunu

Loncalardaki eşitlikçi öğelere sufi-fütüvvet zihniyetinin bir ürünü olarak bakma eğilimindeyiz, oysa bazı akademisyenler, lonca üyelerinin eşitlikçiliğe yaklaşan özelliklerinin esas olarak yoksul zanaatkârların ayakta kalabilmesi için zorunlu olan pratik nedenlerden kaynaklandığını düşünmektedir.¹⁰ Sufi-fütüvvet geleneğinin loncaların içinde yaşadığına kuşku yoktur. Evliya Çelebi'nin kuyumcuların loncaya giriş törenini betimlemesi cemaat geleneklerinin çok canlı bir örneği idi, lonca üyelerinin toplu yemekleri de muhtemelen önemli olaylardan biriydi. Hatta bazı berberler kendileri için “cümlemiz ihvân” (hepimiz kardeşiz) sözünü kullanıyordu.¹¹ Ancak bu örgütlerin dinsel özellikleri, en azından İstanbul söz konusu olduğunda, *şeyh* ve *ahi baba* gibi dinsel sıfatlar taşıyan lonca üyeleri bu dönemde çok ender hale geldiğine göre, azalmaya başlamıştı.¹² Fütüvvet söylemi ve törenleri yaşamaya devam etse de, asıl soru bu geleneğin lonca üyelerinin ekonomik zihniyet ve davranışlarını nasıl etkilediği idi.

Öyleyse loncalardaki fütüvvet geleneğinin devamı, doğrudan doğruya ekonomik eşitlikçiliğe tercüme edilmiş olabilir miydi? Osmanlı loncalarının 16. ve 17. yüzyıllarda, İbn Battuta'nın betimlediği Anadolu ahilerinden çok farklı profesyonel örgütler olduğu açıktı.¹³ Sonuçta, İbn Battuta'ya göre, her akşamüstü bu ahi gruplarının üyeleri günlük kazançlarını önderlerine getiriyor, o da bunu en azından kısmen cemaat ihtiyaçları için yeniden dağıtıyordu. Buna karşılık, bir İstanbul loncasındaki her dükkân, loncanın sık sık hammadde elde etmek ve vergi toplamak için ortaklaşa hareket etmesine rağmen, kendi işletme sermayesini sağlamak ve iki yakasını bir araya getirmek zorunda olan ayrı bir işletmeydi. Dolayısıyla lonca üyeleri için fütüvvet edebiyatının idealist kurallarını kelimesi kelimesine izlemek pratik olmayacaktı.

Buna ek olarak, fütüvvet edebiyatında tutarlı ve somut reçeteler bulmak da zordu. Yayımlanmış başlıca kaynaklara şöyle bir bakmak bile, ahlaki kuralların çoğu zaman muğlak olduğunu ve farklı yorumlara yol açabildiğini görmek için yeterlidir. Tartışmaların çoğu soyut ahlak düzeyindeydi, fütüvvete uyan birinin görevlerini somut olarak belirtmiyordu. Fütüvvet edebiyatı bağış yapmanın önemini tekrar tekrar vurguluyordu, bu da belki eşitlikçiliği teşvik edecek bir öğe olarak görülebilirdi; ancak bu özellik kendi başına loncaların genel olarak eşitlikçi olmasını güvence altına alamazdı. Fütüvvet kitapları esas olarak okurları ve dinleyicileri cimrilik ve açgözlülüğü bırakmaya ve ihtiyaç duyan bir kardeşe sırt çevirmemeye çağırıyordu.

Gerçekten de bazı fütüvvetnameler, *fiyâmi* elinde ne var ne yoksa sonuna kadar vermeye çağırıyordu. Örneğin Burgazî'nin 13. yüzyıldan kalma Sünni eğilimli fü-

tüvvetnamesi, ahinin kazandığı her şeyi başkalarına vermesi gerektiğini (“kazandığını ortaya dökcektir”) ve kendisi için sadece kefen parası olarak 18 dirhem gümüş saklayacağını söylüyordu.¹⁴ Bir fütüvvet yanlısı, bütün varlıklarından vazgeçen, ruhunu da halka açan kişiydi.¹⁵ Bursa’da 1524’te, yani 17. yüzyıl İstanbul’una yakın bir yer ve zamanda kaleme alınmış *Fütüvvetname-i Kebir*’in ifadeleri de aynı derecede önemliydi; bu metin daha sonraki fütüvvetnameler için yakından izlenen bir model haline gelecekti. Bu esere göre, *nakibü’l-mukaba* olarak bilinen vaiz, cemaate dünya nimetlerine dair hiçbir kaygı taşımayan insanlar olarak sesleniyordu.¹⁶ Ancak servetin bu topyekûn inkârı, çoğu borçlarını ödemek ve ailelerini geçindirmek zorunda olan tek tek ustalardan oluşmuş bir loncada uygulanabilir bir ilke olamazdı.

Muhtemelen çoğu zanaatkâr bu tür idealist ifadelere sadece törensel bir işlev yüklüyor ve günlük faaliyetleri için fazla anlam taşımadığını düşünerek hareket ediyordu. Ancak bir başka lonca üyesi mesleğe bağışta bulunmak çok daha ciddi, lonca hayatı için gerçekten önemli bir konuydu. Üstelik kuramsal olarak konuşursak, fütüvvet edebiyatındaki bazı ahlaki çağrılar eşitlikçiliğin altının da oyulmasına yol açabilirdi. Örneğin, bütün fütüvvetnamelerin gurur ve kibir yerine yücelttiği tevazu ve itaat düşüncesine daha yakından bakmaya değer. Ayrıca, bu edebiyatın kesin biçimde önüne geçmeye çalıştığı duygular arasında kıskançlık ve öfke de yer alıyordu.¹⁷ Yani fütüvvet ahlakı, lonca üyelerinin çoğunun belli bir lonca içinde var olan hiyerarşiyi kabul etmesini sağlayabilirdi. Öfke ve kıskançlık bastırılınca, bu üyeler, otorite konumunda olanlar ister “fazla zengin” olsun ister olmasın, üstlerinin meşruiyetini sorgulamaktan kaçınırdı. Zanaatkârlar lonca önderlerini mahkemeye verdikleri ve resmen görevden attıklarında, çoğu zaman ortaklaşa hareket ediyordu; tek bir üyenin lonca yetkililerini sorgulamasına ender olarak rastlanıyordu (karşılaştırm. Onuncu Bölüm).¹⁸ Birisi lonca üyesi olduğunda, çoğu zaman lonca yetkililerini (veya güçlü meslektaşlarını) izlemek zorundaydı. Bu zorunluluklar zanaatkârın daha zengin meslektaşlarının ekonomik faaliyetlerini onaylamadığı durumda bile devam ediyordu, çünkü kendisinden daha güçlü olanlara karşı kaybetme riskiyle karşı karşıyaydı; üstelik fütüvvetin yarattığı cemaat ortamı yüzleşmeyi teşvik etmiyordu.¹⁹ Başka bir deyişle, sufi-fütüvvet düşünceleri bir loncadaki eşitsiz güç ilişkilerini meşrulaştırıyor ve bu ilişkilerin üzerini örtüyordu.

Buna ek olarak bir de “helal kazanç” kavramı vardı; bu biraz muğlak bir terimdi. Bazı fütüvvet çevreleri, sürekli kâr peşinde koşmayı onaylamasalar bile kâr etmeye her zaman kötü gözle bakmıyor olabilirlerdi; aşırı yoksulluk her zaman toplumsal bir övgü kaynağı değildi.²⁰ Örneğin ilk fütüvvetnamelerden birinde, Lokman Hekim’in oğluna meşru yollardan para kazanarak yoksulluktan kaçınmasını öğütlediği anlatılıyordu; çünkü yoksulluk dini anlamda insanı her zaman üç gaflete sürüklerdi.

Ne yazık ki bu üç olumsuz nitelikten biri metinde yer almıyordu, ama diğer ikisi “muhakemenin bozulması” ve “mürüvvetin (olgunluğun) kaybedilmesi”ydi; yoksulları küçümsemek ise en büyük “gaflet”ti.²¹ Bilge bir adam kendisini izleyenleri meşru yollarla makul bir geçim sağlamaya teşvik ettiğine göre, işinde başarılı olmak kendi başına kötü bir şey olmamalıydı. “Fazla zengin” olanlarla makul derecede başarılı olanları birbirinden ayıracak kesin sınırlar bulunmadığına göre, zengin bir adam muhtemelen yardıma muhtaç kardeşlerine cömertçe bağışta bulunduğunda, büyük de olsa servetini meşrulaştırmış oluyordu.

Öte yandan, 16. yüzyılda Bursa’daki ticari ortamda yazılmış olan *Fütüvvetname-i Kebir* tacirleri fütüvvet dışına atmıyordu. Fütüvvet hem tacir hem zanaatkârlara açık bir yoldu, dürüstlüğü önemi anlatan hikâyelerde tacirler de bulunabiliyordu. Kuşkusuz, spekülasyon amacıyla gıda saklayan tüccarlar (*madrabaz*) fütüvvet hareketinin bir parçası olamazdı, ama dürüstlüğü doğrulanmış tacirler rahatlıkla kabul edilebilirdi.²² En azından fütüvvetin bazı temsilcileri, tüccarları içkin olarak olumsuz bir toplumsal kategori sayıp reddetmiyordu.

Yani fütüvvet idealleri müritlere her zaman mutlak bir eşitliği dayatmıyordu. Bu fikirler bütünü az çok eşitlikçi ve birlik ve beraberliğe dayalı bir ortamın loncalarda egemen olmasını teşvik etse de, günlük ekonomik yaşama uyarlanması muhtemelen gelişigüzeldi. Fütüvvet yazılarının ve törenlerinin başlıca rolü, lonca örgütleri için bir “ideolojik” taban ve bir dereceye kadar uyum yaratmak olabilirdi, bu da ortak çıkarları teşvik ediyordu; ancak fütüvvet ahlakı durumu nispeten iyi olan lonca üyelerine de yer ayırıyordu.

Lonca Üyelerinin Davranışında Eşitlikçi –veya Muhtemelen Eşitlikçi– Özellikler

Hammadde dağıtımında, eşitlikçi ilkeler çok daha belirgin gözüküyordu. Çeşitli loncalardan elimize ulaşan belgelerde, hammaddelerin dağıtım ve paylaşımının (“tevzi” ve taksım”) yasal lonca başlarının gözetiminde ve önceden belirlenmiş bir yerde gerçekleşmesi kuralını kabul ettikleri anlaşıyordu.²³ Hammadde sağlayıp dağıtmak loncaların en önemli faaliyetlerinden biriydi ve bu konularda lonca dışındakilerle rekabet etmenin, adil bir iç dağıtım ve bu işlemin sağlayacağı umut edilen toplumsal uyum kadar önemli olduğu anlaşıyordu.²⁴

Gerçekten de bazı loncalar dağıtımın adil olması gerektiğini ısrarla vurguluyordu. Ancak kuşkucu bir gözlemcinin bakışından, bu ilke hammadde dağıtımını mutlaka eşitlikçiliğin belirlediğini göstermiyordu; sadece hammadde tedarikinin lonca üyeleri için büyük bir kaygı kaynağı olduğu anlamına geliyordu. Gerçekten

de hammaddelerle ilgili kurallar sorun çıktığı zaman kayda geçmişti; paçacıların açtığı bir dava bunun örneğiydi. 1071/1661’de bir paçacı lonca yetkililerinin kendisine hakkı olan koyun baş ve ayağı payını vermediklerini belirterek şikâyetçi olmuştu.²⁵ Bir yıl sonra bu loncanın hiçbir sıfat taşımayan, dolayısıyla mütevazı bir geçmişe sahip olması muhtemel dokuz üyesi, mahkemeye başvurarak yeni bir *kethüda* seçtiklerini ve hammaddelerin aralarında “kimesneye ziyade ve noksan virilmemek” üzere bir anlaşma yaptıklarını belirtmişlerdi.²⁶ Bu ifade, eşitlikçi ilkelerin elde bir olmadığını ve grup içinde farklı eğilimlerin de bulunduğunu gösteriyordu. Ekonomik eşitlikçilik, bunu korumaya kararlı yeterince insan olursa sürebilirdi. Üstelik bir lonca ortamında eşitlik herkese aynı payın verilmesi anlamına gelmiyordu, daha çok hiyerarşiye göre bir uygulama vardı. Örneğin son kitabında Amnon Cohen’in gösterdiği üzere Kudüs loncaları arasında hem hammadde dağıtımı hem vergi yükünde “dereceli bir eşitlik” vardı.²⁷

Her loncada ilgili görevlilerin hammadde alımını denetlediği ve bu denetimin adil dağıtımın önkoşulu olduğunu düşünme eğilimindeyiz. Ancak bazı durumlarda bu denetim gayet gevşek olabiliyordu, çünkü bazı tüccarlar tek başlarına hiçbir engelle karşılaşmadan on binlerce akçe değerinde hammadde almayı başarılabiliyordu. Dolayısıyla bütün loncaların hammadde sektöründeki her meşru işlemi denetlediğinden kuşkulanmak için yeterince neden vardı. Lonca üyeleri özgürce ortaklık kurabiliyor, bu sayede sık sık büyük miktarda hammadde satın alabiliyorlardı. İstanbul kasapları bu konuda en çok öne çıkan örnekti, ortaklık kurarak Moldavya gibi uzak yerlerden bir kerede yüz koyundan fazlasını alabiliyorlardı. 17. yüzyılda resmen düzenlenmiş koyun tedarik sistemi bozulduğunda kasaplar işi kendi ellerine almak istemiş olabilirler.²⁸ Ayrıca 180.050 akçeye 46 ton un satın alan bir ekmekçiyle ilgili bir dava da vardı; bu belki de bir zanaatkârın ekonomik bireyciliğinin uç bir örneğiydi.²⁹

Bu bireysel işlemlerin lonca kurallarını ihlal edip etmediği belli değildi. En azından görünüşte, kazancılar *kethüdası*, 20.000 akçeye bakır alıp kâr ederek satan bir lonca üyesiyle hiçbir sorun yaşamamıştı; çünkü ortak olan iki kazan yapımcısı arasındaki kâr paylaşımıyla ilgili bir davada tanık olarak dinlenmiş, adamlardan birinin bakırı gerçekten de belirlenen fiyattan satın aldığını belirtmişti.³⁰ Öte yandan, bazen loncanın kabul ettiği anlaşmalar dışında büyük miktarda hammadde alanların lonca yetkililerinin şikâyetine cevap vermek üzere mahkemeye çağrıldığı da oluyordu.³¹

Sonuç olarak esas belirleyici olan, her bir ayrı loncada yapılmış iç anlaşmalar bütünüydü; bu tür işlemlerin sicillerde sık sık kaydedildiğine bakılırsa, büyük miktarlarda hammadde satın alınması her zaman lonca kurallarının ihlali anlamına gelmeyebilirdi. Bazı örgütler diğerlerine göre tek tek üyelerinin ortaklıklar veya taşradaki araçlar

sayesinde hammadde sağlamasına daha hoşgörülü bakıyordu. Bilgi kaynaklarımızdaki boşluklar göz önüne alındığında, hangi zanaatkârların kendi atölyelerindeki üretimi artırmak için büyük miktarda hammadde satın aldığını, hangilerinin daha yoksul ve/veya daha az bağlantıları olan, dolayısıyla bağımlı bir statüyü kabul etmek zorundaki meslektaşlarını taşeron olarak tuttuğunu bilmiyoruz.³²

Son olarak, çoğu loncanın üyeleri arasında kabaca eşitliği sağlamak isteyip istemediği de açık değildi. Bazı loncalar duruma göre hammadde dağıtımındaki farklılıklara, hatta kimi zaman taşradan hammadde sağlamak için yapılan kişisel girişimlere izin vermişti. Eşitlikçiliğin var olup olmadığı, lonca üyelerinin davranışını belirleyen birinci etken değildi. Başka bir deyişle, her loncanın kendine özgü iç düzenlemelerine göre değişen, daha esnek, koşullara uyarlanabilen türde bir eşitlikçilik söz konusuydu.

Servette İç Farklılaşma

Lonca üyelerinin sahip olduğu dükkânlar birbirinden ayrı işler olarak kaldığı sürece, sabit fiyatlara ve hammaddelerin ortak alımına rağmen, ekonomik bir farklılaşma olmalıydı. Yaşamın bu gerçeği, İstanbul mahkeme zabıtlarının sağladığı verilerle çeşitli biçimlerde kanıtlanıyordu. 17. yüzyıl zanaatkârları arasında servetin nasıl dağıldığını incelemek göz korkutucu bir iştir, çünkü kaynak malzemeler kapsayıcı değil, çoğu zaman yeniden kurgulayamayacağımız şans öğelerinin bir ürünüdür. Dolayısıyla, örneğin Pascale Ghazaleh'nin Kahire zanaatkârlarıyla ilgili ustalık çalışmasındaki³³ gibi, farklı zanaatkâr gruplarının görece servetini eksiksiz veya ayrıntılı bir biçimde hesaplayabilecek durumda değiliz. Burada yaptığımız çalışma, tesadüfen günümüze ulaşmış ama yine de aydınlatıcı davalar aracılığıyla, ister istemez izlenimlere dayalı olacaktır; yine de bu yaklaşım İstanbul zanaatkârlarının içinde hareket etmek zorunda oldukları sınırlar kadar, sahip oldukları imkânları da göstermektedir.

Daha önce belirtildiği gibi, akademisyenler aynı işi yapan zanaatkârların servetleri açısından birbirinden pek farklı olmadığını düşünmüştür. Mehmet Genç, 17. yüzyıl zanaatkârları için “aynı işte çalışan en yoksul ile en zengin arasındaki fark 1:4 veya 1:7’yi ancak geçmektedir,” diye yazmıştır.³⁴ Öte yandan, 1600’lerin İstanbul’u için daha eşitsiz servet göstergelerine sahibiz.

Sicillerdeki dükkân transferleri ve kiralariyle ilgili çok sayıdaki kayıt, araştırmamız için iyi bir başlangıç noktası olabilir. Kuşkusuz, dükkânlar genellikle küçüktü ve çok iyi donatılmamıştı; ancak bunlara sahip olmak için harcanan para bu gayrimenkul parçalarına satıcı/mülk sahibi ve alıcı/kiracının atfettiği kazanma

kapasitesini gösteriyordu. Ancak bazen sicillerden elde edilen veriler kesin değildi ve belli bir işlemle ilgili bilginin tamamını vermiyordu. Örneğin, çoğu zaman ön ödemenin miktarı (“icâre-i muaccele”) kaydedilmemişti; kâtip sadece ilgili tarafların ödenecek miktarı bildiğini (“beynimizde malum olan muaccele”) belirtiyordu. Üstelik bir dükkânın kirası kiracıyla mülk sahibi arasındaki özel bir ilişkiyi de yansıtıyor olabilirdi. Eğer kiracı mülk sahibine borçluysa, bu borcu kapatmak için normalden daha yüksek bir kira ödeyebilirdi veya kiracı büyük tamiratlar yapmayı üstlenmiş, bunun karşılığında da kirada indirim sağlamış olabilirdi. Bazı durumlarda tek bir işlem bir dükkânla bir odayı veya iki odayı birden kapsıyordu, bu da her birinin parasal değerini anlamamızı zorlaştırıyordu. Bu sorunlar göz önünde tutulursa, servetin zanaatkârlar arasındaki dağılımını kira ve satış verileriyle belirlemek tehlikeli bir iş haline gelecektir.

Az sayıda kaydın tek ve aynı işle ilgili olmasına ve böylece karşılaştırmaya izin vermesine rağmen, dükkân transfer ve kiralalarıyla ilgili belgeler işlerin boyut olarak birbirinden çok farklı olabileceğini gösteren anlık görüntüler sunuyordu. Belli bir dükkânın fiyat ve kirası buranın sahibi veya kiracısı olan zanaatkârın servetini tam olarak yansıtmasa bile, büyüklük açısından bir fikir veriyordu. 17. yüzyılın başıyla ortası arasındaki mahkeme kayıtları arasında en düşük kira bir ayakkabıcının (*haffâf*) kirasıydı: Ayda 15 akçe (veya yılda 180 akçe) ve ek olarak bilinmeyen miktarda bir ön ödemeden ibaretti.³⁵ Bir fırıncı kayıtlardaki en yüksek kirayı ödemişti, bu da yılda 18.000 akçeydi; gerçi enflasyon da hesaba katılmalıydı.³⁶

Örneğin 1610'lardaki bakkalların kiralalarına bakalım. Bir örnekte, kira yalnızca 300 akçe ön ödeme ve aylık 25 akçeydi, öte yandan başka bir örnekte kiracının yılda 7.000 akçe (yani ayda 580 akçeden fazla) ödemesi gerekiyordu.³⁷ Ucuz kiranın süresine bağlı olarak (bu süre ne yazık ki kayıta yoktu), diğer kiracı ondan 11 ila 23 kat arasında daha fazla ödeme yapmak zorundaydı. Bir başka örnekte, bir fırının buğday, un, atlar, yakacak ve donanımdan oluşan envanteri 69.930 akçe değerindeydi. Daha önce söz ettiğimiz başka bir ekmek fırını ise tek bir işlemde, krediyle bile olsa 280.050 akçe değerinde veya 46 ton un almıştı.³⁸ Bu unun fiyatı askeri kassam defterlerinde kayıtlı ortalama terekeyi kat kat geçiyordu; bu defterlerdeki terekeler arasında değeri 100.000 akçenin üzerine çıkanların oranı yüzde 30'dan azdı.³⁹

Kazgancı Loncası Vakfına Bağışlanan Parada Farklı Tutarlar

Önceki bölümlerde, aynı işkolunda olan, aynı loncaya üye olan veya olmayan insanlara dair rasgele toplanmış vaka örneklerini ele aldım. Örneğin, ayakkabıcılık gibi bir iş pek çok uzmanlık dalının bir araya gelmesinden oluşuyordu, bunlar arasında her biri ayrı bir loncada toplanmış olan çizmeciler, yemeniciler, takun-

yacılar ve başka tür ayakkabıcılar vardı. İki kişi ayakkabı yapsa bile, aynı zanaat örgütüne üye oldukları kesin değildi, çünkü ayrıca örgütlenmeye karar vermiş alt grupların üyeleri olabilirlerdi (karşılaştırm. Altıncı Bölüm). Dolayısıyla önceden tartıştığımız örnekler aynı lonca içinde önemli ekonomik farklılaşmalar olduğu sonucunu vermiyor, ancak böyle bir olgunun mümkün olabileceğini gösteriyordu. Neyse ki elimizde tek bir loncanın içindeki servet dağılımını daha iyi bir şekilde yansıtan bir vakfiyeyle ilgili belge vardır.

Bu belge, kazgancılar (kazan yapımcıları) loncasının vakfına aittir ve 1053/1644 Rebîülahîr'inin ilk on günü tarihini taşır (bkz. TABLO 8.1).⁴⁰ Görünüşe göre lonca görece küçük ve tutarlı bir gruptur ve üyelerinin çoğu İstanbul'a Trabzon'dan gelmiştir. Kurulacak vakıf için toplanan fona 18 kişi bağışta bulunmuştur. Bunlardan 12'sinin baba adı "ibn Abdullah"tır; belki de yeni mühtedilerdir.

Lonca görece küçük ve belki de aralarında bağlar bulunan kişilerden oluştuğundan, servet dağılımı da muhtemelen birbirine yakın olmalıydı. Bağışçıların aynı ölçüde cömert davrandığı varsayılırsa, bu belge loncanın servet profilini ortaya koyuyordu.⁴¹ Elbette, bütün bağışçıların projeye aynı derecede bağlı olup olmadığını bilmek mümkün değildi; bu yetmiyormuş gibi, kişiliklerine ve o sıradaki yükümlülüklerine bağlı olarak bağışlar tamamen orantısız olabilirdi. İnsanlar, verebilecekleri miktardan çok, vermek istediklerini vermeye eğilimliydiler.⁴²

Ancak, çok sayıda lonca üyesi belli bir yuvarlak miktar bağışladığına göre, bu konuda önceden anlaşmış olmalıydılar, belki de bu bağışlar sadece bağışçıların özgür iradesinin sonucu değildi. Yedi kişiden her biri 1.200 akçe, üç kişi 2.000'er, üç kişi de 4.800'er akçe vermişti. Yalnızca iki kişi bu sınırın üstüne çıkmış, biri 7.200 diğeri ise 11.200 akçe bağışlamıştı. Muhtemelen, üyelerin ekonomik imkânlarını ve belki toplumsal konumlarını yansıtan çeşitli miktarlar üzerinde anlaşmışlardı.

Ortalama bağış miktarı 3.156 akçeydi ama lonca üyelerinin yarısından fazlası bu miktardan daha az vermişti: On kişi 2.000 akçe veya daha altında katkıda bulunmuştu. Yani en dipteki kesim "sağlam" ve türdeş görünüyordu. Muhtemelen, çoğu üyenin servet miktarı aşağı yukarı standart miktardayken, içlerinden bazılarıninkini bunu birkaç kat aşıyordu. Hasan b. Abdullah en küçük miktarın 9 katı eden 11.200 akçelik bir bağışta bulunduğuna göre, en yoksul meslektaşlarından dokuz kat zengin olduğu düşünülebilirdi, bu da Mehmet Genç'in verdiği 1:4 veya 1:7 oranından biraz daha yüksektir. Eğer bağışçılar lonca üyelerinin tamamını değil de yalnızca bağış yapabilecek görece daha iyi durumda olan kesimi temsil ediyorsa, zenginlik farkının daha yüksek olduğunu da düşünebiliriz.⁴³

TABLO 8.1 Kazgancılar vakfına yapılan bağışlar (Kaynak: İBK 122, 25b-26a).

İsim	Bağış toplamı (akçe)
Hasan b. Abdullah	11.200
El-Hac Ali b. Abdullah	7.200
Hüseyin b. Abdullah	4.800
Mehmed b. Hüseyin	4.800
El-Hac Resul b. Murad	4.800
Mehmed b. Abdullah	3.200
El-Hac Mehmed b. Abdullah	3.200
Mehmed b. Murad	3.200
Yahya b. Hüseyin	2.000
İbrahim b. Abdullah	2.000
Hasan b. Kurt	2.000
Mustafa b. Osman	1.200
(bir başka) Mustafa b. Abdullah	1.200
Abdurrahman b. Abdullah	1.200
Mahmud b. Abdullah	1.200
Mustafa b. Abdullah	1.200
Kara Mehmed b. Abdullah	1.200
(bir başka) Hasan b. Abdullah	1.200

Bazı *kazgancılar* bayağı yoksuldu; çünkü İstanbul tereke defterlerinde, geride yalnız 1.713 akçe bırakmış bir Hristiyan (*zımmî*) *kazgancıya* rastlıyoruz.⁴⁴ Ölen kişi geride mirasçı bırakmadığından ve terekese hazineye (*beytülmal*) kaldığından kayıtlarda yer alıyordu. Bu terekenin büyük kısmı, kazgancılığa özgü tencere, sac, sini gibi ürünlerden oluşuyordu. Bu kişi, yukarıda tartıştığımız vakfı kuran kazgancıların grubundan olabilirdi, ancak Müslüman meslektaşlarının bir Hristiyanı kendi gruplarına alıp almayacağını söyleyemeyiz.

Ne olursa olsun, bazı kazgancıların meslektaşlarından daha yoksul olduğu kesindi. Eğer ölen *zımmî* söz konusu loncanın bir üyesiyse –gerçi tam üye olmayıp bir çırak veya ücretle çalışan biri olma ihtimali yüksekti–, muhtemelen 1.200 akçe bağışlayamazdı. Ayrıca bu vaka, zanaatkâr eşitsizliğinden söz ederken, ücretle çalışan işçi ve çırakları da hesaba katıp katmamamız gerektiği sorusuna yol açacaktır; çünkü bu doğal olarak zenginle yoksul arasındaki uçurumu daha da genişletecekti.

Bu vakfiye, meslektaşlarından daha zengin olan zanaatkârların loncalarının meşru ve saygın üyeleri olarak iş yapabildiğini gösteriyor ve vakıf fonuna önemli miktarda para bağışlayabildiklerine göre, özel bir prestije de sahip olabileceklerine işaret ediyor. Ortalama bir loncanın üyelerinden birini sırf “fazla zengin” olduğu için üyelikten atması kuşkuludur. Bir insanın “tacir” ve “bir lonca üyesi olamayacak kadar zengin” olarak kabul edildiği bir servet sınırının var olduğunu hayal etmek gerçekten zordur. Birinin meslektaşlarından önemli ölçüde zengin olması, eğer bu zengin zanaatkâr açıkça lonca kurallarını çiğnemiyorsa, olumsuz bir nokta sayılmayabilirdi.

Zengin Zanaatkârların Terekeleri

Lonca üyelerinin sahip olduğu zenginliği belirlemek için ilk akla gelen veri kaynağı İstanbul tereke defterleriydi. Said Öztürk’ün 17. yüzyılın başından ortasına kadar askeri sınıftan insanların tereke kayıtları üzerine yaptığı araştırma işimize yarayan bazı örnekler içeriyordu.⁴⁵ 1600’lerin başında askeri sınıftan zanaatkârlar fazla olmadığı için, bizi ilgilendiren vakaların sayısı 30’la sınırlıydı. Ancak Öztürk’ün incelediği toplam, sadece 860 akçe bırakmış bir bıçakçıdan 1.366.060 gümüş sikke bırakmış bir *tâkıyyeciye* (takke yapımcısı) kadar uzanan, farklı öğelerden oluşmuş bir resim çiziyordu (bkz. TABLO 8.2).

İstanbul zanaatkârları arasında çok sayıda yoksul insana rastlamak şaşırtıcı değildi.⁴⁶ Ancak oldukça büyük servet bırakmış olan bu zanaatkârlar da ilimizi çekmelidir. Aşırı zengin *tâkıyyeci* Abdülbaki Çelebi, istisnai bir örnek olarak bir kenara konsa bile, terekeleri 100.000 ile 200.000 akçe arasında değişen birkaç başka zanaatkâr daha vardı.⁴⁷ Örneğin, bir *kemhâcıyı* (135.905 akçe), bir saray ekmekçisini (198.480 akçe), bir *çadırcı kethüdasını* (181.900 akçe) ve bir *helvacıyı* (204.174 akçe) sayabiliriz. Ek olarak, unvanı *bazarbaşı* olan bir adamın varlığı 194.575 akçeyi buluyordu, ancak terekесinin değeri, borçları daha da büyük olduğu için eksideydi.

Loncalarının öne çıkan üyeleri olarak bu zengin zanaatkârlar, Said Öztürk’ün incelediği askeri tereke kayıtlarını oluşturan toplam listenin en üst kesimine aitti.⁴⁸ Elbette bu zengin zanaatkârların, özellikle de *kethüda* ve *bazarbaşının* gerçekten zanaatlarını icra edip etmediği tartışmalıydı, çünkü bazıları resmi devlet görevlerine sahip, zanaat dünyasının dışından lonca önderliğine gelmiş kişiler olabilirdi. Herhangi bir loncanın başı, ister dışarıdan atanmış ister içeriden seçilmiş olsun, bir şekilde meslektaşlarından daha zengin olabilirdi. Sonuçta, içeriden seçilmiş lonca *kethüdaları* bile çoğu zaman loncanın zengin üyeleri arasından çıkıyor olabilirdi.⁴⁹ Ne yazık ki, bu görece zengin zanaatkârların sayısı genellemelere izin vermeyecek kadar azdır.

Şimdi, yukarıda istisnai olduğunu söylediğimiz ve daha yakından bakmaya değer bulduğumuz, 1.366.055 akçelik servete sahip *tâkıyyecinin* terekesine dönelim.⁵⁰

TABLO 8.2 Abdülbaki Çelebi'ye ait en önemli eşyalardan bazıları (Kaynak: KA 6, 164b).

Ham madde ve nihai ürünler	Açıklama	Miktar (birim sayısı) × fiyat (akçe)	Dükkândaki malların fiyatı (akçe)
<i>Ağır tâkıyye kumaş ma' parça</i>	Takke için ağır kumaş, parçalı	1.600 × 56	89.600
<i>Hafif ... kumaş ma' parça</i>	Hafif ... kumaş parçalı	1.100 × 37	40.700
<i>Parça kaba kumaş (..)</i>	Kaba kumaş parçaları	800 × 10	8.000
<i>Saka arakıyye-i kesdânevi</i>	(Sakaların kullandığı?) kestane renkli keçe takke	10 × 30	300
<i>Sarmalı arakıyye</i>	Sarmalı keçe takke	300 × 19	5.700
<i>Hafif sarmalı arakıyye</i>	Hafif kumaştan sarmalı keçe takke	200 × 13	2.600
<i>Arakıyyelik ağır kumaş</i>	Keçe takkeye uygun ağır kumaş	350 × 7	2.450
<i>Sarı kılabdân</i>	Sarı, altın (muhtemelen taklit) iplik	2.000 × 7	14.000

Terekesi değer olarak pek çok tacirin terekesini geçen Abdülbaki Çelebi, Said Öztürk'ün incelediği en zengin yirmi kişiden biriydi; servetinin büyüklüğü, İstanbul tereke defterlerinde yer alan bütün terekelerin yalnız yüzde 3,1'inin değer olarak bir milyon akçeyi geçtiği göz önüne alınırsa (gerçi bu karşılaştırmalar 17. yüzyıldaki para dalgalanmalarını hesaba katmamaktadır), daha da belirgin hale geliyordu. Abdülbaki Çelebi'nin terekesini, 1078/1667-68 yılında kaydedilmiş başka bir *tâkıyyecinin*kiyle kıyaslamak daha da ilginç olacaktır. Bu *tâkıyyeci* ne zengin ne de yoksuldu, geride 51.238 akçe bırakmıştı.⁵¹ Bu iki terekenin birbirine oranı 1:26 civarındaydı. Üstelik her iki *tâkıyyecinin* de sıfatı çelebiydi, bu sıfat hem resmi görevli hem de tacir ve/veya zanaatkârlar için kullanılırdı.⁵² Belki de daha küçük olan tereke bile, mütevazı olmasına rağmen, takke üreticilerinin önemli bir temsilcisine aitti ve bu zanaatta daha da yoksul olanlar da vardı. Sonuç olarak, en zengin ve en

yoksul zanaatkâr terekeleri arasındaki uçurum sözünü ettiğimiz 1:26 oranından da daha fazla olabilirdi.

Abdûlbaki Çelebi'nin terekesinde neler vardı? Bu son derece zengin zanaatkârın para kasası şaşırtıcı şekilde doluydu; 620.100 akçe eden 2.756 *şerifi altun* (altın sikke) vardı. Ayrıca dolaşımında 339.400 akçe eden 3.394 *mürevvec riyal* (İspanyol gümüş sikkesi) ve 330.700 akçe değerinde 3.307 *esedi gurus* (Hollanda gümüş sikkesi) bulunuyordu; buna ek olarak takke üreticisi toplam miktara dahil edilmeyen 497 ½ *kırpılmış gurus*a sahipti. Merhum geride bir borç bırakmadığından, muhtemelen bir tefeci değil sarraftı. Abdûlbaki Çelebi parasını nasıl yapmış olursa olsun, bir yandan da hâlâ faal bir üreticiydi, çünkü takke işinde kullanılan hammaddelere, ayrıca yüksek miktarda başlığa sahipti. Örneğin, serveti arasında *tâkıyye* (takke) yapımında kullanılan pek çok ağır ve hafif tekstil ürünü, çok sayıda arakıyye (yumuşak takke) ve *kılabdân* denen, ipekle dokunmuş altın –belki taklit– iplik gibi süsleme malzemeleri vardı; bunların toplam değeri 160.000 akçeyi geçiyordu. Elinde çok sayıda arakıye bulunduğuna göre, en azından 1500'lerin ortasından beri ayrı olarak örgütlenen arakıyecilerin zanaat alanına da girmiş demektir.

Bütün bu servete bakılırsa, eğer *tâkıyyeciler* loncası katı eşitlikten yana olsaydı ve zayıf üyelerinin korunmasına odaklansaydı, Abdûlbaki Çelebi “tacir” olarak kabul edilip loncadan kovulacak ilk kişi olurdu. Ancak ölümünden sonra vasileri *tâkıyyeciler* loncası vakfına olan 7.100 akçelik bir borcu ödediğine göre, merhumun *tâkıyyeciler* loncasıyla arası muhtemelen kötü değildi. Elinde bu kadar çok nakit olmasına rağmen, Abdûlbaki Çelebi'nin neden lonca vakfından borç aldığı belli değilse de, en azından hâlâ loncanın bir üyesi olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. Aksi takdirde, eğer lonca üyeleri ondan kurtulmak isteseydi, borç para vermezlerdi. Eğer hâlâ meslektaşlarıyla iyi ilişkiler içindeyse, çok zengin bir kişinin bile lonca üyesi olarak kabul edildiği sonucuna varılabilir.

Envanterde Abdûlbaki Çelebi'nin diğer *tâkıyyecilere* yönelik stratejilerini gösteren bir işaret var mıydı? Yaşam tarzıyla ilgili olarak, çok zengin bir adamdan beklenebilecek lüks eşyalara sahip olmaması ilginçti. 15.000 akçe değerinde tek bir evi vardı, oysa terekesi 50.000 akçenin biraz üstünde olan öbür çelebi meslektaşı geride 35.000 akçe değerinde bir ev bırakmıştı. İnsanların genellikle sahip oldukları evlerde oturduğu bir toplumda bu durum çarpıcıydı. Abdûlbaki Çelebi oturduğu evi kiralamış olmalıydı, çünkü sahip olduğu mütevazı ev yaşadığı Karabaş Mahallesi'nde değil, Çırağcı Çavuş adıyla bilinen mahalledeydi.⁵³ Buna ek olarak merhum, hayır işleri için cömertçe para bırakmıştı. Yoksullara dağıtılmak üzere 50.000, hacı adayları için bir başka 50.000, “va'z” ve “nasihat” gibi dini hizmetler

için yine 50.000 akçe vasiyet etmişti. Mütevazı ve hayırseverlikle dolu bir hayat sürdüğünden, muhtemelen meslektaşlarının kıskançlığına hedef olmamıştı.

Fütüvvet edebiyatında öğretilen ahlaki öğütlerin ışığında bile *tâkıyyeci* Abdülbaki Çelebi'nin kusurları azdı, ancak *tâkıyyeciler* loncasının böylesine zengin bir üyeyi aynı zamanda kanaatkâr ve hayırsever olduğu için mi kabul etmeye hazır olduğunu bilmemizin bir yolu yok. Bu birçok açıdan istisnai bir örnek olduğundan genel sonuçlara varamayız ama en azından olasılıklar yelpazesini gösterdiği açıktır.

Zanaatkârlar ile Tacirler Arasındaki Sınırlar

Zanaatkârların “tacirler”e açtığı pek çok dava vardı; kendi iş alanlarını taciz etmelerinden veya çalışmak için ihtiyaç duydukları hammaddeleri stoklamalarından şikâyet ediyorlardı. 17. yüzyıl İstanbul kayıtlarından incelediklerim arasında, meyve satıcıları *bazârcılar* diye adlandırılan tacirleri dükkân açıp yasadışı meyve ticaretine giriştikleri için dava etmiş, maden üzerine çalışan dört grup kömür istifledikleri iddiasıyla bazı adamlardan şikâyetçi olmuştu; her iki davada da suçlananların *madrabaz* olduğu iddia edilmişti.⁵⁴ “Kazanç peşinde koşan” anlamına gelen bu terim kesinlikle olumsuz bir anlam taşıdığından, söz konusu metinler zanaatkârların dışarıdan işlerine karışanlardan ve istifçilerden hoşlanmadığını ve onlara kötü isimler taktıklarını gösteriyordu. Sonuç olarak bu tür davalar, tacirlerle zanaatkârları birbirinden koparan kesin bir ayrım çizgisi olduğunu göstermiyordu; zanaatkârların çoğunluğunun tacirlerden toplumsal bir kategori olarak nefret ettiği anlamına bile gelmiyordu.

İstanbul'da faal Osmanlı tacirleri hakkında çok az şey biliniyor ve bu faaliyetler de bu bölümün sınırlarının dışında. Ancak ekonomik durumu farklı üyelerden oluşan çeşitli zanaatkâr grupları var olduğuna göre, aynı şeyin tacirler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Genellikle yalnızca geniş çapta, uzun mesafeli olarak iş yapanların üzerinde çalışılmayı hak eden “gerçek” tacirlerin var olduğunu ve bunun dışında mal üretim ve satışının birbirinden ayrı olmadığını düşünme eğilimindeyiz; başka bir deyişle, uzun mesafeli tacirler dışında kalan ticaretin sıradan zanaatkârların elinde olduğunu düşünüyoruz. Elbette çoğu zanaatkâr hem ürün yapıyor hem satıyordu, ancak bu olgu küçük dükkân sahiplerini İstanbul ticaret dünyasının dışında bırakmıyordu. Bu tür insanlar da kendilerine tüccar diyebilir ve başkaları tarafından öyle kabul edilebilirlerdi, dolayısıyla onları tamamen yok sayamayız.

Gerçekten de davranışı “esnaf tipi”ne çok benzeyen tacirler vardı.⁵⁵ Örneğin terekeleri 100.000 akçeden daha az olan, hatta bazen 10 veya 20 bin akçeye kadar inen “tacirler” görüyoruz.⁵⁶ İşin tuhaf tarafı, İstanbul'da “tacir” olduğu için bir mes-

lektaşını loncadan atan herhangi bir zanaatkâr grubu bulamadım; gerçi *debbâğlar* loncasıyla ilgili bir olayda üyelikten atılmaktan bir olasılık olarak söz ediliyordu. Ama bu katı önleme başvuran küçük bir tüccar grubuna rastladım; dükkânları Kapalıçarşı (Bezzazistan) yakınında bulunan bu küçük tüccarlar, Fas derisinin perakende satışı üzerindeki tekellerini korumaya çalışıyorlardı.⁵⁷ *Tâcirler tâîfesi* olarak anılan bu grubun bir *kethüdası*, bir *yiğitbaşı* ve ihtiyarları, yani eksiksiz bir lonca yönetim ekibi vardı.

Zanaatkârların sık kullandığı klişe ifadelere başvuran bu tüccarlar, geleneklerinin eskiliğinden söz ederek dükkânlarında Fatih döneminden beri ticaret yaptıklarını (“Feth-ı hâkaniden birü tâcirlerden olub dükkânlarda oturan kimesneler”) iddia ediyorlardı. Verdikleri dilekçede, sabit dükkân sahipleri olarak kendilerini hareketli ticaretle uğraşan *bazargânlardan* (bezirgânlardan) ayırıyorlardı. Şikâyetçiler, bir *bazargâni* ve daha önce tacir olan iki kişiyi, tacirlik ve *bazargânlığı* birleştirmekle suçluyorlardı. Anlaşılan hikâye epey eskiye dayanıyordu, çünkü tacirlerin elinde, herhalde önceki dilekçelerinin sonucu olarak, sultanın iki işin böyle birleştirilmesini yasaklayan emirleri bulunuyordu. Tacirler ayrıca ilginç bir şekilde, Fas derilerinin üretildiği vilayetlere gidip bunları şahsen veya ortaklar aracılığıyla almak gibi bir âdetleri olmadığını belirtmişlerdi; dolayısıyla ticaret ufukları, daha önce gördüğümüz gibi bunu yapmaktan kaçınmayan kasaplardan bile dardı. Sonunda, *bazargâna* perakende satış için istiflediği Fas derisini tacirlere satması emredildi ve *bazargânlık* işine girişen iki tacir, faaliyetlerini sadece *bazargânlıkla* sınırlamaları konusunda uyarıldı (yani tacirler loncasından atıldılar.) Muhtemelen bu, o andan itibaren bu tacirlerin dükkânlarını boşaltmaları ve faaliyetlerini seyyar ticaretle sınırlamaları gerektiği anlamına geliyordu; yani tacirler örgütünden atılmışlardı. Burada “eski meslektaşlarını tacir (burada *bazargân*) olarak etiketleme” ve iş dışına atmanın küçük tacir versiyonunu görüyoruz.

Fas derisi perakendecilerinin, bu rakiplerine karşı kendi iş alanlarını güvenceye almak istemelerine rağmen, *bazargânların* uzun mesafeli ticaretini meşru bir yaşam biçimi olarak gördükleri anlaşılıyordu. Loncayla ilgili mahkeme davaları, zanaat uzmanlıklarının çoğunlukla dar tanımlarına biçim veren anlaşma ve tartışmaların loncaların ayırt edici bir özelliği olduğunu gösteriyordu. Yaşam ve davranış biçimi zanaatkârlarinkine benzeyen tacirler bulunması çok şaşırtıcı değildi; çalışmamız için bu tür davalar ilginçti, çünkü zanaatkârlarla tacirler arasındaki sınırın çoğu zaman bulanık olduğunu gösteriyordu. Yerel dükkân sahipleri kendilerini bir çeşit tacir olarak görüyordu; ama zanaatkârlara benzeyen dar uzmanlık ve gelenekleri vardı. Ayrıca Suraiya Faroqhi’nin bir süre önce belirttiği gibi, sabit fiyat (narh) uygulaması yalnız yerel ürünler için değil, tacirlerin alıp sattığı bazı ithal mallar için

de geçerliydi.⁵⁸ Belki de zanaat loncaları arasında geçerli olan, gelenek ve lonca içi anlaşmalarla desteklenen düzene benzer bir düzen bazı tacir çevrelerinde de uygulanıyordu. Dolayısıyla “tacir” kategorisi bir işbölümünü gizliyordu. Fas derisi işinde en azından yerel perakendecilerle (tacirler) uzun mesafeli tüccarlar (*bazargânlar*) arasında bir ayrım vardı, ancak bu tür terimler muhtemelen her zaman tutarlı olarak kullanılmıyordu. Bir tacirin iki uzmanlığı birleştirmesi gerekmiyordu, ancak bunu yapmaya kararlı birisi için rakiplerinin alanına sızmak zor değildi; perakendeciler aynı zamanda toptancı veya tam tersi olabiliyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, yerel dükkân sahipleri uzun mesafe tüccarlarını doğaları gereği kötü olarak görmüyorlardı. *Bazargânların*, yerel yerleşik tüccarların uzmanlık alanlarına girmedikleri sürece, uzun mesafe ticaretinin ayrı bir alanında yasal bir iş yaptıklarını düşündükleri anlaşıyordu.

Zanaatkârların olduğu kadar küçük tüccarların da davranışlarının anahtarı, kendi alanlarını koruma niyetiydi. Zanaatkârlar ayrıca uzun mesafe tüccarlarının kendi meşru alanları olduğunu da kabul ediyor olmalıydılar.⁵⁹ “İstifçi/madrazbazlar” karşısındaki tavırlarına ahlaki imalarla renk katmış olsalar da, bu kâr peşinde koşulmasına karşı çıktıkları veya ideolojik nedenlerle zenginlerden nefret ettikleri anlamına gelmiyordu.

Daha da önemlisi, lonca üyeleri tüccarlara karşı bir çeşit düşmanlık hissetse bile, ticaret dünyasıyla günlük temastan kaçınmaları mümkün değildi. Tüccarlar zanaatkârlar için hazır kredi kaynağıydı, öyle ki Engin Deniz Akarlı’ya göre 18. yüzyılda tüccarların borç verdikleri zanaatkârların belli bir yerde bulunması için dilekçe vermesi, herhangi bir işin yapılması için gereken “sabit” gediklerin gelişmesini kolaylaştırmıştı.⁶⁰ Zanaatkârlarla tüccarlar arasındaki borç ilişkileri alışılmış olsa gerekti, gerçi böyle bir sonuca varmak Osmanlı tereke belgelerinde tüccarlar genellikle bu sıfatla belirtilmediği için zordur.⁶¹ Üstelik, piyasadaki bazı insanları tüccar veya zanaatkâr/dükkân sahibi olarak sınıflandırmak da kolay değildir. 1682’de Haliç yakınlarında Tahtakale’deki dükkânlara ait bir listede, 50’den fazla dükkân *bazargân*-bakkal (tüccar-bakkal) olarak kayda geçmişti, belki sahipleri hem toptancılık hem de perakendecilik yapmayı başarmıştı.⁶²

Bazı zengin zanaatkârların varlığı, zanaatkârlarla tüccarlar arasındaki sınırı daha da bulanık hale getiriyordu. *Tâkıyyeci* Abdülbaki Çelebi ve yüksek kirali dükkânlarda çalışan veya geniş ölçekli satınalmalara girişen üst düzey fırıncı ve bakkallar, en azından bazı zanaatkârların ekonomik durumunun iyi olduğunu ve işlerinden iyi para kazandıklarını gösteriyordu. Birkaç örnekte, zanaatkârlar ne ekonomik ne toplumsal olarak tüccarlardan geri kalıyordu.⁶³ Yani *tâkıyyeci* Abdülbaki Çelebi, İstanbul piyasasında kolaylıkla önemli bir kişi olarak kabul ediliyor olabilirdi. Kâr

peşinde koşarak ve *arakıyyeciler* loncasının alanına girerek zanaatkârlarla tüccarlar arasındaki ayrımı aşabilmişti. Ancak *tâkıyyeciler* loncasının vakfıyla ilişkileri olduğuna göre, hâlâ bu loncanın üyesi olma olasılığı yüksekti.

Zanaatkârlarla tüccarları tamamen ayrı iki kategori olarak kabul etmek işi fazla basitleştirmek olur. Zaman zaman çatışabiliyorlardı ama loncaların kendi içinde ve birbirleriyle de çatıştığı oluyordu, ayrıca büyük ve küçük tacirler arasında da bu tür olaylar görülüyordu. Yani fay hattı sadece “zanaatkâr” ve “tüccar” kategorileri arasında değildi, iki grubun içinde de daha karmaşık ayrım ve farklılıklar vardı. Kazgancılar gibi küçük, tutarlı görünen bir loncada bile ekonomik farklılaşma beklendiğinden fazlaydı. Eşitlikçiliğe yakın bir zihniyetin muhtemelen lonca üyeleri arasında yaygın olmasına rağmen, bu zihniyet davranışlarını ve kendi aralarındaki servet dağılımını her zaman belirleliyordu. Bu tür duyguların hiyerarşi ve ekonomik farklılaşmayla yan yana yaşadığını söylemek daha doğrudur.

Sonuç

Şu ya da bu şekilde, burada tartışılan bütün kaynaklar Osmanlı zanaat loncalarının doğasıyla ilgilidir. Bunlardan bazıları neredeyse eşitlikçi bir özelliğe sahiptir ama bunu sadece sufi-fütüvvet ahlakının bir ürünü olarak kabul edemeyiz. Önceden belirtildiği gibi, fütüvvet edebiyatının bir kısmı açıkça hem zanaatkâr hem de tüccarları kapsar; fütüvvet zihniyeti, esnekliği ve muğlaklığı göz önüne alındığında, sık sık görece zengin olanlara, hayırsever oldukları ve daha az talihli meslektaşlarına anlayış gösterdikleri sürece hoşgörülü davranmıştır. Aynı biçimde, zanaatkâr loncalarının da eşitlik konusunda düşündüğümüz kadar sert olmadığını gördük. Dükkân satışı/kiraları, tereke envanterleri ve bu bölümde incelediğimiz tek vakıf belgesinin gösterdiği gibi, aynı zanaat veya ticaretin içinde çok farklı ölçeklerde işler bulunabiliyordu.

17. yüzyıl İstanbul mahkeme kayıtlarının ışığında, çoğu loncanın, amacı ortak çıkarları korumak olan, kendi kendine örgütlenmiş, kendi kendini tanımlayan mesleki örgütler olarak ortaya çıktığı görülüyor. Dolayısıyla iç anlaşmalar, koşullar ve ihtiyaçlara göre çok değişebilmekte, eşitlikçilik bu tür anlaşmaların önemli bir parçası olabildiği gibi olmaya da bilmektedir. Anlaşmalar ve teamüllerin biçimlendirdiği şekilde, zaman içinde üyelerinin kazandığı avantajları korumak loncaların başlıca hedefidir. Lonca üyeleri çıkarlarını kollamak ister; zenginlerin önünü kesmek, bunlar oturmuş düzeni bozmadığı sürece loncaların hedefi değildir. Lonca içindeki inisiyatifin uzun süre kıskanç, yoksul zanaatkârların elinde kalması kuşkuludur, ancak zaman zaman iktidarı ele geçirmiş olabilirler. Çoğu loncanın önderlerinin görece iyi durumda, başka üyelere maddi hizmet verebilecek ve karşılığında iyi bir

şöhret kazanacak koşullara sahip kişilerden oluşması daha muhtemeldir.⁶⁴ Tek bir lonca içinde ciddi servet farklılıkları olabilir; lonca üyeleri bu durumu ille de bir sorun gibi görmeyebilir, çünkü gruplarında zengin üyelerin bulunmasından yarar sağlayabilirler.

Bu düşünce hattını izlerken, zanaatkârlar ile tüccarlar arasındaki sınırı da yeniden ele almak zorundayız. İki kategori arasındaki çizgi sadece zengin zanaatkârların varlığıyla değil, davranışı, görünüşü, hatta örgütü zanaatkâr loncalarınıninkiyile aynı olan yoksul yerel perakendeciler nedeniyle de bulanıktır. Hem zanaatkârlar hem de tüccarlar arasında farklı servet düzeyleri söz konusudur; öyle ki yüksek ve alçak uçlarda bulunanlar, meslektaşları olan diğer zanaatkâr veya tüccarlarla fazla ortak yanları olmadığını da düşünüyor olabilirler.

Bu arada, iki gruptan insanlar da yakın ilişki içindedir, tüccarlar zanaatkârların kullandığı hammaddeleri sağlamak ve çoğu zaman kredi açmaktadır. Bir yanda zanaatkârlarla öbür yanda tüccarlar arasındaki hayali sınırı aşan iş ortaklıklarına herhalde sık rastlanmaktadır. Buna ek olarak hem zanaatkâr hem tüccarlar için kullanılabilen bazı muğlak terimler (örneğin *ehl-i suk* ve daha önemli kişiler için *celebi*) çağdaşlarının gözünde bu iki sınıfın bir noktaya kadar iç içe geçtiğini göstermektedir. Osmanlı tarihçileri henüz lonca üyelerinin çeşitliliğini tam olarak araştırmış değildir. Bugün artık bazı zanaatkâr gruplarının kendi loncalarındaki ekonomik farklılaşmayı hoş görebildiği ve bazı bireylerin lonca sistemi içinde kaldıkları halde zenginleşebildikleri ve görece zengin olarak kalabildikleri açığa çıktığına göre, yoksul, eşitlikçi, küçük üretici Osmanlı esnafına dair basmakalıp inanışın dışında kalan önemli istisnalara dikkat çekmek bize düşmektedir. Zanaatkârların ekonomik statüsünün ve çeşitli tüccar gruplarıyla ilişkilerinin tüm yönlerinin daha iyi incelenmesi, Osmanlı şehir toplumunun dokusunu ve bu toplumu belirleyen dinamikleri yeniden oluşturmak açısından elzemdir.

NOTLAR

Bu çalışma, Seul Ulusal Üniversitesi'nin yeni fakültesi için kurulan Araştırma Yerleşim Fonu tarafından desteklenmiştir (2004). Bu makalenin Korece bir versiyonu *Hanguk Joongdong Hakhoe Nonchong* (Kore Ortadoğu Araştırmaları Dergisi), cilt 27-2'de (2007) yayımlanmıştır.

1. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Der Yayınları, 1981), 65-97; Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener* (İstanbul: Eren, 1998), 306-15.
2. Sabri Ülgener, "14.üncü Asırdan beri Esnaf Ahlakı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1-4) (1949-50), 388-96.

3. Birçok narh defterinde belirtildiği gibi, normal olarak lonca üyelerinin, üretim maliyetlerine ek olarak yüzde 10-20 kâr elde etmesine izin veriliyordu. Ancak, Mübahat Kütükoğlu (yay. haz.), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 58, özellikle yüksek fiyatlara ürün satabilen eşsiz becerilere sahip ustaların bir listesini verir. Ayrıca, Ahmet Akgündüz (yay. haz.), *Osmanlı Kanunnameleri*, cilt 9, 492, 529 ve 550, I. Ahmed döneminde (sal. 1603-17) çıkarılan, Orta Anadolu'ya yönelik bir kanunnameyi yayımlamıştır; bu bölgenin ihtisab kurumu, İstanbul düzenlemelerini model almıştır. Metin, çok iyi kalitedeki derilerin yüzde 40 kâr marjıyla satılabileceğini belirtir.
4. Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 29 (1) (1969), 97-140, 103-4. Bu yazarın görüşüne göre, zanaatkârlar sınırsız kâr ilkesine düşmandılar ve bu eğilim zaman geçtikçe daha da belirgin hale geldi.
5. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: Hebrew University Press, 1988), 50-51, 58-59. Bu yazara göre lonca kuralları, servetlerinin artması toplumsal düzeni bozabilecek en zengin üyelerine karşı yoksul zanaatkâr kitlelerini korumaya yarıyordu.
6. Bu makalede sözü edilen döneme ilişkin belgelerin bulunduğu sicil defterleri şöyledir: İK (İstanbul Kadılığı, kopyaları İslam Araştırmaları Merkezi/İSAM'da, Bağlarbaşı, İstanbul) 1 (1021-22/1612-14), 2 (1024-25/1615-16), 3 (1027/1618), 4 (1028/1618-19), 5 (1028-29/1618-20), 6 (1028-29/1618-20), 7 (1069-70/1658-60), 8 (1071/1660-61), 9 (1071-72/1660-62), 10 (1072-73/1661-63), 11 (1073/1662-63) İBK (İstanbul Bab Kadılığı, kopyaları İslam Araştırmaları Merkezi/İSAM'da, Bağlarbaşı, İstanbul), 122 (1053/1643-44), KA (Kismet-i Askeriye, kopyaları İslam Araştırmaları Merkezi/İSAM'da, Bağlarbaşı, İstanbul), 1 (1000-1017/1591-1609), 2 (1021-29/1612-20), 3 (1045-55/1635-46), 4 (1058-61/1648-51), 5 (1066-79/1655-69), 6 (1077-78/1666-68).
7. Örneğin Pascale Ghazaleh Kahireli zanaatkârların sahip olduğu servetle ilgili ayrıntılı ve dengeli bir tartışma sunar: *Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo, 1750-1850* (Kahire: American University in Cairo Press, 1999), *Cairo Papers in Social Sciences* 22 (3)'te yayımlanmıştır.
8. İnalçık, "Capital Formation," 106.
9. İstanbul bir "emporium" değilse bile bir ticaret merkeziydi [Suraiya Faroqhi, "Esnaf Ağları ve Osmanlı Zanaat Üretimi," *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 15] ve Mısırlı tacirlerin iş ağı açısından önemli bir noktaydı. Bkz. Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Ismail Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse: Syracuse University Press, 1998), 35, 46, 78.
10. Bkz. dipnot 5 ve Timur Kuran, "Islamic Influence on the Ottoman Guilds," Kemal Çiçek vd. (yay. haz.), *The Great Ottoman Turkish Civilization* (Ankara: Yeni Türkiye, 2000), cilt 2, 43-59.
11. İK 9, 8a.
12. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle: Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (İstanbul ve Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul ve Adrien Maisonneuve, 1962), 363-64; Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-*

- Century Istanbul* (Leiden: E.J. Brill, 2004), Ek F. Database: Guilds Found in Group Appeals, 271-89'da bu tür unvanlar taşıyan lonca önderlerini içerir.
13. Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325/1354*, İng. çev. ve yay. haz. H.A.R. Gibb (Londra: Hakluyt Society, 1958), 3 cilt, cilt 2, 418-20.
 14. Abdülbaki Gölpınarlı, "Burgâzî ve 'Fütüvvetname'si," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54), 76-153, 91.
 15. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-50), 6-354, 242: Bu pasaj Necm-i Zarkûb'un *Fütüvvetname'sinin* çevirisinden alınmıştır.
 16. Deodaat Anne Breebaart, "The Development and Structure of the Turkish Futuwwa Guilds" (yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1961, 177). *Fütüvvetname-i Kebir*'de de aynı ahlaki tutum vardır. Bursa'da 934/1524'te Şii eğilimli Şafii kadısı Seyyid Muhammed ibn el-Seyyid Alaeddin el-Hüseyni tarafından yazılmıştır. Yazar şehirdeki pek çok işin fütüvvet ilkeleri ve hiyerarşisine göre örgütlendiğini, fütüvvet törenlerinin bir zanaattan diğerine değişebildiğini belirtmektedir. Önceki pek çok fütüvvetname gibi bu kitap da ahlaki öğüt ve yasaklarla doludur. Fıtyanın yedi kapıyı (cimrilik, kahr ve zulüm, kıskançlık, dünyevi haz, insana güven, boş konuşma ve kötü işler) kapamasını ve yedi kapıyı (cömertlik, iyilik, hoşnutluk, katı disiplin, Hakk'a güven, Kuran okuyarak Hakk'ın yüceltilmesi ve dindarca işler) açması gerektiğini belirtir. Fütüvvetname buna ek olarak, insanları başkaldırmamaya, nefret etmemeye, başkalarının hatalarını düzeltmeye ve bir iş yaparak geçimini sağlamaya, kişisel zenginleşme için uğraşmayıp yoksul ve ihtiyaç sahiplerine destek olarak mütevazı bir hayatın peşinde koşmaya çağırır. (Deodaat Anne Breebaart, "*Fütüvvetname-i Kebir*, a Manual on Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15 (1972), 203-15, 207 ve doktora tezi, 166).
 17. Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı," 324.
 18. Bu tür olaylar olduğunda bile, başlatanlar çoğu zaman loncanın tutarlı grup zihnietini paylaşmayan marjinal üyelerdi.
 19. Fütüvvetin izinden gidenler kendi hatalarına odaklanırken başkalarını bağışlamalıydı: Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı," 209, 216, 218, 285-87 (diğer yerlerin yanı sıra).
 20. Öte yandan, Sarı Abdullah (ö. 1071/1660) adında bir Melami şeyhi, iki zanaatı olduğunu söylemişti: yoksulluk ve mücadele. Ayrıca bu ikisini seven herkesin kendisini de seveceğini, ikisinden nefret edenin kendisinden de nefret edeceğini belirtmişti: Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı," 72.
 21. Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı," 218, Harputlu Nakkaş İlyasoğlu Ahmed'in *Tuhfat'ul-Vasaya* adlı eserinden bir bölüm.
 22. Üstelik her fütüvvet takipçisinin bir iş sahibi olması gerektiğini söyleyen bu Melamiler ticareti de kınamıyordu; hatta en önemli Melami önderlerinden bazıları tacirdi: Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı," 72-73.
 23. Meyve satıcıları (İK 3, 29b/252), attarlar (İK 4, 51b/362), silah emniyeti üreticileri (İK 5, 28b/190), dericiler (İK 7, 5a-5b/31), mumcular (İK 9, 145b), hasırcılar (İK 9, 262b), paçacılar (İK 10, 52a) ve şerbetçiler (İK 5, 40a/272, İK 10, 72a) arasında örnekler vardı. Ayrıca bkz. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics*, 81-83.

24. Bursa konusunda Haim Gerber girişimci üyelerin yol açtığı iç rekabeti durdurmanın, başka loncalarla hammadde için rekabet etmekten daha önemli olduğunu bildirir. Ancak aynı şeyin İstanbul için de geçerli olup olmadığı belli değildir. Gerber, *Bursa*, 50.
25. İK 9, 70a.
26. İK 10, 52a. Bu belge bile, hiç kimseye hammaddelerden hakkı olduğundan daha fazla ya da daha az verilmemesini hedefliyor olabilir.
27. Amnon Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem* (Leiden: E.J. Brill, 2001), 165.
28. İK 1, 61a/419, İK 2, 25b/212, İK 3, 73b/612, İK 9, 5b/32, 15a, 230a, 235b, İK 10, 55b, 148a.
29. İK 9, 154b.
30. İK 9, 61b (1071/1661). İşlemin loncanın seçtiği ortak satın alma noktasında yapıp yapılmadığı belli değildir. Bu lonca üyeleri arasında beşe ve zımmiler olmasına rağmen, yirmi yıl önce bir vakıf kurmuş olan Trabzonlu kazgancılarla bağlantılı olabilir, bu da bizi daha sonraki bir aşamada ilgilendirecektir (bkz. not 41).
31. İK 9, 145b (dericiler), İK 10, 74a (yağcılar).
32. Bazı üyelerinin zaman zaman taşeron kullandığı erken modern Avrupa loncalarıyla ilgili olarak bkz. Catharina Lis ve Hugo Soly, *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-industrial Europe* (Leiden: Brill, 2012), 336-38.
33. Ghazaleh, *Masters of the Trade*, 134-41.
34. Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1900* içinde, yay. haz. Donald Quataert (Albany: State University of New York Press, 1994), 67.
35. İK 3, 42a/362 (1618).
36. İK 9, 256a (1662). Yüzyıl ortasında akçenin değeri, 1610'lardakinin neredeyse yarısına kadar indi. Bkz. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 136, tablo 8.2. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017)]. 1618'de gümüş akçe ile altın sultani arasındaki kur oranı 150 akçe/sultaniydi; 1669'da kur 270 akçe/sultani olmuştu.
37. İK 3, 47a/397, 70b/588. 1660'lardan itibaren akçenin değeri önemli oranda düşünce, bakkalların kira değerleri de azalmıştı (İK 8, 39a, İK 11, 39a).
38. İK 10, 47b ve İK 9, 154b. İki vakanın da tarihi 1072/1661-62'di.
39. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995), 138-39.
40. İBK 122, 25b-26a. Aslında vakıf kurucuları daha sonra vakfı kapatmaya çalıştılar, çünkü bazı Hanefi hocaların para vakıflarına karşı olduğunu duymuşlardı ama kapatmayı başaramadılar. Ancak kapatma girişimi belki samimi değildi ve yalnızca vakfın yasallığının reyit edilmesine yaramıştı; Anadolu'da da bu uygulamaya sık sık rastlanıyordu. Bu belgeyi de inceledim, Yi, *Guild Dynamics*, 61-62.

41. Bir eyercinin, toplam servetinin üçte biri kadar olan 20.000 akçeyi kendi loncası için bir vakıf kurmak üzere bağışlamasına rağmen, bu tür oransız hayırseverlik herhalde sık rastlanan bir uygulama değildi. Oğlu, vakfiyeyi iptal ettirmek için dava açmıştı (İK 9, 89b).
42. Bana, üzerinde çalıştığı kömür madencilerinin, servetleriyle ilişkisi olmayan şekilde para vakfettiklerini belirten Donald Quataert'e minnettarım.
43. Hatta 1.200 akçeden daha az bağış yapan ve listede yer almayan başka bağışçıların olduğunu bile düşünebiliriz, çünkü kaydedilmiş bağışların toplamı 56.800 akçe yapıyordu, oysa 76.000 akçe toplanmıştı.
44. KA 2, 4b (1021/1612), bkz. Öztürk, *Tereke Defterleri*, 442.
45. Öztürk, *Tereke Defterleri*, 438-93. Öztürk'ün tereke listesinde zengin olduğu kadar yoksul zanaatkârlar da vardı: bir bıçakçı (860), *zımmi* bir kazgancı (1.713) ve bir saray sakası (3.215); buna karşılık çadırcıların bir *kethüdası* (181.900), bir saray fırıncısı (198.480) ve bir *tâkıyyeci* (1.366.060) de bulunuyordu.
46. Gerber, *Bursa*, 24. Gerber terekeleri 20.000 akçenin altında olanları "yoksul" olarak tanımlamaktadır.
47. Gerber, *Bursa*, 29.
48. Öte yandan, bu terekelerin değerleri, günümüz Bursa'sındaki zanaatkâr terekelerinin normal servet aralığında yer alıyordu (Gerber, *Bursa*, 29).
49. Ek olarak, kazgancıların 1660'ların başındaki *kethüdası*, lonca vakfına 1664'te 4.800 akçe bağış yapmış olan kazgancıyla aynı adı taşıyordu: İK 9, 61b.
50. KA 6, 164b. Bu tereke belgesini çözmemde değerli yardımlarını esirgemeyen meslektaşım Özlem Sert'e içtenlikle teşekkür ederim.
51. KA 6, 115b. Bu miktar, 17. yüzyılda Bursa'da ortalama zanaatkâr terekelerine yaklaşıyordu: Gerber, *Bursa*, 21.
52. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 2004), cilt. 1, "celebi" maddesi; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), 105-18, özellikle 106, 113. *Eşrafve ayan* vilayet veya şehirdeki önde gelen kişilerdi; bazen terim hem tüccarları hem de zanaatkârları kapsıyordu. Bazen celebi unvanını kullanıyorlardı.
53. Bu mahallenin nerede bulunduğu ve ne zaman var olduğu açık değildir. İstanbul mahallelerinin isim ve sınırları önemli değişimlerden geçmiştir. 19. yüzyılda İstanbul için yapılmış Fransızca bir haritada [*Plan de Constantinople et de ses Faubourgs d'après Kauffer, Lechevalier, Barbié du Bocage et Joseph de Hammer* (Paris, 1836)] adları "Çırağcı/Çerakçı" ile başlayan üç mahalle vardı, ancak hiçbirisi tam aynı ada sahip değildi. Öte yandan "Çerakçı" ile başlayan herhangi bir mahalle, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İşkânı ve Nüfusu* (Ankara: Doğu Matbaası, 1958) adlı kitabında yer almamaktadır.
54. İK 6, 2b/10, 11a.
55. Ancak Ülgener'in ekonomik küçülmeyle tacirlerin uzun mesafe ticaretinden çekilip "zanaatkâr gibi" olduğu konusundaki iddiasına tam olarak inanmak zordur.
56. Said Öztürk'ün incelediği tereke defterlerinde üç kişiden tüccar diye söz ediliyordu: *tüccar* Behram b. Abdullah 24.000 akçe bırakmıştı (KA 3/38a, 1048/1638.), *tüccar* el-

Hac Ahmed b. Hızır 11.000 akçe bırakmıştı (KA 5/98b, 1071/1661) ve *tüccar* el-Hac Yahya b. Şaban'ın terekesi 88.278 akçeydi (KA 6/157a, 1078/1668).

57. İK 9, 121a.
58. Bkz. Kütükoğlu'nun dizini, *Narh*, alıntı yapan Suraiya Faroqhi, "Immigrant Tradesmen as Guild Members, or the Adventures of Tunisian Fez-sellers in Eighteenth-Century Istanbul," *The Arab Lands in the Ottoman Era*, yay. haz. Jane Hathaway (Minneapolis: Center for Early Modern History, 2009), 187-207.
59. Mısır ve Suriye'deki zanaat loncalarının tüccarların yönettiği sabun fabrikaları ve şeker rafinerilerine göz yumduğu anlaşıyordu: Hanna, *Making Big Money*, 90.
60. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Thoughts* içinde, yay. haz. Alain Pottage, Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200, 176-177.
61. İstanbul terekelerinde tüccarlar, özellikle de büyük miktarda malı bulunanlar çoğunlukla böyle belirtiliyordu: Öztürk, *Tereke Defterleri*, 438-93.
62. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet B 2, 1b-2b (1092/1681-82).
63. Bazı zanaatkârlar, pek çok şehirde büyük tüccar ve ulemanın yanı sıra eşraftan sayılabiliyordu: Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 49, Kayseri'den bir esnaf listesi verir; burada aile adları bir attar, bir ayakkabıcı, bir demirci ve bir kavukçudan gelenler vardır. [Türkçesi için bkz. *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009)]. Ergenç de 16. yüzyıl şehir eşrafı arasında eski ve zengin zanaatkârlar bulunduğunu bildirir, "Eşraf ve A'yan üzerine Bazı Bilgiler," 106.
64. İK 3, 39/338. Yük hayvanı olmayan sakalar kendi yiğitbaşılarını görev başına geldiği zaman bir yemek vermediği için dava ettiler, ancak yiğitbaşı eğer lonca ortak harcama için kullandığı parayı kendisine öderse yemek vereceği cevabını verdi.

GEDİK: Bir İsmi Ne Önemi Var?

Seven Ağır ve Onur Yıldırım

Sermaye mallarının mülkiyetini belirleyen kurallar, bir toplumda kazançların ticari faaliyetlere nasıl dağıldığını anlamak için elzemdir. Bu bölümde, bu kuralların İstanbul’da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında nasıl tanımlandığını ve bunlara nasıl karşı çıktıldığını araştıracağız.

Bu amaçla, 18. yüzyıla özgü kurumsal bir yeniliği, sözlüklerin “aralık, delik veya açıklık” diye tanımladığı “gedik”i inceleyeceğiz. Atfedilmiş pek çok anlam ve işlev göz önünde tutulduğunda, bunun muğlak ve “aşırı anlam yüklü bir kavram”¹ olduğunu söyleyebiliriz. Çeşitli yazarlar 18. yüzyılda gediklerin ortaya çıkışını ve gelişmesini araştırmıştır; ancak bu sürecin yatırım ve kentsel ekonomik faaliyet açısından sonuçlarının ne olduğu büyük ölçüde incelenmemiş bir konudur. Bu bölümde, söz konusu kavramın içerdiği muğlaklıkları aydınlatmak için bir ön çerçeve oluşturmayı amaçlıyoruz. Daha genel bir düzeyde, bir kurum olarak gedğin nasıl ortaya çıktığını ve evrim geçirdiğini anlamak, başkentin çalışan kesimlerinin Sultan III. Selim’in saltanatı (1789-1807) sırasında, 1790’lar ve 1800’lerin başında sürdürülen sıkı reform kampanyası sırasında geçirdiği topyekûn dönüşüme anlam vermemizi sağlayacaktır.

18. yüzyıl Osmanlı loncalarını çalışmış olan tarihçilerin, gedğin çeşitli anlamlara gelen bir yasal kavram olarak ortaya çıkışını vurguladığını belirtmek gerekir: Gedik, bir ticaret veya zanaat icra etmek için gerekli maddi sermaye mallarına, kapalı bir zanaatkâr camiasının (esnaf veya lonca) tam üyesi olarak özel çalışma hakkına ve bu zanaat ve ticarete ayrılmış belli bir çalışma alanına (atölye veya dükkân) sahip olma hakkına gönderme yapıyordu.² Üstelik iki ayrı gedik türü vardı. Burada, sahibine zanaat veya ticaretini sadece belirli bir yerde yapma hakkını veren sabit (*müstakarr*) gedikten söz edeceğiz; yani kişinin sahip olduğu mülk bir gayrimenkuldü. Menkul (*havâî*) gedige sahip olan kişi ise belli bir yere bağlı değildi, bu tür gedik genellikle seyyar ticaret ehline verilirdi.

Engin Deniz Akarlı'nın ifadesini kullanırsak, gedige bağlı olan "haklar demeti", belli bir ticaret veya zanaat icra etme yetkisine sahip bir grubun (*esnâf*) üyesi sıfatıyla çıkarlarını korumak isteyen şehirlerdeki dükkân sahiplerinin mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Elbette gediklerin ortaya çıkıp genişlemesi, Osmanlı loncalarıyla bağlantılı tekelci uygulamaları güçlendiren bir sürecin parçasıydı.³ Ancak bu kavram aynı zamanda dükkân sahiplerinin, çoğu vakıf olan mülk sahiplerine karşı gayrimenkul üzerinde hak iddia ederek başlattığı mücadelelerle de ilişkiliydi. Ustalar sermaye girdileri üzerinde de iddiada bulunmuştu, bu konuda loncanın tam üyesi olmayan ya da en azından henüz tam üyesi olmayan kalfa ve diğer çalışanlara karşı çıkmışlardı.⁴

İkincil literatürde zamanın herhangi bir noktasında terimin açıkça tanımlanmış bir içeriği olup olmadığı pek tartışılmadan, gediklerin bu çeşitli işlevleri birleştirilmişti. Gedik beratlarının ortaya çıkıp çoğalması için alternatif açıklamaların geçerli olup olmadığını anlamaya yönelik sistematik bir çaba da gösterilmemişti. Tarihçiler yeri geldikçe muğlak gedik kavramının çevresindeki yorum sorunlarını vurguladıkları halde, bu sorunları çözmemize yarayacak kavramsal bir çerçeveden hâlâ yoksunuz.⁵ Dolayısıyla, daha önce kullanılmamış geniş birincil kaynaklar koleksiyonuna bakarak, gedik kavramına özgü muğlaklıkları açıklığa kavuşturmamıza yardımcı olacak bir sınıflandırma öneriyoruz. Bu sınıflandırmaya dayanarak, gediklerin ne zaman ve niçin "giriş engeli" anlamını kazandığını ve "giriş engeli"nin 18. yüzyıl kentsel ekonomik büyüme için ne anlam taşıdığını araştıracağız.

Bölümün sonunda, ikincil literatürde iyi incelenmemiş gediklere özgü bazı özellikler hakkında birkaç ön gözlemde bulunacağız. Amacımız ikincil gedik piyasalarının kredi ilişkileri ve ortaklık biçimleri üzerindeki etkilerini gösterecek bir araştırma gündeminin ortaya çıkmasını sağlamak olacak. Ayrıca gedik piyasalarının ekonomik işlemlerle ilgili mevcut toplumsal engelleri ne ölçüde güçlendirdiğini veya zayıflattığını değerlendirmeye yarayacak bazı yöntemler de önereceğiz. Bu yolla, ikincil gedik piyasalarının Osmanlı bağlamında kişisel olmayan ticaretin ortaya çıkışında oynadığı potansiyel rolü vurgulamayı amaçlıyoruz.

İkincil Literatürdeki Muğlaklıklar: Kökenler ve Anlamlar

17. yüzyıl sonu mahkeme kayıtlarında "gedik" muhtemelen en sık kullanılan terimler arasındaydı. Alınıyor, satılıyor, miras olarak kalıyor, ipotek ediliyor, bir kişinin veya aynı anda birkaç kişinin elinde bulunabiliyordu. Gedik sahipleri bu haklarını mahkeme veya lonca, daha sonra da yeni kurulan Evkaf Nezareti'nden aldıkları bir belgeyle kanıtlıyorlardı. Oysa bir yüzyıl önce belgelerde gediklere çok az referansta bulunuluyordu. Dolayısıyla soru, bu kurumun nereden kaynaklandığı

ve neden bu kadar popüler hale geldiğidir. Bu soruların yanıtları, yeni ortaya çıkan gedik piyasalarının anlamını da çözmemizi yardımcı olacak.

Literatürde gediklerin yükselişi için iki açıklama önerilmiştir. Bunlardan biri, İslam içtihat hukukunda ortaya çıkan terimin orijinal anlamıyla ilişkilidir. Hukuk tarihçisi Ahmet Akgündüz, terimin 17. yüzyılda loncalarla bağlantılı hale gelinceye kadar, sadece zanaatkâr ve tüccarlara, özellikle vakıflardan kiraladıkları dükkânları işgal ettikleri için verilen *intifâ*' (yararlanma, kullanım) hakkı anlamına geldiğini öne sürmüştür.⁶ 1750-1840 arasında mülkiyet ilişkilerini çalışan Engin Akarlı ise, gediklerin ortaya çıkışını, ekonomik zorlukların ağır bastığı 1700'lerin sonunda reel gelirlerini korumak isteyen kentsel zanaatkâr ve tüccarların bir ürünü olarak açıklamıştır. Akarlı'ya göre mali zorluklar, Osmanlı yönetimini o sırada şehirlerdeki ticari binaların çoğuna sahip olan vakıfların gelirlerinden pay almak için çeşitli yollar aramaya itmişti. Bu baskılar karşısında vakıf mütevellileri gelirlerini, özellikle de kiralari artırmaya çabalamıştı. Dükkânlarını gedik olarak kaydetiren dükkân işletmecileri, bu tür artışlara karşı direnmeyi ve kiracı olarak kalıcı haklarını korumayı ümit ediyordu.

Gediklerin ortaya çıkışını başka türlü açıklamanın yolu ise loncalardan geçer. Kentsel zanaatkâr ve tüccarlar 17. yüzyılda çeşitli tekel ayrıcalıklarını ellerinde tuttuğundan, terim belli zanaat veya ticaretleri yapabilmek için gereken bir "izin" anlamını kazanmıştır; dolayısıyla bir zanaat veya ticarete girebilecek insan sayısını kısıtlayan sektörlere özgü giriş engeliyle bağlantılıdır.

Bu çalışmalar, terimin iki anlamının da (yani sürekli kiracılıkla bağlantılı kullanım hakları ve tekeli ayrıcalıklarla bağlantılı izin hakkı) belli durumlarda geçerli olduğunu gösteren anekdotlara dayalı kanıtlar sunsa da, bu vakaların bütün sektör ve dönemleri kapsayacak şekilde genelleştirilip genelleştirilemeyeceğine ilişkin bir tartışma yapılmamıştır.⁷ Gediğin hangi yollarla eski kiracılık ve izin biçimlerine göre bir kopuşu ifade ettiğini belirlemek için de bir girişimde bulunulmamıştır.⁸ Buna karşılık gediğin 1700'lerin sonu ve 1800'lerin başında kentsel ortamda farklı sektörlerde farklı anlamlara geldiğini, ancak ne yazık ki literatürde bunların birleştirildiğini öne sürüyoruz. İlk bakışta resmi belgelerde göze çarpmayan, içerikteki ince farklılıklar, belli bir sektörü belirleyen düzenlemelerden (veya düzenlemelerin yokluğundan) kaynaklanır.

Kavramın içeriğinde var olan bu muğlaklıkları aydınlatabilmek için iki tür gediği birbirinden ayırmayı ve her birinin "giriş engeli" kavramıyla nasıl ilişki kurduğuna odaklanmayı öneriyoruz:

1. Belli bir dükkânı sabit bir kirayla uzun süreli (veya sürekli) kiralama hakkını içeren ve emlak piyasalarında spekülasyon fırsatları yaratan gayrimenkul tapusu anlamında "gedik".

2. Kısıtlı sayıda, sektörel temelde potansiyel (ama mutlaka uygulanmak zorunda olmayan) giriş engeli dayatan, belli bir iş izni anlamında “gedik”.

Bu iki anlamın bile bazı durumlarda kesişmesi mümkündür; buna rağmen analitik açıdan birbirinden ayrı tutulmalıdırlar, çünkü belli bir sektörde gediklerin kaydının ve sonraki işlemlerin hangi işlere yaradığı ancak bu yolla açıklığa kavuşacaktır. Bu sınıflandırma gediklerin geniş çapta kullanılmasının nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili varsayımların güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirmemizi sağlayacaktır. Ayrıca 19. yüzyıl başında gedik kayıtlarındaki patlama için alternatif bir açıklama önerebileceğiz.

Sürekli Kiracı Hakkı Olarak “Gedik”

Gedik ile sürekli kiracı hakları birbiriyle nasıl ilişkilendirilmişti? İslam hukuk sistemine göre, vakıflar kira getiren mülklerle birlikte kurulabilirdi, bu mülklerin içinde şehirlerdeki ticari binalar da vardı. Vakıf gayrimenkulleri devredilemezdi, ancak dönemin hukukçuları, çeşitli zeminlerde uzun süreli veya sürekli kiracılığı, bu tür sözleşmeler vakıf varlıklarının kalıcılığı açısından bir tehdit oluştursa bile, meşru hale getirmişlerdi. Kısa süreli kiracının mülkü iyi koşullarda tutması için neden yoktu; böylece gayrimenkulün değeri doğal tahribat sonucu gittikçe azalıyordu. Daha da önemlisi, sık sık çıkan yangınlar ve depremler binaları yıkarak vakfın gelirlerini yok ediyordu. Böyle bir durumda mülkü restore etmek, böyle bir şeyi öngörmediği ve planlamadığından vakıf için daha da ağır bir yük oluyor, büyük harcamalara girilmesine yol açıyordu. Dolayısıyla bazı hukukçular, gelirlerde istikrarı güvence altına almak amacıyla vakıf mülklerinin uzun süreli kiralınmasına (*icâre-i tevîle*) izin verilebileceğinde karar kıldılar.⁹

Kiracılar, bu uzun süreli kira hakkını elde etmek için, söz konusu gayrimenkulün sahibi olan vakfa önceden toplu bir ödeme (*muaccele*) yapmak zorundaydı. Kuramsal olarak bu para miktarı binanın tamirine yeterli olmalıydı; ayrıca kiracılar aylık veya yıllık kira (*müeccele*) ödeyeceklerdi. *İcâreteyn* (çifte kira) olarak bilinen bu düzenleme, vakıf gayrimenkulünün devri konusunda bir yasal boşluk yarattığı için hukukçular açısından biraz tartışmalıydı. Yine de, Kanuni Sultan Süleyman’ın şeyhülislamı Ebussuud (ö. 1574) gibi bazı önemli Osmanlı İslam hukuku bilginleri *icâreteyn* veya *icâre-i tevîlenin* geçerli bir kira sözleşmesi olarak görülmesine karşı çıksa bile, pek çok hukukçu bunu benimsedi; 17. yüzyılda yaygın bir uygulama haline geldiği görülmüyordu.¹⁰ Zaman içinde yapılan çeşitli yasal değişimlerle, *icâreteyn* kavramına eklenilen uzun süreli kira hakkı, kiralık gayrimenkullerin kullanım ve denetiminde daha da büyük esnekliğe giden yolu açtı.¹¹ Bunun sonucu olarak, artık gedik’in sahibi (*mutasarrıf*) olarak tanımlanan “kiracı”, *icâreteyn* sözleşmesiyle

kendisine verilmiş kullanım haklarını satabilir, rehin verebilir, kiralayabilir ve miras bırakabilir hale geldi.¹²

Yukarıda belirtildiği gibi, Akarlı ve Akgündüz “gedik” teriminin uzun süreli kira sözleşmesinin özel bir biçimi olarak ortaya çıktığından söz eder. *İcâreteyn* sözleşmeleri, emlakın değerini koruyacak tamiratları üstlenmesi karşılığında kiracı lehinde ve istikrarlı haklar tanırken, gedik kiracının belli bir zanaat veya ticaret için gerekli sabit sermayeyi yatırması karşılığında daimi kullanım haklarına gönderme yapıyordu. Böylece 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, mahkeme kayıtlarında gedik terimi kelime olarak, bu somut maddi donanım, yani alet ve envanter (*alât-ı lâzıme-i mâlûme*) anlamına gelmeye başladı. Kiracı önceden belirlenmiş kirayı ödediği anda artık mülk sahibi onu çıkaramazdı. Yine de gedik sahibi ve mülk sahibi öyle bir şekilde birbirine bağlıydı ki, anlaşma her zaman açık bir şekilde kiracının gerekli donanımı koyacağı belli bir gayrimenkule atıfta bulunuyordu. Bu anlamda gedik, *icâreteyn*’nin bir başka versiyonuydu; burada sürekli kira hakları, ticari alan olarak tanımlanan yerlerin tamirâtı karşılığında verilmişti.

Gedik sayesinde dükkân sahipleri kalıcı kira hakkına kavuşuyordu; bu nedenle Akarlı yaygın gedik taleplerini kira artışlarına direnmek için bir girişim olarak görmüştü. Ancak *icâreteyn* sözleşmeleri 17. yüzyıldan beri vardı. O halde asıl soru, gediklerle ilgili sözleşmelerin *icâreteyn* sözleşmelerinden ne ölçüde farklı olduğu ve bu farklılıkların kiracı hakları açısından ne anlama geldiğiydi. En önemli fark, gedik sahiplerinin kullanım hakları üzerindeki kontrollerinin daha esnek oluşuydu; çünkü 1700’lerin sonunda gedik sahipleri kullanım haklarını, belli sektörlerdeki ciddi kısıtlamalara rağmen (bunları az sonra tartışacağız) satabiliyor veya kiralayabiliyordu. Başka türlü söylersek, gediklerde faal bir ikinci el piyasa vardı. İzleyen sayfalarda hem yasal kuralları hem gerçek uygulamaları inceleyerek bu iddialar için kanıtlar sunacağız.

Yasaya göre *icâreteyn* sözleşmelerinde kiracı kullanım haklarını satabiliyordu, ancak bunun için yapılacak ödeme ilk başta vakfa ödenen toplam miktarı geçmezdi.¹³ Hukukçu görüşleri ve mahkeme kayıtları, başlangıçta bu miktarı o alanın uzmanlarının belirlediğini gösteriyordu; uzmanlar hasar görmüş bir binanın yeniden yapımının maliyetini hesaplıyorlardı.¹⁴ Örneğin 17. yüzyılda, çeşitli *icâreteyn* sözleşmesi vakalarında, kiracılar ve vakıf mütevellileri hasarlı bir vakıf mülkünü kiracının kendi fonlarıyla yeniden inşa edeceği konusunda anlaşmışlardı; bu inşaatın uzmanlarca tahmin edilen maliyeti, çift kira sözleşmesinin başlaması için gereken ön ödemeyi (*icâre-i muaccele*) oluşturuyordu. Ayrıca bazı vakalarda kiracılar tamiri yapıyor, yaptıkları harcamayı gelecekte yapılacak avans ödemesinden düşüyorlardı.¹⁵ Düşülen bu miktar, muhtemelen vakıf yöneticilerinin sözleşme yenilenirken

yeniden talep edeceği ödemeyle ilgiliydi; bu gözlem, *icâreteyn* sözleşmelerinin kalıcı olmayan özelliğini de doğruluyordu. Vakfın mülkün yeniden yapımı için kendi kaynaklarını kullandığı durumlarda, vakıf yöneticilerinin, aylık/yıllık kirayı (*müeccele*) *icâreteyn* sözleşmelerinde belirlenen miktarın üzerinde artırma hakkına sahip olduğu görülüyordu.¹⁶ Ancak bugüne kadar incelenmiş birincil belgelerde bu tür artış örnekleri çok azdır.

Yasal kaynaklara dar bir bakış, tamirat veya yeniden inşa maliyetinin avans ödemesini belirlediğini gösterse de, neredeyse başından itibaren icareteyn kiracılarının kullanım haklarını devredebilmesi ve uygun gayrimenkul arzındaki kısıtlılık, kullanım hakları devrinin fiyatını arz ve talebin belirlediği ikinci bir piyasanın ortaya çıkışını kolaylaştırdı. Bu iddianın mantığını açıklamadan önce, tarihsel kanıtları sunalım. 1742 gibi erken bir tarihte, vakıf gayrimenkullerinin kira hakları açık artırmayla satılıyordu, bu işlem *muaccelenin* vakıf bütçesi için bir gelir kaynağı olduğunu gösteriyordu (dükkân kiralayan zanaatkârlarla sokak satıcıları arasındaki çatışmalar için bkz. Birinci ve Üçüncü bölümler).¹⁷ Uzun süreli veya sürekli kiracılık için başta öne sürülen gerekçe vakfın istikrarlı gelire olan ihtiyacı olsa bile, muhtemelen yüksek avans ödemeleri de aynı şekilde meşrulaştırılıyordu.

Daha 17. yüzyılda *icâreteyn* sözleşmeleriyle kullanım haklarını ellerinde tutan kiracılar kira haklarını satabiliyordu. Örneğin 1612’de bir değirmenin kullanım haklarını elinde bulunduran iki kişiden biri ölmüş, tek mirasçısı olan kızı bu hakları açık artırmada babasının borçlarını ödemek için satmıştı. Bu vakada, hakları satın alan kişi değirmenin diğer kiracısı olmuştu ama belge vasiinin de hazır bulunduğu bir açık artırmanın yapıldığını gösteriyordu.¹⁸ Başka bir deyişle, değirmenin ortasının varlıklar üzerinde bir önceliği yoktu.

İkinci el piyasanın ortaya çıkış nedenleri gayet açıktı. Birincisi, bu tür kira haklarına yönelik bir talep vardı, çünkü *icâreteyn* sözleşmeleri kira artışlarını büyük ölçüde ihtimal dışı tutuyordu. İkincisi ve belki de bu erken dönemde daha önemlisi, kira haklarının serbest piyasada devredilmesinin bu kiracıların çeşitli alacaklılarına borçlarını ödeyebilmesini sağlıyor olmasıydı; alacaklıların arasında gecikmiş kiralar nedeniyle vakfın yöneticileri de olabiliyordu. *İcâreteyn* sözleşmelerinin başlangıçtaki gerekçesi bu olmasa bile, kira toplamakta güçlük çeken vakıflar kullanım haklarını açık artırmada yeniden satmayı mali zorluklarına karşı bir çare olarak gördüler.¹⁹ Eğer kiracı kirasını ödemiyorsa vakfın kullanım haklarını geri alıp yeniden satmasının kolayca mümkün olup olmadığı belgelerde açık değildir. Başka bir deyişle, ikincil piyasanın vakıf açısından kiracıların kiralalarını ödememelerine karşı bir güvenlik ağı olup olmadığını bilmiyoruz. Vakıf yöneticisinin kirasını ödemeyen kiracıyı çıkarması mümkün olmasa bile, kullanım haklarını geri alabildiği sürece vakıf

eskisini çıkarmak için yeni kiracının yardımından medet umabilirdi. Ne yazık ki elimizde vakıfların kira ödemeyenlerle nasıl başa çıktığını gösteren fazla örnek yok. *İcâreteyn* sözleşmelerinde belirtilen kiralar piyasanın altında olduğundan, vakıf yöneticileri hemen yeni kiracı bulabiliyor, bu nedenle de kavgalar mahkemeye yansımıyordu. Eğer kiracı mirasçısız ölürse –salgınlar ve çocuk ölümleri göz önüne alınırsa, mirasçısız mülkler az değildi–²⁰ vakıflar daha yüksek piyasa fiyatlarından yararlanmayı da umabilirdi.

İkincil literatüre göre, bir kiracı belli bir dükkân için gedik haklarını elde ettiğinde, önden toplu bir ödeme yapıyor ve sonra da bütün *icâreteyn* sözleşmelerinde olduğu gibi aylık veya yıllık düzenli bir kira ödemeyi kabul ediyordu.²¹ Biz ise bu varsayımın ancak gedik hakları doğrudan vakıftan elde edilmişse –başka bir deyişle gedik sahibi aynı zamanda *icâreteyn* sözleşmesinin kiracısıysa– doğru olduğunu öne sürüyoruz. Ancak bu her zaman böyle değildi ve ikincil literatürde çoğunlukla gözden kaçırılan nokta da buydu. *İcâreteyn* sözleşmelerinin kiracıları kullanım haklarını satarak kira piyasasındaki artıştan yararlanmakla kalmıyor, söz konusu dükkânı daha yüksek kirayla ikinci birine de kiralayabiliyordu. Şehir piyasasında faaliyet gösteren bazı dükkân sahipleri, *icâreteyn* sözleşmesinde belirtilenden daha fazla kira ödemek zorunda kalan bu ikinci kiracılarıydı. Kuramsal olarak, 18. yüzyıl sonundaki çeşitli davalarda görüldüğü gibi, uygulamada da bir *icâreteyn* anlaşmasının kiracısı gedik sahibi veya bu sözleşmeyle kiralanan dükkândaki donanımın sahibi olmayabilirdi. Gediği elinde tutan kişi ikinci kiracıysa, vakfa ya da asıl kiracıya bir ön ödeme yapması gerekip gerekmediği açık değildi; bazı durumlarda, Matruşkalar gibi, bir *icâreteyn* sözleşmesinin içinde başka bir *icâreteyn* sözleşmesi olabiliyordu. *Kethüda temessükü* olarak bilinen gedik iznini loncalar çıkarabildiği için, belki de gedik sahibinin her zaman vakfa veya asıl kiracıya toplu bir para ödemesi beklenmiyordu.

Hakkında en çok veriye sahip olduğumuz 1800'lerin başı için bile, *icâreteyn* sözleşmelerindeki asıl kiracıların yüzde kaçının gedik sahibi olduğunu bilmediğimiz gibi, ikinci kiracıların yüzde kaçının gedik sahibi olduğunu da bilmiyoruz. Vakıf mütevellilerinin çıkardığı gedik belgelerinin yüzdesi veya loncaların dağıttığı belgelerin payının ne kadar olduğu hakkında da bilgi sahibi değiliz. Ancak, gediğin tanımı gereği, önceden *icâreteyn* sözleşmelerinin sağladığı gibi tahliyeye ve kira artışına karşı bir koruma sağladığını biliyoruz. Dolayısıyla bir gedik sahibi, ilk kiracının kira artırma taleplerine karşı koyabilirdi.²² Bu durumda işyerinin kullanım hakkı için yapılan ödeme değil, gediğin fiyatı artardı.

Eğer gedik sahiplerinin çoğu ikinci kiracıysa ve vakıflarla değil asıl kiracılarla iş yapıyorlarsa, mahkeme kayıtlarındaki gedik işlemlerinde neden gediklerin fiyatının

belirlenmesinde vakıfların oynadığı role hemen hiç değinilmediği de anlaşılır. Gedik sahibi ister asıl ister ikinci kiracı olsun, kirasını mülk sahibine düzenli olarak ödemeyi sürdürüyorsa, gediği istediği herhangi bir alacaklısına veya başka bir kiracıya satabilir, rehin verebilir veya kiralayabilirdi. Çoğu mahkeme kaydında gedik fiyatlarının nasıl belirlendiğine ilişkin açık bir tartışma yoktu ama gedik sahiplerinin bunları açık artırmayla satabildiği açıktı. Başka bir deyişle, bir kişi eğer asıl kiracıysa gediğini *muaccele*den daha yüksek bir fiyata satabilirdi veya loncasından gedik alabilmek için harcama yaptıysa ve *muaccele* gediğin maliyetinden yüksekse gediğini yine satabilirdi. Her iki durumda da, gediğin değeri, sürekli kiracılık haklarından sağlanacak faydayı (piyasa kiralalarının altında ödeme yapma) yansıtacaktı.

Arşiv kanıtları, gediklerde de ikinci bir piyasanın var olduğunu göstermektedir. 1700'lerin sonundan 1800'lerin başına kadarki mahkeme defterlerinden günümüze ulaşmış çok sayıda belgeye göre, zanaatkâr veya tüccar olmayan kişiler düzenli olarak gedik ve gedik payı satın alıyor ve satıyordu. Örneğin bir sarraf, büyük bir fırın ve değirmen kompleksine ait bir gedige sahipti.²³ Aynı şekilde, tütün simsarı (*duhâni*) olarak tanımlanan bir kişi, başka bir fırın-değirmenin yasal sahibiydi.²⁴ Sıfat ve unvanlarından hukuki-dini makamlara sahip oldukları anlaşılan çeşitli insanların (molla, kadı, müderris) elinde gedik veya en azından gedik hisseleri vardı.²⁵ Ayrıca kadınlar da çok çeşitli sektörlerde gedik hisseleri alabiliyor, satıyor, rehin verebiliyordu.²⁶ Üstelik, özellikle perakende dükkânlarına ait gediklerde, sayısız hisse dolaşıyor, fiyatları kısa zaman dilimlerinde dalgalanıyordu. Dolayısıyla gedik değerinin, bununla ilgili gayrimenkul veya ticari işletmenin durumundan bağımsız olarak ikinci bir piyasada oluştuğu sonucuna varabiliriz.

Bu vakalarda gedik sahiplerinin kendilerini dükkânların ortağı olarak görüp görmediği veya dükkân işletmesinde bir söz hakkına sahip olup olmadıkları açık değildi. Büyük olasılıkla gedikleri herhangi bir zanaat veya ticaretle fiilen uğraşan insanlara kiralamakla yetiniyorlardı. Örneğin, saygıdeğer bir kadı olan Mehmed Şerif Efendi adında biri, bir bakkalın *icâreteyn* sözleşmesinin kiracısı ve gediğin sahibiydi. Gediği Yani adında birine aylık 16,5 guruşa kiraladı, diğer bakkallar da, hem kiranın ödenmemesi durumunda gedik sahibi karşısında, hem de krediyle alınan mallar için toptancılar karşısında kefil oldular.²⁷ Başka bir deyişle, lonca kurallarına uymakla yükümlü olan kişi gediğin sahibi değil, gediğin kiracısıydı.

Ancak loncalar başka, daha dolaysız bir yolla, gediklerin çıkarılıp dağıtılmasına şekil verebiliyordu. Lonca düzenlemelerinin gedik piyasalarını nasıl etkilediğini incelemeden önce, loncaların gedik mülkiyetiyle ilgili kurallara katıldığı en belirgin yönetime bakacağız. Sonuçta, muhtemel zanaatkâr ve dükkân işletmecilerinin belli

bir sektörde ulaşabileceği gediklerin sayısını belirleyen ve dolayısıyla bu “maddi olmayan mallar”ın çalışma izni olarak kullanılmasını sağlayan, bu örgütlerdi.

Sektörel İzin Olarak Gedikler

Bir gediğe iş izni olarak yapılan ilk atıflardan biri, ölmüş olan bir sakanın gedinin, eskiden beri âdet olduğu üzere (“vech-i meşrûh üzre kadîmden olıgeldiği üzre”) kardeşine devredilmesine izin veren resmi bir belgedir. Gedikleri iş izinleri olarak incelememizi gerektiren iki neden vardır. Birincisi, önceden de belirtildiği gibi, sahibine yasal bir iş sürdürme izni tanıyan, ancak gayrimenkulle bağlantılı herhangi bir kullanım hakkından söz etmeyen bir gedik türü vardı. Havai olarak adlandırılan bu gedikler, genellikle seyyar perakendecilere veya saka gibi hizmet sağlayıcılara veya simitçilere verilir²⁸ Bu anlamda bir gediğe sahip olmak, giriş engelleriyle çevrili bir piyasaya girişi sağlıyordu, dolayısıyla oligopoliye dayalı bir kâr potansiyeli veya en azından rekabete karşı koruma anlamına geliyordu. Bu tür gedikler vakıftan kiralanmıyor ve satın alınmıyordu, bunlara sahip olmak *icâre teyn* sözleşmelerindeki ön ödemeye kıyaslanabilecek belli bir maliyet getirmiyordu. İkincisi, belli bir gayrimenkul üzerinde kullanma haklarına ister sahip olsunlar ister olmasınlar, elinde gedik bulunanların çoğunun loncalarla şu veya bu şekilde bir ilişkisi vardı. Dolayısıyla loncalar, çeşitli yollarla ve derecelerde –bu yine sektöre göre değişiyordu– gedik çıkarılması ve dağıtılması işinin içindeydiler.

Özellikle perakende dükkânlarına verilen gediklerde ikinci bir piyasanın varlığından söz etmiştik. Yine de çoğu durumda, gedikler üzerindeki kullanım ve denetim hakları, ilgili zanaatkâr veya tüccarların “toplu” hak ve yükümlülükleriyle kısıtlıydı. Örneğin, kalite kaygısının önemli olduğu sektörlerde, gedik sahipleri veya mirasçıları gediği lonca tarafından yeterince kalifiye bulunmayan kişilere satamazdı. Bu tür düzenlemelerin en belirgin olduğu örnek, yetkili şehirli dokumacıların atölyelerindeki dokuma tezgâhlarıyla ilgili gediklerdi. Tezgâhlara bağlı gediklerin sık sık el değiştirmesine rağmen, bu işlemlere katılanlar çoğu zaman nitelikli işçi ve ustalardı.²⁹ Üstelik fırın veya bakkallara verilmiş gediklerin tersine dokumacıların gedikleri hisselerle bölünmüyordu; bu da işletmeyle mülkiyet arasında bir ayrım olamayacağını gösteren bir âdetti.

Perakende söz konusu olduğunda loncalar gediklerin mülkiyetiyle ilgileniyordu ama bunun altta yatan nedeni, mesleki beceriden çok ödeme yeterliliği idi. Lonca üyeleri devletle veya toptancı tüccarlarla yaptıkları işlerden kaynaklanan borçlardan toplu olarak yükümlüydü, bu da ölenlerin borçlarını ödemek veya gedik sahiplerini kurtarmak için lonca'yı gediklerin tekrar satılmasından sorumlu hale getiriyordu. Dolayısıyla, bir dükkân sahibi toptancılarına veya devlete borçluysa, lonca yöne-

timinin onun gediğini kendi üstüne alarak bu borçları ödemek üzere açık artırma ile satması alışılmamış bir şey değildi. Örneğin bir vakada, bir fırın-değirmen gediğinin 32 hissesine sahip olan Mehmed Ağa, bu hisselerini Velîyüddin'e 1.500 guruşa satmıştı; bu önemli meblağ devlete ve tüccarlara olan borçlarını ödemeye yaramıştı.³⁰ Bu davada borçlu satıcı Mehmed Ağa kadı mahkemesinin önüne çıkmamış, fırıncılar loncasının *kethüdası* tarafından temsil edilmişti. Bu durum, toplu yükümlülük nedeniyle satış için loncanın gedik sahibini zorlamış olması ihtimalini gündeme getiriyordu.³¹ Bir başka vakada, lonca *kethüdası* aynı şekilde mahkemede Nuri Usta diye birini temsil etmişti: Nuri Usta'nın gediğinin dörtte bir hissesini kardeşi İsmail Usta'ya satması gerekmişti; para da otomatik olarak borçlarının kapatılmasında kullanılmıştı.³²

Toplu yükümlülüğün lonca dışından insanların gedik piyasalarına girmesini engellemediği görülmüyordu. Tam tersine, gediklerin ticari borçlara karşılık ilgili loncaların yetkisiyle teminat olarak kullanılması, gediklerin paylaşılmasına ve hisse devrine giden yolu açmış olmalıydı. Yukarıda belirtildiği gibi, 1700'lerin başında fırınlara, bakkallara ve diğer perakendeci dükkânlara ait gedikler ve gedik hisseleri lonca ayrıcalıklarıyla fazla ilişki kurulmadan kolaylıkla devredilebiliyordu.

Tekelci iddiaları nedeniyle loncalar da gedik çıkarılıp devredilmesinde önemli bir rol oynadı. Kuramsal olarak, tüccar ve zanaatkârlar dükkânlarını gedik olarak kaydedip bunların sayısını sabitleyen bir berat elde ederek sektörlerine yeni girişleri engelleyebilirlerdi. 1500'ler ve 1600'lerde, yani gediklerin henüz yaygınlaşmadığı sıralarda bile, zanaatkârların ve dükkân işletmecilerinin kendi sektörleri üzerinde münhasır hak iddia etmesi alışılmamış bir olay değildi (karşılaştırm. Birinci Bölüm). Belli bir ticaret ve zanaatı yapmasına izin verilen insan türü ve sayısını belirleyen yasa maddeleri *inhisâr-ı bey ü şîrâ'* (veya sadece *inhisâr*) denen bu kısıtlamayı uzun süre önce getirmişti. Sadece nitelikli işçiler lonca yönetiminin onayıyla ustalık mertebesine ulaşabilir ve zanaatlarını yapabilir, elbette boş bir dükkân bulabilirlerse. Gedik kurumunun bu özel haktan türediği öne sürülmüştür.³³ Fakat yukarıda belirtildiği gibi, terimin kökünün sürekli kiracılık kavramında yattığı görülmektedir; ancak belli ek adımlar atıldıktan sonra gedikler özel hak iddialarıyla bağlantılı hale gelmiştir. Dönemin yöneticilerinin gedik yaratılmasını kısıtlama girişimleri de bu yorumu destekler.

Dönemin hukukçuları, özellikle fırın, kasap, bakkal gibi ana mallarla ilgili sektörlerde, kamu yararına, dükkân işletenlere sürekli kiracılık hakları tanınması gerektiğini öne sürmüş, sultanın memurları da bunu uygun görmüştür.³⁴ Bu konudaki fermanın gediği doğrudan doğruya tekeli ayrıcalıklarla ilişkilendirmemesine rağmen, inhisarın kamu yararına olduğu gerekçesiyle uygun görüldüğü sektörler

de vardı. Bir kere gedik hakları doğunca, başka sektörlerden dükkân işletenler de uygun gediğe sahip oldukları gerekçesiyle belli bir zanaat veya ticareti yapmak için özel ayrıcalıklar istemeye başladılar. Şu veya bu zanaat grubu gediklerini belli bir zanaat veya ticaret için geçerli tek merci olarak kaydettirmek üzere çeşitli defalar mahkemeye başvurmuştu. Aşağıda bunun örneklerini vereceğiz.

18. yüzyıl sonunda bu tür imtiyazlar çok çeşitli sektörlerle verildiği halde, hepsi de geri döndürülemez değildi. 1792 yılına ait bir fermenda, aba satıcıları kadı mahkemesine ellerinde önceki sultan tarafından verilmiş bir imtiyazla başvurarak eskicilerin yeni aba satmalarının yasaklanmasını istediler (Bursa’da tekstil üretiminin farklı kollarıyla ilgili düzenlemeler için bkz. Birinci Bölüm). 1787 tarihli bu imtiyaza göre, loncada eğitim görmemiş olanların bir işyeri açamayacağı, hatta yetkili loncada eğitim görmüş olanların bile kendi dükkânlarını açabilmek için lonca yetkililerinden ve lonca ihtiyarlarından izin alması gerektiği belirtiliyordu. Toplam yirmi beş yetkili gedik vardı; gedik sahiplerinden biri öldüğü zaman gediği oğluna bırakabilir veya oğlu yoksa gedik loncanın bir başka nitelikli üyesine satılabilirdi. Lonca *kethüdası* ve ihtiyarlarının denetimi altında bu işlemlerin “semen-i misil” de yapılması gerekiyordu.

Bu imtiyazda belirtilen düzenlemelere dayanarak abacılar –aralarında *kethüda*, yardımcısı *yiğitbaşı*, on üç Müslüman ve on Hristiyan usta vardı– mahkemeye başvurarak yeni yünlü kumaşlar (aba ve şayak) satan birtakım eskicileri şikâyet etti. Bu bağlamda, özellikle on üç Hristiyan satıcıya atıfta bulundular. Şikâyetçilerin isteği üzerine, giysi pazarlamasıyla ilgili düzenlemeleri tekrarlayan ve ticaretin diğer kollarında çalışanların yeni yünlüler alıp satmasını engelleyen yeni bir ferman çıkarıldı. Ancak birkaç yıl sonra, 1798’de, yine yünlü ticaretiyle uğraşan Mehmed Arif adında birisi mahkemeye başvurarak meslektaşlarını şikâyet etti; farklı tekstil ürünleri sattığı anlaşılan dükkânını yünlüler konusunda uzmanlaşmış bir işyerine çevirmesini engellemişlerdi. Mehmed Arif, 1788/89 tarihli, zaruri olmayan mallarda giriş engellerini (*inhisâr-ı bey ü şîrâ*) kaldıran bir fermana dikkat çekti. Sultan kendi lehine karar vermişti; bu tüccar da inhisarın yürürlükten kaldırılmasına uygun olarak, yukarıda sözü edilen alana girmesini önleyen düzenlemenin kaldırılması çağrısında bulundu.³⁵

Mehmed Arif’in sözünü ettiği 1788/89 tarihli ferman elimizde olmasa da, 1791 tarihli bir fermanın zaruri olmayan mallarda inhisarın yasaklandığını teyit ettiği görülüyor. Bu fermanla Sultan III. Selim, birincil tüketim maddeleri dışındaki tüm sektörlerde inhisarı ortadan kaldırmış, bu sınırlamaların enflasyona yol açarak tüketicilere zarar verdiğini belirtmişti.³⁶ Kuşkusuz, şehir piyasalarındaki düzenlemeler söz konusu olduğunda “kamu yararı” her zaman yasal ve siyasal söylemin bir

parçası olmuştu (karşılaştıran Onuncu Bölüm). Ancak III. Selim yönetimi, inhisarı genel bir ilke olarak eleştirip yasaklayan ilk yönetimdi; bunun sonucunda yüzyıl sonunda dükkân işletenler tekeli ayrıcalıklarının ortak çıkarlara uygun olduğunu kanıtlamak konusunda daha çok kaygı duyuyor olmalıydı.

Bir başka davada, sıvacılar arasındaki “giriş engelleri”ni kaldıran bir ferman, lonca içi eğitim ve işyerinde uygulanabilecek sınırlamalar konusunda çeşitli kuralları ayrıntılarıyla belirtmişti. Bu lonca, bir insanın ancak yirmi beş yaşından sonra usta olmasını, Müslüman ve Hristiyan sıvacıların ayrı ayrı binalarda çalışmasını şart koşuyordu. Ferman inhisarı kuramsal olarak yasakladığı halde, yetkililer getirdikleri kurallarla işle ve –göründüğü kadarıyla– kaliteyle ilgili sınırlamaların devam etmesini sağlamışlardı.³⁷

Pek çok davada, resmen tanınmış zanaatkâr ve dükkân işletmecisi grupları başka gruplara verilmiş özel hakları ihlal etmişti. Örneğin 1798’de, önceden gedik hakları tanınmış şerbet üretici ve satıcıları kadı mahkemesine başvurmuş, şerbet üretmeye başlayan ve dolayısıyla kendilerine verilmiş hakları çiğneyen akidecilerden şikâyetçi olmuşlardı. Akide satıcılarına gelince, onlar da yaptıklarını giriş engellerini yasaklayan fermana dayanarak savunmuştu. Bu gerekçe etkili olmuş olacak ki mahkeme şekerin bir “erzak-ı zarûrî” olmadığını belirtmişti; buna karşılık şerbetçiler, gedik sayısını sabitleyen önceki ferman ve kendileriyle akidecilerin belli kalite zorunluluklarını dayatan farklı *kethûda* ve örgütlere sahip olduklarından söz ederek cevap vermişlerdi. Başka bir deyişle, davacılar ekmek ve simit üreticilerinin farklı loncalarda örgütlenişini örnek olarak göstermişti. Sonunda padişah, hem önceki gedik sayısı ile ilgili fermana hem de şerbetçilerin gündeme getirdiği kalite kaygılarına dayanarak şerbetçilerden yana karar verdi.³⁸

Bütün bu örnekler, uygulamada gediklerin otomatik olarak “giriş engelleri” içermediğini gösteriyordu. Yasal olarak yeni bir dükkân açmak veya mevcut bir işyerinde üretim/pazarlama kapasitesini artırmak, bu dükkânların gedikleri olup olmamasına bağlı değildi. Sonuçta, bir sektöre veya alt sektöre girmek isteyen kişi resmi bir izin alabilirse, gedik için gerekli bina ve donanımı bulabiliyordu.³⁹ Başka bir deyişle, gedik sayıları –üretim izni anlamında– genel olarak sabit olsa bile, aynı şey işyeri ve aletler anlamındaki gedik arzı için *ipso facto* geçerli değildi.

Gedikler ve Lonca İçi Hareketlilik Sorunu

Belli bir zanaatkâr ve tüccar grubu, gediklerinin kendi uzmanlık alanlarına ait olduğunu belirlediği ve ilgili sayıyı sabitlediğinde, bu eylem iki amaca hizmet edebilirdi. Birincisi, Suraiya Faroqhi’nin altını çizdiği gibi, loncadaki mevcut us-

tarlar gediklerini nitelikli işçilerin aynı ayrıcalıkları elde etmesini engellemek için kullanabiliyordu. Lonca içi hareketliliği engelleyerek ustalar hem hammaddele ulaşılmasını hem de piyasa paylarını koruma altına almış oluyordu. Büyüyen bir ekonomide de durgun bir ekonomide de, bu durum aynı lonca içindeki üyeler arasındaki gelir uçurumunu artırmakla sonuçlanırdı. Faroqhi'ye göre, usta statüsünü elde etmek isteyen kalifiye işçi veya kalfa sayısının artması ve böylece bunların dükkân sahibi olmaları, ustaların kendilerini tehdit altında hissederek gediği ekonomik ve toplumsal statülerini korumak için kullanmalarının başlıca nedeniydı.⁴⁰ Bu hikâye, usta başına işçi-kalfa sayısının muhtemelen büyüyen piyasa nedeniyle artmasının gediklerin yaygınlaşmasına neden olduğunu gösteriyordu. Faroqhi, iddiasını “Gedikler önce, boyacı ve debbağlarinkiler gibi, ustalar arasındaki karşılıklı etkileşimin diğer alanlara göre daha yakın ve belli kuralların daha gerekli olduğu ortak atölyelerde gelişti,” diyerek destekler.⁴¹

Gediklerin ustalar tarafından piyasa paylarını korumak, hatta artırmak için kullanıldığı, aşağıda göreceğimiz gibi, arşiv kanıtlarıyla da doğrulanıyordu. Ama gediklerin bu şekilde kullanımı, gedik piyasasının genişlemesinin tek, hatta ilk nedeni olmayabilir. Örneğin daha 1764'te, “alaca” denen ve İstanbul'a Halep ve Şam'dan getirilen kumaşı satan büyük bir perakendeci grubu, mahkemeden kamu yararını korumak gerekçesiyle yeni dükkân açılmasının yasaklanmasını istemişti. Aralarında hem Müslüman hem gayrimüslimlerin bulunduğu 71 davacı dükkân sahibi, gerekçe olarak toptancılara olan borçlarını ödeyemediklerini, fiyatları artırdıklarını ve üstelik gediklerini dükkânlarının gerçek değerinin altında fiyatlarla lonca dışındaki insanlara satmak zorunda kaldıklarını öne sürmüştü.⁴²

Bir grup tüccarın –görece daha pahalı sermayeyle ortak atölyelerde çalışan bir grup zanaatkar değil– yasal gediklerin kısıtlanması için birlikte yaptığı başvuru, Faroqhi'nin kuramına uymamaktadır. İthal kumaşla çalışan ve dükkânları şehrin her tarafına yayılan perakendeciler olarak alaca satıcılarının gedik sayılarının kısıtlanmasını talep etmeleri, dışarıdan gelenlerin gittikçe artan rekabeti nedeniyle duydukları kaygıdan kaynaklanıyormuş gibiydi. Kuramsal olarak gedikler sektöre “tümüyle” yabancı olanların girişini engellediği sürece, var olan kalfaların bile işine yarıyor olabilirdi. Belli bir loncaya gedik verilmesi, bu yabancılara ölen bir dükkân sahibinin gediğinin satıldığı açık artırmalara girmesini engelleyebilirdi. Giriş kısıtlandığı sürece açık artırmalarda fiyat çok yükselmeyecek, var olan lonca usta veya kalfalarının uygun fiyatlarla gedik elde etmesini mümkün kılacaktı.

Lonca örgütlenmesinin gedik piyasaları açısından kuramsal sonuçlarını incelemekten önce, gediklerin lonca içi hareketliliği engellemeye yaradığını gösteren birkaç vakaya göz atalım. Bu vakalardan biri, dokuma işindeki bir grup usta zanaatkarla

ilgiliydi. 1797-98'de bazı *kembâcılar* (ipek dokuyanlar) gediklerin kaldırılmasını istedi; iddialarına göre, daha zengin lonca üyeleri daha yoksul olanların *destgâh* (tezgâh) kullanmasını ve böylece işlerini yapmasını engelliyordu; sonuçta bir gedige ayrılmış her *destgâh* 400 guruşa mal oluyordu. Başka türlü söylersek, arzuhal sunanlar, sabit sermaye mallarına ulaşmaktaki eşitsizliğin lonca üyeleri arasındaki ekonomik farklılıklardan ve çok değerli üretim araçlarının belli sayıda gedige ayrılmasından kaynaklandığını iddia ediyordu. Gedik sahiplerinin bakış açısına göre bu iddialar haklı değildi. Görünüşe göre mevcut bütün ustaları kapsayan bu kesim, verdikleri cevapta, resmen gediklere ayrılmış 432 tezgâh bulunduğunu ve bu sayının şehrin tüketimi için yeterli olduğunu belirtti. Ayrıca gediklerin kaldırılmasını isteyen dilekçecilerin henüz eğitimlerini tamamlamamış kalfalar olduğunu, ancak şimdiden yetkisiz bir şekilde kendi tezgâhlarını açarak düşük kalitede kumaş üretmeye başladıklarını öne sürdüler.⁴³ Mahkeme ustalardan yana çıkarak lonca kurallarına aykırı davranan kalfaların cezalandırılmasına karar verdi. 1816-17 mahkeme sicillerine göre, tezgâhların piyasa işlemlerinde kaydedilen ortalama fiyatı artık 1.000 guruş, yani on beş yıl öncesine göre iki buçuk kat fazlaydı. Enflasyonu hesaba katsak bile, mevcut ustaların “turnayı gözünden vurduğu” anlaşıyordu.

Genç usta veya kalfaların, zanaata girmenin yüksek maliyetinden şikâyet ederken kesinlikle haklı olduğu bir nokta vardı. Muhtemelen yüksek gedik fiyatı yalnızca tezgâh fiyatından kaynaklanmıyordu, çünkü sonuçta tezgâhlar serbest piyasada bulunuyordu. Alınan karar, kalfaların düzenlemelere rağmen yetkili olmayan dükkânlarda işlerini başlatabildiğini, daha düşük kalitede olsa bile tezgâh edinebildiğini gösteriyordu. Asıl sorun tezgâh gediklerinin pahalı oluşuydu, çünkü sayıları sabitti, bu yolla gedikler zanaatın yapılmasına izin veren resmi belge olarak işe yarıyordu. Ustalar gedik aracılığıyla tezgâh sayısını kısıtlayarak sadece yetkili ustaların sayısının artmasından kaynaklanacak rekabetten korunmak istememişlerdi, ayrıca o dönemde bu zanaat için faal bir gedik piyasası olduğunu varsayarsak, var olan gediklerin de değerini korumayı amaçlıyorlardı.

Ham ipekten yapılan, beyaz krepe benzeyen bir kumaş olan bürümcük dokuma ustaları da tezgâhlara ulaşımı denetlemek istemişlerdi. 1200/1785-86'da, bürümcükçü loncası, ustaların bu zanaatı yapmak için münhasır hakka sahip olduğunu belirten bir ferman almayı başardı.⁴⁴ Bu hakkı her biri iki tezgâha sahip 91 dükkân elde etmişti; ne dükkân sayısı ne de tezgâh sayısı artabilirdi. Bir dükkân sahibi öldüğünde, gedigi eğer zanaatta yeterliliği varsa oğluna, aksi takdirde kalfalarına geçebilirdi.

Bu vakalarda ustalar görünüşte sabit sermayeye ulaşımı denetleyebiliyor ve dolayısıyla gediklerdeki değer artışından yararlanabiliyordu, ancak diğer sektörlerde

kalfa ve işçilerin lehine bazı düzenlemeler vardı. Örneğin, Osmanlı devleti *dülbent* ve *çine* dokumacılarının, ayrıca *sandal* denen görece ucuz ipek kumaşı dokuyanların kullandığı tezgâhların fiyatını sabitlemişti.⁴⁵ Bu tür fiyat denetimleri muhtemelen çalışanlara zarar verecek olan tezgâh fiyatlarındaki artışı engellemeyi hedefliyordu. Bu denetimler aynı zamanda bir karaborsanın ortaya çıkışına neden olabiliirdi, ancak şimdiye kadar bu konuda belgelerde herhangi bir şikâyetle karşılaşmış değiliz.

Ayrıca, merkezi yönetim tarafından daha sıkı denetlenen (taklit) gümüş ve altın iplik üreticileri (*kılabdâncılar*) gibi bir loncada, ustalar muhtemelen gediklerini kullanarak işçi ve kalfaların sabit sermayeye ulaşımını engellemekte o kadar başarılı olamıyordu. Belki de 18. yüzyıl sonunda *kılabdâncılar* arasında standart “yarı hisseli tezgâhlar”ın ortaya çıkışı, usta statüsünü kazanan kalfa sayısının artmasına neden olmuştu.⁴⁶

Bu çeşitli vakalar bize biraz bilgi vererek gedik piyasalarının neden ve sonuçlarına ilişkin başka sorular sormamızı sağlar. Bazı ustalar gedikleri lonca içi rekabeti kısıtlamak için kullanıyor olabiliirdi. Faroqhi’nin sözünü ettiği gibi, altın ve gümüş iplik dahil iplik imalatı gibi belli beceriler ve görece pahalı sermaye malları gerektiren bir sektörde lonca muhtemelen daha resmi bir şekilde örgütlenmişti, bu da daha hiyerarşik bir usta-kalfa ilişkisi ve daha kesin biçimde tanımlanmış terfi kuralları anlamına geliyordu. Lonca ustaları, sermaye mallarına erişimi kısıtlayarak muhtemelen sadece kendi maddi çıkarlarını değil, var olan toplumsal yapıyı da korumak istiyorlardı. Bunun sonucu olarak bu sektörlerde gediklerin paylaşıldığını veya gedik hisselerinin yabancılara satıldığını görmüyoruz.

Etnik-Dini Kısıtlamalar

Gediklerin muhtemelen daha ilginç ve çözümü zor bir başka boyutu, yani gediklerin çıkarılması ve devredilmesinde her zaman değilse bile arada sırada gözlemlenen etnik-dinsel kısıtlamalar da vardı. 18. yüzyıla ait bir dizi belgede, gedik ve gedik hisselerinin bir etnik gruptan diğerine devri kesin olarak yasaklanmıştı. Örneğin 1194/1780’de bir ferman, Ermenilerin fırınlarının öldüklerinde veya işyerlerini terk ettiklerinde –sıklıkla borçları nedeniyle– başka grupların üyelerine satılmayacağını bildiriyordu.⁴⁷ III. Selim muhtemelen yeniçerilerle bağlantıları nedeniyle fırınların Arnavutların eline geçmesinden yakınmaya çok eğilimli olduğundan, bu fermanın Arnavutları da hedef alıyor olması ihtimal dahilindedir. Bir başka emir, daha genel olarak Ermeni fırıncıların gediklerinin sadece başka Ermenilere devredilebileceğini, Müslümanların elindeki fırın gediklerinin de Müslümanlara gidebileceğini bildiriyordu.⁴⁸

Devir işlemindeki tarafların bazen etnik-dinsel gruplar arasındaki gedik devrini yasaklayan fermanları yok sayması, üstelik yetkililerin de buna göz yummuş olması ilginçtir.⁴⁹ Bu bağlamda şu örnek ilgi çekebilir: 1800'lerin başında, Firuzağa şehir *kethüdası*, bir değirmenin bağlı olduğu bir fırına sahipti. El-hac Mustafa bin el-hac Ahmed'in elinde sekiz at ve iki değirmen taşı vardı. Bunları Kocamustafapaşa bölgesindeki bir değirmene devretmek istiyordu ama elinde gerekli imkânlar yoktu. Sonuç olarak, hisselerini iki gayrimüslime sattı; bunlar yeni aldıkları malları Samatya yakınındaki ortaklaşa sahip oldukları bir değirmene taşımayı düşünüyordu. Satıcının Müslüman, alıcıların ise gayrimüslim olmasına rağmen kadı mahkemesi işlemi onayladı; mahkeme Samatya'daki değirmenin değirmen taşları arttığı için başmuhasebe defterlerine yeniden kaydettirilmesini istedi. İki tarafın gereken resmi izinleri nasıl aldığı konusundaki soruya cevap veremiyoruz. Belki de görevliler bu kısıtlamaların gerekli olduğuna inanmıyordu ya da belki de rüşvet almışlardı.

Dolayısıyla genel soru şudur: Hangi sektörlerde etnik-dinsel kimlik gibi ekonomik olmayan etkenler sermaye varlıklarına erişimi kısıtlıyordu ve daha geniş siyasal iktisat ortamı bu kısıtlamalara nasıl şekil veriyordu? Gedik piyasaları üzerine gelecekte yapılacak daha sistematik bir çalışma umarız ki bu sorulara cevap bulmamızı sağlar.

Sonuç

Bu bölümde, sektör ve döneme bağlı olarak, bireysel dükkân sahipleri, usta veya önde gelen tüccar gruplarının dükkânlarını gedik olarak kaydettirmek için farklı nedenleri olduğunu iddia ettik. Gedikler, geniş çapta işlem gören ve bir dizi mülkiyet hakkını içeren belgelere dönüşmüş ve böylece çoğu loncalarda örgütlü mevcut zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin iddialarına hizmet etmişti. Bu insanlar belli bir zanaat veya ticareti yapmak için münhasır haklar talep etti; bir başka deyişle gedikler tekeli destekleyen bir işlevi yerine getirdi. Ancak aynı zamanda, yeni gelenlerin sermaye varlıkları üzerinde eşit haklar iddia etmesine de yaramış ve bu açıdan tekelin delinmesine yol açmış olabilirdi. Gediklerin tekelleri desteklemesi veya tersine delmesi, ilgili sektöre ve bu sektörü zamanın belli bir anında çevreleyen çeşitli koşullara bağlıydı.

Belli bir zanaatkâr veya tüccar grubu gediklerin sayısını sabitlemeyi gerçekten başarırса, o zaman aynı gruptan işçi ve kalfalara karşı kullanılсын kullanılmasın, gedikler bu grubun tekelci ayrıcalıklarını korumaya yarıyordu. Eğer lonca üyelerinin toplu taleplerine rağmen gedikler sabitlenmezse, bu "maddi olmayan sermaye malı" bir sektöre yenilerin girmesini ve kalıcı işyeri haklarına sahip olmalarını kolaylaştırabilirdi.

Ancak resmi giriş engelleri yabancıların sermaye varlıklarına girişinin tamamen imkânsız olduğu anlamına gelmiyordu. İkincil piyasalar varsa, gedik ve gedik hisselerinin mülkiyeti yeni gelenlerin lonca üyelerinin kendi tekeli ayrıcalıklarından dolayı elde ettiği gelirlere kavuşmasını sağlayabilirdi. Tekstil sektöründe sık sık görüldüğü gibi, ikincil piyasalara giriş kısıtlandığında bu olgu iki türlü işliyordu. Gedik fiyatları denetim altında tutulduğu, kalfa sayısı kısıtlandığı ve kalfanın açılan gediklere erişimi bazı nesnel ölçütlere göre gerçekleştiğinde, kalfalar kısıtlamadan yararlanabilirdi. Eğer tam tersine gedik fiyatları denetlenmezse ve kalfa sayısının artmasına izin verilirse, o zaman ustalar kalfaların aleyhine bundan yararlanabilirdi.

Kısacası, lonca ustalarının kalfaların kendi ayrıcalıklarından yararlanmalarını engellemeyi başarıp başarmamaları hangi zanaat ve ticaretle uğraştıklarına bağlıydı. İleri çalışmalar, belli bir loncanın gedik sayısını sabitlemedeki istek ve başarısının bu örgüt içindeki yapı ve iktidar bölüşümüyle nasıl bir ilişki içinde olduğunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

NOTLAR

Bu bölüm için yapılan araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilim ve Teknolojik Araştırma Kurulu) tarafından finanse edilmiştir, proje kodu: 111K274.

1. Bu karmaşık kavrama benzer biçimde yaklaşan daha önceki bir vaka çalışması için bkz. Onur Yıldırım, "Gedik: A Concept Too Many," Alman Ortadoğu Araştırmaları Derneği (DAVO) 11. Kongresi ile birlikte yapılan 29. Alman Doğu Araştırmaları Kongresi'ndeki "Crafts and Craftsmen in the later Ottoman Empire: From Craft to Industry in the Ottoman Empire and its Successor States" paneline sunulan bildiri, Halle/Saale, Germany, 20-24 Eylül 2004.
2. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alan Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200; Suraiya Faruqi, "Between Conflict and Accommodation: Guildsmen in Bursa and Istanbul during the Eighteenth Century," *Guilds, Economy and Society, Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress, B1* içinde, yay. haz. Stephen Epstein, Clara Eugenia Nuñez, vd. (Sevilla: Fundación Fomento de la Historia Económica, 1998), 143-52 ve W. Padel, Louis Steeg, *De la législation foncière ottomane* (Paris: A. Pedone, 1904), 267.
3. Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13 (1970), 145-65; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976), cilt 6, 276.
4. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch* (1985-86), 225-31; Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations"; Faruqi, "Between Conflict and Accommodation".

5. Onur Yıldırım, "Onsekizinci Yüzyılda Kurumsal bir Yenilik Olarak Gedik: İstanbul'daki Kılâpdancı Esnafı Örneği," *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam: Suraiya Faruqi'ye Armağan* içinde, yay. haz. Onur Yıldırım (Ankara: İmge Kitabevi, 2008), 373-99.
6. Akgündüz, terimin ilk anlamını kiracıların işgal ettikleri ve/veya tamir yaptıkları için (*hakk-ı karar*) elde ettikleri yararlanma (*intifâ*) haklarına atıfta bulunan birkaç kavrama bağlar, bu haklar 12. yüzyıl gibi erken bir tarihte İslam hukukunun çeşitli ekolleri tarafından kabul edilmiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatabikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 402-6, *sükna*, *girdar* ve *hulûv* terimlerinin anlamları. Gedik ve kökenlerinin kısa bir tanımı için bkz. Ahmet Akgündüz, "Gedik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yay. haz. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), (13), 541-43.
7. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly". Ayrıca bkz. Salih Aynural, "18. Yüzyılın Sonunda İstanbul Esnafının Alım ve Satım Tekeli ve Gedik Hakkı," *Türk Dünyası Araştırmaları* 130 (2001), 215-20.
8. Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly"; Ahmet Kal'a, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf," *Türk Dünyası Araştırmaları* 67 (1990), 181-87; Aynural, "18. Yüzyılın Sonunda İstanbul Esnafının Alım ve Satım Tekeli".
9. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 356 ve Murat Çizakça, *Islamic Capitalism and Finance: Origins, Evolution, and the Future* (Cheltenham: Elgar, 2011), 81.
10. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 356-58 ve 362-63; Klaus Kreiser, "Icareteyn: Zur 'Doppelten Miete' Osmanischen Stiftungswesen," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 219-26, bu yazı aynı zamanda *Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*'da da yayımlanmıştır. Önemli bir Osmanlı hukukçusu olan Kınalızade Ali Efendi (ö. 1572), vakfın işine yaradığı sürece düzenlemeye izin verilmesi gerektiğini belirtir.
11. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003); Robert J. Barnes, *An Introduction to the Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J. Brill, 1986).
12. Örneğin Şeyhulislam Zekeriyazade Yahya Efendi (ö. 1643) *icareteyn* ile ilişkili kullanım haklarından sahiplerinin mirasçısı olarak kızlarının da yararlanması gerektiğini belirtir. Bkz. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 363.
13. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 401-5.
14. Agy., 366.
15. Galata kadı sicili 41, fol. 1a/2 (1616/1025). Bu mahkeme kaydı, Timur Kuran (yay. haz.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 10 cilt içinde günümüz harflerine çevrilerek yayımlanmıştır (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010-13), cilt 2, 253-56.
16. Ahmet Kal'a vd. (yay. haz.), *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi I (1742-1764)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998) (bundan sonra: İV I), 4/57/151 (1169/1756).
17. İV I, 1/37/166 (1155/1742).
18. İstanbul Mahkeme Kaydı 1, fol. 51b/3 (1021/1612), Kuran, *Sosyo-Ekonomik Yaşam*, cilt 2, 226-27.

19. İV I, 3/138/527 (1165/1752).
20. Bu noktaya dikkatimizi çektiği için Suraiya Faroqhi'ye teşekkür ederiz.
21. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 214.
22. "İstanbul Mahkemesi 43 Numaralı Şerhiye Sicili (1192 Şevval 22-1193 Safer 29)," transkripsiyonu yapan ve yay. haz. Mustafa Nuri Türkmen (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1995) (bundan sonra: İM1), 43 (1) (1192/1778).
23. "1205-1207 H. Tarihli İstanbul Mahkemesine Ait Olan 60 Numaralı Hüccet Sicilinin Transkripsiyonu," transkripsiyonu yapan ve yay. haz. Ekrem Yılmaz (Sakarya Üniversitesi, 1997) (bundan sonra: İM2), 60 (70) (1206/1792).
24. İM2 60, No. 13, (1205/1790-91).
25. İM2 60, No. 1 (1205/1791); No. 8 (1205/1791); No. 107 (2 Ş 1206/1792), No. 159 (1207/1792); No. 178 (1207/1792-93).
26. İM2 60, No. 31 (1205/1791); No. 34 (1206/1791); No. 67 (1206/1791-92); No. 107 (1206/1792); No. 117 (1206/1702), No. 161 (1207/1792).
27. İM2 60, No. 159 (1207/1792).
28. Murat Şener, Salih Dutoğlu, Hacı Osman Yıldırım (yay. haz.), *85 Numaralı Mühimme defteri (1040/1630-1631) <Tipkbasım>* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001), No. 168. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul, Fluidity and Leverage* (Leiden: E.J. Brill, 2004), 157'ye göre, daha 1600'lerde gedik verilen diğer sektörler arasında hamallar, gece bekçileri, sarraflar, ayakkabı ucu imalatçıları ve camcılar bulunuyordu.
29. *İstanbul Mahkemesi 120 Numaralı Şerhiye Sicili* (Nejdet Ertuğ ve Şevki Nezihi Aykut (yay. haz.), *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şerhiye Sicili* (İstanbul: Packard Humanities Institute and Sabancı University, 2006) ile birlikte verilen CD-ROM'da bulunmaktadır (bundan sonra: İM3) 1-250/54, 1-250/54b-3, 1-120/12b, 1-122/49b, 17-129/68.
30. İM2 60, No. 37 (1206/1791).
31. 1737 gibi erken bir tarihte, bir ferman, borçlarını ödeyemeyen et simsarlarının gediklerinin alınarak satılmasına izin vermişti. Bkz. C. BLD. 61/3008 (1170/1757).
32. İM2 60, no. 38 (1206/1791).
33. Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 115.
34. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 411.
35. "İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (1211-1217/1796-1803)," transkripsiyonu yapan ve yay. haz. Hasan Çağlar (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1993) (bundan sonra: İK), 76, No. 23 (1207/1792) ve No. 29 (1212/1798).
36. Hatt-ı Hümayun Koleksiyonu, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul (bundan sonra: HAT) 192/9342 (1205/1791).
37. İK 76, (1211-1217/1796-1803), No. 24: "esnaf-ı mezkurenin yedlerinde olup sened ittihaz eyledikleri evamir-i aliyenin mahall-i kaydları ref ü terkin ve bu şurut-ı meriyye Başmuhasebe kalemine kayd..."

38. İK 76, no. 30, (1213/1798).
39. Yeni gediklerin çıkarılması bu dönemde sürdü. Örneğin 1811'de enfiyeciler için 150 guruş ön ödeme (*muaccele*) karşılığında yeni gedikler verildi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye (bundan sonra: C. BLD.) 13/629 (1226/1811). Sultan Odaları gibi yeni ticari alanlar için çıkarılan, kullanımı belirtilmeyen gedikler de piyasada görülmüyordu: C.BLD. 106/1528 (1218/1803) ve C. BLD. 28/1396 (1216/1801).
40. Faroqhi, "Between Conflict and Accommodation".
41. Agy., 143.
42. C.BLD. 1698.
43. HAT 1413/57568 (1212/1797-98).
44. Sıdkı, *Gedikler*, 16. Benzer kısıtlamalar başka türde kumaş dokumacılarına da uygulan-
dı.
45. Veritabanı İM3 120 ve İM4 121'e dayandırılmıştır.
46. C.BLD 15 (1808).
47. C. BLD. 21/1047 (1194/1780).
48. C. BLD. 739 (1209/1795).
49. C.BLD. 14/696 (1216/1801).

Pazaryerinde Ceza, Baskı ve Şiddet:

İstanbul, 1730-1840

Engin Deniz Akarlı

Giriş

İnsanlar arasındaki etkileşimin sürekli dalgalanan labirentinde, baskı ve şiddete en az derecede başvurarak bir nebze uyum ve öngörülebilirlik sağlamak, insanlık tarihindeki her siyasi yönetim için zorlu bir görev olmuştur. Her dönemde ve her yerde, en iyi akıllardan bazıları bu görevle karşı karşıya kalmış, bununla olabildiğince etkili şekilde baş etmenin yollarını geliştirmeye katkıda bulunmuştur. Bu cevapların her biri doğal olarak mükemmel olmadığı gibi zaman ve mekân açısından da arızidir. Yine de farklı zaman ve kültürler sayesinde, belli bir toplumda görece barışçıl ilişkileri kurabilmeye dair sorunları daha iyi anlayabiliriz. Eğer bir rejimin süresinin uzunluğu ve ulaşabildiği coğrafyanın genişliği bu evrensel zorluk ve ideale mantıklı bir yanıt verildiğinin göstergesiye, o zaman bu tür rejimlerde yaşayan insanların deneyimleri dikkatimizi çekmelidir.

Osmanlı tecrübesi bu kategoriye girer. Osmanlı devleti, farklı, birbiriyle çatışan ve akışkan toplumsal ve siyasal güçlerin dengelenmesi gibi zor bir göreve zamanında ve yerinde gereken ayarlamaları yaparak etkili bir cevap vermeseydi, birkaç yüzyıl boyunca geniş bir coğrafi bölgede yaşayamazdı. Osmanlıların yüz yıl süren reform çabalarına rağmen Osmanlı devletinin 1921-22’de ortadan kalkmasının, eski geleneklerini ve rejim yöntemlerini modern bir döneme uyarlama gücünün sınırlarını gösterdiğini söyleyebiliriz. Bir yandan da Osmanlıların ve bölgedeki haleflerinin seçtiği veya kendilerini seçmek zorunda hissettiği belli modern devlet yönetimi modellerinde hata bulabiliriz. Ne olursa olsun, modern dönemde yapıldığı gibi, Osmanlı yönetimini genel olarak baskıya dayalı, devlet politikalarına karşı tek tepki olarak şiddeti seçmeye zorlayan bir tür “Doğu despotizmi” olarak tanımlamak pek anlamlı değildir.

Bütün erken modern (ve bu durumda bütün modern) devlet ve toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı “kamusal” alanında da ceza, baskı, şiddet ve karşı şiddet vardı. Ancak bu tür uygulamalar rejimin meşruiyetini yok edecek derecede norm haline gelmemişti. Şiddet, yürütmeyi üstlenen otoritelerle sivil halk arasındaki ilişkilerin normal gidişatında bir sapma olarak ortaya çıkabilirdi veya çatışma çözümü ve denetim yöntemlerinin başarısız kaldığı örneklerle rastlanabilirdi. Ancak, çatışmanın tarafları, krizi gerekli uyarlamalarla birlikte çözmek için yine aynı kavramsal ve kurumsal kaynaklara başvurabiliyordu. Yalnızca şiddete odaklanmak, rejimin çatışmanın çözülmesine yardımcı olan hegemonik etkisini ve kurumsallaşmış uygulamalarını gözden saklayan saptırılmış bir kargaşa görüntüsü doğurabilir. Şiddeti ve diğer zorlayıcı güç kullanımlarını, meydana geldikleri geniş kültürel ve kurumsal bağlam içinde değerlendirmemiz gerekir; böylece şiddeti doğuran veya önleyen koşulları anlayabiliriz.¹

Bu düşünceleri akılda tutarak, 1730-1840 arasında İstanbul’un dört ana iş bölgesindeki ceza, baskı ve şiddete odaklanıyorum. Osmanlı devletinin modernleşmek için giriştiği çabalardan hemen önce, Osmanlı “kamusal alan”ında zor kullanımının yerini anlamayı amaçlıyorum. Bu dönemde mahkemeler, sadece sivil halkın çeşitli kesimleri arasında değil, bu insanlarla yürütmeyi elinde tutan otoriteler arasında da çatışmaların çözümü ve farklılıkların müzakere edilmesinde başlıca alan olarak hizmet ediyordu. Hem mahkemeler hem de devletin yürütme organları çatışmaları bastırmak için zorlayıcı güç kullanıyordu. Bunların ilkinin “adli ceza”, ikincisinin “siyasi ceza” veya “baskı” olarak adlandırıyorum. Bu bölüm iki kavram arasındaki farkı aydınlatıyor ve ayrıca birkaç protesto örneğine ve zanaatkârların desteklediği, otoritelere yönelik darbelere gönderme yapıyor. Aynı ortamda görece uzun bir dönemde farklı zorlama biçimlerini gözden geçirerek İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarını etkilediği biçimiyle fiziksel zor kullanımına ilişkin farklılaşmış bir bakış açısı oluşturmaya çalışıyorum.

Araştırmam esas olarak söz konusu dönemde divan-ı hümayunun İstanbul zanaatkârlarını ilgilendiren adli dosyalarına dayanıyor. Kazasker denen en üst dereceli iki Osmanlı yargıci divan üyesiydi ve divanın adli kolunu oluşturuyordu. Divana yasal konularda tavsiyede bulunuyor, düzenli mahkemelerin kararlarıyla ilgili itirazları dinliyor ve divanın önceki kararlarına yapılan itirazların geçerliliğini inceliyorlardı. Gerektiğinde başka kıdemli kadılar da onlara yardımcı oluyordu.² İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarıyla ilgili vakalar, divanın adli dosyalarında sık sık karşımıza çıkar.³

Resmi yasal belgelere güvenmek, çizdiğim resmi biraz “sterilize” etmektedir, çünkü bu belgeler olayları ağdalı bir üslupla anlatır. Yine de bu belgeler, kamusal

nitelikteki çatışmalar konusunda elimizdeki en zengin kaynağı oluşturuyor. Genel olarak sivil halka, özel olarak da bu çatışmaların taraflarına yapılan atıflar, çatışma çözümünün adli sürecinin çeşitli aşamalarını, ceza biçimlerini ve hukuk sisteminin çatışmaları ortadan kaldıramadığı veya denetleyemediği durumlarda ortaya çıkan sorunları içeriyorlar. Bunun yanında, bu belgelerde (en azından İstanbul zanaatkârlarının sorunlarına ilişkin olanlarda) rastladığımız temelyasal kavramlar hem hükümet yetkililerinin hem sivil halkın iddialarını ve konumlarını haklı göstermek için kullandığı söyleme ilişkin ipuçları veriyor. Başka bir deyişle, yasaların dili devletle sivil halk arasında olduğu kadar halkın farklı kesimleri arasındaki ve her kesimin kendi içindeki müzakereleri kolaylaştıran hegemonik bir kavramsal bir mecra sağlıyor. Gerçekten de son araştırmalar, Osmanlı adli sisteminin yürütmeye sivil halk arasında bir köprü görevi üstlendiğini ve göreceli olarak konuşursak, hak, adalet ve meşru yönetim konusunda geniş çapta paylaşılan kavram ve beklentilerin gelişmesini kolaylaştırdığını gittikçe daha açık ortaya koymaktadır.⁴ Yasal belgelerin bu özelliği anlamlarını daha da artırır, çünkü zanaatkâr ve tüccarların tecrübesinde şiddetin ve diğer zor kullanımlarının tuttuğu yeri daha iyi anlamamıza yardımcı olur.

Adli Cezalandırma

Osmanlı hukuk geleneği, kendi iç işlerini ve farklılıklarını kendi geleneklerine göre çözmek konusunda toplumun çeşitli kesimlerine önemli derecede özerklik tanıyordu. Böylece her zanaatkâr grubu hem kendi üyeleri hem de bağlantılı olduğu devlet daireleri dahil diğer taraflarla yaptığı sözleşmelerde barışçıl ilişkileri korumak için toplu sorumluluk üstlenmişti. Her grubun kendi örf ve âdetleri iç çatışmaların çözümünde ana esasları sağlıyordu. Bu bağlamda “örf” –bunun “kadim” olduğuna dair olan formül bir yana– aslında grup içinde geçerli uzlaşmayı temsil ediyordu. Koşullar değiştikçe, her grup kendisini “kadim âdetler”ine göre tekrar tekrar tanımlıyordu. Bir uzlaşmaya varmak zorlaşınca, grup üyeleri mahkemelerin yardımına başvururdu. Aynı şekilde bir grup, geleneksel uygulamaları konusunda anlaşmazlıklar çıkmasın diye sonradan referans olarak kullanılması için bu âdetleri kayıt altına aldirmek üzere mahkemeye başvurabilirdi. Mahkemeler aynı zamanda belli bir grubun diğer grup veya taraflarla işleyen bir anlaşmaya varabilmek için başvurduğu başlıca mecraydı.

Bu örf ve anlaşmalar çoğu zaman açıkça veya üstü kapalı olarak bunları çiğneme cüret edenlere verilecek ceza biçimlerinden de söz ederdi.⁵ Fiyat düzenlemeleri (narh nizamı) bu tür anlaşmaların bir çeşidini oluşturuyordu. Narh nizamı, devleti temsil eden kadı ve zanaatkâr temsilcileri arasında yapılan pazarlığın sonucu olarak dönemsel biçimde yeniden belirlenen bir anlaşmaydı. Piyasa müfettişinin

(*muhtesib*), narh nizamlarını ihlal eden zanaatkâr ve dükkân sahiplerine ceza kesme ve suçüstü yakalanırsa onları cezalandırma yetkisi vardı. Bölge kadısının görevlerinden biri de *muhtesib*lerin yetkilerini kötüye kullanmasını engellemektir.⁶

Eğer bir zanaatkâr, örfü, ortak bir sözleşmeyi veya kabul ettiği pazarlık sonucu belirlenmiş düzenlemeleri çiğnerse, meslektaşları kendi imkânlarıyla onu hizaya sokar, yapamıyorlarsa mahkemeye verirlerdi. Böyle birisi kadının önüne ilk kez çıkıyorsa, kadı onu azarlayarak aynı kabahati tekrarlamayacağına, meslektaşlarıyla uyum içinde çalışacağına dair yemin ettirirdi. Ancak kabahati tekrarlarsa, tavsiyelere aldırmayan dik kafalı biri olduğuna ve dolayısıyla cezayı hak ettiğine inanılırdı. Hem ilgili grubun önderlerinin veya yiğitbaşısının hem de kadıların bu tür boyun eğmezlere ceza kesmeye hakkı vardı. Ayrıca kadıların bu tür insanları İstanbul'da kısa süreliğine hapse atmak ve/veya, eğer meslektaşları da uygun görürse, yaptığı zanaat veya ticaretten men etmek gibi yetkileri de bulunuyordu.⁷

İlkesel olarak İstanbul'dan sürmek gibi ağır cezaları sadece hükümdar verebilirdi.⁸ Bu durumlarda normal olarak divandaki iki kazaskerden biri veya divanın yetkili kıldığı bir başka kıdemli kadı suçlanan kişinin suçundan emin olmak için gerekli soruşturma ve sorgulamaları yapmak zorundaydı. Kadı kararını divana bildirir, divan da onaylanması için saraya sunardı. Aşağıdaki davalar, grubun üzerinde anlaşmaya vardığı kuralları ısrarla çiğneyen kişilerin cezalandırılmasında izlenen yasal prosedürü göstermektedir.

Vaka 1: Un satıcıları *kethüdaları* Mustafa'yı meslektaşlarını ezdiği için bölge mahkemesine verdiler. Kadı onu ticaretten men etme kararı aldı. Ancak Mustafa gruba yeniden katılmayı başardı ve meslektaşlarına karşı kindar bir tutum benimsedi. 1733'te un satıcıları bu kez onu divana verip, "esenliğimiz ve işlerimizin düzenli şekilde devam etmesi için" diye gerekçelendirerek, işten kayıtsız şartsız atılmasını ve İstanbul'dan sürülmesini istediler. Kazasker zanaatkârların şikâyetlerini ve önceki mahkeme kararını özetledi ve ek bir yorum yapmaksızın sultanın onayına sundu. Sultan, Mustafa'nın Bozcaada'ya sürülmesine karar verdi.⁹

Vaka 2: 1791'de, bir manav grubu sultana başvurarak karaborsada mal satan beş meslektaşlarının cezalandırılmasını istedi. Sultan divan aracılığıyla İstanbul kadısına davacıları, *manavlar kethüdasını*, diğer lonca ihtiyarlarını ve suçlananları mahkemesine çağırmasını ve işin aslını araştırmasını emretti. Suçlananlardan biri kaçtı ama diğerleri mahkemeye çıkarıldı. Kendilerine yönelik suçlamaları kabul ettiler. Kadı, sultana gönderdiği kararında (*i'lam*), soruşturmasının sonuçlarını özetledi. Suçlanan beş kişinin İstanbul'da bir daha manavlık yapmasının, ceza ertelemesine yer bırakmadan yasaklanmasını tavsiye etti. Kulakları çekilmeli ve çarptırıldıkları ceza başkalarına ders olmalıydı. Sultan bunların da Bozcaada'ya sürülmesini emretti.¹⁰

Vaka 3: Ahmed ve Mehmed Sadık Ustalar, meslektaşlarını “ezdikleri” için zaten bir süreliğine Bozcaada’ya sürülmüş iki dolap (su tekerleği) üreticisiydi. İstanbul’a döndüklerinde “grubun uyum ve düzenini bozacak” şekilde hareket etmeye devam ettiler. Meslektaşları onları divana verdi. Kadı, kanıtlara göre “fitne ve fesat”ın bu iki kişinin doğasında var olduğu sonucuna ulaştı. Dolayısıyla cezalandırılmaları doğru ve önemliydi. Sultan bunların “başkalarına ders olsun diye” yine Bozcaada’ya sürülmesini onayladı.¹¹

Eğer adli süreçle mahkûm olanlar kendilerine verilen cezanın haksız olduğunu düşünüyorsa, anlayış gösterecek birini bulmaları pek mümkün değildi. Ceza, meslektaşları veya kendi toplumsal gruplarından insanların katıldığı ve kararlı hareket etmeleri için hakemlere yetki verdiği bir yasal süreç sonucu verilmişti. Başka bir deyişle, yasa ve yasal süreç, yönetici sınıfla yönetilenleri yönetici sınıfın kabul edilmiş önderliği altında birbirine bağlayan bir arayüz görevini yerine getirmiş, böylece devletin etki ve hegemonyasının meşruiyetini korumasını sağlamıştı.¹² Ancak bu arayüz verili kabul edilebilecek bir şey değildi. Üzerinde pazarlık yapılması, korunması ve zamana sürekli uyulanması gerekiyordu.

Son zamanlardaki araştırmalar, hangi grupların sarayda daha çok taraftar bulma şansı olduğunu, hangilerinin kaybetmesinin muhtemel olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Anahtar öge örgütlenmeydi: Bir lonca veya bir mahallenin tek bir bireye göre kazanma şansı daha fazlaydı; bu durum, göreceğimiz gibi, bir davayı “kendi başına” kazanmaya çalışan zanaatkarların genellikle bir köşeye atılmasını açıklıyordu (karşılaştırmın Sekizinci Bölüm). Bunlar, muhtemelen başka bir seçenekleri olmadığı için bu şekilde hareket ediyorlardı. Üstelik şikâyetçi bir zanaatkar grubu kendisine kefiller veya hamiler bulabilirse bu da işe yarıyordu. En temel düzeyde, bir loncanın üyeleri sık sık birbirinin iyi haline kefil oluyordu veya eşraftan birinin korumasına başvuruyorlar, bu kişi şahsen veya bir temsilci aracılığıyla mahkemeye şahit olarak (*şuhûdü’l-hâl*) adını yazdırıyordu.

Bunun sonucu olarak, göçmenlerin yerlilere göre daha zor durumda kalması doğaldı, gerçekten de Arnavut hamamcılarının (karşılaştırmın Dördüncü Bölüm), çatıştıkları kimseleri dava etme ihtimali, onların kadı mahkemesine Arnavut hamamcılar aleyhine başvurması ihtimalinden daha azdı. Ancak 18. yüzyıl İstanbul’unda çalışan bu tür aşağı sınıftan Arnavutlar gibi “fitne ve fesat çıkarmalarıyla tanınan kötü şöhretliler” bir yana bırakılırsa, göçmen olmak, şehirde “muteber” bağlantılara sahip olmamaktan daha büyük bir sorun değildi. Gayrimüslimlere gelince, davalarının haklı olduğuna mahkemeleri inandırabilmeleri koşullara bağlıydı. Örneğin 1700’lerin ortasında kendisini işin dışına atmak istedikleri anlaşılan Müslüman meslektaşlarına dava açan Yahudi *attâr*lar merkezi otoritelerden bir miktar destek

elde etmişlerdi.¹³ Ancak görüldüğü kadarıyla gayrimüslimlerin Müslümanlarla işbirliği yaptıkları durumda kazanma şansları daha fazlaydı; örneğin İstanbul'daki Yahudi kasaplar, koşer kurallarına göre kesilecek olan bir hayvandan pay almak için çıkan ve sadece Yahudileri ilgilendiren bir çatışma nedeniyle mahkemeye başvurmak istediklerinde kendi adlarına konuşacak bir Müslüman bulmuşlardı.¹⁴ Bu durumda da sorun bir gayrimüslim olmaktan çok, karşılarındaki davalıya kıyasla işe yarayacak bağlantılarının daha az oluşuydu (Ek'te tartışılan davaya bakınız).

Zanaatkâr-yeniçeri bağlantılarına gelince, 18. yüzyılda bir grup davacı zanaatkâr için bunun bir avantaj mı yoksa dezavantaj mı olduğunu şimdilik bilmiyoruz. II. Mahmud bir kere tahta çıkıp ocağı kapattıktan sonra, eskiden kurulmuş bu tür bağlantıları gizlemek en iyisiydi. Bu da başka bir hikâyedir.

Siyasi Müdahale ve Baskı

Askeri ve idari yetkililerin, adli yetkililere danışmadan veya etkilenen sivil halkla müzakereye girişmeden uygun gördükleri gibi kaba kuvvete başvurduğu veya bununla tehdit ettiği zamanlar ve durumlar vardı. Bu hallerde, yürütme gücünü elinde bulunduran otoriteler, fesada yol açanları (*müfsid*) veya halka zarar verenleri (*muzırr lil-‘ibad*) cezalandırdıklarını belirterek, kamu huzur ve düzenini (*maslahat-ı amme ve nizâm-ı memleket*) sağlamak namına hareket ediyorlardı. Bu örnekleri, hükümdarın keyfi yetkisinin baskıya dönüştüğü durumlar olarak kabul edebiliriz.

Aşağıdaki vakalar buna ışık tutar:

Vaka 4: III. Selim (sal. 1789-1807), kendi kararıyla 1794'te kasaplar *kethüdasının* Rodos'a, iki başka kasabın ise Limni'ye sürülmesini emretti. Çıkardığı hatt-ı hümayunda padişah şöyle diyordu: "Kasaplar arasında bazı açgözlü ve haysiyetsiz insanların fesat tohumları ektiği, zanaatlarının kadim âdetlerine karşı çıktıkları ve İstanbul'u et sıkıntısına soktukları dikkatimi çekti. Aynı zamanda et tedarikini de denetleyen kapıcıbaşımın, kasapların *kethüdası* ve ihtiyarlarıyla konuşmasını ve zanaatlarını gerektiği gibi yürütmek ve işlerinin örf, âdet ve düzenlemelerine uymayan meslektaşlarını cezalandırmak zorunda olduklarını hatırlatmasını istedim... Onları –herkesten önce de *kethüdaları* Hacı Emin'i– uyardı ve 'irademın her bir kasaba' iletilmesini istedi. Ancak yaptığım soruşturma, buna uygun davranmak ve [meslektaşlarının] kabahatlerini engellemek için çaba göstereceği yerde, bu Hacı Emin'in kendisinin kabahat işlediğini gösterdi. Bunun üzerine cezalandırmak ve diğer kasapları uyarmak için (*terhiben*) yakalanmasını ve Rodos'a sürülmesini emrettim." Padişah, buna eşlik eden iki hatt-ı hümayunla iki kasabın daha aynı nedenlerle ve diğer kasapların yüreğine korku salmak için Limni'ye sürülmesini emretti.¹⁵

Vaka 5: 1809'da daha yeni tahta çıkmış olan Sultan II. Mahmud (sal. 1808-39), zeytinyağı satıcısı Salih'in yakalanıp sürülmesi için emir çıkarttı. Çünkü Salih herkes gibi kendi işine bakacağı yerde, zeytinyağı satıcıları arasında "ıfsad" a neden olmuş, onları fiyatları yüksek tutsunlar diye "tahrik" etmişti. Onun gibileri "terhib ü te'dib etmek" (korkutmak ve cezalandırmak) isteyen padişah, bu adamın cezalandırılması gerektiğine karar vermişti. Sultan Mahmud, Salih'in sıkı bir denetim altında Karahisar-ı Sahib'e sürülmesini emrederek başka bir yere gitmek üzere "tek bir adım dahi atması" nı yasakladı.¹⁶

Vaka 6: Sultan II. Mahmud, 1814'te "beyaz üzerine bir hatt-ı hümayun" (herhangi bir mahkemenin girişimiyle değil, doğrudan doğruya sarayda hazırlanan bir hatt-ı hümayun) çıkartarak, kumaş boyacılarından oluşan üç ayrı grup arasındaki hukuki kavgaya idari bir çözüm getirdi. Kavganın nedeni, bu grupların hangi tür kumaşı boyayacaklarıyla ilgiliydi. 1812'de padişah "uzun soruşturmalardan ve uzmanlara danışıldıktan sonra" kumaş boyacılarının alt grupları arasındaki bütün farkların ortadan kaldırılmasını ve askeri islahatları finanse etmek üzere kurulan bir vakfa ödemeleri gereken kiralardan artırımını emretmişti. Ancak on boyacı bu idari karara karşı çıkarak padişahın öfkesini uyandırmıştı. II. Mahmud bu yeni hatt-ı hümayunda kadim örflerini onaylayan yasal belgelerin geçerli olduğunu iddia eden bu boyacılara köpürüyordu. Şunları eklemişti: "Fermanıma karşı çıkmak ne demektir...? Ben orada yazılanları düşünmeden, kafamdan atmadım. Her şeyi [sorunun bütün yönlerini] inceledikten sonra bu karara vardım. Ellerindeki belgeleri yok et ve onlara yenilerini ver... Boyacılar her hangi biri karşı çıkmaya kalkarsa bana bildir! Aralarından birkaçı asılınca yeni emir mutlaka uygulanacaktır!"¹⁷

Bu vakalar 1-3 numaralı vakalardan iki açıdan farklıdır. Birincisi, bazı yasal kavramlara gönderme yaparak yasallığa biraz uyuyormuş gibi görünmelerine rağmen aslında idari iradeyi temsil ediyorlardı. İkincisi, sivil halkın belli bir kesimini ürkütmeyi, halkta korku uyandırmayı ve onları piyasa geleneklerine aykırı olarak kendilerine danışılmadan karar verilmiş bir düzenlemeye boyun eğmeleri için zorlamayı amaçlıyordu.

Ancak otoritelerin zanaatkârları yargılamadan cezalandırdığı ve hatta asi olarak astığı alışılmamış dönemler de vardı.

Vaka 7: Bunu örnekleyen bir vaka, veziriazamın sultana "[önceki gün] iki gayrimüslimin idam edilmesinin ardındaki nedenleri (haklarında icrâ-yı siyâset olunan zımmîlerin sebeb-i katilleri)" açıkladığı bir belgede görülmektedir. Bu uzun belge, fırıncılarla otoriteler arasında ekmeğin fiyatı, ağırlığı ve kalitesiyle ilgili bir tartışmayı içeriyordu. Hükümetin fırıncıların mevcut koşullarda yerine getiremeyeceği şartlar öne sürdüğü açıktı. Hükümet bazı tavizlerde bulunduğu halde fırıncılar tatmin olmamıştı. Müslümanlar ve

gayrimüslimler birleşerek davalarını divana getirmek istemişlerdi. Buna izin verilmeyince, İstanbul kadısının ve şeyhülislamın evlerine giderek şikâyetlerini dile getirmişlerdi. Kadıyla şeyhülislam onları yatıştırmaya çalışmış ama başarılı olamamıştı. Yüzlerce fırıncı saray kıyısında günlük yürüyüşünü yaptığı sırada padişaha bir dilekçe sunmak için büyük teknelere binmiş, ama padişah o gün her zamankinden biraz daha erken yürüyüşe çıktığı için onu görememişlerdi. Bu sırada veziriazam, daha fazla taviz verilirse bunun fırıncıları itaatsizliğe iteceğini ve halkın zararına olacağını (“ibâdullah-ı ızzar”) düşünmüştü. Üstelik bu gösterilerin sadece birkaç kışkırtıcının (“ba’is-i fesad”) tahrik etmesinden (“ifsad ve tahrik”) kaynaklandığından emindi. Sonuç olarak veziriazam kışkırtıcıların tutuklanmasına ve içlerinden ikisinin diğerlerine ibret olsun diye yargılanmadan asılmasına karar vermişti. Veziriazam şöyle demişti: “O günden beri ne bir şikâyet ne de boş konuşma duyuldu. Allah’a şükürler olsun! Artık ekmek dilimleri beyaz güller kadar beyaz ve halkın haşmetlü efendimize ettiği şükürler dağ gibi.” Padişah bu mektuba şu şekilde cevap verdi: “Benim [sevgili] vezirim, benim güvendiğim temsilcim ve devletimi emanet ettiğim kişisin. Halkın bana dualarını eksik etmemesi için işlerin adabına göre yürütülmesi görevini sana emanet ettim. Senin için dua ediyorum; [açıklamanı] kabul ediyorum.”¹⁸

Olay sanki tarihin ötesinde, yasal (“şer’i”) ilkelerin kural kabul edildiği hayatın normal akışının dışında olmuş gibi, bu belgede bir tarih yoktu. Bu olayda, veziriazam, askerler ve idari yetkililer arasında disiplini sağlamak amacıyla sert cezalara izin veren örfi hukuka, sultandan kaynaklanan geleneklere (“örf-i sultânî”) dayanmıştı. Hukukçular uygulamayı esas olarak halkı iktidar sahibi olanların başvurabileceği aşırılık ve baskılardan (“zulüm, mezâlim”) korumak için gerekli bir tedbir olarak haklı görüyordu. Örneğin silahlı suçlularla (“harâmiler”) savaşırken, hukukçular istisnasız olarak zora dayalı tedbirlere başvurulmasına izin veriyordu; silahlı asilere karşı savaşırken de, bazı tereddütlere rağmen, zor kullanımına izin veriyorlardı, çünkü her iki durumda da kamu barışı bozuluyor ve halk zarar görüyordu. Bunun dışında, sivil halka padişahların askeri örfünü dayatmak, tam da bu örfün hizmet ettiği düşünülen amacı, yani “ibâdullah”ın (dinlerinden bağımsız olarak bütün sivil tebaanın) korunması ilkesini çiğnemek demektir.¹⁹

Vaka 7’deki veziriazam, oturmuş yasal süreci bir kenara bırakmış ve bütün protestoculara ibret olsun diye keyfi bir şekilde iki kişiyi idam ettirmişti. Dilekçecileri kamuya zarar veren “müfsidler” olarak tanımlaması, hukuka göz kırpan bir ifadeydi. Ancak vezirin yaptığı, doğası gereği siyasi bir şeydi. Fırıncılar kalabalığı toplanmıştı ama silahsızlardı ve geçimlerine yönelik bir tehdit olarak algıladıkları bir hükümet emrine karşı şikâyetlerini belirterek açık bir şekilde yasal haklarını kullanıyorlardı. Hem dini hem hukuki açıdan yöneticinin onları dinlemesi ve Müslüman olsun

ya da olmasının halkın şikâyetlerine cevap vermesi, böylece padişahın kendisinin de belirttiği gibi onların dualarını ve şükürlerini kazanması gerekiyordu. Ancak yine de, padişahın onayıyla vezir, hükümetin iradesini dayatmak amacıyla protestoculara ayaklanmacılar gibi davranmıştı. Yaptığı iş zulümdü, yani acımasız ve haksız bir baskıydı ve bu da adaletin tersiydi.²⁰

Şiddetli Tepkiler

Kusurlu bile olsa hükmetmenin getirdiği bir sorumluluk duygusuna yol açan aynı temel meşruiyet kavramları, barışçı halk gösterilerine olduğu kadar (Vaka 7’de görüldüğü gibi) şiddet içeren direniş ve ayaklanmalara da ilham vermişti. Zanaatkârlar, adalet talepleri arasında, bırakın vezirleri ve yüksek düzey yöneticileri, padişahların bile öldürülmesiyle sonuçlanan birkaç ayaklanmaya katılmıştı. Protestocuların iddiaları haklı olsa da olmasa da, bu olaylar, halkın hükümdarı veya yürütme gücünü emanet ettiği temsilcilerini “kanunun üstünde” görmediğini ortaya koyuyordu.

Gerçekten de, ele aldığım dönem 1730’da bir halk ayaklanmasıyla başlamıştı. İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarının, padişahın tahttan indirilmesiyle sonuçlanan bu ayaklanmaya faal olarak katıldığına dair pek çok belge vardı.²¹ Olaydan sonra yürütme organının başına geçenler, zanaatkârların ve piyasanın sorunlarını adli yöntemlerle çözümlemek konusunda özen gösterdi. Ancak 1770’lerden sonra, hükümetin gittikçe artan mali zorlukları ve İstanbul’un büyük nüfusu için gereken erzak ve hammaddenin kıt oluşu gerilimlere yol açtı. III. Selim döneminde (1789-1807), hükümet zanaatkârlarla giriştiği kira kavgasında mal sahiplerinin tarafını tuttu ve zanaatkârların kendi alanlarındaki dükkân sayısını denetim altında tutma çabalarına direndi. Memnuniyetsiz zanaatkârlar temel geçim kaynaklarına ve dolayısıyla kamu “yarar”ına bir tehdit olarak gördükleri bu düzenlemelere karşı çıktılar. Aynı anda gittikçe kıtlaşan kaynakların dağıtımıyla ilgili mücadeleler mahkemelerin kapasitesini ve kadıların anlaşmazlıkları etkin ve kalıcı biçimde hukuk çerçevesinde çözümleyebilme yeteneklerini zedeledi.²² Dış savaşlar ve iç iktidar mücadeleleri sorunları daha da karmaşık hale getirdi ve çatışmanın barışçıl yollardan çözümünü zorlaştırdı. Darbeler ve karşı darbeler birbirini izledi. III. Selim de, halefi IV. Mustafa da birkaç üst yöneticiyle birlikte tahttan indirilerek 1807-8’de öldürüldü.

Bunlar, 1730’a benzeyen zor zamanlardı.²³ Ancak zanaatkârların 1807-8’deki şiddet olaylarına ne ölçüde karıştığını henüz bilmiyoruz. Zanaatkârlarla dükkân sahiplerinin çoğunluğu çaresiz kalmadıkça şiddete başvurmuyordu, çünkü şiddet işleri durduruyor ve hayatın normal akışını felce uğratiyordu. III. Selim’in politikalarından ciddi şikâyetleri olduğu açıktı ama hemen ardından gelen halefinin saltanatında siyasal istikrarsızlık ve kargaşanın devam etmesi de zanaatkârlara

yardımcı olmadı. Kendi alanlarında daha iyi örgütlenme ihtiyacı hissettiler ve hoşnutsuzluklarını belirtmek için şikâyet kampanyaları ve gösteriler başlattılar. Bu gruplardan bazıları muhtemelen açıkça veya üstü kapalı olarak, 1807-8'in kargaşa günlerinde iki rakip siyasal hizipten birini destekliyordu. Zanaatkârların şikâyetleri ve kargaşa zamanlarında başkentteki siyasal dengeyi bozabilme gücü yeni tahta çıkan genç padişah II. Mahmud'un danışmanlarının dikkatinden kaçmadı.

II. Mahmud ve danışmanları, bariz bir şekilde zanaatkârlara karşı genelde temkinli ve uzlaştırmacı politikalar benimsemenin daha akıllıca olacağını düşündü, ancak ilişki her zaman iyi değildi. Vaka 6, padişahın İstanbul zanaatkârlarının işlerini, bazen onlara hiç danışmadan "nizama sokmak"ta gösterdiği sabırsızlığı ortaya koyuyordu. Mahmud kendini tahtında yeterince güçlü hissettiği andan itibaren, zanaatkârları gittikçe daha bürokratik ve etkili hale gelen iktidarının denetimi altına almak için çabalarını artırdı. Uyguladığı politika, zanaatkârlar için daha fazla vergi demekti. Zanaatkârlar 1837-38'deki yeni bürokratik önlem ve vergi dalgasına direnmek için büyük gösteriler düzenlediler. Mahmud vergi oranlarını düşürmek zorunda kaldı, ama kurmakta olduğu modern bürokratik sistemden de ödün vermedi.²⁴

Sonuç

Zanaatkârların çoğunluğunun çıkarının siyasal istikrar ve kamu düzeninde yat- tığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Şiddet eylemlerine katılmak onlar için son çareydi. Çok acil olmayan koşullarda çıkarlarını korumak ve şikâyetlerini dile getirmek için başka yolları vardı. Öncelikle, mahkemelere ve yasal sürece başvurabiliyorlardı. Yapabildikleri zaman, adil bulmadıkları hükümet kararlarını yok sayabiliyorlardı. Zaman zaman toplu gösterilere dönüşen dilekçe kampanyaları, sorun ve kaygılarını adli ve idari yetkililere olduğu gibi yerel gayrimenkullerin sahiplerine, kredi verenlere ve ticaretlerini zanaatkâr örgütleri dışında bağımsız olarak yapmak isteyenlere duyurmalarına da yardımcı oluyordu. Ancak, ellerindeki sınırlı yöntemlerle çıkarlarını korumak için yeterince büyük sayıda ve mümkün olduğunca örgütlü bir biçimde hareket etmeleri gerekiyordu. Örgütlü zanaatkâr ve tüccarlar özellikle gerilim veya siyasal kriz zamanlarında İstanbul'da siyasal dengeyi değiştirebiliyordu.

Yürütmeyi üstlenen otoriteler çoğunlukla kaba kuvveti meşru bir şekilde kullan- mayı, örneğin mahkeme kararlarını yerine getirmeyi, güvenlik güçleri arasındaki disiplini ve kamu düzenini genel olarak sağlamayı tercih ediyordu; ancak bazen fiziksel iktidarlarını kendi siyasal veya maddi çıkarlarını korumak için kötüye kullandıkları oluyordu. Ancak ellerindeki güç hiçbir zaman mutlak değildi. Farklı hizipler birbirini dengeliyor ve zanaatkâr ve tüccarlar gibi halkın örgütlü kesim-

leri de suiistimallere sınır koyuyordu. Üstelik yürütme gücünün de barışçıl ve istikrarlı bir kamu düzeninden çıkarı vardı. Son olarak, genelde Osmanlı yönetici sınıfı, özelde de sorumlu yönetim görevlerindeki kişiler, kurumsal bir yapı içinde hareket ediyor ve köklü bir hukuk kültürü de dahil olmak üzere belli hükümet geleneklerine uyuyordu.

Hükümetle sivil halkın etkileşim halinde olduğu piyasa gibi bir kamu alanında zor kullanımı üzerine yapılacak bir tartışmada, Osmanlı yasal kültürünün iki özelliğine yakından bakmak gerekir. Birincisi, hukuki kurum ve uygulamalar, insanların uymak zorunda oldukları kuralların oluşturulmasına katılmasını sağlıyordu. Örgütlü grupların özerkliğinin tanınması ve çatışmaların müzakere yoluyla çözülmesini kolaylaştıran hukuki süreç, Osmanlı hukuk sisteminin katılımcı ve “uzlaşmacı” yönünü ortaya çıkarıyordu. Hukuki süreç, anlaşmaları güvence altına almak için başlıca yol olarak sözleşmelere dayanıyordu. Eğer taraflar kendi imkânlarıyla uzlaşmaya varıp mahkemeye sadece aralarındaki anlaşmayı onaylatmaya gelmediyse, kadılar vakaları tek tek ele alarak çatışmanın taraflarına düşen karşılıklı hak ve sorumlulukları doğrulamaya, sınırlarını belirlemeye ve dengelemeye çalışıyordu. Bir kadı bir davayı kesin yasal otoritesine dayanarak çözse bile, son cümlesini bütün tarafların katılmasıyla güvence altına alınmış bir anlaşma şeklinde formüle ediyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, hukuki süreç sonucu elde edilen sözleşmeye dayalı anlaşmalar, önceden üstünde anlaşılan bu düzenlemeyi çiğneyenler için öngörülen cezaları da içeriyordu.

İkinci olarak, adli süreç Osmanlı-İslam hukuk geleneğinin temel özellikleri olan hak, meşruiyet ve iyi yönetim gibi bazı yasal kavramların yaygınlaşmasına yardımcı oluyordu. Bu kavramlar yalnızca hükümet kararlarına değil, belli bir kararın kendi haklarını çiğnediğini ve dolayısıyla adil olmadığını hissedenlerin itirazlarına da belli bir yön veriyordu. Çatışmaların müzakerelerle çözümü başarısızlığa uğradığı ve otoriteler dahil tarafların kendi çıkar ve konumlarını korumak için zor yoluna başvurduğu zamanlarda bile, söz konusu taraflar eylemlerini haklı göstermek için aynı temel kavramları kullanıyordu. Böylece hukuk sistemi bir bakıma herkesi kaynaştıran, herkesçe paylaşılan bir hegemonik kültür üretmeye yardımcı oluyor, bir yandan da sivil halkla hükümet arasında muhtemel ve fiili çatışmalarda bir aracı rolü oynuyordu.

Bu kurumsal ve kültürel ayarlamaların şiddet veya adaletsizliğe son verdiğini iddia ediyor değilim. Daha ziyade, hegemonik ve baskıcı yönetim biçimleri arasında kavramsal bir ayrım yapmak istiyorum. İktidar kendi başına bir siyasal rejimin uzunluğunu açıklayamaz. Kuşkusuz, Osmanlı yönetim modeli ideal bir dünya yaratmamıştı. Yürütme erki oturmuş kavramları kötüye kullanmış ve ayrıca Vaka

7’de görüldüğü gibi, masum hayatları söndürmek için gücünü suiistimal de etmişti. Adli yetkililer örgütlü bir grubun, başkalarına zarar verdiği zamanlarda bile istediğini yapmasını sağlamak için rüşvet almıştı.²⁵ Bazı zanaatkar grupları askeri hiziyle yakın ilişkiler kurmuş ve kendi meşru çıkarlarıyla çok az ilgisi olan mücadelelere katılmışlardı.²⁶ Bu yozlaşma ve kötüye kullanma örneklerini çoğaltabiliriz, ancak bu söylemek istediğim şeyi değiştirmez. Kamusal sorunlar karşısında Osmanlılar müzakereye ve bunun sonucu olan uyarlamalara açık olduğu ve sivil halkla kamu işlerini yönetenler ortak hak ve meşruiyet kavramları içinde hareket ettiği sürece, rejim canlılığını ve etkisini korumuştur. Bu açıdan hukuk sistemi çok önemli bir rol oynamıştı.

Ancak 18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyıl başlarında, gittikçe azalan kaynakların bölüşümüyle ilgili mücadeleler, mahkemelerin ve kadıların anlaşmazlıkları etkili ve kalıcı şekilde çözme kapasitesini ciddi ölçüde zorlaştırmıştı. Bu gelişme, yeni hükümet ve hukuk kavramlarının yükselişiyle birleşince, kamu çıkarıyla ilgili formüllerle bunların uygulandığı “kamu”yu birbirine bağlayan, karşılıklı etkileşime dayalı hukuki süreçler gittikçe bir kenara atıldı. “Kamu çıkarı”nı yönetim kararları tanımlamaya başladı, “kamu çıkarı”nın kendisini de “devlet mantığı”ndan (*raison d’état*) ayırt etmek gittikçe zorlaştı.

Bu eğilim Tanzimat döneminde (1839-76), bütün topraklar üzerinde ve burarlarda yaşayanlar için türdeş bir otoriteye sahip modern, hiyerarşik ve bürokratik bir yönetim aygıtı kurma çabalarıyla birlikte hızlandı. Modern okullarda eğitim görmüş, sayıları gittikçe artan bir bürokrat ve teknokrat kadrosu hukuku devlet otoritesini sistematik olarak dayatmanın bir yolu, devleti de belli hedeflere doğru çizgisel bir yolda ilerlemek suretiyle toplumu harekete geçirme aracı olarak görmeye başladı. Yeni mahkemeler dahil bürokratik kurumlar karmaşık hiyerarşik yapılar geliştirdi ama halktan fazla bir katkı da beklenmedi. Toplumun siyasal olarak bilinçli öğelerine bir tür katılım duygusu vermiş olan kurumlar kenara itildi ve çoğunlukla etkisiz kılındı. Osmanlı uyrukları, Müslümanlar da gayrimüslimler de, hükümetten olduğu gibi birbirlerinden de korkup kuşkulanaşmaya başladı. Toplumda gittikçe artan şiddet, hükümetin daha katı polisiye önlemlere başvurmasına neden oldu. Bir kısır döngüye girildi.²⁷

Devlet-toplum ilişkilerindeki bu değişimlerin, yankıları günümüze kadar ulaşan sonuçları oldu. Devlet hâlâ baskın güç, hukuk da onun toplumu manipüle ve kontrol etme aracı. Modern İslamcılarla onların İslam hukukunu açıkça devletçi bir gözle yeniden icat edişi de bu kuralın dışında kalmıyor. Modern Ortadoğu’da hukuk reformu güçlü ve istikrarlı devletler, hatta bazı durumlarda hukuk devleti doğurmuş gibi gözükabilir, ancak yönettikleri halka karşı tutarlı bir şekilde hesap

veren rejimlerin ortaya çıkmasını sağlayamadı. Sivil girişimlere baskı uygulanması ve sivil kurumların eksikliğinin çekilmesi de anlamlı. Bu sorunlar, 18. yüzyıldan çok 19. yüzyılın mirasıdır; çünkü 1700’lerde hukukun başka anlamları ve hedefleri vardı, bunlar geniş anlamda topluma cevap veriyor ve ciddi ölçüde bir sivil özerklik ve girişim sağlıyordu. Bu yasal sistemi kullanan ve onu etkileyen insanların deneyimlerini öğrenmek, günümüzde Ortadoğu’da devlet, toplum ve hukuk arasındaki ilişkilerin yeniden değerlendirilmesi için bir ilham kaynağı olabilir. Bu tür yeniden değerlendirmeler, bölgenin neredeyse her yerinde geçerli olan, çoğunlukla anlamsız şiddet ve karşı şiddetin önünü kesebileceğini umduğumuz bazı düşüncelerin ortaya çıkmasını bile sağlayabilir.

EK: Dimo Angeli’ye karşı:

Osmanlı Silivri’sindeki Bir Mülkiyet Kavgasında “Güç” Gösterisi
(Ekim 1763)

Oyuncular

Yanya vilayetinden gelen Laza oğlu Yorgi, İstanbul’un sınırlarındaki, Eyüp’e bağlı küçük Silivri kasabasında yaşıyor ve çalışıyordu. Silivri merkezinde bir aşevini çalıştıran Yorgi, görünüşe göre kuzeni Manto oğlu Dimo’nun ilişkileri sayesinde burada çörek ve börek yapıp satma izni elde etmişti. Dimo da bir çörek ve börek ustasıydı.

Yorgi’nin sağlığı bozuluyordu. Karısı Zehariya, kızı Leveş, küçük kızı Haydo ve annesi Istan’ın geleceği için kaygılanıyordu. Dino, Tanrı korusun, eğer başına kötü bir şey gelirse, Yorgi’nin işleriyle ilgilenmeye söz vermişti. İki adam Silivri mahkemesine gitti; Yorgi, ölümü halinde, terekesini düzene koymak ve işleriyle ilgilenmek üzere kendi isteğiyle Dino’yu vekil tayin etti. Mahkeme ifadesini kayda geçirdi ve Dimo’ya yasal bir aracılık belgesi verdi.

Yorgi işlerini sürdürebilmek için 55 kuruşa [aylık?] bir dükkân kiralamıştı. Mal sahipleri mülkü 4,5 hisseye bölmüşlerdi; bakkal Angeli ile oğlu Pietri’nin elinde birer hisse vardı. Angeli Silivri’de yaşıyordu ama bir yetişkin olan Pietri uzun süredir kasabadan uzaktaydı.

Mahkeme Davası: Birinci Aşama

Yorgi 1763 sonbaharında öldü. Onun vekili olarak Dimo, işlerini ve dükkânının sorumluluğunu üstlendi. Yorgi’nin mal varlıklarının bir envanterini çıkardı; envanterde dükkân/lokantanın bütün alet edevatı bulunuyordu. Mahkemenin listeyi onaylayıp kayda geçirmesini sağladı. Sonuç belgesi, Yorgi’nin bir börek-çörek gediği olarak alet edevatının (yani bu zanaatta beratı olan bir dükkânın sabit sermaye

varlıklarının) değerini belirtiyordu. Dimo daha sonra Yorgi'nin en acil borçlarını ödeyerek dükkânın kirasını onun ödemekte olduğu gibi 55 kuruş olarak mal sahiplerine verdi.

Dimo'nun yasal ayrıntılarda gösterdiği titizlik muhtemelen ya işi satmak ya da olduğu gibi, yani bir çörek-börek dükkân ve lokantası olarak bir başka kişiye kiralamak istemesinden kaynaklanıyordu; böylece kuzeninin vârisleri Zaharya, Haydo ve İstano için düzenli bir gelir elde edecekti. Ancak Angeli adında biri itiraz etti. Dükkânın mal sahiplerinden biri olarak kiranın yükseltilmesini veya mülkün boşaltılmasını istedi. Dimo onu mahkemeye verdi; davaya bölge hâkimi (*nâib*) bakacaktı.

TABLO 10.1 Arka plandaki koşullar.

Yıl	Koşullar
1726	Sıradan bir ekmek fırını açmak mümkün değildi ama yeni bir çörek fırını/dükkânı açmak mümkündü. O sırada Salih Ağa diye biri, bir vakıftan süresiz kiraladığı arsada tam da böyle bir dükkân yaptırmıştı.
1734	Çörek ve börekçiler "sıradan" fırınlar karşısındaki dezavantajlarını vurgulayarak sonunda kendi işlerini kontrol hakkına sahip bir grup olarak tanındılar.
1734-56	Buna rağmen fırıncılar ve tatlıcılarla çatışmaya devam ettiler.
1756	Çörekçi ve börekçiler devletin bir kethüda atamasına razı oldu; bunun anlamı, özellikle vakıf mülklerini ikinci elden kiralayanlar ve kira artırmak isteyen diğer emlak sahipleri karşısında belli bir ücret karşılığında daha geniş haklara kavuşmaktı.
1758	Gözlemeciler, lokmacılar ve diğerleri, çörekçi ve börekçilerle rekabete girdi.
1762	Çörekçi ve börekçiler, hükümetin atadığı kethüdayı istifaya zorladılar, kethüda olarak seçtikleri Osman adında birinin altında birleştiler.
1812	Çörekçi ve börekçiler gözlemecileri de aralarına katarak tekel hakları elde ettiler.

(Kaynak: İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarıyla ilgili, yazarın elinde bulunan 137 fermandan oluşan bir defter ve İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Cevdet Tasnifi'nde bulunan fermanlar; ayrıntılar için bkz. dipnot 3).

Nâibin Kararı

Nâib, Angeli ile Dimo'yu mütevazı bir kira artışıyla barıştırmak için boşu boşuna uğraştı, ama Angeli 85 kuruşluk kirada ısrar ediyordu. Dimo, dükkân bir gedige bağlı çörek-börekçi olarak tanımlandığına göre, mal sahiplerinin bunu herhangi bir başka amaçla kiralayamayacağı gibi, "âdet olan" dan daha yüksek bir kira da isteyemeyeceğini iddia etti. Angeli ise hem Dimo'nun vekilliğini hem de Yorgi'nin işinin gedik statüsünü tartışma konusu yaptı. Belgelerin incelenmesi ve tanıkların

dinlenmesinden sonra *nâib*, Yorgi'nin işyerinin gerçekten de beratlı bir börek-çörek dükkânı olduğuna ve Dimo'nun vekil olarak yaptıklarının yasal olarak geçerli olduğuna karar verdi. Angeli'nin mahkemenin kararına uyarak barışçı bir anlaşma yapmasını tavsiye etti.

Mahkeme Davası: İkinci Aşama

Dimo'ya göre, Angeli mahkemenin kararına uymamıştı, bazı güçlü kişilerle olan bağlantılarına ("mütegallibeden bazı kimesnelere istinâden") güveniyordu. Kirayı artırmaya ya da dükkânı boşaltmaya zorlamak için Dimo'nun başının etini yemeye devam etmişti. Dimo meseleyi divan-ı hümayun kazaskerlerine götürmeye karar vererek Angeli'nin yasadışı müdahalelerine ve düşmanca tavrını sona erdirmesini sağlayacak bir emir çıkartmak için saraya resmi dilekçe sundu.

Divanın Kararı

Divan yargıcı, bunun "sıradan" bir dava olduğuna ve yerel koşulları ve âdetleri ("örf-i belde") bilen birisi tarafından bakılması gerektiğine karar verdi. Silivri *nâibinin* üstü olan Eyüp kadısının davayı tekrar dinlemesini ve divan çavuşlarından birinin beldeye giderek davalıyı, davacıyı, tanıkları ve davaya ilişkin bütün kanıtların mahkemeye gönderilmesini sağlamasını istedi. Buna göre emirler çıkarıldı.

Mahkeme Davası: Üçüncü Aşama

Divan çavuşundan gereken yardımı alan Eyüp kadısı, davalı ile davacıyı mahkemeye çağırdı. Angeli'nin oğlu Pietri şahsen gelemediği için kendisini temsil etmek üzere Lapester'i vekil tayin etti. Angeli hisselerin beşte birini ellerinde bulunduran diğer mal sahiplerinin kendisi ve oğluyla aynı görüşte olduğunu gösterecek kanıt sunamadı. Öte yandan, İstanbul çörek, börek ve simitçi loncasının *kethüdası* Osman, yardımcıları yiğitbaşılar, ayrıca bu zanaatkâr grubunun kâtibi ve ihtiyarları uzman tanık olarak mahkemeye geldi. Meslektaşları adına konuşan Osman, Yorgi'nin lokantasının bir çörek-börek dükkânı beratı ve ilgili sabit mallara (gedik) sahip olduğunu, bu nedenle de zanaatın "kadim örf"üne tabi olduğunu belirtti. Divanın da resmen kabul ettiği örf'e göre, sadece gerekli eğitimi almış bir kişi Yorgi'nin dükkânını (gedik) işletebilirdi. Eski ("kadim") kira ödendiği sürece, bir çörek-börek gediğinin bulunduğu yerin sahipleri bu kiracıyı tahliye edemez veya zanaatın kalifiye bir ustasından başka birine kiraya veremezlerdi. Yorgi'nin kiraladığı dükkânın sahiplerinden hiçbirinin çörek-börek işiyle ilgisi olmadığına göre, müdahale etmeye hakları da yoktu. Osman'ın meslektaşları, ifadesinin yerel âdetlerle ve zanaatın kadim örfüyle uyumlu olduğunu doğruladı.

Yorgi dükkânında ayrıca bir lokanta işlettiği için, kadı lokanta sahipleri, *kethüdası* ve ihtiyarlarını da uzman tanık olarak mahkemeye çağırdı. Ancak bu adamlar görünüşe göre mahkeme sürecinde önemli bir rol oynamadılar.

Meslektaşlarının tanıklığına dayanan Dimo, Angeli'yi açgözlülüğü nedeniyle yasadışı olarak, intikamcı, düşmanca bir tavırla işe karışmakla suçladı. Kadıdan Angeli'nin Yorgi'nin tereke ve gediğiyle ilgili işlemlere müdahalesini engelleyecek bir emir çıkartılmasını istedi; ayrıca Yorgi'nin yasal vekili olarak bu yetkiyle uygun gördüğü şekilde hareket etmek için izin talep etti. Anlaşılan kendisine ve iddiasına karşı yükselen seslerle serseme dönen Angeli suspus oldu, böylece yasal olarak davasını savunma hakkından vazgeçti. Sonuç olarak kadı Dimo lehine karar vererek divanı bu karardan haberdar etti.

Bazı Önemli Sorular ve Düşünceler

Bir yandan, böyle bir güç ve dayanışma gösterisiyle Dimo'nun yardımına koştuklarına göre, çörekçi, börekçi ve simitçiler için bu olayın nasıl bir tehlike yarattığını düşünmemiz gerekir. Söz konusu insanlar Yorgi'yi herhalde şahsen tanıdıklarına göre, hissetmiş olabilecekleri manevi kaygılar bir yana, muhtemelen gedik sorununu da göz önünde bulundurmışlardı; gedik, en azından kısmen, tam da Angeli'nin dayatmaya çalıştığı kira artışı gibi zorlukları engellemek için çıkarılmış maddi olmayan bir maldı.

Öte yandan, yerel âdetlere yapılan vurgu nedeniyle bu dava, divandaki hukukçuların olduğu gibi her iki İslami mahkemedeki yargıçların da topluluk geleneklerine özellikle duyarlı olduğunu gösteriyordu; divanın davayı Eyüp'e yollaması da buna işaret ediyordu. Eğer Angeli zorbaca hareket etmeyip sadece kira gelirini artırmak isteseydi, zaten kendine ait düzenli bir işi olmasına rağmen, gerek *nâib* gerek kadı muhtemelen onun için daha olumlu bir karar verebilirdi. Sonuçta, dul bir kadının, yetim bir kız çocuğunun ve yaşlı bir annenin çıkarlarına karşı hareket ediyordu. İlk davayı gören *nâib*, Angeli'yi mahkeme dışı bir anlaşmaya razı etmeye çalışırken, İslam hukukunda çok önemli olan mümkün oldukça bu tür anlaşmaların tercih edilmesi ilkesine uygun davranmıştı. Ancak kazaskerlerin bunun yerel olarak bakılması gereken sıradan bir dava olduğu yönündeki yorumu, devlet aygıtının veya seçkin kesimin sonuçtan mali veya siyasal herhangi bir çıkar elde edemeyeceğini fark etmelerine de dayanıyor olabilirdi.²⁸

NOTLAR

1. Gramsci'nin "hegemonya" kavramıyla bağlantılı olarak Habermas'ın "kamusal alan" kavramı için bkz. Geoff Elley, "Nations, Publics, and Public Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century," *Habermas and the Public Sphere* içinde, yay. haz. Craig Calhoun (Cambridge, MA: MIT Press, 1992), 289-339. Bu derlemedeki diğer makaleler de, çoğu modern dönem Batı Avrupa'sı üzerine olmasına rağmen yararlıdır.
2. Divan ve hukuki işlevleri için bkz. Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, 2. baskı (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986). Mumcu'nun çalışması, 1600'lerin başına kadar olan dönemi kapsar. Mumcu, 17. yüzyılın başından itibaren divanın yozlaştığını söylerse de, yaptığı betimlemeler 1700'lere de geniş ölçüde uyar. Divanın yozlaşmış bir kurum olduğu yolundaki izlenim, ilgili belgelerin incelenmesiyle desteklenmeyen bir klişenin yankısıdır. Divan ve çeşitli Osmanlı mahkemeleri için ayrıca bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965), 83-160; M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2 cilt (İstanbul: IRCICA, 1994), cilt 1, 375-438, 391-404 ve Engin Deniz Akarlı, "Law in the Marketplace: Istanbul, 1730-1840", *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments* içinde, yay. haz. M. Khalid Masud, Rudolph Peters ve David S. Powers (Leiden ve Boston: Brill, 2006), 245-70.
3. Bu bölümde kullandığım belgeler iki kaynaktan gelmektedir. Bunların ilki, İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarıyla ilgili 137 fermandan oluşan bir defterdir ve dipnotlarda EEA olarak gösterilmektedir. EEA, 1915-1918 arasında Osmanlı hükümetinde İaşe Nazırlığı yapan, ayrıca savaş yıllarında esnaf ve tüccarların örgütlenmesinden sorumlu olan Kara Kemal tarafından hazırlanmıştır. Selim İlkin bunu Kara Kemal'in terekesinden almış ve cömertçe kullanmama izin vermiştir. EEA şu anda bana aittir. İkinci kaynak ise İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan Cevdet Tasnifi'dir. Kullandığım belgelerin çoğu bu koleksiyonun dipnotlarda CB olarak kısaltılmış Cevdet-Belediye adlı bölümünde bulunmaktadır. Ayrıca Cİ şeklinde kısaltılmış olan Cevdet-İktisad bölümünde bulunan bazı belgeleri de inceledim. Hicri ayları, Osmanlı belgeleri ve arşiv kataloglarında kullanılan kısaltmalarla belirttim.
4. Huricihan İslamoğlu-İnan Osmanlı hukuk sisteminin bu özelliğini vurgulayan ve bunu Gramsci'nin "hegemonya" kavramını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla kullanarak açıklayan ilk kişidir. Bkz. "Introduction," *The Ottoman Empire and the World Economy*, yay. haz. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press, 1987). Mahkemelerin aracı rolüne ışık tutan diğer çalışmalar için bkz. örneğin, Haim Gerber, *Islamic Law and Culture, 1600-1840* (Leiden: E.J. Brill, 1999); Eyal Ginio, "The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik during the 18th Century," *Turcica* 31 (1999), 185-209; Boğaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: E.J. Brill, 2003); Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: University of California Press, 2003) [Türkçesi için bkz. *Ahlak Oyunları: 1540-41, Osmanlı'da Aynatab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005)]; Engin Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things* içinde,

- yay. haz. Alan Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200. Erken modern dönemde Osmanlı hukuk sistemi açısından doğrudan doğruya ilgili olmasa bile, Lawrence Rosen'in son çalışmaları İslami hukuk geleneğinin etkisini taşıyan hukuk uygulamalarına kuramsal açıdan ışık tutar; aynı gelenek Osmanlı hukuk sistemini de etkilemiştir, bkz. Lawrence Rosen, *The Justice of Islam: Comparative Perspectives on Islamic Law and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2000).
5. Örneğin bkz. CB 7598, fî 1247/Ocak 1832, burada 12 Ra 1191/20 Mayıs 1777-25 Ca 1236/28 Şubat 1821 arasında böyle 20 anlaşma bulunmaktadır. Benzer anlaşmalar için bkz. Darphane-i Hümayun'da çalışan zanaatkarlar (CB 350, 15 Ca 1176/1 Ocak 1763 ve CB 285, 22 C 1183/23 Ekim 1769); enfiyeciler (CB 4771, 4 Ş 1196/15 Temmuz 1782) ve meyhaneciler ve küçük şarap dükkânları CB 735 (12 C 1222/17 Ağustos 1807).
 6. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983); Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, cilt. 1, 327-34 ve 393-470; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, yay. haz. Victor L. Ménage (Oxford: Oxford University Press, 1973), 229-34.
 7. Bkz. Osman Nuri, *Mecelle*, cilt 1, 637-42; CB 787, 27 Ş 1201/14 Haz. 1787 ve EEA, s. 145-50, N 1247/Şubat 1831. Mükerrer suçluların geçmişine atıfta bulunan Divan-ı Hümayun kayıtları da bu noktanın altını çizer; hukukçulara göre bu insanlar sonunda sert bir cezayı hak ediyorlardı.
 8. Padişahın onayına ve dikkatine sunulan ta'zir (caydırıcı) suç ve cezalarının bir listesi için bkz. Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi: Kamu Hukuku* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989), 276-82.
 9. CB 1017, 22 Za 1145 (6 Mayıs 1733). Aynı zamanda İstanbul hâlâ 1730 kargaşasının etkilerinden kurtulmaya çalışıyordu.
 10. CB 675, 3 Za 1205 (4 Temmuz 1791).
 11. CB 1259, 15 Ra 1218 (5 Mayıs 1803).
 12. Leslie Peirce, "Localizing Legitimation: Bargaining through the Law in a Provincial Court," *New Perspectives on Turkey* 24 (Bahar 2001), 17-49.
 13. Suraiya Faroqhi, "Did Cosmopolitanism Exist in Eighteenth-Century Istanbul? Stories of Christian and Jewish Artisans," *Urban Governance under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict* içinde, yay. haz. Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Londra: Routledge, 2014), 21-36.
 14. Bkz. EEA, 106-10 (25 M 1253/2 Mayıs 1837). Karşılaştırım EEA, 253-55 (1201/Kasım 1786, 1733, 1740 ve 1760 tarihli belgelere yapılan atıflarla birlikte) ve EEA, 101-4 (Ca 1255/Ağustos 1839). Yahudi kasaplar Merzifonlu Kara Mustafa Vakfı'na bağlı mezbahalardan hayvan alıyordu. II. Mahmud'un bütün büyük vakıfları tek bir nezaret çatısı altında toplama çabaları, bazı eski hak ve payların yeniden müzakere edilmesine yol açtı. Yahudi kasaplar bu görüşmelerde Hafız Mehmed diye biriyle çalışmayı tercih etti. Yahudi kasaplar ona yardım edecekti ve hahamlar da işlerini, düzenlemeye göre her zamanki gibi yürütecekti. EEA 253-55'te bulunan ve yukarıda sözü edilen fermana göre, 1760'ta çoğu gayrimüslim bir grup mumcu, Yahudi kasap David ile kavgalarında, *beşe* (yeniçeri) olan bir meslektaşlarının arkasında toplanmıştı. Bunlar, tek örnek vakalar değildi.

15. CB 2802 (1-10 C 1208/4-14 Ocak. 1794).
16. CI 1935 (1-10 S 1224/18-28 Mart 1809). Sırasıyla bir terziyle üç fırıncıyı ilgilendiren benzer vakalar için bkz. CZ 3710 (1-10 Z 1207/10-20 Temmuz 1793) ve CB 4370 (18 B 1252/9 Kasım 1835).
17. EEA, 184-7 (Za 1229/ Ekim-Kasım 1814).
18. CB 2195, tarihsiz. CB 2195'i kataloglayan arşiv görevlisi, vakanın III. Selim döneminde olabileceğini, bu dönemin önde gelen uzmanı Mübahat Kütükoğlu ise, büyük bir ihtimalle IV. Mustafa'nın saltanatından (1807-1808) kaldığını belirtir.
19. *Harami* veya *eşkıya* Osmanlıların "hırâbe" veya "kat' el-tarîk" (yol kesmek) suçunu işleyenler için kullandığı terimdi. İslami hukuk geleneğine göre hem "bağy" (hükümdara karşı ayaklanma) hem de "hırâbe", *had* sınıfına, yani Allah hakkı veya –pratik amaçlar için– toplum hakkına karşı işlenmiş suç sınıfına giriyordu. Osmanlı devletinin resmi hukuk okulunu oluşturan Hanefi mezhebine göre, bu iki kamusal suç oluşturan parametrelerin kısa tanımları için bkz. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2001), 191-93 ve 198. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Khaled Abou El Fadl, *Rebellion and Violence in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Karşılaştırın, Baber Johansen, "Vérité et torture: *ius commune* et droit musulman entre le xième et le xiiième siècle," *Séminaire de Françoise Héritier, De la violence, I* (Paris: Editions Odile Jacob, 1996), 123-68.
20. Bkz. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 227; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1963), 70-71; aynı yazar, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985) ve Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 67-77. Karşılaştırın, Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1) (Şubat 1992), 1-39 (bundan sonra: *JESHO*).
21. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1958); Robert Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?," *JESHO* 17 (3) (Eylül 1974), 329-44; aynı yazar, "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire," *JESHO* 20 (2) (Mayıs 1977), 185-207; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 2. baskı, 12 cilt (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309), cilt 8, 139-75.
22. Bkz. Akarlı, "Gedik".
23. Aysel Yıldız, "The Anatomy of a Rebellious Group: The Yamaks of the Bosphorus at the Margins of Ottoman Society," *Political Initiative from the Bottom Up in the Ottoman Empire* içinde (Rethymno: Girit Üniversitesi Yayınları, 2012), 263-91; Ubeydullah Kuşmânî ve Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler: Kabakçı Mustafa Risalesi*, yay. haz. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).
24. Osman Nuri, *Mecelle*, cilt 1, 335-64 ve 375-92.
25. Örneğin bkz. III. Selim'in 12 R 1220/10 Ağustos 1805 tarihli hatt-ı hümayunu, Osman Nuri, *Mecelle*'de bulunur, cilt 1, 654-56.
26. Osman Nuri, *Mecelle*, cilt. 1, 595-97.

27. 19. yüzyıldaki gelişmelerin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Engin Deniz Akarlı, "The Tangled Ends of an Empire and its Sultan," *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean* içinde, yay. haz. Leila Fawaz ve Christopher A. Bailey (New York: Columbia University Press, 2002), 261-84. Bu makale, daha önce yayımlanmış ayrıntılı araştırmaya dayanarak benim pozisyonumu özetler. Görüşümün eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Huri İslamoğlu ve Peter Perdue, "Introduction", Peter Perdue, "Empire and Nation in Comparative Perspective" ve Huri İslamoğlu, "Modernities Compared: State Transformation and Constitutions of Property," *Journal of Early Modern History*, özel sayı: *Contacts, Comparisons, Contrasts* 5 (4) (2001), 271-81, 282-304 ve 353-86. Hukuki reformların sekülerist yönlerinin önemli bir değerlendirmesi için bkz. Talal Asad, "Religious Law and Modern Ethics in Colonial Egypt," *Formation of the Secular* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 205-56.
28. İstanbul Ahkâm Defterleri # 6/307/885 ve # 6/318/912 (Ra & R 1177/Ekim 1763), *İstanbul Esnaf Tarihi* cilt 1'de yayımlanmıştır, yay. haz. Ahmet Kal'a vd. (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997), 359-62. İlgili belgeler için bkz. İAD # /156/482, # /132/586, # 5/23/72, #5/116/367, # 4/119/367 ve # 9/212/794 ve İKS# 6/122/345 (L 1175/Mayıs 1762) ve # 24/44B/2 22 M 1139/19 Eylül 1726), ikisi de Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları* cilt 1'de alıntılanmıştır (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998), 210-11.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Modernleşen Devletle Çatışan Zanaatkârlar

III. Selim'in Saltanatında (1789-1808) İstanbul Zanaatkârları Üzerine Bazı Gözlemler

Betül Başaran ve Cengiz Kırılı

Osmanlı merkezi yönetimi III. Selim'in saltanatı (1789-1808) sırasında İstanbul halkının belli kesimlerini düzenli olarak kayıt altına almaya başladı; bunun nedeni kısmen devlet aygıtının bazı üyelerinin potansiyel olarak başa çıkılmaz bulunduğu şehir halkından gittikçe daha çok korkmasıydı. İlk defa bizim araştırdığımız bu teftiş veya araştırma kayıtları, şehir nüfusunun kompozisyonu ve yaptıkları işler konusunda bize son derece değerli bilgiler sunuyor.

Betül Başaran, yakın tarihli bir çalışmasında, İstanbul'un 18. yüzyıl sonundaki nüfusunun 400.000'in biraz üstünde olabileceğini belirtiyordu.¹ 1829 tarihli bir sayıma dayanan dönemin tarihçisi Ahmed Lütfi Efendi, suriçi ve dış mahallelerde 359.089 kişinin oturduğunu öne sürmüştü.² Muhtemelen 1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılması, bununla birlikte sürdürülen katliam ve sürgünler, ayrıca 1818-19 Osmanlı-Rus savaşı sırasında çarın orduları Varna ve Silistre'yi aldığı Balkanlar'dan buğday akışının kesilmesiyle şehrin yaşadığı ekmek kıtlığı, nüfustaki düşüşten en azından kısmen sorumluydu. Ancak bu tahminler daha ileri hesaplamalar için bir temel oluşturacak kadar sağlam değildir.

Kayıt altına alınanlar arasında zanaatkârlar önemli bir bölümü oluşturuyordu. Tophane ve Tersane gibi büyük devlet kurumları, Kapalıçarşı ve diğer pazarlar dışında bu defterler, Eyüp, Üsküdar ve Galata dahil Büyük İstanbul'da faal bütün çalışan nüfusu kapsıyordu. Bu kayıtlarda meyhaneler yoktu, çünkü o dönemde hepsi kapatılıp yasaklanmıştı ve dolayısıyla en azından resmi olarak yok sayılıyorlardı. Ne yazık ki hamamlar ancak kısmen kayda geçmişti ve büyük iş hanlarında bulunan çeşitli atölyeler de yoktu. Buna rağmen kayıtlar yaklaşık 55 bin insana ilişkin ayrıntılı bilgi veriyordu. Farklı ticari dükkân türleri ve meyve/sebze yetiştiren bahçe ve bostanlar, kayıkçı ve hamallar, medrese öğrencileri ve medreselerde yaşayanlar, hanlardaki seyyah ve misafirler, bekâr odalarında kalanlar kaydedilmişti. Ayrıca,

her işyerinde işverenlerin isim ve sıfatları, çalışanların sayıları, belli bölge ve işlerde işgücünün yoğunluğunu oluşturan göçmen işçilerle ilgili bilgiler, ayrıca –eğer varsa– işverenlerin ve bazı çalışanların yeniçerilerle bağlantıları gibi veriler de vardı. Bu bilgi zenginliği, şehirdeki etnik-dinsel işbölümü, göçün kapsadığı karmaşık ağlar, etnik-dinsel ilişkiler ve taşra ilişkileri ve esnaf-yeniçeri bağlantılarıyla ilgili bazı gözlemler yapabilmemizi sağlıyor. Üstelik çoğu defter işyerlerini bulundukları yere göre kaydettiğinden, devam eden projemizin bir parçası olarak, İstanbul zanaatkârlarının topografyasını çıkarmayı umuyoruz.³

Üzerinde çalışılan defterler, 1790’ların başında kısa bir dönem için her altı ayda bir yenilenmişti ve daha önce rastlanmayan ölçüde ayrıntı içeriyordu. Eskiden bu tür defterler ara sıra düzenlenir ve yönetici seçkinlerin gözünde, örneğin hamamcılar gibi (karşılaştırmın Dördüncü Bölüm) kargaşa çıkarabilecek seçilmiş grupları hedef alırdı.⁴ 19. yüzyıl boyunca, çeşitli askeri ve sivil amaçlarla Osmanlı nüfus sayımlarında bir artış oldu; zanaatkârların denetim altında tutulmasını amaçlayan “esnaf yoklaması”, Boğaziçi’ndeki mülklerin bostancıbaşı tarafından denetimi, gelir toplama (*temettüât*), casus raporlarına (*havâdisler*) dayalı istihbarat ve hatta kamu sağlığı (*tahaffuz*) gibi amaçlara yarayan bu sonuçlar, defterler aracılığıyla bugüne ulaştı.⁵ Bu uygulamalar, bize Osmanlı İmparatorluğu’nun, aynı dönemde Avrupa’daki çağdaşları gibi gittikçe bir “istatistik” devleti veya gücü haline geldiğini ve Osmanlı “modernite”si tartışmalarımızdaki öncelikli olarak askeri reforma ve Avrupa büyükelçiliklerine odaklanan, mekanik taklit modellerin ötesine geçtiğini düşündürüyordu. Üzerinde çalıştığımız defterlerin, “istatistik” devleti eğiliminin ilk örneklerinden biri olduğu anlaşıyordu; vergilendirme kaygılarının dışında, nüfusun belli kesimlerini görünür kılmak için yapılmış bir girişimdi.

Göç ve Kamu Düzeni

18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul’a doğru hem kitle göçü, hem de zincirleme göç hareketleri vardı.⁶ Kırsal kesimden gelen göçmenlerin iş ve toplumsal-ekonomik fırsatlar peşindeki durdurulamaz akışı yetkililerin başlıca kaygılarından biriydi; bu konuda yazmaktan hiç usanmamışlardı. 18. yüzyıl boyunca şehre tüccarlar, zanaatkârlar, medrese öğrencileri, dervişler, dilenciler, her tür insan geldi; bunlardan bazıları gençti, diğerleri ise aileleriyle birlikte gelmişti.

1730 ve 1740 ayaklanmalarından sonra İstanbul’daki göçmenler kamu düzenindeki bozulma ve suçla gittikçe daha fazla ilişkilendirildi ve yetkililer bu insanları toplu olarak yıkıcı bir unsur olarak algılamaya başladı.⁷ Yüzyılın sonuna doğru, Sultan III. Selim, babası III. Mustafa (sal. 1757-74) ve amcası I. Abdülhamid’in (sal. 1774-89) izinden giderek başkent halkı üzerindeki denetimi artırmaya çalıştı.

Ancak göçü durdurma ve başkentten geçen halkı denetleme çabaları sadece devletin erzak tedarikiyle ve taşra vergi gelirlerinin ekili toprakların terk edilmesinden dolayı azalması ihtimaliyle ilgili kaygılarının bir sonucu değildi. Bu tür çabaların aynı zamanda sultani iktidarın güçlendirilmesi için gittikçe artan bir ihtiyacın yansıması olduğunu ve iktidarı sultanın ellerinde merkezileştirmek için verilen mücadelenin temelini oluşturduğunu iddia ediyoruz. Selim'in halefi II. Mahmud (sal. 1808-39), bu politikayı daha da enerjik bir şekilde izleyecekti.

Durmayan göç dalgalarının bu dönemde İstanbul'un toplumsal ve etnik özelliklerini değiştirdiği konusunda kuşku yoktur. Yeni gelenler büyük ihtimalle ve çabucak, salgın, deprem ve yangınlarda ölenlerin yerini alıyordu. Şehir hayatına katılım, insanların işleriyle ve bölgesel ağlarıyla, yani yeniçeri bağlantıları, zanaatkâr gruplarına üyelik, hemşeri olmak ve kahvehanelerde tanışmak gibi yollarla sağlanan karmaşık bir süreçti. Madeline Zilfi'nin bir süre önce belirttiği gibi, bu tür bağımlılıklar bir yaşam tarzı seçimi değil, başkentte hayatta kalmanın temelleriydi.⁸ Bu koşullar altında, nüfus denetimi ve yiyecek tedariki sorunlarının siyasallaşması şaşırtıcı değildi. Selim'in saltanat yılları çoğunlukla sık sık patlak veren savaşların, toprak kayıplarının, savaş dönemi vergilerinin, doğal afet ve salgınların, yüksek enflasyon oranlarının sonucu olarak yaşanan yoğun şehir kriziyle geçmişti.

Yiyecek tedarikiyle şehir nüfusu arasında bir denge kurmak, ister istemez sultanın politikasının köşe taşıydı. Paris ve Viyana'daki muadilleri gibi Osmanlı yetkilileri de başkente temel besin maddeleri, özellikle de ekmek ve tahıl sağlamanın siyasal önemini gayet iyi farkındaydı.⁹ Bu sorunlardan kaynaklanan endişe, dönem kaynaklarında çok belirgindi; okuyanlarda şehrin aşırı kalabalıklaştığı, kaynakların yetmediği, göçmen nüfusunun süregiden toplumsal ve ekonomik gerilimlerin başlıca nedeni olduğu izlenimini uyandırıyor. Ancak bu referansların, önemli bir nüfus artışının kanıtı olarak değil de, bozulan ekonomik ve siyasal koşullar nedeniyle iktidarın şehir sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğinin gittikçe azaldığının işaretleri olarak görülürse daha iyi anlaşılabilirliğini düşünüyoruz.¹⁰

Son çalışmalar, İstanbul'da 18. ve 19. yüzyıllarda göçmen işgücünün önemini ortaya koymuştur. Belirtiliği gibi, Anadolu ve Rumeli'deki belli sayıda bölgeden gelen zincirleme göçler özellikle fazlaydı. Suraiya Faroqhi'nin Eyüp üzerine çalışması, Cengiz Kırılı'nın Hasköy, Eyüp ve Boğaziçi köylerindeki işgücüyle ilgili analizi, Cem Behar'ın Kasap İlyas Mahallesi'yle ilgili araştırması, göçmenlerin toplam işgücünün önemli bir bölümünü, hatta bazen yarısını oluşturduğunu göstermektedir.¹¹ Ayrıca 1750'lerde göçmenlerin hamamcı ve bahçıvanlar arasında çoğunluğu oluşturduğunu biliyoruz.¹² Selim dönemi defterlerinin analizini bitirdiğimizde, İstanbul'da toplam olarak göçmen işgücü üzerine daha somut gözlemlerde bulunabileceğiz.

Akademik çalışmaların şu anki durumunda, İstanbul'a yönelik göçü engelleme girişimlerinin büyük ölçüde siyasal olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişimler, bir yandan Osmanlı hükümetinin toplumsal istikrar arayışı, diğer yandan da şehrin nüfusunu geçindirmek için yeni gelenlere olan bağımlılığı arasında ikili bir sorunu ortaya koyar. III. Ahmed'in tahttan indirilişine (1730) yol açan Patrona Halil isyanından kısa süre sonra yazılmış şu ferman, İstanbul'daki göçmenlerle ilgili siyasal kaygıları yansıtır:

Uzak ve yakın yerlerden, özellikle Rumeli'den her tür insan bir süredir İstanbul'a, korunmuş topraklarımın ve hilafetin payitahtına gelmekte, yerleşme niyetiyle hanlarda ve bu gibi yerlerde kalmaktadır. Bunların sayısı günbegün arttıkça, halkın malına ve namusuna göz dikmektedirler. Açıkça ahlaksızca bir hayat sürerek gece gündüz birbirini tahrik eden bu namussuzlar, hiçbir sebep olmadığı halde birkaç kere Dersaade'te hain davranışlarını göstermiş, insanların evlerine girip mallarını yağmalamıştır. Her defasında dağıtılmış, cezalandırılmış ve kötü niyetleri engellenmiştir ve kendi memleketlerinden kaçmış olan bu hainler yakalanarak kanları dökülmüştür. Bu katliam ve sefahate bir son vermek için, bu fermanla bundan böyle vilayetlerden payitahtıma önemli iş halletmek bahanesiyle gelenlerin engellenmesi ve hakikaten işlerini görmek için gelmeleri lazım gelenlerin de kendileri için kefil olacak güvenilir kişiler bulmaları emredilmiştir.¹³

1790'lar boyunca, toplumsal denetim kurallarını dayatmanın zorluğu ve buna duyulan ihtiyaca yapılan vurgu gittikçe arttı. Selim'in Büyük İstanbul bölgesine yapılan göçlerle ilgili düzenlemeleri öncelikle işsiz bekâr ve göçmen işçileri hedefliyordu; bunlar genellikle yetkililer tarafından son derece şüpheli ve potansiyel suçlu olarak görülüyordu. Bu kaygılar Aralık 1791'deki Ayasofya Camii vakasından sonra arttı. Cuma namazı sırasında, sözde bir meczup, suçlamalarda bulunarak elindeki demir misket güllesini padişaha doğru fırlatmıştı. Saray vakanüvisi, Selim'in paniğini, olayın ardından yapılan "temizlik" (*tathir*) operasyonunu anlatır; bu operasyonda bekârlar ve Araplar yakalanarak şehirden sürülmüştü.¹⁴ Dönemin yazarlarından Mehmed Edib, yazdığı tarihte, "Nizam-ı Cedid" doğrultusunda yapılan sıkı düzenlemeleri tartışıyordu; bu düzenlemelerin sonucu olarak bugün üzerinde çalıştığımız teftiş defterleri ortaya çıkmıştır.¹⁵

Teftişler ve Kayıtlar: Kefalet Defterleri

Şehre yeni gelen bir kişinin burada yaşayabilmesi, yetkililerin kabul edeceği bir kefil bulmasına bağlıydı. Padişahın emriyle yapılan teftişler sonucu şehirden sürülen göçmenlerin çoğunluğu değilse bile önemli bir bölümü kendilerine kefil olacak güvenilir bir kişi bulamadıkları için kovulmuşlardı. Gerçekten de denetimlerin

başlıca amaçlarından birinin işyerlerine kefalet uygulamalarını dayatmak olduğu ve özellikle çoğu göçmen olan bekârları hedef aldığı görülüyordu. Sadece iş ve güvenilir kefil bulmuş insanların şehirde kalmasına izin vermek kuraldı; düzenlemelerin amacı da iyi bağlantıları olmayan ve şehirde kalanların toplu bir kimliğe sahip, tanımlanabilir kişiler haline sokulmasıydı. Kefalet uygulaması, tanımlanamayan (“meçhul”) kişilerin tanımlanabilir (“ma’lum”) sınıfına geçmesini sağlıyordu.¹⁶ Başka bir deyişle, bir göçmen için doğru hamiyi bulmak, başarının anahtarıydı.¹⁷

Kuşkusuz kefalet, Osmanlı İmparatorluğu’nda yüzyıllardır bilinen eski bir yasal kavramdı.¹⁸ Ancak burada tartıştığımız defterler, bu geleneğin yeni bir idari prosedürün yerleşmesini sağlayacak şekilde yeni bir yöntemle uygulanmasının sonucuydu. İstanbul zanaatkârlarıyla ilgili ayrıntılı verileri mahkeme ve vergi kayıtlarından çıkarabiliriz; bunlar arasında kefillerle ilgili bilgiler de vardır. Ancak çoğu zaman, kefil isteyenler zanaatkârların kendileriydi, bunu iktidarla müzakerelerinin bir parçası ve çıkarlarını korumanın bir yolu olarak görüyorlardı.¹⁹ Buna karşılık, Selim dönemi defterleri farklıydı; çünkü bu kayıtlar, toplumun belli kesimlerinin Osmanlı idaresi tarafından etkili bir şekilde denetlenip gözetlenmesini mümkün kılacak bilginin toplanıp izlenmesi amacıyla tutulmuşlardı. Bu nedenle daha önceki belgelerde bulunmayan pek çok ayrıntı içeriyorlardı.

İstanbul’un Nüfusunu Tasnif Etmek

TABLO 11.1, ticari dükkânlar, atölyeler, bostanlar, ayrıca hamal, kayıkçı, balıkçı, saka ve seyyar satıcıların kefilleriyle birlikte kaydedildiği bölgeleri göstermektedir. Burada, defterlerin üretim ve perakendecilikle uğraşan bütün işgücünü içerdiğini ve Eyüp, Galata ve Üsküdar dahil olmak üzere Büyük İstanbul bölgesini kapsadığını belirtmekte yarar vardır.²⁰ Toplam olarak on defterde, aşağıda ayrıntıları verilen 43.639 kişinin kayıtları bulunmaktadır. Hepsi birlikte incelendiğinde, defterler, önceden sadece şehrin belli yerleri için saptanmış bazı eğilimlerin Büyük İstanbul için geçerli olduğunu gösterir.²¹ Veriler sözde etnik/dinsel işbölümünün Osmanlı dünyası için genel kural olduğu düşüncesini de ölçmemizi sağlar. Bu modası geçmiş ama hâlâ geniş çapta kabul gören kuram, imparatorluğun Müslüman ve gayrimüslim uyrukları için ekonomik faaliyeti belirleyen birincil öğenin etnik ve dinsel aidiyet olduğunu öne sürer.²² Defterlerin üstünkörü incelenmesi bazı etnik ve dinsel grupların belli işlerde uzmanlaştığı izlenimini uyandırır da, işin içine giren karmaşık etkenlerin ve ağların sadece etnik/dinsel aidiyetlere indirgenemeyeceğini öne sürüyoruz. Örneğin, incelediğimiz dönem için, aşağıda da ayrıntıları verildiği gibi, vilayetlere/bölgelere bağlı ağların ve yeniçeri bağlantılarının gözden kaçırılması hata olur.²³

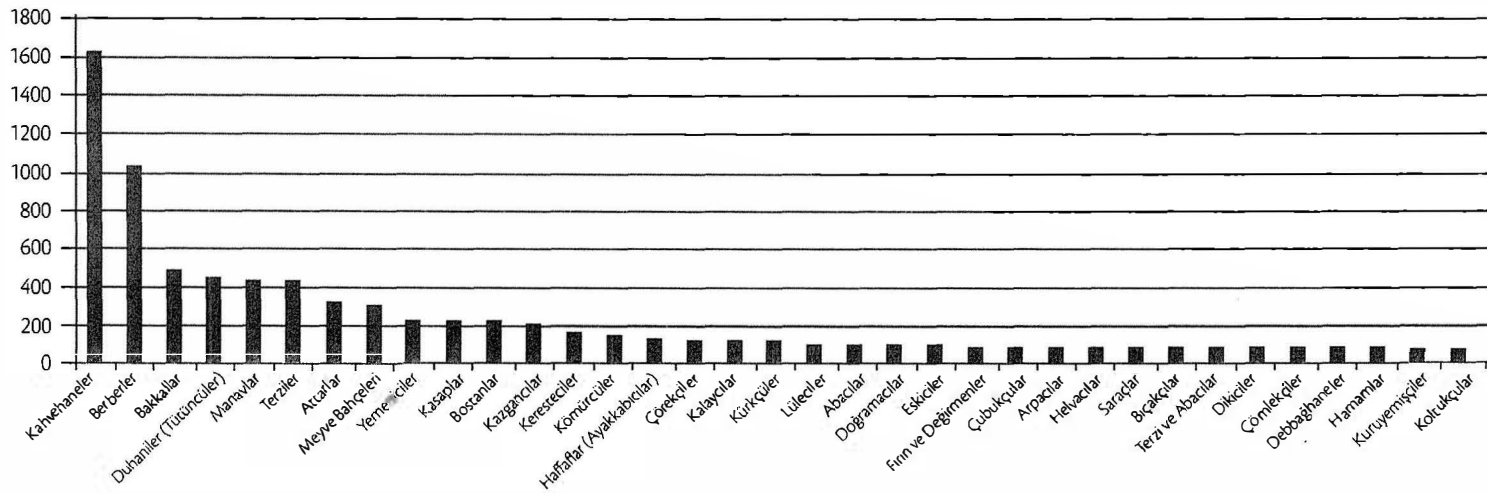
TABLO 11.1 Belirtilen defterlere göre İstanbul esnafının coğrafi dağılımı.*

Defter No	Kapsadığı Coğrafi Alan	Dükkân ve bostan sayısı	Dükkân ve bostanlardaki işçi sayısı	Kayıkcı, hamal ve diğerlerinin sayısı**	Toplam işgücü sayısı
A.DVN 827	Beyazıt–Topkapı–Yedikule–Kumkapı	858	1.640	25	1.665
A.DVN 830	Tophane–Fındıklı–Galatasaray–Sirkeci	667	1.373	812	2.185
A.DVN 831	Sur dışı İstanbul	2.588	7.015	3.129	10.144
A.DVN 832	Galata	1.300	3.392	828	4.220
A.DVN 835	Suriçi İstanbul (Tarihi yarımada) Çemberlitaş’tan Sirkeci’ye	1.324	3.926	42	3.968
A.DVN 836	Beyazıt–Odunkapısı–Süleymaniye	1.036	2.293	25	2.318
A.DVN 837	Vezneciler–Edirnekapı–Eğrikapı–Unkapanı	1.155	3.590	219	3.809
A.DVN 899	Kadıköy – Dolmabahçe arasındaki Boğaz	2.739	7.019	2.523	9.542
D.BŞM 42648	Eyüp–Sütlüce–Hasköy	943	2.269	589	2.858
NFS 7	Kasımpaşa–Beyoğlu	879	2.517	413	2.930
Toplam		13.489	35.034	8.605	43.639

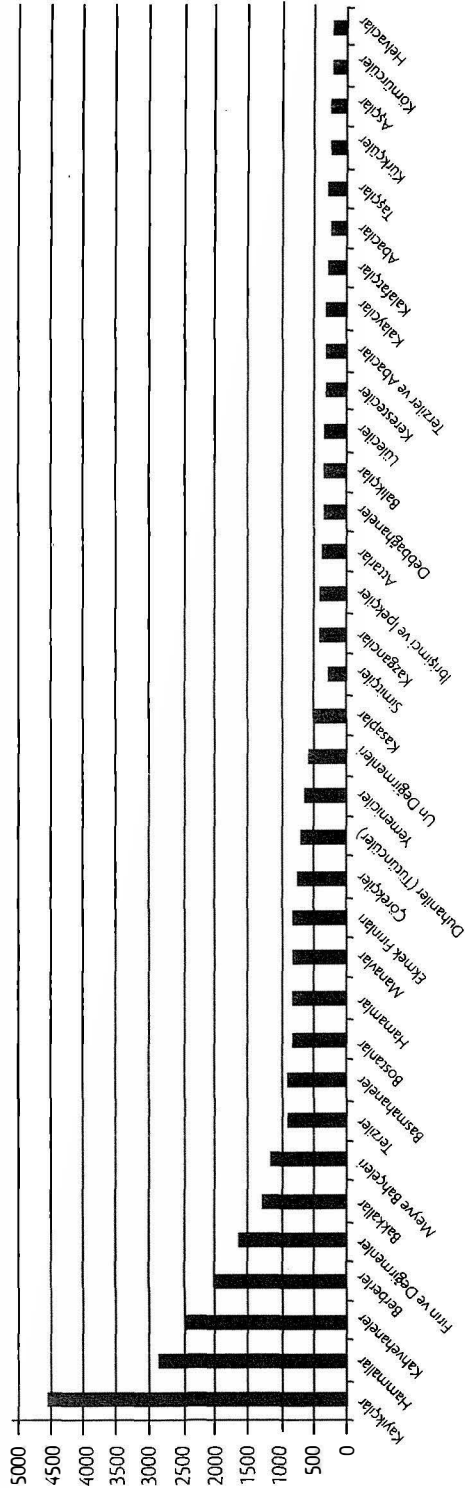
* (BOA) A.DVN.: *Bab-ı Asaî Divan (Beylikçi) Kalemî*; (BOA) D.BŞM.: *Başmuhasebe Kalemî*; (BOA) NFS: *Nüfus Defterleri*

**“Diğerleri”, sakalar, at arabası sürücüleri, oduncular, balıkçılar, gece bekçileri, mezar kazıcıları vb. seyyar ve serbest çalışan işçileri kapsar.

Defterlerdeki kayıtlar işçi ve işverenlerin isimlerini ve çoğu zaman unvanlarını içerir, bu da dinsel aidiyetleri tamamen değilse bile büyük ölçüde belirlememizi sağlar. Kayıtlar, bazı grupların Müslüman, Hıristiyan (*nasara*) veya Yahudi olarak tanımlandığı birkaç örnek dışında, özel olarak dinsel aidiyetle ilgili bilgi vermez.²⁴

ŞEKİL 11.1 Sıklığa göre sıralanmış olarak dükkân, bahçe ve bostanlar (listenin en tepesindeki 35 gösterilmektedir).

ŞEKİL 11.2 Meslekler (listenin en tepesindeki 35 gösterilmektedir).

Dolayısıyla sonuçlarımızı isimlere göre çıkarmak sorundayız; ancak Müslüman veya Yahudi adları güvenilir göstergeler olmakla birlikte, Ermeni ve Rum-Ortodoks isimlerini birbirinden ayırmak bazen zordur. Ayrıca Rumları, Sırpı, Bulgarları, Arnavutlardan bazılarını ve diğerlerini kapsayan Ortodoks nüfusun etnik kökenlerini belirleyemeyiz. Ancak, Ermeni ve Ortodoks adlarını birbirinden ayırırken yapmış olabileceğimiz birkaç hatanın, toplam istatistik veritabanında çarpıcı bir sapmaya yol açmayacağına inanıyoruz.

Bu rakamlar, İstanbul'daki bütün dinsel grupların ("milletler") şehrin ekonomik yaşamına nüfustaki paylarıyla az çok eşit oranda katıldığını düşündürmektedir. Bu gözlem ticari dükkân ve bostanlar için geçerlidir; ancak buralarda çalışanları araştırmamızın şu anki aşamasında henüz incelemediğimiz için dışarıda tutuyoruz. Seyyar işçiler daha farklı bir manzara sunar: Hamal ve kayıkçılar arasında Müslümanlar daha yüksek sayıda temsil edilmektedir; muhtemelen bunun nedeni, Anadolu şehir ve köylerinden kalifiye olmayan işçi akışıdır. Ayrıca defterlerde İstanbul tüccarlarının dinsel aidiyetlerine ilişkin herhangi bir bilgi de yoktur; dolayısıyla bunları analizimize katmamız mümkün olmamıştır.

TABLO 11.2 Usta/dükkân sahiplerinin dinsel dağılımı (**TABLO 11.1**'de kullanılan kaynaklara dayanarak).

Din	Toplam	%
Müslümanlar	8.111	60,13
Ortodokslar	2.604	19,30
Ermeniler	1.661	12,31
Yahudiler	516	3,83
<i>Zimmiler</i> (Belirlenememiş gayrimüslimler)	18	0,13
Tanımlanamayanlar	496	3,68
Boş dükkânlar	83	0,62
TOPLAM	13.489	100

İstanbul'a bir bütün olarak uygulanabilecek ikinci ortak eğilim, dükkân ve atölyelerin toplumsal kompozisyonuyla ilgilidir. Ticari alanların çoğunda, mülk sahipleri/kiracıların üretim ve perakendecilikle uğraştığı görülmektedir. Kayıtlardaki işler çoğunlukla küçük ölçeklidir; dükkân sahibi veya usta da içinde olmak üzere ortalama 2,5 kişi çalışmaktadır. Bütün dükkânların yaklaşık yüzde 70'inde sadece bir çalışan veya çırak vardır. En az 15-20 kişinin çalıştığı işyerleri genel olarak fırınlar, değirmenler ve daha az derecede hamamlardır; daha önce belirttiğimiz gibi bu

sonuncuların tamamı kayıtlarda yer almaz. Bu küçük işlere ek olarak, Yenikapı ve Üsküdar-Ayazma çevresinde tekstil sektöründeki basmahaneler bulunur, bunların her birinde 40-60 kişi çalışmaktadır ve barındırdıkları toplam işgücü 900 kişiye ulaşmaktadır.

TABLO 11.3 Kayıkçı, hamal ve seyyar satıcıların dinsel dağılımı (TABLO 11.1’de kullanılan kaynaklara dayanarak).

Din	Toplam	%
Müslümanlar	6.156	71,52
Ortodokslar	724	8,40
Ermeniler	1.144	13,28
Yahudiler	289	3,42
Tanımlanamayanlar	292	3,38
Toplam	8.605	100

ŞEKİL 11.1’de görüldüğü gibi, bu defterlerde kayıtlı yaklaşık 40 bin ticari dükkân ve 300 farklı türde meslek arasında, kahvehaneler ve buralarda çalışanlar, şehirde ve çevresinde en büyük alt grubu oluşturuyor, onların arkasından da berber dükkânları geliyordu.

İstanbullu erkekler için bunlar en önemli iki toplumsallaşma alanıydı. Meyve bahçeleri ve bostanlar üçüncü en büyük alt grubu oluşturuyordu, onların arkasından bakkallar, tütüncüler ve manavlar geliyordu.

Ne yazık ki defterlerde kaydedilen veriler türdeş biçimde kaleme alınmamıştır. Örneğin yarısından fazlasında, işçilerin geldikleri vilayetler hakkında bilgi yoktur. Bu boşluk daha çok suriçinin kaydında karşımıza çıkar. Buna karşılık sur dışı Büyük İstanbul’da bu tür ayrıntılara daha çok dikkat edilmiştir, çünkü bu bölgede hamal ve kayıkçıların çalıştığı pek çok rıhtım vardır. ŞEKİL 11.2, şehir içindeki, çoğu göçmen olan bu hizmet çalışanlarının yüksek sayısını göstermektedir.

Ancak, işgücünü denetleyen memurların, her bireyin ayrıntılarını işlerken farklı kişisel önceliklere göre davranmış olması da mümkündür. Yine de başka defterlerde, müfettişler göçmenlerin hangi vilayetlerden geldiğini özenle kaydetmişti, dolayısıyla Büyük İstanbul’a yönelik göçün hacmiyle ilgili bazı gözlemlerde bulunabiliriz.

Dükkân, meyve bahçeleri ve bostanların ustaları konusunda, toplam 4.157 kişiden 2.307’si göç etmişti (yüzde 55), 1.850’si ise (yüzde 45) köken olarak İstanbul ve çevresini göstermişti. Bunlar arasında büyük çoğunluk yerliydi; yani dükkânlarının bulunduğu sur dışı mahallelerden geliyorlardı. Daha küçük ölçekte suriçinde ya-

şayanlar da vardı; bunlar “şehri” veya “İstanbullu”ydu. Bir “göçmen” için “yerli” haline gelmenin ne kadar zaman aldığından emin değiliz; ancak usta ve çalışanları birlikte ele alırsak, dükkânlardaki ve bahçe-bostanlardaki işgücünün yarısından fazlası göçmendi.

Kayıkçı ve hamallar, ayrıca sakalar, atlı araba sürücüleri, oduncular, balıkçılar, gece bekçileri ve mezar kazıcıları gibi seyyar ve serbest çalışanlara gelince, bu meslekteki 4.609 kişi hakkında bilgi sahibiyiz. Bunların 3.459'u (yüzde 77'si) göçmen, 1.060'ı ise İstanbul ve çevresindendi. Bu insanların da çoğu dükkân, bahçe ve bostanlara yakın yerlerde yaşıyordu.

İstanbul'a gelen göçün yüksek düzeyine rağmen, göçmenlerin yalnızca Balkanlar'ın ortası, Karadeniz bölgesinin batısı, orta ve doğu Anadolu'daki sınırlı sayıda kasabadan geldiğini belirtmekte yarar var. Görece küçük sayıda yerlerden göç etme eğilimi, zincirleme göçten kaynaklanıyordu; bu tür göç, başlangıç noktasındakilerle hedef noktasındakiler arasındaki ortak bir hemşeri kimliğine dayalıydı. Defterlere bakılırsa, aynı kasaba veya bölgeden olmak bir göçmenin mesleğini, zanaat uzmanlığını ve işyerini belirleyen en önemli öğeydi. Bir ustayla çalışanların farklı coğrafi kökenlere sahip olması çok ender görülen bir olguydu, bu da ustanın iş ve sık sık kalacak yer sağlayarak karşılığında muhtemelen sadakat, aşırı çalışma ve düşük ücret beklediği bir toplumsal düzenlemenin var olduğunu gösteriyordu.

Örneğin, yaklaşık 500 bakkalda çalışan 1.300 insanın çoğu Rumdu ama bunların büyük bir çoğunluğu birkaç kasabadan, yani orta Anadolu'daki İncesu ile Balkanlar'daki Grevena ve Agraftan gelmişti (karşılaştırmın Dördüncü Bölüm). Özellikle Grevenalı göçmenler sadece Boğaz kıyısındaki bostanlarda veya bakkallarda çalışıyordu. Benzer şekilde bostanlarda çalışan işgücünün çoğu Ortodokstu, esas olarak (sırasıyla) Permet, Ohri, Grevena, Manastır, Avlonya ve Yanya'dan gelmişlerdi; bu yerleşimler Balkanlar'ın ortası veya batısında bulunuyordu. Ohrili göçmenlerin tümünün, Permetlilerin yüzde 90'ının, Manastırlıların yüzde 50'sinden fazlasının bahçıvan/bostancı olarak çalışıyor olması da kayda değerdi. Aynı şekilde, yaklaşık yüz fırın ve değirmenin yüzde 75'i Ermeniler tarafından işletiliyordu ve işgücünün neredeyse tümü göçmen Ermeniler, kalanı da Müslümanlardı. Ancak dinine bakılmaksızın, fırın ve değirmenlerde çalışanların büyük çoğunluğu orta ve doğu Anadolu'daki birkaç yerleşimden, yani Ağın, Karahisar, Kuruçay, Erzurum, Sivas ve Divriği'den gelmişti; bu da coğrafi ağların dinsel kimlikten daha önemli olduğunu gösteriyordu. Başka örnekler bu noktaya ışık tutabilir: Kaba yün giysi imalatında çalışanların (*abacılar*) neredeyse tamamı Kalofer'den gelmişti; Sakız (Chios) adası göçmenlerinin yarısından çoğu limon satıcısı olarak çalışıyordu ve

Kayseri'den göç edenlerin önemli bir bölümü kereste satıcılığı, çivi satıcılığı veya taşçılık gibi inşaat sektörüne özgü mesleklerdeydi.

TABLO 11.4 Esnaf ve unvanları (TABLO 11.1'de kullanılan kaynaklara dayanarak).

Unvanlar	Dükkân ve bostanlar (yalnız ustalar)	Müslümanların yüzdesi	Kayıkçı, hamal ve diğerleri	Müslümanların yüzdesi	Toplam
Askeri unvanlar	2.485	30,6	1.035	16,8	3.520
Dini unvanlar*	1.720	21,2	281	4,5	2.001
<i>Hacı</i>	550	6,8	53	0,86	603
<i>Seyyid</i>	601	7,4	147	2,4	748
<i>Monla</i>	350	4,3	68	1,1	418
<i>İmam</i>	20	0,25	3	0,05	23
<i>Müezzin</i>	28	0,35	1	0,01	29
<i>Acı</i>	20	—	—	—	20
<i>Seyyid-Hacı</i>	55	0,68	2	0,03	57
<i>Seyyid-Efendi</i>	25	0,31	1	0,01	26
<i>Seyyid-Monla</i>	17	0,21	1	0,01	18
Diğer unvanlar*	332	4,1	330	5,36	662
<i>Efendi</i>	102	1,25	3	0,05	105

* Bazı insanların birden fazla unvanı vardı. Toplam sayı bütün dini unvanlara gönderme yapar, ancak en çok sözü edilenler listelenmiştir. Bazı askeri unvan sahiplerinin dini sıfatları da vardı ama onlar burada gösterilmemiştir.

** Diğer unvanlar, *kethüda* ve *yiğitbaşı* gibi lonca görevlileri veya emir ve ağa gibi toplumsal anlamları çok net olmayan sıfatlardı.

Hemşeri ağları, hamallar, kayıkçılar ve İstanbul limanlarında çalışan diğer kalifiye olmayan işçiler için de geçerliydi. Hemşeri kimliği, yerel düzeyde de işyeri seçimini belirliyordu. Örneğin Ahırkapı İskelesi'nde çalışan bütün hamal ve kayıkçılar doğu Anadolu'daki Kemah'tan gelmişti; Bahçekapı bölgesindeki Büyük İskele ve Vezir İskelesi'ndeki hamal ve kayıkçıların çoğunluğu Ürgüp ve Çankırılıydı; Eminönü Hasır İskelesi'ndeki 71 hamalın neredeyse tamamı Çankırı ve Divriği'den göç etmişti

(hamamcılar arasındaki benzer bir durum için bkz. Dördüncü Bölüm). Kumkapı İskelesi'ndeki hamal ve odun kesenlerin yarısından fazlası doğu Anadolu'daki Harput'tan (bugün Elazığ) gelmişti; Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki hamallar ise Sivaslıydı. Liste İstanbul'daki bütün iskeleleri içine alacak şekilde uzatılabilir ama verilerin hepsi aynı sonucu göstermektedir: Başkente göç etme kararı göçmenlerin kişisel seçimlerine değil, yolculuk tehlikelerini azaltmak, kalacak yer ve iş bulmak için katıldıkları mevcut bölgesel ağlara dayanıyordu.

Müfettişler, lonca üyelerinden bazılarının sahip olduğu unvanlar konusunda daha dikkatliydi. Önceden 1700'lerin sonu ve 1800'lerin başında İstanbul'un belli bölgelerinde önemli bir yeniçeri varlığı olduğunu saptamıştık, kahvehaneler de bunların gözde faaliyetiydi.²⁵ Defterlerin tümü, bu gözlemin sadece belli yerlerle veya birkaç meslekle sınırlı olmayan, yaygın ve genel bir eğilim olduğunu doğrulamaktaydı (karşılaştırmalı Yedinci Bölüm). Veritabanımızdaki tüm usta ve dükkân sahiplerinin yüzde 30,6'sı askeri unvanlar taşıyordu. Kayıkçı, hamal ve diğer işçiler arasında bu oran yüzde 16,8'di. *Beşe*, *bostancı*, *bölükbaşı* ve *karakullukçu* gibi sıradan unvanların yanında, özellikle suriçi İstanbul'la ilgili defterlerden bazıları, işveren ve işçilerin bağlı olduğu yeniçeri birliklerini (cemaat veya bölükleri) de içeriyordu. Kuşkusuz, bütün askeri unvan sahipleri faal yeniçeri değildi; çünkü sık sık belirtildiği gibi, pek çok insan ocağa aktif asker olarak hizmet etmek için değil, ayrıcalıklarından yararlanmak için giriyordu. Şu veya bu şekilde, 19. yüzyıl başında İstanbul'daki Müslüman işgücünün kabaca yüzde 18'i askeri kurumlarla bağlantı içindeydi.²⁶

Hemşeri ağlarında olduğu gibi, yeniçeri bağlantıları da istihdam modellerini belirlemekte çok önemliydi; aynı cemaat veya bölükten yeniçeriler hemen her zaman aynı işyerinde yan yana çalışıyordu. Ancak önemli bir nitelik gerekiyordu: Elimizdeki kanıt kesin olmamakla birlikte, görünüşe bakılırsa, çoğu yeniçeri bölüğü hemşeri bağlantıları temelinde oluşmuştu, bu durumda yeniçeri ağları bile coğrafi kimliğe göre belirleniyordu.²⁷

İstanbul'un İş Bölgeleri

Defterlerde, şehirdeki iki bölge, yoğun ekonomik faaliyetin odak noktaları olarak öne çıkmaktadır. Birincisi, Eminönü ve Unkapanı iskeleleri arasında Haliç boyunca uzanan, hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerinde ticaret için doğal bir yerleşim olan bölgedir.²⁸ Kayıkçı, hamal ve iskelelerde çalışan celeplere ek olarak, bu bölgeler fırın, değirmen, çeşitli börek ve çörekçilerde çalışan işçilerle doluydu. Bunun yanında bölgedeki çeşitli gıda ürünleri, kahve ve tütün satıcıları, ayrıca berber ve çamaşırcılar da müşteri buluyordu. Çevredeki yerlerde işçiler, zanaatkârlar ve tüccarların yaşayabileceği hanlar ve bekâr odaları da vardı.

İkinci faaliyet bölgesi, Beyazıt, Çemberlitaş ve Kapalıçarşı yakınlarındaki büyük hanlardı. Defterlerde toplam 8.889 odaya sahip 564 han ve bekâr odası listelenmiştir. Veritabanımızdaki en büyük hanlar, 366 odalı Kürkcü Hanı ile 320 odalı Valide Hanı'ydı; bunların ikisi de Mahmutpaşa yakınındaydı. Defterler bize sadece odaların çeşitli tüccar, simsar ve zanaatkârlarla dolu olduğunu bildirmekte, sayı, etnik köken ve dinsel aidiyetten söz etmemektedir. Başka vakalarda, müfettişler buralarda kalanlarla ilgili ayrıntıları kaydetmiş, ama mesleklerini belirtmemişlerdir: Vezir Hanı'nda toplam 320 gayrimüslimin kaldığı 83 oda ve 60 Müslümanın kaldığı 22 oda vardı. Yani bu odalar, çoğu büyük ihtimalle göçmen, kalifiye olan olmayan on binlerce işçiyi, ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz tüccar ve simsarları barındırıyordu. Büyük hanlar, gündüz dükkânlarda çalışan çok sayıda Müslüman ve gayrimüslimin kaldığı yerlerdi, ancak buralarda çevre mahallelerde çalışan başka işçi ve zanaatkârlar da kalıyor olmalıydı. Hanlarda yaşayan işçi ve zanaatkârlar arasında hamallar, kayıkçılar, tüccarlar, kahveciler, ressam, sıvacılar, inşaat işçileri, ayakkabıcılar, boyacılar, kalifiye olmayan işçiler, araba sürücüleri ve pamuk ve yün kabartanlar vardı. Marangozlar, süpürgeciler, saraçlar, eşek sürücüleri, deri işçileri, tütün öğütücüleri, ahşap doğramacıları ve sakalar da kayda geçmişti. Ancak defterlerde bu odalarda yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin sayısı veya bazen yaptıkları iş belirtilmiş olsa bile, yine de verilen bilgi bu hanlarda kalanlar hakkında güvenilir sonuçlara ulaşmak için fazla bölük pörçüktür. Özellikle, bu tür yerlerde yaşayan aileler hakkında bir veri yoktur. Hanlarda olağan koşullarda yalnız bekârlar kalırdı ama acil durumlarda ne olduğunu söyleyemiyoruz.²⁹

Sonuç

İncelememizin şu anki aşamasında, İstanbul'daki işgücünün genel bazı özelliklerini verebiliriz. Her şeyden önce, işbölümü üzerinde çalışırken pek çok etkeni dikkate almak zorundayız, bunların arasında vilayet/bölge ağırları olduğu gibi yeniçeri bağlantıları da vardır. Etnik/dinsel bağlılıklar önemli olmakla birlikte tek belirleyici etken değildi. Verilerimiz, İstanbul'daki bütün dini grupların şehrin ekonomik yaşamına, az çok nüfustaki paylarıyla orantılı olarak katıldığını gösteriyor. İkinci olarak, dükkân ve bostanlarda çalışan usta ve işçiler birlikte olmak üzere toplam işgücünün yarısından fazlasının başkente göç etmiş olduğunu da belirleyebiliyoruz. Kayıkçılar, hamallar arasında olduğu gibi, seyyar ve serbest çalışanlar arasında da iş hatları sürekli göçle destekleniyordu; bu, yüzde 77 gibi yüksek bir orandı. Bu insanların çoğu dükkân ve bostanlarına yakın yerlerde yaşıyordu, hatta işyerinde uyuyanlar da vardı.

Son olarak, askeri unvanların İstanbul zanaatkârları arasında sıradan olduğunu gösterdik. Veritabanımızdaki bütün usta ve dükkân sahiplerinin yüzde 30'dan fazlası askeri sıfatlara sahipti. Kayıkçı, hamal ve diğer işçiler arasında bu oran yüzde 16,8'di ve bu muhtemelen yukarıda sözünü ettiğimiz göç ağlarıyla ilişkiliydi. 19. yüzyıla gelindiğinde, İstanbul'daki Müslüman işgücünün kabaca yüzde 18'i, hem ustalar hem işçiler, askeri kurumlarla şu veya bu şekilde bağlantılıydı.

Ama araştırdığımız kaynaklar çok daha fazla potansiyele sahip; projemizin ileri aşamalarında İstanbul'daki işgücünün, özellikle göç ve yeniçeri ağlarıyla ilişkili karmaşık doğası hakkında daha fazla şey söyleyebileceğiz. Örneğin, göçmenler devletin kabul edebileceği kefillere ulaşmak için mi yeniçeri teşkilatıyla bağlantı kuruyordu? Başka bir yönden, defterlerin içerdiği bilgi, İstanbul'a göç veren bölgelerin haritasını çıkarmaya, bağlantılarını bulmaya yarayacak ve göçle meslek arasındaki ilişkiyi daha ayrıntılı olarak incelememizi sağlayacaktır.

Böyle bir analiz sayesinde, örneğin konut modellerini ve işe gitmek için ne kadar yolculuk etmeleri gerektiği –veya ilk araştırmalarımızda gördüğümüz gibi geceleri dükkânlarında kalan epeyce zanaatkâr olduğuna göre hiç yolculuk etmedikleri– gibi bilgilerle İstanbul halkının günlük yaşamını daha iyi anlayabileceğiz. Bir eve sahip olmamak başkentin toplumsal dokusuna yeterince katılamadıklarını gösterdiğine göre, geceleri işyerlerinde kalanlar sürülecek ilk adaylar arasında mıydı? Acaba yeniçerilere katılmak için özellikle uğraşanlar bu evsiz zanaatkâr ve dükkân çalışanları mıydı? Araştırmamız ilerledikçe, İstanbul zanaatkâr ve işçilerinin demografisini, toplumsal yaşamını ve ekonomik faaliyetlerini kuşkusuz daha ayrıntılı olarak anlayabileceğiz.

NOTLAR

1. Betül Başaran, "The 1829 Census and the Population of Istanbul during the Late 18th and Early 19th Centuries," *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, cilt 1 içinde, yay. haz. Robert G. Ousterhout (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 2007), 53-71, 60.
2. Ahmed Lütü Efendi, *Vak'aniüvüs Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, 2 cilt, yay. haz. ve çev. Yücel Demirel ve Tamer Erdoğan (İstanbul: YKY, 1999), cilt 2, 361-62. Vakayinâmesinin ilgili bölümü, "Zuhûr-ı emâre-i kaht der-İstanbul" [İstanbul'da kıtlık belirtilerinin ortaya çıkışı] başlığını taşır.
3. Bu dönemin bazı defterleri araştırılmıştır, ancak bu araştırmalar tek tek ve kısmen yapılmıştır. Şu anda hepsini toplu olarak ilk kez araştırmaktayız. İlk bulgularımızdan bazılarını yayımladık: Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 7-20. Ayrıca bkz. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul," *International Labor and*

Working-Class History 60 (2001): 125-40; aynı yazar, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı," *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi* içinde, yay. haz. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 183-212; Betül Başaran, "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, 1789-1793," (yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2006) ve *Between Crisis and Order: Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century* (Leiden: Brill Academic Publishers, 2014). Nejdett Ertuğ da bu dönemden bazı defterleri kullanmıştır: H. Nejdett Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008); aynı yazar, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001); aynı yazar, "Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Boğaziçi" (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000).

4. Örneğin bkz. Nina Ergin, "The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul Based on the 1752 Istanbul Hamamları Defteri," *Turcica* 43 (2012), 231-56. Zarinebaf, 18. yüzyıl başı ve ortasından bazı defterleri tartışır: Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 2010).
5. Çeşitli defterler ve özellikle casus jurnalleri (havadis jurnalleri) için bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri"* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 13-43.
6. 18. yüzyıl nüfus hareketleri için bkz. Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812," *A Social and Economic History of the Ottoman Empire. Volume Two, 1600-1914* içinde, yay. haz. Halil İnalcık, Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 646-50. 19. yüzyılda farklı tahminler ve dış göçlerin ayrıntılı bir anlatısı için bkz. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler, 1782-1922," *Toplum ve Bilim* 80 (1999), 144-70; McGowan "The Age of the Ayans," 793-95. Erken Osmanlı dönemindeki durum için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* (Ankara: Doğu Matbaası, 1958).
7. Bu olaylarla ilgili bkz. Robert Olson, "The Esnaf and Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (bundan böyle: *JESHO*) 17, no. 3 (1974), 329-44 ve "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire," *JESHO* 20, no. 2 (1977), 185-207. Karen Barkey, 1703 Edirne Vakası ve 1730 Patrona Halil isyanını Avrupa'daki 1848 devrimleriyle karşılaştırır; bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 197-225 [Türkçesi için bkz. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Versus, 2011)]. Zarinebaf'ın yakın tarihli çalışması *Crime and Punishment*, Lale Devri denen dönemi bu bağlamda ele alır.
8. Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference* (New York: Cambridge University Press, 2010), 3.
9. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001) ve aynı yazar, "The Millers and Bakers of Istanbul (1750-1840)," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005),

- 153-94; Lynne M Şaşmaz, "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807," *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (1) (2000), 21-40; Onur Yıldırım, "Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul during the Eighteenth Century," *Nourrir les cités de Méditerranée. Antiquité-Époque moderne* içinde, yay. haz. Brigitte Marin, Catherine Virlouvet (Paris: Maisonneuve & Larose, 2004), 251-72. Paris ile ilgili bkz. Steven Kaplan, *Provisioning Paris* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984) ve aynı yazar, *The Bakers of Paris and the Bread Question, 1700-1775* (Durham, NC: Duke University Press, 1996). II. Joseph döneminde Viyana'daki gıda tedariki sorunlarıyla III. Selim dönemindeki İstanbul arasında bir karşılaştırma için bkz. Fatih Yeşil, "İstanbul'un İlaşesinde *Nizam-ı Cedid*: Zahirî Nezaretinin Kuruluşu ve İşleyişi," *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (İlkbahar sayısı, 2004), 113-42.
10. Akademik araştırmaların şu anki durumunda, nüfusun bu dönemde arttığı iddiasını destekleyecek güvenilir veri yoktur: Başaran, "The 1829 Census".
11. Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State University of New York Press, 2003); Suraiya Faroqhi, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica* 30 (1998), 163-83 [Türkçesi için bkz. "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç," *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* içinde, yay. haz. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)]; Kırılı, "A Profile of the Labor Force" ve "Devlet ve İstatistik".
12. Ergin, "The Albanian *Tellâk* Connection".
13. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (bundan böyle BOA) Cevdet-Zaptiye, 2637 (R 1144/ Eylül 1731).
14. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi," *Belleten* 148 (1973), 607-62, 615-16. Karşılaştıran, Tahsin Öz, "Selim III'ün Sırkatibi Tarafından Tutulan Ruzname," *Tarih Vesikaları* 3 (13) (1944), 26-35, 116-26 ve 183-99, bkz. 116 ve V. Sema Arıkan, *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname* (Ankara: TTK, 1993), 54-55.
15. Edib Mehmet Emin (Efendi), *Edib Tarihi* (H. 1208), İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar 3220. Bkz. fol. 158-59.
16. Bu yasal kategorilerle ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Başaran, "Remaking the Gate of Felicity" ve *Between Crisis and Order*.
17. Zilfi, *Women and Slavery*, 3.
18. Abdullah Saydam, "Osmanlılarda Kefalet Usulü," *Tarih ve Toplum* 164 (Ağustos 1997), 4-12; Ertuğ, "Osmanlı Kefalet Sistemi"; Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance, and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey* 39 (2008), 167-89.
19. Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alan Pottage ve Martha Mundy (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 2004), 177-78.
20. Konu hakkında yeterli karşılaştırmalı veri ve akademik çalışma olmadığı için insan böyle iddialarda bulunurken hiçbir zaman emin olamaz. Tablo 11.1'de görüldüğü gibi,

defterler sur içi ve sur dışı İstanbul mahallelerini tamamen kapsar gibi görünmektedir. Ancak önceki dönemlere ait verilerin bulunduğu hamamlar gibi bazı ticari işletmeler bizim defterlerimizde büyük oranda kayda geçmemiştir. Büyük İstanbul'daki hamamlarla ilgili bir çalışma yapan Ergin'e göre 1752'de 177 hamam vardı, oysa bizim defterlerimiz sadece 84 tanesini kayda geçirmiştir. Daha fazla hamam yapılmasını yasaklayan 1768 tarihli ferman bile (Ergin, "The Albanian *Tellâk* Connection," 239, n. 10) bizim defterlerimizdeki kayıtların niye eksik olduğunu açıklamamaktadır.

21. Eyüp ve Boğaz köyleri için bkz. Kırılı "A Profile of the Labor Force". Ayrıca: Başaran, "Remaking the Gate of Felicity".
22. Bu kuram artık bir dizi akademisyen tarafından sorgulanmaktadır. Bir derleme için bkz. Kırılı, "A Profile of the Labor Force". Daha yakın örnekler arasında, M. Erdem Kabadayı'nın bu derlemenin 2. cildinde bulunan çalışması vardır.
23. Şu anda yürüttüğümüz proje, bu etkenlerin kapsamlı bir analizini de içermektedir ve daha fazla ayrıntı içerecektir.
24. Örneğin: A. DVN. 831.
25. Kırılı, "A Profile of the Labor Force"; Başaran, "Remaking the Gate of Felicity".
26. Yeniçeriler hakkında örneğin bkz. Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?," *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, yay. haz. Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Madison: University of Wisconsin Press, 2007), 113-34. Daha yakın bir tarihte Nalan Turna 19. yüzyılda yeniçeri-esnaf ilişkilerini araştırmıştır, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 21-42. Ayrıca bkz. Mert Sunar, "'When Grocers, Porters and other Riff-raff Become Soldiers': Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth-Century Istanbul and Edirne," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (1) (2009), 175-94 ve aynı yazar, "Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826" (doktora tezi, Binghamton University, 2006).
27. Örneğin 19. yüzyıl başında 25. Orta'nın üyeleri genellikle Erzurum ve Van'dan, 56. Orta'nınkiler ise Gerede'dendi. Cabi Efendi, *Câbi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, yay. haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 440, 502.
28. Bkz. Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998) (özgün başlığı: *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul*, Tübingen: Wasmuth, 1994).
29. İstanbul hanlarıyla ilgili olarak bkz. Mathilde Pinon-Demirçivi, "Le Grand Bazar d'Istanbul et ses environs: formes, fonctions et transformations des *hans* construits entre le début du XVIIIe s. et le milieu du XIXe s" (doktora tezi, L'Université Paris-Sorbonne, 2009) ve Işık Tamdoğan-Abel, "Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak* içinde, yay. haz. François Georgeon ve Paul Dumont (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 387-405 (Tamdoğan'ın çalışmasının özgün başlığı: "Les han, ou l'étranger dans la ville ottomane," *Vivre dans l'Empire Ottoman* içinde, yay. haz. François Georgeon ve Paul Dumont (Paris: l'Harmattan, 1997), 319-34.

Kızgın Tavadan Ateşe: Mısır'da Protesto, Devlet ve Loncaların Sonu

John Chalcraft

Giriş

Mısır'daki loncaların 1800-1914 döneminde gerileyişi ve ortadan kalkışı genellikle tepeden inme bir olgu olarak görülür; gittikçe azalan ve edilgen bir konumda olan geleneksel iş ve loncalar, bir yandan ithalat ve dünya ekonomisine giriş nedeniyle hasar görmüş, bir yandan da modernleşme hamlesi içindeki seçkinlerin reform projeleriyle bağlantılı resmi bir emirle ortadan kalkmıştır.¹ Araştırmamda, bu yukarıdan aşağı görüntüyü, loncaların, zanaatların ve hizmet işçilerinin tarihinin köklerine inerek gözden geçirmeye çalıştım.² Genelgeçer görüşe karşı, zanaatkârlar ve hizmet işçilerinin loncalarının çöküşünün edilgen seyircileri olmadığını, uyum sağlama ve protesto aracılığıyla önemli bir rol oynadıklarını öne sürüyorum. Bu bölüm, loncaların sonu ve yeni ağ ve örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkışında “zayıfın silahı”nın, yani dilekçelerin, protestoların ve toplu eylemin oynadığı rolü aydınlatmayı amaçlıyor.³

Loncaların Sonu

Mısır'daki Osmanlı loncaları mistik bir kardeşlik olmadığı gibi, iktidarın elinde bir alet veya geri ve kısıtlayıcı bir tekel de değildi.⁴ Aslında, şehrin iş yaşamının örgütlenmesinde dirençli, çeşitli ve esnek bir düzeni temsil ediyorlardı. Resim biraz eksik olmakla birlikte, lonca belli bir yerde belli bir mesleği yapan herkesin oluşturduğu bir gruptu. Zamana ve yere göre son derece heterojen olmalarına rağmen, sık sık geleneksel hak ve yükümlülüklerle güvence altına alınmış ve bölünmüş piyasa yapısının alttan desteklediği bir tekelden yararlanıyorlardı. Loncalar genellikle belli başlı bayramlara örgüt olarak katılır, giriş törenleriyle, etnik, milli veya dilsel göstergeleriyle, ticaret gelenekleri, farklı giysi ve yerleşimleriyle üyeleri için toplumsal

bir cemaat oluşturmdu. Ayrıca iş alanındaki sayıları düzenleyerek, hammaddelerin akışını sağlayarak ve bazen de karşılıklı yardım sunarak, üyelerinin ekonomik ve toplumsal sorunlarını çözerlerdi. Loncaların başında genellikle önder olarak bir şeyh bulunurdu; bu şeyh geleneksel (örfi) hukuka dayanarak kavgaları sonlandırır ve esas olarak düzeni sağlayıp vergileri dağıtarak iktidarla lonca arasındaki ilişkileri sağlardı. Loncaların iktidarla olan karmaşık, yarı-özerk ilişkisi, devlet, toplum ve ikisinin arasındaki kesimden kişiler ve başka gruplarla olan zengin bağlantı ağıyla desteklenirdi. Bu gruplar arasında sufi tarikatleri, yeniçeri birlikleri, mültezimler, piyasa denetçileri, paşa sarayının mensupları, memlûkler, saray kadıları ve ulema vardı.⁵

1914'e gelindiğinde bu lonca düzeni büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Loncaya benzer bazı grupların 20. yüzyıl ortasına kadar genel kutlamalarda görüldüğü doğrudur. Birkaç gözlemci, 1900'lerin başında iş hayatında karşılıklı yardımın var olduğunu belirtmiştir. Şeyhler ya da şeyhlik iddiasında olanlar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde belli işlerde gayriresmi otoritelerini devam ettirmiş veya müteahhit veya simsar olarak yaşamlarını sürdürmüştü. Loncalara özgü terimler, sendika gibi yeni örgütlere taşınmıştı. Ancak geleneksel hak ve yükümlülüklerle bazı işlerde güvence altına alınan tekeller ortadan kalkmıştı; 1890'da zanaatlarda "özgürlük" ilan edilmişti. Artık iş lisanslarını devlet veriyordu. Eski bölünmüş piyasa yapısı ve onun "doğal" tekelleri, yeni iletişim altyapısı ile rekabet ve piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması sonucu süpürölüp gitmişti. Loncaya benzer gruplar tarafından sürdürülen toplumsal ve ekonomik işlevler azalmıştı, enderdi ve/veya gayriresmiydi. Yarı-özerk örfi hukukun yerini bir yandan yetkililerin dayattığı kodlanmış, bürokratik düzenlemeler, bir yandan da yerel, gayriresmi ağlar ve çeteler doldurmuştu. Meşru geleneklere dayalı özerklik artık geri ve "geleneksel" denerek damgalanıyor, "geleneksel" sözcüğü ilerlemeyi ve modernleşmeyi durduran tamamen yeni bir anlama bürünüyordu. Eski günlerin vergi toplayan ve devlet adına düzeni sağlayan resmi lonca önderleri geriye kalan işlevlerini 1892'de kaybetmişti. Devletle olan eski, karmaşık ilişki artık yoktu; mültezimler, yeniçeriler ve diğer güç simsarları kayboldukça merkezi bürokrasi ortaya çıkmış, sufi tarikatları ve dini kurumlar eski özerkliklerini kaybetmişti. Yeni seküler mahkemelerin kurulmasıyla kadı mahkemeleriyle olan yakın ilişkiler de kopmuştu. Artık belli bir yerde belli bir işi yapanlar, ismen veya fiilen ayrı bir "lonca" oluşturmuyordu. Özellikle 1907 protestolarından sonra ortaya çıkmaya başlayan sendikalar, yeni toplumsal gruplarla bağlantılı, devlete benzer işlevleri olmayan, düzen, hiyerarşi, adalet veya cemaatten çok, birey ve çıkar gruplarının toplumsal çıkarlarını savunan, yeni toplumsal örgütlenme biçimleriydi.

Bu uzun erimli toplumsal, ekonomik ve siyasal değişiklikler, sadece geri ve edilgen zanaatlar sektörünün çöküşünün veya devletin modernleşme projelerinin yardımıyla Avrupa'dan gelen ithal mal ve yatırımların ortalığı sel gibi kaplamasının sonucu değildi. Geleneksel anlatılar, Mısır'da zanaatların sonunu da içeren değişim zincirini öne doğru iten etmenler arasında halk protestosunun rolünü yok sayma eğilimindedir. 1890'lardan önce toplu eylem, "zayıfların silahları" ve lonca üyelerinin dilekçe kampanyaları devleti zorladı ve devlet temelli projeleri engelledi; bunlar loncaların temelini içeriden ve dışardan eritti. 1890'lardan sonra, yeni tür hareketlilikler yeni tür toplumsal örgütlenmelerin ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Bu süreçler lonca üyelerini "kızgın tava" dan "ateş" e attı; burada "kızgın tava" deyimiyle hanedan kurma sürecinde devre dışı bırakılan ve 1890'dan sonraki yeni sorunlara çözüm bulamayan loncaların yaşadığı krizler, "ateşe atılmak" deyimiyle ise artan ekonomik sorunlarla ve zaman zaman ilgisiz, hantal bir sömürge bürokrasisiyle korunmasız bir biçimde karşı karşıya kalmanın yarattığı yeni krizler kastedilmektedir.

Büyük Mısır Şehirlerinin İşçileri

19. yüzyıl boyunca, Mısır'ın Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisine girişi başlıca ihracat ürünü pamukla birlikte çok hızlı oldu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve halefleri, gelirlerini ticari tarıma yönelik büyük topraklardan elde eden siyasal seçkinlerin ortaya çıkışını teşvik etmişti.⁶ Bu dönemde nüfus yaklaşık olarak ikiye katlandı ve yüzyılın sonunda on milyona yaklaştı. Hıdivin yönetimine karşı başlayan Urabi isyanı, dış müdahale, ardından da 1882'de Büyük Britanya'nın ülkeyi işgalinden sonra, topraksız ve topraktan yana fakir köylülerin iş aramak üzere şehir merkezlerine doluşmasıyla Mısır şehirleri genişledi. Koptilerin ve Yahudilerin yüzyıllarca Müslüman çoğunlukla bir arada yaşadığı Kahire'nin nüfusu (diğer gruplar arasında 1868 sayımına göre Hicaziler, Kuzey Afrikalılar ve hatta Hintliler vardı) 18. yüzyıl sonunda çeyrek milyonken, bir yüzyıl sonra 570 bine çıktı; İskenderiye'nin nüfusu ise 1800'lerin sonunda 300.000 kişiden biraz daha fazlaydı.⁷

1900'lerde önemli sayıda Yunan, İtalyan, Maltalı ve güney Avrupalı diğer göçmenler çalışmak üzere Mısır'a geldi; 1907'de çoğu Kahire ve İskenderiye'de yaşayan yüz binin üstünde böyle kişi vardı. Büyük işyerlerinin çoğunun sahibi olan çokuluslu yatırımcı grupları, özellikle 1882'den sonra, en nitelikli işler için yabancıları ülkeye getiriyordu; örneğin sigara imalatında böyle olmuştu. 1875'te devletin iflasından sonra kurulan ve Osmanlı Devleti'nin Avrupalı alacaklılarının egemen olduğu Osmanlı tütün tekeli modern tarzda fabrikaları teşvik ediyordu, bunların sahipleri ve en yüksek düzeydeki nitelikli çalışanları çoğunlukla Rumdu.

Bu fabrikalarda Mısırlı kadınlar da tütün ayıklamakta çalışıyordu; niteliklerinin çok düşük olduğu düşünülen bu kadınlar üç kuruşa çalıştırılıyorlardı.⁸ İşgücünün bu kesimleri, lonca sistemi dışında gelişmişti.

Yeni, geniş ölçekli ulaşım ve iletişim altyapısında da yeni tür bir istihdam ortaya çıktı.⁹ Hıdivler, ülkenin görece düz oluşu nedeniyle, Anadolu ve Balkanlar'dakinden daha az pahalıya inşa edilen demiryollarını teşvik etti. 1914'te ülkede 2.720 kilometrelik demiryolu işlemekteydi; ülkenin en büyük şirketi olan Mısır Devlet Demiryolları'nda çalışanların sayısı 12 bindi. Ancak 19. yüzyılda kazılan kanal ağı birkaç kat daha genişti; kanallar büyük ölçüde köy emeğinin ürünüydü ve dolaşısıyla loncaların alanının dışında; posta çalışanları ve işleri gereği okuryazar olan telgraf operatörleri de lonca üyesi değildi.

Ortadan Kalkma Değil, Yeniden Yapılanma

Bu bağlamda, mevcut zanaat ve hizmetler yıkılmaktan çok yeniden yapılandı. İnşaat, mobilya, giysi imalatı, dokuma, boyama, şehir ulaşımı, metalürji, demir işçiliği, dülgerlik, dericilik, değirmencilik, kasaplık, pastacılık, yağ, sabun ve mum imalatı gibi kimyasal endüstriler, ayrıca kuyumculuk, halıcılık ve kabartmacılık gibi sanatlarda, zanaatkârlar önemli miktarda iş bulabiliyor ve halkın geniş kesimlerine çok ihtiyaç duyulan ucuz mal ve hizmetler sunabiliyordu. Örneğin ithal ayakkabılar pahalı olduğu için binlerce ayakkabıcı, üretip tamir ettikleri ayakkabıları müşterinin zevkine göre Avrupa tarzında çeşitlendirdi. Duvarcılar İtalyan tarzı taş yontmaya, terziler Avrupa tarzı takım ve gömlek dikmeye başladı. Ayrıca 1914'e gelindiğinde, Mısır'daki en yaygın kentsel işlerden biri olan kiralık araba sürücülüğü, geniş ölçekli ulaşım sektörü kadar yeniydi. 1914'te Mısır şehirlerindeki yeni döşenmiş sokakları dolduran bu işler, 19. yüzyılın başında hiç yoktu.¹⁰

Zanaatkârlar ciddi baskı altında kalmalarına ve görece yoksullaşmalarına rağmen, eldeki istatistikler zanaatlarda, ticarete ve hizmetlerde istihdamın mutlak rakam olarak önemli derecede arttığını, hatta Mısır'ın hızla artan nüfusundaki payının da hafif yükseldiğini gösteriyordu. Örneğin 1897 Mısır nüfus sayımına göre, her türlü imalatla 260.000 kişi çalışıyordu; bu toplamın küçük bir oranı dışında tamamı yerel olarak işletilen küçük atölyelerde istihdam ediliyordu. Bu rakam 1907'de 380.000'e, 1917'de yaklaşık 490.000'e çıkmıştı. Söz konusu rakamlar endüstride çalışan Mısır nüfusunun oranında bir yükselişi temsil ediyordu: Anılan dönem boyunca yüzde 2,7'den yüzde 3,9'a çıkmıştı. Kahire'ye ilişkin istatistikler de bu resmi doğruluyordu. İmalatta çalışanların sayısı 1897'de 53.000 kişiye, 1917'de 84.000'e çıkmıştı; bu rakamlar endüstride çalışan nüfusun oranının yüzde 9,3'ten yüzde 10,6'ya yükseldiğini gösteriyordu. Sözünü ettiğimiz işçilerin büyük bir çoğun-

luğu –belki de yüzde 97’den fazlası– makineleşmemiş küçük işletmelerde istihdam ediliyordu. Bunun bir göstergesi olarak, “işverenler” ile “serbest çalışanlar”ın sayısı 1917 sayımında “işçiler”in sayısını geçiyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında, savaş redarikiyle ilgilenen Britanyalı idareciler açısından yerel üretim birdenbire önem kazanınca, Ticaret ve Sanayi Komisyonu’ndan Mısır endüstrisinin durumunu araştırması istendi. Komisyon şu tespitlerde bulundu: “Aslında ‘küçük’ diye adlandırılmasına rağmen [küçük endüstri] en önemli konumdadır, çünkü en fazla sayıda işçiyi istihdam etmektedir ve Mısır’ın bütün şehir ve köylerine uzanan bir ağa sahiptir.”¹¹ Loncalar ve hizmetler sadece standartlaşmaya uyumlu, güçlü talebi karşılayacak yeterli ürün veya hizmeti sağlayabilen geniş ölçekli endüstriyle doğrudan doğruya rekabete girdikleri alanlarda yıkıldı. Talebin zayıf, dalgalı veya şu veya bu şekilde özel isteklere tabi olduğu alanlarda, zanaat ve hizmet çalışanları geçimlerini sağlamaya ve yayılarak yeni nişleri doldurmaya devam etti.¹²

Yeni bir çağda zanaatların yaşaması için gereken tek koşul, ekonomideki bu tür düşük kâr sağlayıcı alanların varlığıydı. Gittikçe daha rekabetçi hale gelen koşullar, zanaatkârları ve hizmet çalışanlarını kendi üretimlerini yeniden yapılandırmaya zorladı. Yeni işler ortaya çıktı; eskiler uyum sağladı, göç etti veya terk edildi; daha büyük atölyeler ve evlere iş vermeye dayalı yeni ağlar kuruldu. Daha ucuz binalar kullanılması ve çoğu zaman fabrika ürünü olan daha az pahalı ve daha uygun hammaddelerin yaygınlaşmasıyla üretim maliyetleri aşağı çekildi. Çoğu durumda kademeli makineleşme sayesinde verimlilik bir ölçüye kadar iyileştirildi. Ancak ucuz üretimin asıl anahtarı, kalifiye olsun olmasın emek maliyetini düşürmektir. Hem geniş ölçekli üretimle hem de birbiriyle rekabet halinde olan, az da olsa üretim araçlarına sahip zanaatkârlar ve hizmet çalışanları serbest çalışmaya başladı: Fiyatlarını, kârları ancak kendi geçimlerine yetecek ve sabit ve işletme sermayelerini döndürecek düzeye kadar düşürdüler. Ve emeğin ucuz ve bol olduğu, büyük ölçüde de korunmadığı yerlerde ustalar, saatleri uzatarak, ücretleri düşürerek, iş yükünü artırarak ve koşulların kötüleşmesine yol açarak denetimleri altındaki yarı nitelikli ve niteliksiz işçilerin suyunu çıkardılar.

“Zayıfların Silahları”

Kısaca lonca yapılarının ekonomik temeli yıkılmadı, modernleşen devlet de loncaları yasaklamadı. Aslında, 19. yüzyılda uzun süre yetkililer loncaları ortadan kaldırmaktan çok vergi toplama, ilerleme ve düzen adına hanedan kurulması sürecinin düzenlenmesinde işe koşmaya çalıştı. Köy muhtarları ve “umda”ların devletin askere alma, vergi ödeme benzeri taleplerini iletmekte gittikçe daha önemli bir rol üstlendiği kırsal kesimde olduğu gibi, şehirlerde de merkezleşme çabası

indeki iktidar, gittikçe artan yeni vergileri tahsil etmek, amele toplamak ve şehir planlaması, hijyen, asayişle ilgili yeni düzen ve yasaları dayatmak için şeyhlerden ve lonca önderlerinden yararlanmak istedi.

Yerel loncalar tam da bu yeni dayatmaların aracı olduğundan, lonca üyelerinin açıktan açığa direnmek amacıyla önderleriyle birlikte hareket etmesi zordu. Üstelik 18. yüzyılda Memlûk beylerinin son yıllarından veya III. Selim'in tahttan indirilmesi sırasında İstanbul loncalarının durumundan farklı olarak, loncaların şehir halkının orta kesimleri arasında çok az müttefiki vardı, çünkü yeniçeri ocağı kaldırılmış, sufi tarikatleri, mültezimler ve dini kurumlar dize getirilmişti (karşılaştırmalı On Birinci Bölüm). Dolayısıyla ülkede hanedan kurma ve güçlenme çabaları sürdüğü sırada, lonca üyeleri ve önderleri önemli bir direniş yöntemi geliştirdiler; bu koordineli, gayriresmi ve sessiz direniş, James C. Scott'un "zayıfların silahları" deyimini hatırlatıyordu. Direnişin başlıca biçimleri, vergi matrahlarını düşürmek için lonca önderlerinin halk arasındaki müttefikleriyle yaptığı işbirliğiydi. Gerektiğinde lonca önderleri üyelerini vergi tahsilatına karşı resmi gözlerden saklamayı başardılar. Bu tür direniş yöntemleri hafife alınmamalıdır.

Bu gibi pratikler muhtemelen epey yaygındı. Ayrıntıları gün yüzüne çıkmış bazı vakalar, Bulak'taki tahıl deposu çalışanları, Kahire'deki Nubyalı hizmetkârlar, İskenderiye'deki kayıkçı ve simsarlar ve Kahire'deki fırıncılarla ilgiliydi. Bu son durumda, fırıncıların önemli bir bölümü –545 gibi yüksek bir sayıda– bu tür yasadışı uygulamalar sayesinde vergiden kaçabiliyordu. Fırıncılar devlet memurlarını kızdırdı; devlet lonca işlerine daha da yakından karışmak üzere harekete geçerek cevap verdi. Bu vakada yerel yetkililer, "bölgedeki bütün ustalar"ı, gelirleri ve çalışanları konusunda ifade vermeleri için uyardı; yanlarında çalışanlar meslek vergisinden (*virku*) kaçacak olursa bundan ustaların sorumlu tutulacağı bildirildi. Ayrıca, kısmen bu tür direnişlerin sonucu olarak, bazı vergilerin tahsilatı beklenen gelirden daha pahalıya mal olmaya başladı ve bu durum 1789'dan sonra bir vergi reformu üzerinde çalışan Britanyalılarla Mısırlıların dikkatinden kaçmadı. İşlerin bu hali, 1880'ler ve 1890'larda bu tür "ezici" vergilerin bir bölümünün kaldırılmasına katkıda bulundu.

Yasal Dilekçe Eylemi

Şehir protestolarının büyük kısmı merkezi devlete değil, yerel sömürü biçimlerine karşıydı; siyasal, ekonomik ve toplumsal baskılar altında lonca düzeni bozulunca bu sömürü daha da yoğunlaştı. Bu tür sömürü biçimleri, kısmen vergi tahsilatına karşı gayriresmi direnişin sonucuydu ve bu direnişin sonuçları en çok loncanın en zayıf üyelerini veya lonca şeyhleriyle güçlü bağları olmayanları etkiliyordu. Sömürü

ayrıca metalaşma, artan rekabet, yeni kontrat biçimleri, serbest çalışma ve emeği ezme gibi gelişmelerin ortasında daha da arttı. Sadık uyrukların hıdive yönettiği dilekçeler devletten kaçmayı amaçlamıyordu, devlete ve yeni yasalara, özellikle de lonca şeyhleri ve yardımcılarını için 1869'da belirlenen yeni seçim kurallarına sesleniyordu. Kantarcılar, Bulak'taki yük arabacıları, Kahire inşaat işçileri, kasacılar, İskenderiyeli kayıkçılar, hamallar, boyacılar, kömürcüler ve benzeri işlerde çalışanlar arasında ayrıntılı bir şekilde araştırdığım bu tür dilekçe eylemleri, merkezi devletin loncalar üzerindeki etkisini artırmada önemli bir rol oynadı, bu süreçte de loncanın özerkliğinin ve düzeninin altını oydu. Bulak kantarcıları vakası bunun bir örneğidir.

Bulak Kantarcıları

Aralık 1876'da Bulak Limanı'nda tahıl tartan 134 kantarcı, Dahiliye Nazırı'na uzun (bin kelimedenden fazla) bir dilekçe yolladı.¹³ Ölçüm yapan bu işçiler, gözden düşmüş bir eski lonca başıyla beş yardımcısı arasında yapılmış hileli bir anlaşma yüzünden tartı ücretlerinden mahrum bırakıldıklarını öne sürüyorlardı. Hasan Abdullah adındaki eski lonca başı ve yardımcılarının bir kaçının bir mahkeme tarafından lonca yönetiminden atıldığı anlaşıyordu. Yardımcılar hapse girerken Hasan Abdullah temyize başvurmuş, o süre içinde de hapse atılmamıştı. Tam tersine, anlaşıldığına göre birkaç müttetikini, polisin yardımıyla kantarcılar loncasındaki yardımcılarının yerine geçici olarak sokmayı başarmıştı. Bu arada yasal seçimler yapılmış, lonca yeni bir şeyh ve üç yeni yardımcısı için oy kullanmıştı. Ancak bu seçim anlaşıldığı kadarıyla yetkililer tarafından kabul edilmemişti. Geçici, yasadışı yardımcılar tartı sözleşmeleri üzerinde tekel kurmaya ve tartı işini de kiralayarak kantarcıları sömürmeye başlamıştı. Eskiden kantarcılar ücretlerini doğrudan tahıl satıcısından alırken, şimdi ücreti yardımcılar alıyor ve kantarcılara sonradan dağıtıyor; bu arada kendilerine de hiç adil olmayan bir pay ayırıyorlardı.¹⁴

Başka örneklerde olduğu gibi, dilekçe iddia sahipleriyle iktidar sahipleri arasında bir bağlantı kuruyordu; Bulak'taki kantarcılar, dilekçelerinde adil yönetici ve sadık tebaa kavramlarını tekrarlamaya özen göstermişti. "Devletlü efendim" ve "kullarınız" gibi alışılmış referansların ötesinde, iktidar sahiplerinin güya her şeyi bildiğinden ve ayrıca ne kadar hayırsever olduklarından dem vuran dilekçeciler, daha az alışılmış biçimde, Hasan Abdullah'ın yozlaşmasının "akıllı idarecilerimiz" ifadesini kullandıkları idarecilerin gözünden kaçmadığını belirtiyordu. Ayrıca, dilekçeciler, kendi çıkarlarını *hakk* (adalet) diliyle ifade ediyor ve onunla özdeşleştiriyordu. Açıkça belirttikleri gibi: "Lonca başkan yardımcılarını karşısında [bize vermeyip ellerinde tuttukları ücretler üzerinde] haklarımız (*hukuk*) olduğu masaldan ibaret değilse, o zaman herkese hakkını hakkı içinde veren ve adaletsizlikleri

ortadan kaldıran hükümet dairelerine şikâyet etmekte yavaş davranmış sayılmayız.” Burada, halkın, ideal şekilde çalışan bir devletten beklentileri güçlü bir biçimde ifade ediliyordu. Dilekçecilerin dediği gibi, “loncanın üç yüz kişiyi işsiz bırakarak soyulmasına ve hükümetin bütün emirlerinin yok sayılmasına izin verilemez” di. Hasan Abdullah’ın yaptıkları da şöyle anlatılıyordu: “Kölelik ve tekel yasak olduğu halde bizi köleleştiriyor; istediği, tıpkı loncanın başında olduğu zamanlardaki gibi bizi bir çeşit köle haline sokmak.” Kantarcılar ellerindeki avuçlarındaki alınmadan veya köleye dönüşmeden geçinme hakkına sahip olduklarını belirtiyordu. Son olarak da, Hasan Abdullah’ın namuslu olmadığını söyleyerek lonca tarafından onaylanmadığını vurguluyorlardı. Hasan Abdullah’ın fesat, ihanet ve hileleriyle ilgili suçlamaları tekrarlayan şikâyetçiler loncanın onu değil başka bir şeyhi ve üç yardımcısını istediğini, bu kişilerin yasal olarak zaten seçildiğini ve dürüst insanlar olduklarını birkaç kere belirtiyordu.

Kantarcılar, dilekçe vererek ve adalet sorununu, yerel önderliğin olumlu yanlarını vurgulayarak, kendilerini devlete bağlayan, üzerinde anlaşılmış bir dile başvuruyorlardı; kendi açılarından hiçbir kural ihlali söz konusu değildi. Bu süreçte, yolsuzluğa sapmış lonca başı yardımcıları yüzünden yaptıkları ölçümlerin parasını alamayan “köleleştirilmiş” işçilerin şikâyetlerinin arkasında, ahlaki ekonomiye ilgili bir ima vardı. Uygulamada imzayı atanlar doğruyu söylesin söylemesin, yazdıkları dilekçenin en azından arşiv kayıtlarına göre etkili olduğu görülüyordu. Dahiliye Nezareti hemen Kahire valisinden işin araştırılmasını istemiş, o da bir ay sonra polisin –Temyiz Mahkemesi’nin Hasan Abdullah aleyhine karar vermesinin ardından– bu kişiyi görevinden attığını bildirmişti. Başka örneklerde olduğu gibi, bu tür protestoların istenen yapısal etkisi ancak kısmiydi; bu örnekte polis ve mahkemelerin temsil ettiği yasaların ve bürokratik uygulamaların lonca ve zanaatlarla daha yakından ilgilenmesine yol açmıştı.

Loncalardaki Tartışmanın Etkisi

Zayıfların silahları ve yasal dilekçe eylemleri, lonca altı ve lonca dışı ağların kurulmasına, devletin müdahaleye itilmesine, iş düzenindeki geleneğin değişmesine ve lonca dayanışmasının altının oyulmasına yol açarak çeşitli biçimlerde etkili oldu. Zayıfın silahları lonca dayanışmasına dayanmıyordu. Bunun yerine lonca önderi ve müttefiklerinin oluşturduğu klikle loncanın diğer üyeleri arasında bir uçurum açıyordu. Yasal dilekçe verme eylemi, hemen her zaman, yerel sömürücüler ve önderlerine karşı halk kesimini bir araya getiren, yerel sömürüye karşı bir mücadelenin sonucuydu. Lonca örgütlenmesiyle ilgisi olmayan ağlar kuruluyordu.

Bu gibi direnişler düzen, yasa ve ilerleme adına devlet müdahalesine yol açıyordu. Vergiden kaçılması, vergilendirmenin düzenlenmesi konusunda müdahaleye neden olmuştu. Yasal dilekçe eylemi, bürokratların ve polisin müdahalesini davet ediyor ve bürokratik kural ve düzenlemelerin içselleştirilmesine yarıyordu. Bu tür müdahaleler loncaların geleneksel özerklik ve bağımsızlığını zedeliyordu. Yani devlet düzenlemeleri loncalara dışarıdan dayatılmıyordu, içeriden gelen bir çekim gücü de vardı. Dolayısıyla loncaların 1890'da kaldırılması kısmen devletle çekişmeli bir etkileşimin sonucuydu. Devlet 1880'lerden itibaren zaten zanaat işlerinde kök salmıştı, öyle ki bunların yasaklanması mümkün hale gelmişti. İkincisi, aşağıdan gelen direniş nedeniyle, loncaların devlet açısından yapmaları gereken görevi yapmadığı, ayrıca vergileri gerektiği gibi toplamadığı memurlar için açık hale gelmişti. Başka türlü söylersek, loncaların dağılması uyumsuzlukla, bunların kaldırılması da direnişle bağlantılıydı. Loncalar pek çok yolla kendilerini feshetmişti; bu da neden hiçbir zaman baskı altında kalmadıklarını ve 1890'da resmen ortadan kaldırıldıklarında neden protesto olmadığını açıklıyordu. Aynı nedenle 1909'da Fransız zanaat tarihçisi Germain Martin'in görüşmeler yaptığı zanaatkârlar sadece şeyhlerinden çektiklerini hatırlamış ve geçmişin nasıl adaletsizlik ve "kara fıkralar"la dolu olduğunu anlatmışlardı.¹⁵ Tarihçiler, bir yandan loncaların pasif kalma anlamında sessizliklerini, bir yandan da bütün bir geleneksel ekonominin yıkılışını açıklamaya çalışmıştı. Aynı anda ekonomi yaygın olarak yeniden yapılandırıldığı ve yeni siyasal hareketlilik biçimleri doğduğuna göre, bu önermelerin ayakları yere basmıyordu. İşin aslı, zanaatkârlar ve hizmet çalışanları 1890'da ve 1892'de lonca tekellerini ve bunların vergi görevlerini ortadan kaldıran emirler karşısında sessiz kalmıştı, çünkü lonca üyeleri artık kendi loncalarını kurtarmakla ilgilenmiyordu ve bu örgütler yeni siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunları çözmekte başarılı olamamıştı.

Peki Juan Cole'un loncaların Urabi ayaklanmasında önemli bir rol oynadığı iddiasını nasıl değerlendireceğiz? Cole, zanaat örgütlerinin halk gösterilerine ve protestolara katıldığını, bir tür "dükkân demokrasisi" biçiminde hareket ederek üyelerini koruduklarını, gösteriler için kaynakları seferber ettiklerini ve devlet nezdinde lobi faaliyeti yaptıklarını öne sürmüştü.¹⁶ Cole'un araştırması kuşkusuz lonca üyelerinin şehir gösterilerine büyük çapta katıldığını kanıtlamıştı. Benim araştırmam da loncalar içindeki yeni seçim uygulamalarının önemine yaptığı vurguyu doğrulamaktadır. Yani, Cole'un lonca üyelerinin yerel zorbalara uyguladıkları normların aynısını hıdive uyguladıklarına ve 1882'de siyasal fırsat doğunca bu tavrın protestoya yol açtığına dair sezgisel görüşünden kuşkulanmaya yol açacak ampirik bir neden öne sürmüyorum.

Bu protestolar nasıl örgütlenmişti? Cole ampirik olarak şehir gösterilerinin dayandığı ağları ve kaynakların seferber ediliş yollarını izleyememişti. Çalışması, loncaların protestoların temelini oluşturduğu sonucuna varmakla yetiniyordu; bu da hayli sorunlu bir sonuçtu. Benim çalışmam ise popüler protestonun loncalardan çok lonca altı ve lonca dışı ağlar tarafından seferber edildiğini düşündürüyor, çünkü gördüğüm kanıtlar 1880'lerin başında loncaların yeniden yapılanma ve kavgacı politikalar sonucu derinlemesine bölündüğünü gösteriyor. Önemli tekeller artan rekabetle ve hükümet korumasının kalkmasıyla kırılmıştı (karşılaştırın Altıncı Bölüm). Yeni sözleşme biçimleri, işgücünün sömürülmesi ve metalaştırılması, devletin lonca önderlerini atamasıyla birleşince, yeni sömürü biçimlerinin doğmasına yol açmıştı. Zayıfların silahları ve yasal dilekçe eylemi, lonca dayanışmasına değil lonca içi çatışmalara dayanıyordu. Bunlar devletin müdahalesine yol açarak loncaların geleneksel özerkliğini zayıflatı. Yeni seçim kuralları süregelen yozlaşma ve sömürü karşısında zanaatkârların beklentilerini artırmış olabilirdi. Yeni kurallar lonca önderlerinin davranış biçimini baskı altına alan yeni standartlar getirerek bu önderlerin kusurlarını ortaya döktü, bu arada yoğunlaşan sorunları çözmede de başarılı olamadı.

1881-82'de loncaları bir tehdit olarak tanımlayan bir devlet söyleminin var olmaması, anlamlı bir lonca örgütlenmesinin de var olmadığına işaret ediyordu; gerçekten de hükümet ayaklanma sırasında düzeni sağlayabilmek için lonca önderlerini kullanmaya çalışmıştı. Devletin bu girişimde ne kadar başarılı olduğunu bilmiyoruz, ancak resmi algıya göre loncalar hiçbir şekilde ayaklanmacıların eline geçmiş değildi; bu müdahale lonca içi gerilimi daha da artırmış ve lonca önderlerini Avrupa kontrol ve otokrasisine bağlayarak konumlarını daha da sarsmış olabilirdi. Kısacası, ayrıntıların daha fazla araştırılmasının gerekmesine rağmen, kanıtların gösterdiği kadarıyla, 1881-82 döneminde kaynaklar lonca dayanışması temelinde harekete geçirilmemişti. Sırf lonca üyeleri olaylara karıştı diye bu olayları lonca örgütlerinin düzenlediği sonucuna varamayız. Bu hareketlenmenin, önceki yıllarda başka protesto biçimleriyle olgunlaşarak, lonca dışı ve lonca altı ağlarda ortaya çıkmış olması daha muhtemel görünmektedir.

Ateşin İçine

Mevcut kusurlarına rağmen, loncaların 1890'da resmen ortadan kaldırılması iş yaşamında bir "altın çağ"ın başlamasını sağlamadı. Loncaların kaldırılmasıyla aynı anda yapılan vergi indirimleri sevinçle karşılsa da bir anlamda lonca üyeleri kızgın tavadan ateşe atlamışlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ara dönemde lonca önderliğinin devlete benzer işlevlerini üstlenen mesafeli sömürge bürokrasisinin bir

yandan ilgisiz, bir yandan da hantal olduğu ortaya çıkmıştı. Üstelik entelektüeller bazı reform projelerini tartıştığı halde, zanaatların toplumsal ve ekonomik sorunları için bir çözüm bulunacakmış gibi görünmüyordu ve küçük ölçekli sanayi için herhangi bir toplumsal düzenleme yapılmadı. Özellikle yeni beklentilerle karşılaştırıldığında, metalaşmanın yaygınlaşması, yeni rekabet, sözleşme, sömürü biçimleri ve işçilerin ezilmesi gibi gelişmelerle sorunlar sadece daha da artmıştı.

Protesto ve Örgütlenme

Başarılı protestolar, yeni ve sağlam örgütlenme biçimleri ve milliyetçi orta sınıflarla kurulan ittifak, yeni örgütlerin –sendikalar ve birlikler– ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Bu örgütler 1907 ilkbaharındaki protestoların ardından kurulmaya başladı. Burada, *The Striking Cabbies of Cairo* [Grevdeki Kahire Arabacıları] adlı çalışmamda ele aldığım, tek ve iki atlı kiralık araba sürücülerinin girdiği kitlesel grev ve bunun sonucunda 1907-8'de kısa süreli bir sendikanın örgütlenmesiyle ilgili ayrıntıları tekrarlamama gerek yok.¹⁷ Bu örgüt, terimin ilk anlamında bir “lonca” değildi. Devlete benzer bütün işlevleri merkezi devlete bırakmıştı; geleneğe, hiyerarşiye ve cemaate değil, üyelerinin toplumsal çıkarlarına dayanıyordu ve “ekonomi” ve “siyasal ideoloji” terimleriyle anlaşılabilirdi. Lonca üyelerini 1907'de devlet nezdinde temsil eden kiralık araba sürücülerinin şeyhi 1870'lerde seçilmiş olabilirdi ama üstlendiği siyasal rol yeniydi. Artık herkesin bildiği ve yalnızca harislerin, yoldan çıkmışların veya zalimlerin karşı çıktığı sultanın adaletinin gereklerini yerine getirmiyordu; bir grubun çıkarlarını temsil ediyordu. Hedef kişisel zulüm değil, kiralık araba sürücülerini etkileyen bürokratik düzenlemelerdi; bu düzenlemeleri kınamak için yine zulümle ilgili söylemin kullanılması bu gerçeği değiştirmiyordu. Aynı şekilde, 1907 sonbaharında örgütlenen kiralık araba sürücüleri, motorlu taksilerin ithalatını engellemek istediklerinde kişisel zulümden şikâyet etmiyorlardı.

Bunun yerine, belli bir ekonomik sistem ve onun yönetiminden şikâyetçiydiler. Bu yeni bir gelişmeydi. Bu tür protestolar 1900'lerden önce Mısır'da enderdi. Üstelik sendika ve birlikler, yeniçeri birliklerinden ulemaya uzanan yarı özerk birimlerle bağlantılı değildi; bunlar 1907'nin sonuna doğru kurulan yeni siyasal partilerle ve Mısır ulusu adına seçim bölgeleri oluşturma arayışındaki milliyetçilerin diğer faaliyetleriyle örgütsel ilişkiler kurmaya başlamıştı.¹⁸ Artık tramvay ve inşaat işçilerini, terzileri ve ayakkabıcıları da kapsayan birlik ve sendika gibi örgütlenme ve politika yapma biçimleri, farklı, modern bir toplumsal-siyasal ifade ve örgütlenme biçiminin başladığını ilan ediyordu.

Protesto ve örgütlenme başarılı olamazsa veya mümkün değilse (bu sonuncusu şehir işçileri için çok daha sık rastlanan bir durumdu), sonuç, yeni tür gayri-

resmi kanalların, yani artık lonca olarak adlandırılmayacak aracılardan, haraç toplayanların, güçlü adamların ve patron-müşteri ilişkilerinin devreye girmesi oldu. Matariyya'daki balıkçılar, Port Said'deki kömürcüler, İskenderiye ve Aşağı Mısır'daki yumurta satıcıları, inşaat işçileri gibi çalışanlar arasında ortaya çıkan ağlar, kliyentalist (kayırmacı) yapılar ve haraçlar, devletin onayladığı bir yapıya sahip değildi.¹⁹ Bunların özerkliği, meşru bir gelenek alanı, şehir düzeninde güçlü bir ortak norm olarak değil, geri kalmışlık terimleriyle tanımlanıyordu.

Sonuç

Bu bölüm, baskın görüşlere karşı, birkaç onyıllık bir süreçte iktidar sahipleriyle çekişmeli etkileşimin loncaları çökerterek yeni ağlar ve yeni örgütlenme biçimleri yarattığı iddiasını ortaya atmıştır. Bu süreçler yeni ekonomik sömürü ve uyum sağlama biçimlerinin bağlamında ele alınmalıdır: Tekeller, geleneksel hak ve görevlerin kayboluşu ve piyasa ilişkilerinin yayılması sonucu büyüyen rekabet nedeniyle çökmüştür. Bazı işlerin hızla büyümesi lonca örgütünü zayıflatmış veya sorunlu hale getirmiştir. Başka yerde öne sürdüğüm gibi, tekstil loncalarının belini kıran tekstil endüstrisinin ekonomik olarak çökmesi değil, kırsallaşması olmuştur; yeni üretim biçimlerinin (daha büyük atölyeler, evlere iş verme sistemleri, taahhüt ağları) ortaya çıkması ve yeni sömürü biçimlerinin yoğunlaşması lonca örgütlenmesini zorlaştırmış veya loncaların kontrol altına alamayacağı çatışmalar yaratmıştır.²⁰ Yoksa modernleşme yanlısı seçkinler, doğuştan geri ve geleneksel lonca ve zanaat sektörünü ortadan kaldırmak isteyip de sonunda bu amaçlarına ulaşmış değildir. Aksine, 19. yüzyıl devleti loncaları yeni amaçlar için kullanmaya çalışmış ve bu tür politikalarla karşı loncaların gösterdiği direniş (pasiflik değil), 1890'da resmen kaldırılmalarında başlıca rolü oynamıştır. Lonca üyelerinin yerel sömürüye karşı protestoları devleti işin içine çekmiş ve loncalarla ilgili yeni kurallar, loncaların altını kendi içlerinden oymuştur. Lonca düzeni yeni uyum ve protesto biçimleriyle ortaya çıkan sorunları çözmemiş, bu da kaynakların harekete geçirilmesi ve korunma sağlamak için yeni lonca altı ve dışı ağların kurulmasına yol açmıştır. Burada söz konusu olan, iletişim altyapısı, okuryazarlık, kentleşme vb. yoluyla tikelcilikleri yıkan genelleşmiş ve çizgisel bir "toplumsal seferberlik" süreci değil, çekişmeli politikalar ve toplumsal çıkarların yer değiştirmesine bağlı bir süreçtir. Bunun sonucu olarak, ekonomik sorunların yoğunlaştığı bir ortamda, tepkisiz, hantal bir sömürge bürokrasisiyle çekişmeli ilişkiler, gayriresmi ve kliyentalist kanalların dal budak salmasına ve 1907'den sonra birlik ve sendika gibi yeni örgütlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, genel kabul gören düşüncelerin aksine, lonca

düzeni dışarıdan olduğu kadar içeriden de yıkılmıştır; halkın protestosu ve yeni koşullara uyum sağlaması bu hikâyenin ayrılmaz bir parçasıdır.

Daha geniş bir çerçevede, bu iddia modern biçimlerin geri ve pasif bir Mısır'a tepeden paraşütle inmediğini göstermektedir. Modernleşme yanlısı seçkinlerin, dirençli, kültürel olarak sahici ve monolitik bir “geleneksel toplum”u 20. yüzyıla sürüklediği iddiası doğru değildir. Bunun yerine, modern Mısırlı –devlet biçiminin değiştiğini, ekonomik yapının dönüştüğünü, loncaların sonunun geldiğini ve sivil toplumun yerinde yeni kanallar, örgütler ve siyasal biçimlerin ortaya çıktığını anlayabilen–, düşük statülü, yoksul ve özgür olmayan zanaat ve hizmet işçilerinin önemli ve çoğu zaman üstü kapalı bir rol oynadığı mücadeleler, çatışmalar ve çok yönlü uyarılma süreçlerinin sonucudur. Bu büyük dönüşümleri bu şekilde görmek, geleneksel, İslami, modernliğe düşman olanla “halk kitleleri”nin –çok sık yapıldığı gibi– özdeşleştirilmesini tamamen reddetmek anlamına gelir.

NOTLAR

1. Gabriel Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times* (Kudüs: Israel Oriental Society, 1964); Charles Issawi, “Middle East Economic Development, 1815-1914,” *The Modern Middle East: A Reader* içinde, yay. haz. Albert Hourani vd. (Berkeley: University of California Press, 1993); ‘Abd al-Salam ‘Abd al-Halim ‘Amir, *Al-Tava’if al-Hirafî Misr, 1805-1914* [Mısır’da Zanaat Loncaları, 1805-1914] (Kahire: General Egyptian Book Organization, 1993); André Raymond, “Les transformations des corporations de métiers au Caire du XVIIIe au XIXe siècle,” *Les institutions traditionnelles dans le monde arabe* içinde, yay. haz. Hervé Blanchot (Paris: Karthala, 1999), 29-40.
2. John Chalcraft, “The Cairo Cab Strike of 1907,” *Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Thomas Philipp, Jens Hanssen ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute, 2002), 173-200; aynı yazar, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914* (Albany, NY: State University of New York Press, 2004); aynı yazar, “The End of the Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century,” *Crafts and Craftspeople in the Middle East*, yay. haz. Suraiya Faruqi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005), 338-69; aynı yazar, “Popular Protest, the Market and the State in Nineteenth- and Early Twentieth-Century Egypt,” *Subalterns and Social Protest: History from below in the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2007), 69-90; aynı yazar, “Counterhegemonic Effects: Weighing, Measuring, Petitions and Bureaucracy in Nineteenth-Century Egypt,” *Counterhegemony in the Colony and Postcolony* içinde, yay. haz. John Chalcraft ve Yaseen Noorani (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007), 179-203.
3. “Zayıfların silahı” terimi, James C. Scott’tan esinlenilerek kullanılmıştır, James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1985).
4. Bu görüşleri sırasıyla Louis Massignon, Marc David Baer ve André Raymond ortaya atmıştır: Louis Massignon, “La ‘Futuwwa’ ou ‘Pacte d’honneur artisanal’ entre les

- travailleurs musulmans au moyen age,” *Opera Minora* içinde, yay. haz. Y. Moubarac (Beyrut: Dar al-Ma’arif, 1963); Baer, *Egyptian Guilds* ve André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973).
5. Karşılaştırım, Pascale Ghazaleh, *Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo, 1750-1850* (Kahire: American University in Cairo Press, 1999).
 6. Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914: A Study in Trade and Development* (Oxford: Clarendon Press, 1969).
 7. Daniel Panzac, “The Population of Egypt in the Nineteenth Century,” *Asian and African Studies* 21 (1987), 11-32.
 8. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 2001), 68.
 9. Ehud Toledano, “Social and Economic Change in the ‘Long Nineteenth Century’,” *The Cambridge History of Egypt*, cilt 2, *Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century* içinde, yay. haz. M.W. Daly (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 252-84, 261.
 10. Ayrıntılar için bkz. Chalcraft, *Striking Cabbies*, 105ff.
 11. DWQ MW (Maclis al-Vuzara’) NM (Nizarat al-Maliyya) 19 Ticaret ve Sanayi Komitesi/Lajnat al-Tijara va al-Sina’a 1916, Bölüm III, “Le Développement de L’Industrie en Egypte,” 12-16.
 12. Ayrıntılar için bkz. Chalcraft, *Striking Cabbies*, 105 ff.
 13. *Dar al-Vatha’ik al-Kawmiyya* (DWQ) ND (Nizarat al-Dahiliyya) MA (Mukatibat ‘Arabi) M (Mahfaza) 20, 134 Bulak Kantarcıları/ İçişleri Bakanlığı, Dhu al-Ka’ada 1293/ Aralık 1876.
 14. DWQ, *Nizarat al-Dahiliyya* (ND), *Mukatibat ‘Arabi* (MA), *Mahfazat* 20, 134 Bulak Kantarcıları/İçişleri Bakanı, Dhu al-Ka’ada 1293/Aralık 1876.
 15. Germain Martin, *Les Bazars du Caire et les petits métiers arabes* (Kahire: Université Egyptienne, 1910).
 16. Juan R.I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).
 17. Chalcraft, *Striking Cabbies*, 158 ff.
 18. Zachary Lockman, “Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914,” *Poetics Today* 15 (Yaz 1994): 157-90.
 19. Chalcraft, *Striking Cabbies*, 154 ff.
 20. Chalcraft, “Restructuring Textiles”.

Sözlük

<i>abâ, aba</i>	kaba yünlü kumaş
<i>abâvî</i>	aba üreticisi/satıcı; Türkçe: <i>abacı</i>
<i>akkâm</i>	Arapça: ulaşım işçisi
<i>Asakir-i Mansure-i Muhammediye</i>	II. Mahmud'un yeniçerilerin kaldırılmasından (1826) sonra kurduğu yeni tarz ordu
<i>abacı</i>	aba üreticisi/satıcısı
<i>ağa</i>	çeşitli anlamlara gelen bir terim, burada: yeniçeri komutanı
<i>ağa çırağı</i>	yeniçeri ağasının kişisel hizmeti için yeni alınmış kişi
<i>abi baba</i>	özellikle dericiler arasında yüksek düzeydeki lonca ihtiyarı
<i>ahiler</i>	Esas olarak Ortaçağ'da Anadolu'da ve Osmanlı fethinden sonra Bosna'da faal, erkekler arasında dayanışmayı vurgulayan mistik örgütlenmelerin üyeleri
<i>akçe</i>	küçük gümüş Osmanlı sikkesi
<i>alaca</i>	karma ipliklerden yapılmış, sıklıkla çizgilerle süslenmiş, İstanbul'a Suriye şehirlerinden getirilen kumaş
<i>alât-ı lâzıme-i ma'lûme</i>	belli bir işin yapılması için gereken araç gereç
<i>amfora</i>	iki saplı saklama kapı
<i>âmil</i>	birine bağlı yönetici
<i>arakıyyeci</i>	keçe takke üreticisi
<i>askerî</i>	sultanın hizmetkârları; çoğu vergiden muaftı; sultan içlerindeki din âlimlerinin değilse bile askeri ve idari kadroların miraslarını müsadere etme yetkisine sahipti
<i>askerî kassâm</i>	memur; görevi sultanın hizmetkârlarının miraslarının bölünmesini denetlemektir; çoğu zaman müsadereden sonra mirasın bir bölümü mirasçılara verilirdi (ayrıca bkz. Kısmet-i Askeriye)
<i>atık köle</i>	azatlı köle
<i>attâr</i>	attar, baharatçı, eczacı
<i>basmahâne</i>	basma üretilen atölye

<i>Baş Muhasebe</i>	özellikle 1700'lerde faal olan merkezi muhasebe bölümü
<i>baytâr</i>	Arapça nalbant, Türkçe veteriner
<i>bazargân</i>	tüccar; burada: hareket halinde, uzun mesafe tüccarı
<i>becâyeş</i>	kelime anlamı: yer değiştirme; bir görevlinin, ölmüş bir askerin esâme kâğıdını (maaş belgesini) kullanarak yeni bir aceminin bir yeniçeri bölüğüne girmesini sağlaması
<i>bedestân, bedesten</i>	kapalı çarşı
<i>beledîci</i>	beledi (muhtemelen pamuklu kumaş) üreticisi
<i>berât</i>	sultan tarafından verilen izin, lisans
<i>beşe, râcil</i>	piyade askeri
<i>beytûlmâl</i>	Sultanın hazinesi
<i>beytûlmal emîni</i>	Hazine adına mirasçısı olmayan kişilerin servetini toplayan memur; genellikle bu görev iltizamla özel kişilere verilir
<i>bezzâz</i>	pamuklu tüccarı
<i>Bezzazistan</i>	kapalı çarşı
<i>bilâ sermâye</i>	sermayenin olmayışı
<i>bogasi</i>	düz pamukludan giysi
<i>bostânî, bostancı</i>	aynı zamanda güvenlik görevini üstlenen saray bahçıvanları (terim yeniçeriler için de kullanılırdı): başlarındaki kişi: <i>bostancıbaşı</i>
<i>bozâhâne</i>	boza yapılan yer
<i>bozâi</i>	boza üreticisi
<i>bölükbaşı</i>	askeri subay
<i>bürümcük</i>	hafif yarı-şeffaf ipek, genellikle beyaz/krem rengi
<i>bürümcükçü</i>	bürümcük kumaş imalatçısı
<i>câme</i>	giysi
<i>cemâât, bölük</i>	yeniçeri alayı
<i>cizye</i>	Hristiyan ve Yahudilerin ödemekle yükümlü olduğu, ilkesel olarak gelirle orantılı vergi
<i>cotonis</i>	dış yüzeyi ipek içi pamuklu bir atlas çeşidi
<i>çavuş</i>	Bâb-ı Âlî'nin genellikle düşük düzey çeşitli görevlilerine verilen unvan
<i>çorbacı</i>	yeniçeri subayı
<i>çuhaçı</i>	çuha denen yünlü kumaş yapımcısı veya tüccarı
<i>dallâl, Türkçe: dellal</i>	simsar

<i>debbâğ</i>	derici
<i>defter</i>	genel terim, kayıt anlamında
<i>dergâh-i âli yeniçerileri</i>	Osmanlı başkentinde yerleşik yeniçeriler
<i>dersaâdet ve bilâd-ı selâse</i>	suriçi İstanbul ve Eyüp, Üsküdar ve Galata'dan oluşan üç mahalle
<i>destgâh</i>	tezgâh
<i>divân</i>	burada: sultanın sarayında veya veziriazamın sarayında bir araya gelen kurul
<i>Divanyolu</i>	bazı bölümleri Bizans dönemindeki <i>mese</i> 'yi izleyen İstanbul'daki başlıca cadde
<i>dolâbî</i>	(ipek) bükücü
<i>don</i>	giysi veya iç çamaşırı
<i>duhânî</i>	tütün simsarı
<i>dukkân</i>	dükkan
<i>dülbendci</i>	tülbent üreticisi
<i>ehl-i hibre</i>	tecrübeli usta zanaatkârlar
<i>ehl-i hiref</i>	beceri sahipleri, Osmanlı sarayının hizmetindeki zanaatkâr ve sanatkârlar
<i>elkab</i> , Arapça: <i>alkâb</i>	unvanlar, mesleki sıfatlar
<i>emîn</i>	Sultana ait bir kaynağı çoğunlukla belli bir süre için yöneten kişi
<i>erzâk-ı zarûrî</i>	ana mallar, genellikle gıda maddeleri
<i>esedi gurus</i>	Felemenk kökenli, aslan damgalı gümüş sikke
<i>esnâf</i>	terzilik veya ayakkabıcılık gibi bir zanaatı belirten terim veya bir ve aynı uzmanlık dalında veya en azından birbiriyle ilişkili zanaatlarda çalışan insanların örgütü
<i>esnâf vakıfları</i>	zanaatkârların kurduğu vakıflar
<i>esnâf yoklaması</i>	denetim amacıyla zanaatkârların ad ve işlerini kaydeden defterler
<i>eşrefî</i>	altın sikkeler
<i>evkâf-ı hümayûn</i>	Saraya bağlı vakıflar
<i>Evkaf-ı Hümayun Nezareti</i>	Vakıflar Bakanlığı, 19. yüzyıla özgü bir yenilik
<i>fakih</i>	din bilgini
<i>fazekas</i>	Macarca çömlek
<i>fermân, fermân-ı âli</i>	sultanın çıkardığı emir
<i>flori</i>	altın sikke, düka altını

<i>fütüvvet</i>	İslam mistisizminin ilham verdiği ve bazı zanaatkâr loncalarında popüler olan davranış kuralları
<i>gedik</i>	günlük dilde: “delik” veya “açık yer”; lonca yaşamında terim genellikle bir vakıftan kiralanan bir işyeri üzerindeki kalıcı hakkı ve orada belli bir zanaatı yapma hakkını tanımlar
<i>gön</i>	kaba deri
<i>guruş</i>	Osmanlı, İspanyol veya Felemenk kaynaklı gümüş sikke
<i>gülistânî kadıfeci</i>	özel bir tür kadife üreticisi/satıcısı
<i>gülistânî kemhâcı</i>	daha az değerli sırmalı ipekli bir kumaş üreticisi/satıcısı
<i>gümüş arayıcıları</i>	sikke ayarlarının belli bir standartta olup olmadığını denetleyen memurlar
<i>habbâz</i>	Arapça: fırıncı
<i>haddâd</i>	demirci
<i>haffâf</i>	Arapça: ayakkabı üreticisi
<i>hakk-ı karâr</i>	kiracıların kiraladıkları yerlerde ikamet etmek ve/veya iyileştirmeler yapmaktan kaynaklanan kullanım hakkı
<i>hallâc</i>	pamuk temizleyicisi
<i>hammâmî</i>	Arapça: halka açık hamamda çalışan kişi, hamam görevlisi
<i>han</i>	ticaret ve zanaatların yapıldığı binalar, çoğu zaman konut olarak da kullanılır
<i>hânûr</i>	dükkân
<i>harâmî</i>	silahlı haydutlar, hırsızlar
<i>hassâ harc emîni</i>	sarayın tüketimi için mal sağlamakla görevli kişi
<i>hattâb</i>	ahşapla çalışan zanaatkâr
<i>havâdis</i>	burada: casus raporları
<i>havâî gedik</i>	herhangi bir yere bağlı olmaksızın bir zanaatı icra etme hakkı
<i>hayyât</i>	terzi
<i>hıdîv</i>	Mısır'ın özerk valileri olarak Mehmed Ali Paşa ve ardıllarına verilen unvan
<i>hırdavât-ı menzîl ve eşyâ</i>	çeşitli ev eşyaları
<i>hirfet</i>	terzilik veya ayakkabıcılık gibi belirli bir zanaatı ifade eden terim veya tek ve aynı uzmanlık alanında veya en azından birbirine bağlı zanaatlarda çalışan kişilerin kurduğu örgüt
<i>hulvânî</i>	Arapça: tatlı ve şeker üreticileri
<i>ıtknâme</i>	köleye verilen azat belgesi

<i>ibâdullah</i>	“Allah’ın hizmetkârları”, dinine bakılmaksızın herkes
<i>ibrişimci</i>	ibrişim üreticisi/satıcısı
<i>icâre-i muaccele</i>	bir gayrimenkulün kirası için ödenen depozito
<i>icâre-i tavîla</i>	vakıf mülklerinin söz konusu olduğu uzun süreli sözleşme
<i>icâreteyn</i>	çift kiralı sözleşmeler, kiracı vakfa ait mülkü kiralamak için sözleşme başında yüklü bir miktar öder ancak daha sonra ucuz bir kira karşılığı mülkü kullanır
<i>ihtisâb kânunnâmeleri</i>	piyasada satılan malların kalite ve fiyatlarıyla ilgili düzenlemeler, bunları bir <i>muhtesib</i> , yani piyasa denetçisi kontrol eder
<i>İhtisâb Nezâreti</i>	piyasa kontrolüyle ilgilenen bakanlık
<i>ihtisâb, Arapça: hisba</i>	Osmanlılarda piyasa teftişi
<i>ihtiyar</i>	burada: lonca ihtiyarı
<i>imâret</i>	günümüzde: aşevi, eskiden genel olarak vakıfların binaları için de kullanılan bir terim
<i>inhisâr-ı bey ü şirâ’</i>	belli bir ticaret ve zanaata girmeyi önleyen engeller
<i>ipekçi/kazzâz</i>	ipek üreticisi veya satıcısı
<i>iskâf</i>	ayakkabı imalatçısı
<i>kadı</i>	İslam hukukuna göre davaları karara bağlayan yargıç
<i>kadîfî</i>	kadife imalatçısı
<i>kadîmden berû</i>	“kadimden beri”: hak ve ayrıcalıkları savunmak için sık sık kullanılan terim
<i>kalânisi</i>	<i>kalansuva</i> denen başlığı yapan kişi
<i>kalb</i>	standardın altında kalan ürünler
<i>kalfâ</i>	gündelik çalışanlar dahil, çeşitli pozisyonlarda çalışan kişilere verilen sıfat
<i>kânun-ı kadîm</i>	eski yasa ve düzenlemeler
<i>kânunnâme</i>	burada: özellikle 16. yüzyılda Osmanlı taşra vergi düzenlemeleri
<i>karakullukçu</i>	burada: yeniçeriler için kullanılan terim
<i>kârhâne-i âmire</i>	saray için çalışan atölye
<i>katırjî, Türkçe: katırcı</i>	katır kullanan kişi
<i>kavvâf</i>	ayakkabı üreticisi
<i>kayseriyye, han</i>	iş için kullanılan bina, iki terim Şam’da aynı anlama geliyordu
<i>kazgancı</i>	kazan üreticisi
<i>kazzâz</i>	ipekçi

<i>kedek</i> , Arapça: <i>kadak</i>	Suriye’de kullanılan terim; kökeni gedik; belli bir ticaret veya zanaatı yapma hakkı veren izin; zamanla terim basit bir kira sözleşmesi anlamına gelmeye başlamıştır
<i>kefâlet defterleri</i>	kâtiplerin herkesin uygun bir kefil olmasını sağlamak için lonca üyelerinin isimlerini yazdığı defterler
<i>kefalet</i> , <i>kefâlet</i>	belli bir kişinin gerektiğinde mahkemeye çıkmasını veya borcunu ödemesini sağlayacak garanti
<i>kefil bi’l-mal</i>	bir kişinin borcunu ödemesine kefil olan kişi
<i>kefil bi’l-nefs</i>	bir kişinin çağrıldığında mahkeme önüne çıkmasına kefil olan kişi
<i>kemhâcı</i>	altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kadife yapımcısı
<i>ketâncı</i>	keten dokumacıları
<i>kethüdâ</i>	burada: bir loncanın başı; ancak terim bağlama göre büyük ölçüde değişir
<i>kethüdâ temessükü</i>	“kethüdâ senedi” bir lonca tarafından çıkarılmış, bir gedik verildiğine ilişkin belge
<i>kılapdancı</i>	altın ve gümüş karışmış (taklit) ipliği yapan kişi
<i>kırmızı</i>	ham iplik söz konusu olduğunda, kırmızı böceğiyle boyanmış, kırmızı
<i>Kısmet-i Askeriyye</i>	padişahın kullarının mirasının bölüşülmesinden sorumlu makam
<i>koltukçu</i>	seyyar satıcı
<i>kul</i>	sultanın hizmetkârı; padişaha tâbi nüfus (reaya) dışında ayrı bir kesimin üyesi
<i>kul oğlu</i>	Arap vilayetlerinde: askeri sınıftan bir erkekle yerel bir kadının oğlu
<i>kutnîci</i>	<i>kutni</i> olarak bilinen ipekli-pamuklu kumaşı yapan veya satan kişi
<i>lahhâm</i>	Arapça: kasap
<i>lonca</i>	günümüz dilinde: lonca, ancak 17. yüzyılda terim bazı loncaların üyelerinin toplandığı yer olarak kullanılırdı
<i>mâlûm</i>	burada: “yasal olarak tanımlanabilir”
<i>mamlûk</i>	tipik olarak askeri eğitimden sonra azat edilmiş köle; memlûk
<i>maslaha</i>	“iyilik, refah” anlamına gelen İslam hukuku terimi
<i>maslahat-ı amme</i>	kamu barışı ve düzeni
<i>matrabaz</i> , <i>madrabaz</i>	spekûlatör, kâr peşinde koşan

<i>medrese</i>	öğrencilerin yargıç veya hoca olabilmek için din bilimleri ve özellikle İslam hukukunu öğrendikleri okul
<i>meşdûd</i>	çok sıkı bükülmüş Bursa ipeği
<i>meşin</i>	deri
<i>mîhr-i müeccel</i>	“sonradan ödenen evlilik hediyesi”, ölüm veya boşanma nedeniyle evliliği sona eren bir kadına yapılması gereken ödeme
<i>millet</i>	hahamlar, piskoposlar veya patriklerin sorumluluğunda bir ölçüde kendi kendini yöneten dinsel grup
<i>mîrî debbâğhâne</i>	1827’de kurulan devlete ait deri imalathanesi
<i>mîzân-ı harîr</i>	devletin ipeği ölçmesi, “ipek kaparı”; bütün ipeklerin vergi alınarak ölçülmesi şarttı
<i>molla</i>	din bilgini anlamına gelen genel terim
<i>muaccele</i>	kira veya iltizam sözleşmesinde önden ödenen toplam miktar
<i>musalaha</i>	anlaşmazlıkların barışçıl yolla çözümü
<i>mutasarrıf</i>	(bir şeyin) sahibi
<i>müderris</i>	medrese hocası
<i>müeccele</i>	aylık veya yıllık kiralar
<i>müfsid</i>	fesat yaratan kişi
<i>müftü, müfti</i>	belli bir eylemin İslam hukukuna uygun olup olmadığı konusunda halka danışmanlık yapabilen dini ve hukuki hoca; Osmanlı dünyasında müftüler çoğu zaman kamu çalışanlarıydı
<i>Mühimme Defterleri</i>	Önemli İşler Defterleri, Osmanlı devlet kayıtları arasında önemli bir kategori
<i>müstakar gedik</i>	sahibine sadece belirli bir yerde zanaat veya ticaret yapma izni veren gedik
<i>müstakil</i>	loncalar için: geleneksel olarak kendi kendini yöneten
<i>naggâr, najjar</i>	marangoz
<i>nahhâs</i>	bakırcı
<i>nâhiye</i>	en küçük yönetim birimi; taşrada bazen bir şehir merkezine bağlı olmayabilirdi; İstanbul’da birkaç mahalleden oluşan kentsel bölgeydi
<i>nakkaş</i>	metal üzerine oyma yapan kişi
<i>nakkaşhâne</i>	saraya hizmet eden “ehl-i hiref”in kullanılmak üzere tasarımlar ürettiği atölye
<i>narh</i>	sabit fiyat, çoğu zaman kadı tarafından veya lonca üyelerinin aralarında anlaşmasıyla belirlenirdi

<i>narh nizamları</i>	fiyat düzenlemeleri
<i>nasab (neseb)</i>	Arapça: aile adı
<i>nâtır</i>	1700'lerde: hamam tellalına yardım eden kişi; bugün: kadın hamam tellalı
<i>navluncu</i>	gemici-toptancı
<i>nâzır</i>	denetleyen kişi
<i>nisba</i>	Arapça: özel ada eklenen, kişinin işini veya belli bir yerle bağlantısını ifade eden bir isim veya sıfat
<i>nişan takımı</i>	1800'lerin başında: şık ayakkabılar ve bir aynanın da bulunduğu evlilik hediyeleri takımı
<i>nizâm-ı memleket</i>	kamu barışı ve düzeni
<i>oppida</i>	Latince terim, Macaristan'da küçük pazar şehirleri için kullanılırdı
<i>orducu</i>	sefer sırasında orduyu izlemekle yükümlü zanaatkâr
<i>örf-i belde</i>	burada: bir bölgenin gelenek ve kuralları
<i>örf-i sultânî</i>	padişahın koyduğu kural ve kanunlar
<i>paçacı</i>	paça pişirip satan kişi
<i>papuççular</i>	pabuç denen özel ayakkabıyı üretenler
<i>paşmakçılar</i>	belli bir çeşit ayakkabı üretenler
<i>pazarbaşı</i>	saraya erzak sağlamakla görevli tacir
<i>rakabî</i>	üzengi yapan kişi
<i>reaya</i>	Arapça: <i>ra'âyâ</i> vergi ödemekle yükümlü padişaha tabi halk
<i>resm-i tamga</i>	damga vergisi
<i>saatî</i>	saat üreticisi/satıcısı
<i>sabbâğ</i>	boyacı
<i>sac</i>	madeni örgü
<i>sahn</i>	Şam'da: tabak
<i>sahtiyan</i>	deri
<i>sammân</i>	Arapça: bakkal
<i>sancak</i>	Osmanlı vilayetinin alt yönetim birimi
<i>sandal</i>	burada: ucuz ipek kumaş
<i>saraç</i>	koşum ve eyer takımları yapan kişi
<i>sarıca</i>	sultanın kullarından olmayan bir paralı asker
<i>sarrâf</i>	paraları değiştiren kişi

<i>savafî</i>	dokumacı veya genel olarak yünlü satan dükkân sahibi
<i>sekbân</i>	asker: yeniçeri veya paralı asker
<i>semen-i misil</i>	(satılan bir şeyin) piyasa değeri
<i>serâserci</i>	seraser denen kumaşın üreticisi/satıcısı
<i>sicil, sicill</i>	kayıt; burada: kadı kâtipleri tarafından tutulan kayıtlar veya <i>şerîyye sicilleri</i>
<i>simitçi</i>	(seyyar) simit satıcısı
<i>sini</i>	madeni tepsi
<i>sipâhî</i>	ya tımar sahibi ya da saraya bağlı atlı asker
<i>sipâhîzâde, ferzend-i sipâhî</i>	sipahilerin askeri görevlere aday olabilen oğulları
<i>sûfî</i>	mistik bir tarikatın üyesi
<i>suk-ı sultânî</i>	halk pazarı
<i>surûgî</i>	Arapça: eyerciler, koşumcular
<i>şedd kuşanma</i>	yeni usta olanların “kemer” kuşanması; loncaya kabul töreni
<i>şehir ketbüdü</i>	şehir işleriyle ilgilenen yönetici
<i>şer’i</i>	İslam hukukuna göre yasal
<i>şerîfî altun</i>	Osmanlı altın sikkesi
<i>şerîyye sicilleri</i>	kadı kâtiplerinin mahkeme kayıtlarını işlediği defterler
<i>şeyh</i>	burada: yaşlı lonca üyesi, lonca başı, başka bağlamlarda: dini önder
<i>şuhûdü’l-hâl</i>	mahkemeye çıkan tanıklar
<i>tabîb</i>	tıp uzmanı
<i>tâcir</i>	Şam’da: büyük tekstil tüccarı, ayrıca bkz. <i>tüccar</i>
<i>tahhân</i>	Arapça: değirmenci
<i>tahrir defterleri</i>	iktidarın verilen tımarları dayandırdığı vergi kayıtları
<i>tâife, ta’ife</i>	grup anlamındaki terim, bazen zanaat loncaları anlamında da kullanılır
<i>tâkıyyeci</i>	takke yapan kişi
<i>Tanzimat</i>	geleneksel olarak 1839-1876 arasına tarihlenen devletin yeniden yapılandırıldığı dönem
<i>tasavvuf</i>	İslami mistisizm
<i>tellâk</i>	erkek hamam görevlisi
<i>temettüat defterleri</i>	gelir toplamaya yarayan kayıtlar

<i>tereke</i>	ölen bir kişinin mal varlığını belgeleyen kayıt
<i>tereke defterleri</i>	ölen kişinin mal varlığının listelendiği miras envanterleri, bazen vasiyet envanterleri olarak da bilinir
<i>terhib ü te'dib</i>	korkutma ve terbiye etme, cezalandırma
<i>tevzi</i>	belli bir köy veya bölgenin sakinleri arasında toplam olarak tahakkuk eden vergilerin dağıtımı
<i>tezkere</i>	burada: yetki verildiğine dair belge
<i>tımar</i>	nakdi veya ayni olarak ödenebilen askeri vergi; çoğu zaman köylüler tarafından ödenirdi
<i>toffet</i>	Bursa'da ham ipek ölçüm birimi, 1 toffet 610 drahmi ediyordu, drahmi muhtemelen dirhemine karşılığıydı
<i>tomruk</i>	burada: hayvan durağı; hayvanları belli bir yerde tutmayan yarayan çitler
<i>tüccar</i>	ticaretle uğraşan (Türkçe); <i>tacir</i> şeklinde de kullanılırdı
<i>tülbent</i>	müslin
<i>ulabî</i>	sandık ve kasa imalatçısı
<i>ulema</i>	Türkçede İslam hukuku ve din bilimleri konusunda eğitim görmüş bilginler
<i>umda</i>	Mısır'da yerel olarak önemli kişi
<i>Uskoklar</i>	Habsburg İmparatorluğu sınır komutanlarının az çok denetiminde olan, 1500 ve 1600'lerde Adriyatik Denizi'nde faal korsanlar
<i>usta</i>	işinde ustalaşmış zanaatkâra ve bir seçkinin haremını yöneten kadına verilen unvan
<i>Uzunçarşı</i>	İstanbul'da dükkanların sıralandığı cadde
<i>vakfiyye</i>	bir vakfın kuruluş belgesi
<i>vasî, Türkçe: vasi</i>	rüşünü ispat etmemiş mirasçılardan vesayetini üstlenen kişi
<i>vazzân</i>	Arapça: mal ölçen kişi
<i>Vilayet Ahkâm Defterleri</i>	"Vilayetlere gönderilen hükümlerin kayıtları": 17. yüzyılda kurulmuş önemli mahkeme kayıtları
<i>vukiyye, okka</i>	1,28 kg'a eşit ağırlık birimi
<i>yamak</i>	yardımcı, yedek
<i>yemeni</i>	ucuz pamuklu kumaş, ayakkabı
<i>yerliyya</i>	Şam'da yerel olarak toplanan askeri birlik
<i>yevmiye-i dekâkin</i>	dükkanlardan alınan günlük vergi
<i>yiğitbaşı</i>	lonca başının yardımcısı

<i>yük</i>	para birimi olarak 100.000 akçe
<i>zarâbilî</i>	Arapça: ayakkabı üreticisi
<i>zâviye, zaviye</i>	dervişlerin kaldığı yer, düşkünlerevi
<i>zımmî</i>	bir İslam devletinin gayrimüslim tebaası
<i>zulüm</i>	keyfi güç kullanımı; genellikle hükümetin gücünü kötüye kullanması

Kaynakça

- Abel, Wilhelm. *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands* [Geç Ortaçağların Terk Edilmiş Köyleri: Almanya Yerleşim ve Tarım Tarihine Bir Katkı] (Jena: Fischer Verlag, 1943).
- ‘Abd al-Salam ‘Abd al-Halim ‘Amir. *Al-Tawa’if al-Hiraffi Misr, 1805-1914* [Mısır Zanaat Loncaları, 1805-1914] (Kahire: General Egyptian Book Organization, 1993).
- Ágoston, Gábor. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) [Türkçesi için bkz. *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006)].
- Ahmed Cevdet. *Tarih-i Cevdet 2*. Baskı, 12 cilt (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309).
- Ahmed Lütü Efendi. *Vak’anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, 2 cilt, çev. ve yay. haz. Yücel Demirel ve Tamer Erdoğan (İstanbul: YKY, 1999).
- Aigen, Wolfgang. *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663), Ein Abschnitt aus den ‘Reiß-Beschreibungen’ des Wolfgang Aigen* [Halep’te Yedi Yıl: Wolfgang Aigen’in ‘Gezi Anlatıları’nın Bir Bölümü], yay. haz. Andreas Tietze (Vienna: Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1980).
- Akarlı, Engin. “Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850,” *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch* (1985-86), 223-32.
- . “The Tangled Ends of an Empire and its Sultan,” *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean*, yay. haz. Leila Fawaz ve Christopher A. Bailey (NY: Columbia University Press, 2002), 261-84.
- . “Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840,” *Law, Anthropology and the Constitution of the Social, Making Persons and Things* içinde, yay. haz. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 166-200.
- . “Law in the Marketplace: Istanbul, 1730-1840,” *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments*, yay. haz. M. Khalid Masud, Rudolph Peters ve David S. Powers (Leiden ve Boston: Brill, 2006), 245-70.
- . “Maslaha from ‘Common Good’ to ‘Raison d’état’ in the Experience of Istanbul Artisans, 1730-1840,” *Hoca ‘Allame puits de science: Essays in honor of Kemal H. Karpat*, yay. haz. Kaan Durukan, Robert Zens ve Akile Durukan Zorlu (İstanbul: Isis Publications, 2010), 63-79.

- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988).
- (yay. haz.). “Kavanin-i Yeniçeriyan-ı Dergâh-ı Âli,” *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt 9, I. Ahmet, II. Mustafa, II. Osman Devirleri Kanunnameleri (1012/1603-1031/1622) (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990), 269-367.
- (yay. haz.). II. Bayezid Devri Kanunnameleri: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt 2 (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990).
- . “Gedik,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yay. haz. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), (13) 541-43.
- . “Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler, 1782-1922,” *Toplum ve Bilim* 80 (1999): 144-70.
- Aktepe, Münir. *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1958).
- Al-Qasimy, *Dictionnaire des métiers damascains*, 2 cilt [Şam mesleklerinin sözlüğü] (Paris, Den Haag: Mouton & Compagnie, 1960).
- Altınay, Ahmet Refik. *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988).
- Altıntaş, Abdulmennan Mehmet. “The World of Ottoman Guilds: The Issue of Monopoly,” *History Studies: International Journal of History* 2, no. 3 (2010): 11-23.
- . “Artisans in the Court: Crime and Punishment in the Ottoman Guilds,” *International Review of Turkish Studies* 1, no. 3 (2011): 94-109.
- Ambraseys, Nicolas N. *Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East: A Multidisciplinary Study of 2000 Years of Seismicity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
- Ambraseys, Nicolas N. ve Caroline Finkel. *The Seismicity of Turkey* (İstanbul: Eren Publications, 1995) [Türkçesi için bkz. *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800*, çev. M. Umur Koçak (Ankara: Tübitak, 2006)].
- Anastasopoulos, Antonis. “Albanians in the Ottoman Balkans,” *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History; Studies in Honor of John C. Alexander*, yay. haz. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou ve Marinos Sariyannis (İstanbul: The Isis Press, 2007), 37-47.
- Anonim dilekçe, Fatih Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü’ne, adres: <http://www.haberfatih.com/fatih-halkina-ve-medeniyet-sevdalilar-ina-duyurudur/>.
- Anonim, Wikipedia makalesi, “Le maréchal ferrant” [nalbant], Temmuz 2012 itibarıyla: http://en.wikipedia.org/wiki/Le_mar%C3%A9chal_ferrant
- Anonim, belki de editör, “Dellak”, *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965), cilt 8, 4362-69.

- Arıkan, V. Sema. *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname* (Ankara: TTK, 1993).
- Artan, Tülay. "Architecture as a Theater of Life: Profile of the Eighteenth-Century Bosphorus" (Doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1988).
- . "Art and Architecture," *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 408-80. [Türkçesi için bkz. *Türkiye Tarihi, 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011)].
- Asad, Talal. "Religious Law and Modern Ethics in Colonial Egypt," agy, *Formation of the Secular* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2003), 181-204.
- Aščerić-Todd, Inez. "The Noble Traders: The Islamic Tradition of 'Spiritual Chivalry' (*futuwwa*) in Bosnian Trade Guilds (16th-19th Centuries)", *The Muslim World* 97 (Nisan 2007), 159-73.
- Atasoy, Nurhan. *1582 Surname-i Hümayun: An Imperial Celebration* (İstanbul: Koçbank, 1997) [Türkçesi için bkz. *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı* (İstanbul: Koç Kültür Sanat Yayınları, 2002)].
- Atasoy, Nurhan, Walter Denny, Louise W. Mackee, Hülya Tezcan. *İpek. Osmanlı Dokuma Sanatı* (Londra ve İstanbul: TEB İletişim & Yayıncılık ve Azimuth Editions, 2001).
- Atıl, Esin. *Levni and the Surnâme: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank, 1999) [Türkçesi için bkz. *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü* (İstanbul: Koçbank, 2002)].
- Aydın, Mehmet Akif. "Osmanlı'da Hukuk," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2 cilt (İstanbul: IRCICA, 1994), cilt 1, 375-438.
- . *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2001).
- Aydın, M. Akif vd. (yay. haz.). *İstanbul Kadı Siclleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/1726-1738)* (İstanbul: İSAM, 2010).
- Aykut, Nezihi ve Mertol Tulum (yay. haz.). *Mühimme Defteri* 90 (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993).
- Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).
- . "18. Yüzyılın Sonunda İstanbul Esnafının Alım ve Satım Tekeli ve Gedik Hakkı," *Türk Dünyası Araştırmaları* 130 (2001), 215-20.
- . "The Millers and Bakers of Istanbul (1750-1840)," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005), 153-94. [Türkçesi için bkz. *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi*, çev. Hatice Aslı Tamaç (İstanbul: Alfa, 2017)].
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskâm ve Nüfusu* (Ankara: Doğuş Matbaası, 1958).

- Azamat, Nihat. "İdris-i Muhtefî," *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* [Türkiye Diyanet Vakfı], cilt 21 (İstanbul: İSAM, 2000), 489-91.
- Bacqué Grammont, Jean Louis. "La fonderie de canons d'Istanbul et le quartier de Tophane. Texte et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi," *Anatolia Moderna* 8 (1999): 3-42.
- Baer, Gabriel. *Egyptian Guilds in Modern Times* (Kudüs: Israel Oriental Society, 1964).
- . "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13 (1970): 145-65.
- . "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle Eastern Studies* 1, no. 1 (1970): 28-50.
- . "Ottoman Guilds: A Reassessment," *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, yay. haz. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980), 95-102.
- . "İnhisar," *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, cilt IV (Leiden: E.J. Brill, 1990).
- Baer, Marc David. *Honored by the Glory of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2008) [Türkçesi için bkz. IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupa'sında İhtida ve Fetih, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil, 2010)].
- Bağcı Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı. *Osmanlı Resim Sanatı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006).
- Ballian, Anna. *Relics of the Past/Reliques du passé: Treasures of the Greek Orthodox Church and the Population Exchange, The Benaki Museum Collections* (Atina: Benaki Museum; Milan: 5 Continents Editions, 2011).
- Baran, Bektaş. "Galata Hamamları ve Kılıç Ali Paşa Hamamı Koruma Önerileri," (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006).
- Bardakçı, Murat. *Osmanlı'da Seks: Sarayda Gece Dersleri* (İstanbul: Gür Yayınları, 1992), 86-102.
- Barkan, Ömer Lütfi. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar," *Tarih Vesikaları* I, no. 5 (1941-42): 326-40; II/9 (1943): 15-40; II/9 (1943): 168-77.
- . *XV ve XVIncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve mali esasları. I. Kanunlar* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943).
- . "Saray Mutfağının 894-95 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1962-63): 380-98.
- . "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1963): 239-96.
- . "Edirne Askeri Kassam'ına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* III, no. 5-6 (1966): 1-479.

- Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli (yay. haz.). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), cilt 1 (baskısı bitmiş).
- Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) [Türkçesi için bkz. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Versus, 2011)].
- Barnes, Robert J. *An Introduction to the Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J. Brill, 1986).
- Barthélémy, Adrien. *Dictionnaire Arabe-Français, Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, 2 cilt (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1969).
- Başaran, Betül. "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control, and Migration in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, 1789-1793," (Yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2006).
- . "The 1829 Census and the Population of Istanbul during the Late 18th and Early 19th Centuries," *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers*, cilt 1, yay. haz. Robert G. Ousterhout (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 2007), 53-71.
- . *Between Crisis and Order: Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2014).
- Baykal, Bekir Sıtkı (çev. ve yay. haz.). *Destari Salih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi, 1962).
- Behar, Cem. *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State University of New York Press, 2003) [Türkçesi için bkz. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: YKY, 2014)].
- Beinin, Joel. *Workers and Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Beresford, Maurice. *The Lost Villages of England* (Londra: Lutterworth Press, 1954). Bikić, Vesna, *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)–Belgrade Ceramics in the 16th-17th century*. Arheološki Institut Posebna Izdanja 39 (Belgrad: Arheološki Institut, 2013).
- Bilgi, Hülya. *Osmanlı İpekli Dokumaları: Çatma ve Kemha/Ottoman Silk Textiles* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2007).
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi, 2006).
- Binark, İsmet vd. (yay. haz.). *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530: Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları* (Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995).

- Bobrovsky, Ida B. A XVII. századi mezővárosok iparművészete [17. Yüzyıl Pazar Kentlerinde Uygulamalı Sanatlar] (Kecskemét, Nagykörös, Debrecen) (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1980), 58-91.
- Börekçi, Günhan. "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59, no. 4 (2006): 407-38.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992).
- . "Ottoman Maritime Arsenals and Shipbuilding Technology in the 16th and 17th Centuries," <http://www.muslimheritage.com/article/ottoman-maritime-arsenals-and-shipbuilding-technology-16th-and-17th-centuries> (erişim tarihi: 10 Eylül 2017) (copyright: Foundation for Science, Technology and Civilization, Manchester, 2007).
- Bouwisma, William James. *A Usable Past: Essays in European Cultural History* (Los Angeles ve Berkeley: University of California Press, 1990).
- Braudel, Fernand. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* [Maddi Kültür, Ekonomi ve Kapitalizm], 3 cilt (Paris: Armand Colin, 1979).
- . *Civilisation and Capitalism, 15th to 18th Century*, 3 cilt, çeviren Siân Reynolds (Londra: William Collins & Sons, 1983, 1984, 1985).
- Breebaart, Deodaat Anne. "The Development and Structure of the Turkish Futuwwa Guilds" (Doktora tezi, Princeton University, 1961).
- . "Fütüvvetname-i Kebir, a Manual on Turkish Guilds," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15 (1972): 203-15.
- Büğüş, Nuri. "Beykoz Ayakkabı Fabrikası ve Deri İmalatı" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001).
- Bulliet, Richard. *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972).
- Bulmuş, Birsan. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012).
- Cabi Ömer Efendi. *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, yay. haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).
- Çağlar, Hasan, transkripsiyonu yapan ve editör. "İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (1211-1217/1796-1803)" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1993).
- Çaksu, Ali. "Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth-Century Istanbul," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century* içinde, yay. haz. Dana Sajdi (Londra ve NY: I.B. Tauris, 2007), 117-32. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, çev. Aylin Onacak (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014)].

- Canbakal, Hülya. *Society and Politics in an Ottoman Town: 'Ayntab in the 17th Century* (Leiden, Boston: Brill, 2007) [Türkçesi için bkz. *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009)].
- Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472- 1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).
- Chalcraft, John. "The Cairo Cab Strike of 1907," *Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Thomas Philipp, Jens Hanssen, Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute, 2002), 173-200.
- . *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914* (Albany, NY: State University of New York Press, 2004).
- . "The End of the Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century," *Crafts and Craftspeople in the Middle East* içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi, Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005), 338-69.
- . "Counterhegemonic Effects: Weighing, Measuring, Petitions and Bureaucracy in Nineteenth-Century Egypt," *Counterhegemony in the Colony and Postcolony* içinde, yay. haz. John Chalcraft ve Yaseen Noorani (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007), 179-203.
- . "Popular Protest, the Market and the State in Nineteenth- and Early Twentieth-Century Egypt," *Subalterns and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Stephanie Cronin (Londra: Routledge, 2007), 69-90.
- Chamberlain, Michael. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*. (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 1994).
- Çiftçi, Cafer (yay. haz.). *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyum Kitabı 7-8 Nisan 2006* (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2006).
- . "Bursa Kumaşçı Esnafının Sanat ve İmalat Nizamı," *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu* [bkz. yukarıda], yay. haz. Cafer Çiftçi (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2006), 121-31.
- Cin, Halil ve Ahmet Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi: Kamu Hukuku* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989).
- Çizakça, Murat. "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, yay. haz. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme, yeniden baskı, 1987), 247-61.
- . "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38, no. 3 (1995): 313-54.
- . *Islamic Capitalism and Finance: Origins, Evolution, and the Future* (Cheltenham: Elgar, 2011).

- . “The Ottoman Government and Economic Life: Taxation, Public Finance and Trade Controls,” *The Cambridge History of Turkey*, cilt 2 içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 241-75.
- Cohen, Amnon. *The Guilds of Ottoman Jerusalem* (Leiden: E.J. Brill, 2001) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003)].
- Cole, Juan R.I. *Colonialism and Revolution in the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).
- Dalsar, Fahri. *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1960).
- Dankoff, Robert. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi’s Book of Travels*, girişi yazan Rhoads Murphey (Albany, NY: State University of New York Press, 1991).
- Darling, Linda T. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden: Brill, 1996).
- . *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization* (New York: Routledge, 2012).
- Dávid, Géza. 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı: Osmanlı Macaristan’ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
- . “The Connection between History and Archaeology in Researching Ottoman Rule in Hungary,” *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary* içinde, yay. haz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 11-22.
- Dávid, Géza ve Ibolya Gerelyes. “Ottoman Social and Economic Life Unearthed: An Assessment of Ottoman Archaeological Finds in Hungary,” *Studies in Ottoman Social and Economic Life. Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich* içinde, yay. haz. Raoul Motika, Christoph Herzog ve Michael Ursinus (Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 1999), 43-79.
- Dávid, Géza ve Pál Fodor. “Hungarian Studies in Ottoman History,” *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, yay. haz. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Leiden: E.J. Brill, 2002), 305-50. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, çev. Beril Sönmez (İstanbul: İletişim, 2011)].
- Deguilhem, Randi. “Approche méthodologique d’un fonds de waqf: deux registres de *shari’a* du XIXème siècle à Damas,” *Le waqf dans l’espace islamique outil de pouvoir socio-politique* içinde, yay. haz. Randi Deguilhem [“Bir Vakfa Metodolojik Yaklaşım: Şam’da İki 19. Yüzyıl Şeriat Defteri”, İslam Dünyasında Vakıf: Toplumsal ve Siyasal İktidar Yöntemi] (Şam: Institut français de Damas, 1995), 45-70.
- . “Naissance et mort du waqf damascain de Hafıza hânüm al-Murāhli (1880-1950)” [Şamlı Hafıza hânüm al-Murāhli vakfının doğumu ve ölümü], *Le waqf*

dans l'espace islamique içinde, [bkz. yukarıda] yay. haz. Randi Deguilhem (Şam: IFEAD, 1995), 203-25.

Demirtaş, Mehmet. *Osmanlıda Fırıncılık: 17. yüzyıl* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008).

———. *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza: İstanbul Örneği H 1100-1200/1688-1786* (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010).

Dobrovits, Mihály. "A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmzésük" [Buda'da Szent György Meydanı'nda bulunmuş ayaklı bir Osmanlı kadehinin üzerindeki yazılar ve yorumu], *Budapest Régiségei XXXVIII* (Budapeşte: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 153-57.

Dozy, Reinhart P. *Supplément aux dictionnaires arabes* [Arapça sözlüklerin eki], 2 cilt. 1881 tarihli orijinalinin yeniden basımı (Beyrut: Librairie du Liban, 1968).

Düzbakar, Ömer. "Work and Organization in the Ottoman Empire: Notes on the Trade Guilds of Sixteenth-and Seventeenth-Century Bursa," *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 3-4 (Yaz 2008), 414-53.

Edib Mehmet Emin. (Efendi). *Edib Tārīhi* (H. 1208), İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar 3220.

El Fadl, Khaled Abou. *Rebellion and Violence in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

Elley, Geoff. "Nations, Publics, and Public Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century," *Habermas and the Public Sphere* içinde, yay. haz. Craig Calhoun (Cambridge, MA: MIT Press, 1992), 289-339.

Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989).

Emecen, Feridun, İlhan Şahin. *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bayezid dönemi ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994).

Erder, Leila Thayer. "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975" (Doktora tezi, Princeton University, 1976).

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. haz. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980), 103-8.

———. "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), 105-18.

———. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler," *Belleten* LII, 203 (1988), 501-32.

———. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995).

———. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).

Ergene, Boğaç. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Boston ve Leiden: Brill, 2003).

———. "Pursuing Justice in an Islamic Context: Dispute Resolution in Ottoman Courts of Law," *Political and Legal Anthropology Review* 27, no. 1 (2004): 51-71.

Ergin, Nina. "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History and Imagination* içinde, yay. haz. Nina Ergin (Louvain: Peeters, 2011), 142-68. [Türkçesi için bkz. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, çev. Ayşe Özbay Erozan (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013)].

———. "Istanbul's Hamams in 1752: Labor Migration and the Bathing Industry of the Ottoman Capital," *Turcica* 43 ([2011] 2012): 229-54.

———. "The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hammams of Eighteenth-Century Istanbul, based on the 1752 İstanbul Hammâmları Defteri," *Turcica* 43 ([2011] 2012): 231-56.

Ergut, Ferdan. "Surveillance and the Transformation of Public Sphere [sic] in the Ottoman Empire," *METU Studies in Development* 34 (Aralık 2007): 173-93.

Ertuğ, H. Nejdet. "Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Boğaziçi" (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000).

———. *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001).

———. *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008).

Ertuğ, Nejdet, Şevki Nezihi Aykut (yay. haz.). *İstanbul Mahkemesi 120 Numaralı Şerhiyye Sicili* [şu esere eşlik eden CD-ROM'da bulunur: Nejdet Ertuğ, Şevki Nezihi Aykut (yay. haz.), *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şerhiyye Sicili* (İstanbul: Packard Humanities Institute and Sabancı University, 2006)].

Ertuğ, Nejdet, Şevki Nezihi Aykut (yay. haz.). *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şerhiyye Sicili* (İstanbul: Packard Humanities Institute and Sabancı University, 2006).

Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* (İstanbul: Timaş, 2013).

Etablet, Colette. "Les intérieurs damascains au début du 18ème siècle. . . sous bénéfice d'inventaire," *Les villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés* [18. Yüzyılda Şam'da Evlerin İçi: Envanterlerden Elde Edilen Veriler; Osmanlı İmparatorluğu'nda Kentler: Faaliyetler ve toplumlar, yay. haz. Daniel Panzac, 2 cilt (Paris: Editions du CNRS, 1994), cilt 2, 15-46.]

Etablet, Colette, Jean-Paul Pascual. *Familles et fortunes à Damas, 450 foyers damascains en 1700* [Şam'da Aileler ve Servetler: 1700'de 450 Şam Hanesi] (Şam: Institut Français de Damas, 1994).

- . *Ultime voyage pour la Mecque: Les inventaires après décès de pelerins morts à Damas vers 1700* [Mekke'ye Son Yolculuk: Şam'da 1700 Civarında Ölmüş Hacıların Terekeleri (Şam: Institut français de Damas, 1998)].
- . *Des tissus et des hommes, Damas vers 1700* [Kumaşlar ve İnsanlar Üzerine: 1700 Civarında Şam (Şam: Institut Français d'Études Arabes de Damas, 2005)].
- . "Comportements économiques des agents civils et militaires à Damas, fin du XVIIème siècle," *Mélanges en l'honneur d'André Raymond*, yay. haz. Ghislaine Alleaume, Sylvie Denoix, Michel Tuchscherer ["Şam'da 17. Yüzyıl Sonunda Askeri ve Sivil Devlet Görevlilerinin Ekonomik Davranışları": André Raymond Anısına Makaleler (Kahire: IFAO, 2009)].
- . *La gent d'État dans la société ottoman damascène: Les 'askar à la fin du XVIIe siècle* [17. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Şam Toplumunda Devlet Görevlileri] (Şam: Presses de l'Ifpo: 2011).
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini*, cilt 1, yay. haz. Orhan Şaik Gökay (İstanbul: YKY, 1995).
- . *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu–Dizini*, cilt 9, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff (İstanbul: YKY, 2005).
- . *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini*, cilt 1, yay. haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 2006).
- . *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462 Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu Dizini*, cilt 10, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff (İstanbul: YKY, 2007).
- Faroghi, Suraiya. "Notes on the Production of Cotton Cloth in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolia," *The Journal of European Economic History* (Roma) 8 (2) (1979): 405-17.
- . *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).
- . *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987) [Türkçesi için bkz. *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009)].
- . "Merchant Networks and Ottoman Craft Production (16th-17th Centuries)," *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, 5 cilt (Tokyo: Middle Eastern Culture Center, 1989), cilt 1, 85-132.

- . "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanatic Legitimation (1570-1650)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1) (Şubat 1992), 1-39.
- . *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820* (İstanbul: The Isis Press, 1995).
- . "Crime, Women and Wealth in the Eighteenth-Century Anatolian Countryside," *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, yay. haz. Madeline Zilfi (Leiden: Brill, 1997), 6-27.
- . "Between Conflict and Accommodation: Guildsmen in Bursa and Istanbul during the Eighteenth Century," *Guilds, Economy and Society, Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress, B1*, yay. haz. Stephen Epstein, Clara Eugenia Nuñez vd. (Sevilla: Fundación Fomento de la Historia Económica, 1998), 143-52.
- . "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica* 30 (1998): 163-83. [Türkçesi için bkz. "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç," *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* içinde, yay. haz. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)].
- . "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Hacı Abdullah of Bursa, Campaign *mimar*," *Mélanges Prof Machiel Kiel*, yay. haz. Abdeljelil Temimi, *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 19-20 (Zaghouan: Fondation Temimi, 1999), 601-15.
- . "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen," *Archiv Orientalni* 69 (2), Zdenka Veselá anısına çıkarılmış sayı (Mayıs 2001), 155-64, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Publications, 2002), 167-77.
- . "Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth Century Istanbul," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 219-34.
- . "How to Live and Die Rich in Eighteenth-Century Bursa: The Fortune of Hacı Ibrahim, Tanner," *Pauvreté et richesse dans le monde musulman et méditerranéen*, yay. haz. Jean-Paul Pascual (Paris: Maisonneuve and Larose, 2003), 99-118.
- . *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay (İstanbul: YKY, 2003).
- . "Esnaf Ağları ve Osmanlı Zanaat Üretimi," *Osmanlı Dünyasında Üretmek Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay (İstanbul: YKY, 2003), 9-34.
- . "Indebtedness in the Bursa area, 1730-1740," *Sociétés rurales ottomanes, Ottoman Rural Societies*, yay. haz. Muhammed Afifi, Rashida Chih, Brigitte Marino, Nicolas Michel, Işık Tamdoğan (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 2005), 197-213.

- . “Understanding Ottoman Guilds,” *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris, 2005), 3-40.
- . “At the Ottoman Empire’s Industrious Core: The Story of Bursa,” *The City in the Islamic World* içinde, yay. haz. Renata Holod, Salma Jayyusi, Attilio Petruccioli ve André Raymond, 2 cilt (Leiden: E.J. Brill, 2008), cilt 1, 357-81.
- . “Immigrant Tradesmen as Guild Members, or the Adventures of Tunisian Fez-sellers in Eighteenth-Century Istanbul,” *The Arab Lands in the Ottoman Era*, yay. haz. Jane Hathaway (Minneapolis: Center for Early Modern History, 2009), 187-207.
- . *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2009) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Zanaatkârları: İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Alfa, 2017)].
- . “The Material Culture of Global Connections: A Report on Current Research,” *Turcica* 41 (2009): 401-31.
- . “Controlling Borders and Workmen, all in one Fell Swoop: Repairs to the Ottoman Fortress of Hotin (1716),” *From the Bottom Up: Ordinary People in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Antonios Anastasopoulos (Rethymno: Girit Üniversitesi, 2012), 315-31.
- . “Did Cosmopolitanism Exist in Eighteenth-Century Istanbul? Stories of Christian and Jewish Artisans,” *Urban Governance under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict* içinde, yay. haz. Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Londra: Routledge, 2014), 21-36.
- Farr, James R. *Hands of Honor, Artisans and their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 1988).
- Fehér, Géza, ifj./Junior. “A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei” [Ottoman artefacts from the 16th and 17th centuries at the Janus Pannonius Museum, Pécs], *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* içinde (1959) (Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 1960), 103-49, XXVIII–XXXVIII. levhalar.
- Fehér, Géza ve Nándor Parádi. “Esztergom-szenttamáshegyi 1956: évi törökkori kutatások” [1956’da Esztergom–Szenttamáshegy’de Osmanlı dönemine odaklanan kazılar], *Esztergom évlapjai. Esztergomi Múzeumok évkönyve* 1 (Esztergom: Balassi Bálint Társaság, 1960), 35-44.
- Fekete, Lajos. *Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert* [16. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Beyinin Evi], *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1960).
- Fekete, Lajos. *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte: ELTE Török Tanszék, 1976).
- Fekete, Lajos ve Gyula Káldy-Nagy. *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580. Türkischer Text* [Buda/Ofen’de Türk Mali Yetkililerinin Muhasebe Defterleri: Türkçe metin] (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1962).

- Fekete, Lajos ve Lajos Nagy. *Budapest története a török korban* [Osmanlı Döneminde Budapeşte'nin Tarihi] (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1986).
- Fisher, C.G., A. Fisher. "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description," *Archivum Ottomanicum* 10 (1985), 5-81.
- Fodor, Pál. *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16-17. század fordulóján* [Girişimciliğe doğru: 17. Yüzyıl Başında Osmanlı Mali Yönetimindeki Değişiklikler ve Yönetici Seçkinler] (Budapeşte: MTA Történettudományi Intézete–Magyar–Török Baráti Társaság, 2006), 272-99.
- Fukasawa, Katsumi. *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep à Marseille* [Halep'ten Marsilya'ya Kumaş İmalatı ve Levant Ticareti] (Paris: Editions du CNRS, 1987).
- Gara, Eleni. "In Search of Communities in Seventeenth-Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District," *Turcica* 30 (1998): 135-62.
- . "Lending and Borrowing Money in an Ottoman Province Town," *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums* içinde, yay. haz. Markus Köhbach, Gisela Proházka-Eisl ve Claudia Roemer (Viyana: Institut für Orientalistik, 1999), 113-19.
- Garzoni, Costantino. "Relazione Dell'Impero Ottomano": *Relazioni Degli Ambasciatori Veneti al Senato* ["Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Rapor": Venedik Elçilerinin Senato'ya Raporları] içinde, yay. haz. Eugenio Albèri, 3 cilt (Floransa: Società editrice fiorentina, 1840).
- Genç, Mehmet. "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950* içinde, yay. haz. Donald Quataert (Albany, NY: SUNY Press, 1994), 59-86.
- . "L'Économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle" ["18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş], *Turcica* XXVII (1995): 177-96.
- . "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), 196-202.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies* 12 (1980): 231-44.
- . *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: The Hebrew University, 1998).
- . *Islamic Law and Culture, 1600-1840* (Leiden: E.J. Brill, 1999).
- . "Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy," *Ottoman Past and Today's Turkey* içinde, yay. haz. Kemal Karpat (Leiden: Brill, 2000), 133-49.
- Gerelyes, Ibolya. "Die Balkanverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg" ["Buda Kalesi'ndeki Türk Seramiklerinin Balkan Bağlantıları"], *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990), 269-85.

- . “Garrisons and the Local Population in Ottoman Hungary: The Testimony of the Archaeological Finds,” *The Frontiers of the Ottoman World* içinde, yay. haz. A.C.S. Peacock (Oxford: Oxford University Press and The British Academy, 2009), 385-402.
- Gerő, Győző. “Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren” [Macaristan’da Türk Seramikleri: Yerli ve İthal Eşyalar], *Fifth International Congress of Turkish Art*, yay. haz. Géza Fehér (Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1978), 347-61.
- Ghazaleh, Pascale. *Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo, 1750-1850* (Kahire: American University in Cairo Press, 1999).
- Gibb, H.A.R. ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, tek cilt içinde iki cilt: *Islamic Society in the Eighteenth Century* (Londra, NY ve Toronto: Oxford University Press, 1950-57).
- Ginio, Eyal. “The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik during the 18th Century,” *Turcica* 31 (1999): 185-209.
- Gökpınar, Ayşe Pınar. “The Northern Shore of the Golden Horn in the Seventeenth Century: The Development of the Urban Landscape and its Reflection in Social Life” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Koç Üniversitesi, İstanbul, 2009).
- Gölen, Zafer. *Osmanlı Devleti’nde Baruthâne-i Âmire (18. yüzyıl)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).
- Gölpınarlı, Abdülbaki. “İslam ve Türk İllerde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-50): 6-354.
- . “Burgâzî ve ‘Fütüvvetname’si,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54): 76-153.
- Görünür, Lale. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden Kadın Giysileri: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu/Women’s Costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2010).
- Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000).
- Greenwood, Anthony. “İstanbul’s Meat Provisioning: A Study of the *Celebkeşan* System” (Doktora tezi, The University of Chicago, 1988).
- Grehan, James. *Everyday Life and Consumer Culture in 18th-Century Damascus* (Seattle ve Londra: University of Washington Press, 2007).
- Güçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964).
- Günelan, Rıfat, Mehmet Akman ve Fikret Sarıcaoğlu (yay. haz.). *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 numaralı Sicil (H. 970-971/M. 1562-1563)* (İstanbul: İSAM, 2010).
- Güney, Caner, Arzu Özsağcı, Lucienne Thys-Şenocak, Rahmi Çelik. “The Utility of Geodetic Survey Techniques and Equipments in Architectural Heritage Documentation: An Assessment of Recent Approaches in Turkey: The Documentation

- Project of the Ottoman Fortresses of Seddülbahir and Kumkale,” *CIPA 2003 International Symposium Conference Proceedings, Antalya, Turkey*, yay. haz. Orhan Altan (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, ICOMOS, 2003). Şu adreste bulunabilir: <http://cipa.icomos.org/fileadmin/template/doc/antalya/191.pdf>.
- Hafız Hüseyin al-Ayvansarayî. *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Istanbul*, çev. ve yay. haz. Howard Crane (Leiden: Brill, 2000) [Türkçesi için bkz. *Hadikatü'l-Cevâmi': İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, yay. haz. Ahmet Nezh Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001)].
- Hajdarević, Rašid. *Defteri Sarajevskog Saračkog esnafa 1726-1823* [Saraybosna Saraç Esnafı Defteri] (Saraybosna: Istorijski Arhiv Sarajeva, 1998).
- Hamadeh, Shirine. *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2008) [Türkçesi için bkz. *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010)].
- Hammer, Joseph von. *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicäa und Nicomedien* [Etrafa Bakmak: İstanbul'dan Bursa ve Uludağ'a ve Oradan Tekrar İznik ve İzmir'e Yolculuk] (Peşte [bugün: Budapeşte]: Adolf Hartleben, 1818).
- Hanna, Nelly. *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Ismail Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998).
- . *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early Modern Capitalism (1600-1800)* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011).
- Haskan, Mehmet Mermi. *İstanbul Hamamları* (İstanbul: TTOK, 1996).
- Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009)].
- Hegyi, Klára. “Jászberény török levelei” [Jászberény'nin Osmanlı Belgeleri], *Szolnok Megyei Levéltári Füzetek* (Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár, 1988), 7-176.
- . “Bács: A Balkan-Turkish Town in Hungary,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* LIV (2001): 471-83.
- Hering, Olga Katsiardi. “The Allure of Red Cotton Yarn, and How it Came to Vienna: The Associations of Greek Artisans and Merchants Operating between the Ottoman and Habsburg Empires,” *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein (Leuven: Peeters, 2008), 97-132.
- Héritier, Françoise. *De la violence I, Séminaire de Françoise Héritier, avec des contributions de Étienne Balibar, Daniel Defert, Baber Johansen et alii* (Paris: Odile Jacob, 1996).
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, yay. haz. Victor L. Ménage (Oxford: Oxford University Press, 1973).

- Hikari, Egawa. "The Use of GIS to Locate Abandoned Villages Listed in the *Temettuat* Registers of Balıkesir District, Anatolia," *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems*, yay. haz. Okabe Atsuyuki (Londra: Routledge, 2004), 122-38.
- Holl, Imre. "Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez" [Ortaçağda Macar Çömlekçilerin Çalışma Yöntemleri Üzerine], *Budapest Régiségei* 7 (1956): 177-96.
- . *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burghaus von Buda* [Buda Kalesaray'ında 15. ve 16. Yüzyıllarda Bulunmuş Kompleksler] (Budapeşte: MTA Régészeti Intézet, 2005).
- Horváth, András Pálóczi. "The Survival of Szentkirály in the Ottoman Era," *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary* içinde, yay. haz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 201-6.
- Hourani, A.H. ve S.M. Stern (yay. haz.). *The Islamic City: A Colloquium* (Oxford: Cassirer; Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970).
- Hür, Ayşe. "Mumculuk," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 8 cilt (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994), cilt 5, 497-98.
- Ibn Battuta. *The Travels of Ibn Battuta, AD 1325-1354*, çev. ve yay. haz. H.A.R. Gibb, 3 cilt (Londra: Hakluyt Society, 1958) [Türkçesi için bkz. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: YKY, 2005)].
- . *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, çev. ve yay. haz. H.A.R. Gibb (yeniden basım Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1986).
- İnalcık, Halil. "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3 (1960): 131-47.
- . "Ghureba," *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. baskı, cilt II (Leiden: E.J. Brill, 1965), 1097-98.
- . "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* 29, no. 1 (1969): 97-140.
- . "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.
- . "İstanbul," *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. baskı, cilt IV (Leiden: E.J. Brill, 1990), 224-48.
- . "The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Ketkhudâ*)," *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 135-42, yeniden basım, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* (Bloomington: Indiana University Turkish Studies 1993), 194-204.
- . *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, cilt 1: *The Customs Register of Caffa, 1487-1490* (Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1996).
- . *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2008).

- İnalcık, Halil, Robert Anhegger (yay. haz.). *Kânünnâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Örf-i Osmânî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956, yeniden basım 2000).
- İslamoğlu-İnan, Huricihan. "Introduction," *The Ottoman Empire and the World Economy*, yay. haz. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 1-24.
- İslamoğlu, Huri. "Modernities Compared: State Transformation and Constitutions of Property," *Journal of Early Modern History* 5, no. 4 (*Contacts, Comparisons, Contrasts* temalı özel sayı) (2001): 353-86.
- İslamoğlu, Huri ve Peter Perdue. "Introduction," *Journal of Early Modern History* 5, no. 4 (*Contacts, Comparisons, Contrasts* temalı özel sayı) (2001): 271-81.
- Issawi, Charles. "Middle East Economic Development, 1815-1914: The General and the Specific," *The Modern Middle East: A Reader* içinde, yay. haz. Albert Hourani vd. (Berkeley: University of California Press, 1993).
- "İstanbul Hammamcı Esnafı ve Tellâklarının İsimlerini Havi Defter, AH 1147/ 1735 AD," İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Tasnifi.
- Jennings, Ronald C. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVIII, no. 1 (1975): 53-114.
- Johansen, Baber. "Vérité et torture: *ius commune* et droit musulman entre le xième et le xiiième siècle," *Séminaire de Françoise Héritier: De la violence* [Gerçek ve İşkence: 10. ve 13. Yüzyıllar Arasında Teamül Hukuku ve İslami Hukuk, Şiddet Üzerine: Françoise Héritier Semineri] (Paris: Editions Odile Jacob, 1996), 123-68.
- Kadı, İsmail Hakkı. "A Silence of the Guilds? Some Characteristics of İzmir's Craftsmen Organizations in the 18th and Early 19th Century," *Ottoman İzmir: Studies in Honour of Alexander H. De Groot* içinde, yay. haz. Maurits van den Boogert (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2007), 75-102.
- Kafadar, Cemal. "Yeniçeri Esnaf Relations: Solidarity and Conflict" (Yüksek lisans tezi, McGill University, 1981).
- . "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows" (Doktora tezi, McGill University, 1986).
- . "On the Purity and Corruption of the Janissaries," *Turkish Studies Association Bulletin* 15 (1991): 273-80.
- . "Janissaries and other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?," *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, yay. haz. Baki Tezcan ve Karl Barbir (Madison: University of Wisconsin Center of Turkish Studies, 2007), 113-34. [Türkçesi için bkz. *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, çev. Zeynep Nevin Yelçe (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012)].
- Kafescioğlu, Çiğdem. *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (University Park: The Pennsylvania State

- University Press, 2009) (Bu kitabın Türkçe çevirisi Koç Üniversitesi Yayınları'nın 2018 yayın programındadır).
- . "The Visual Arts," *The Cambridge History of Turkey* içinde, cilt 2 (2012), 457-547.
- Kal'a, Ahmet. "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf," *Türk Araştırmaları Dergisi* 67 (1990): 181-87.
- . *Debbağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2012).
- . *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, cilt 1 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998).
- Kal'a, Ahmet, Ahmet Tabakoğlu, Salih Aynural, İsmail Kara (yay. haz.). *İstanbul Esnaf Tarihi*, 2 cilt (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997-98).
- . *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997-98).
- . *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Vakıf Tarihi I (1742-1764)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998).
- Káldy-Nagy, Gyula. "The Administration of the *şanjâq* Registrations in Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXI (1968), 181-223.
- . *A budai szandzsák 1559. évi összeírása* [Buda Sancağı 1559 defteri] (Budapeşte: Pest Megyei Levéltár, 1977).
- . *Szegedi török számadáskönyvek az 1585-1588-as és az 1670-es évekből* [Ottoman Account-books for Szeged for 1585-1588 and for the 1670s] (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002).
- Kalmeta, A. "O seljačkom lončarstvu u zapadnoj Bosni" [Über die Töpferei in der Dörfern West-und Mittelbosniens—Orta ve Batı Bosna'daki köylerde çömlekçilik üzerine], *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 9 (1954): 127-68.
- Kaplan, Steven. *Provisioning Paris* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984).
- . *The Bakers of Paris and the Bread Question, 1700-1775* (Durham, NC: Duke University Press, 1996).
- Karababa, Eminegül. "Investigating Early Modern Consumer Culture in the Light of Bursa Probate Inventories," *The Economic History Review* 65, no. 1 (2012): 194-219.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, 6 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976).
- Kaya, Mustafa İsmail. "Shops and Shopkeepers in the Istanbul İhtisab Register of 1092/1681" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2006).
- Kazimirski, A. de Biberstein. *Dictionnaire arabe-français* [Arapça-Fransızca Sözlük], 2 cilt (Beyrut: Librairie du Liban, 1860).
- Kimiyo, Yamashita. "The Water Supplies and Public Fountains of Ottoman Istanbul," *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems* içinde, yay. haz. Okabe Atsuyuki (Londra: Routledge, 2004), 162-83.

- . “GIS and the Study of Ottoman Water Supplies,” XI. International Congress of the Social and Economic History of Turkey’de sunulan bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.
- Kırlı, Cengiz. “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century İstanbul,” *International Labor and Working Class History* 60 (2001), 125-40.
- . *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri”* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).
- . “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı,” *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, yay. haz. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 183-212.
- Kırlı, Cengiz, Betül Başaran. “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı, 2012), 7-20.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risaleleri*, yay. haz. Seda Çakmakçıoğlu (İstanbul: Kabalcı, 2007).
- Komaroff, Linda. *Gifts of the Sultans: The Arts of Giving at the Islamic Courts* (Los Angeles: Museum Associates—Los Angeles County Museum of Art, 2011).
- Kovács, Gyöngyi. *Török kerámia Szolnokon* [Szolnok’ta Osmanlı Seramikleri] (Szolnok: Danjanich Múzeum, 1984).
- . “Some Possible Directions for Research into Ottoman-era Archaeological Finds in Hungary,” *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, yay. haz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 257-68.
- . “Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research,” *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary*, yay. haz. Ibolya Gerelyes (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2005), 69-86.
- . “A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán,” *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* [‘Macaristan’da Osmanlı-Türk Arkeolojisinin Yeni Sonuçları: Dráva Nehri Kıyılarında Sürdürülen Araştırmanın Sonucu, Macaristan’da Ortaçağ ve Erken Modern Dönem Arkeolojisi], yay. haz. Elek Benkő ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: MTA Régészeti Intézet, 2010), 757-79.
- Kozák, Károly. “A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája” [Sümeg Kalesi ve Szigliget Kalesi’nden Çıkarılmış 17. Yüzyıl Sonu Seramikleri], *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeum, 1966), 81-89.
- Kreiser, Klaus. “İcareteyn: Zur ‘Doppelten Miete’ im Osmanischen Stiftungswesen” [Osmanlı Vakıflarındaki İcareteyn Üzerine], *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 219-26. *Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* içinde yeniden basılmıştır.
- Kulcsár, Péter. “Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás” [Tarihsel Bir Kaynak Olarak 1522 Yılına Ait Öşür Defterleri], *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* VIII (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1984): 5-27.

- Kunt, Metin. "Ethnic-Regional (*cins*) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 233-39.
- Kuran, Timur. "Islamic Influence on the Ottoman Guilds," *The Great Ottoman Turkish Civilization*, yay. haz. Kemal Çiçek vd. (Ankara: Yeni Türkiye, 2000), cilt 2, 43-59.
- . *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 2011) [Türkçesi için bkz. *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: YKY, 2012)].
- (yay. haz.). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 10 cilt (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010-13).
- Kuru, Selim Sırrı. "A Sixteenth-Century Scholar: Deli Birader and his Dafi'ü'l-gumûm ve rafi'ü'l-humûm" (Doktora tezi, Harvard University, 2000).
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983).
- Lapidus, Ira. *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge ve NY: Cambridge University Press, 1967).
- (yay. haz.). *Middle Eastern Cities* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1969).
- Le Goff, Jacques, Witold Hensel vd., *Archéologie du village déserté*, 2 cilt (Paris: Armand Colin, 1970).
- Lewis, Bernard. "The Islamic Guilds," *The Economic History Review* 8, no. 1 (1937): 20-37.
- . *The Emergence of Modern Turkey*, 3. baskı (NY: Oxford University Press, 2001) [Türkçesi için bkz. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna (İstanbul: Arkadaş, 2008)].
- Lis, Catharina ve Hugo Soly. *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-industrial Europe* (Leiden: Brill, 2012).
- Lockman, Zachary. "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914," *Poetics Today* 15 (Yaz 1994): 157-90.
- Lucassen, Jan, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden. "The Return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-industrial Times," *The Return of the Guilds*, International Review of Social History, Ek 16, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 5-18.
- McGowan, Bruce. *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri* (Ankara: TTK, 1983).
- . "The Age of the Ayans, 1699-1812," *A Social and Economic History of the Ottoman Empire. Volume 2, 1600-1914*, yay. haz. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 637-758.
- Magyar, Kálmán. "Szigetvár és a dél-somogyi mezővárosok, váruk kapcsolata 1526-1664 között (Különös tekintettel Babócsára és Kálmáncsára)," *Tanulmán-yok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia*

- elöadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján* ["Szigetvár ve güney Somogy bölgesinin Pazar kentleri arasındaki ilişkiler, 1526-1664 (Babócsa ve Kálmánca'ya özel dikkat gösterilerek)": Studies on the history of the Ottoman era and the wars of liberation. Szigetvár'da kentin ve kalenin yeniden ele geçirilişinin 300. Yıldönümünde yapılan konferansa sunulan bildiriler], yay. haz. László Szita (Pécs: Baranya Megyei Levéltár–Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1993), 219-40.
- Mantran, Robert. *Istanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* [17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, Ekonomik ve Toplumsal Tarih Denemesi] (İstanbul ve Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul and Adrien Maisonneuve, 1962).
- . *Histoire d'Istanbul* (Paris: Librairie Arthème Fayard, 1996) [Türkçesi için bkz. *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001)].
- Marjanović-Vujović, G. "Kuća iz druge polovine XVII veke otkopana u utvrđenom podgrađu Beogradske grada-Donjem gradu" [Belgrad Kalesi-Aşağı Kale sur mahallesinde 17. Yüzyılın ikinci yarısına ait bir ev], *Godišnjak Grada Beograda* 20 (1973): 201-28.
- Martin, Germain. *Les Bazars du Caire et les petits métiers arabes* [Kahire Pazarları ve Arapların "Ufak Tefek" İşleri] (Kahire: Université Egyptienne, 1910).
- Martini, Luciana. *Cinquanta Capolavori nel Museo Nazionale di Ravenna* [Ravenna Ulusal Müzesi'ndeki Elli Başyapıt] (Ravenna: Longo Editore, 1998).
- Massignon, Louis. "La 'Futuwwa' ou 'Pacte d'honneur artisanal' entre les travailleurs musulmans au Moyen Âge" ["Ortaçağda Müslüman Çalışanlar Arasında 'Fütüvvet' veya 'Zanaatkâr Onuru Pakti'"], *Opera Minora*, yay. haz. Y. Moubarac (Beyrut: Dar al-Ma'arif, 1963), 396-421.
- Miklós, Zsuzsa, Márta Vizi. "Válogatás egykéső középkori fazekasműhely lele-tanyagából," *Az agyagművesség évezredek a Kárpát-medencében* ["Ortaçağ Sonundan Bir Çömlek Atölyesinde Kazılmış Bulgulardan Bir Seçki," *En Eski Dönemlere Ait Karpat Havzasında Çömlek Sanatı*], yay. haz. Szilvia Andrea Holló, János Szulovszky (Budapeşte–Veszprém: MTA VEAB, 2006), 91-99.
- Moor, Tine de. "The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Collective Corporate Action in Western Europe," *The Return of the Guilds, International Review of Social History*, Ek 16, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 179-212.
- Mottahedeh, Roy. *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (Londra ve NY: I.B. Tauris, 2001).
- Moussa, Sassi Ben. *Présentation et analyse des actes de qadi à Damas, 1102-1104/1690-1692* [Şam Kadısı tarafından çıkarılmış belgelerin sunumu ve analizi] (Mémoire de maîtrise d'arabe, Université de Provence, 1992).

- Müller-Wiener, Wolfgang. *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul* (Tübingen: Wasmuth, 1994) [*Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998)].
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1963).
- . *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985).
- . *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, 2. baskı (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986).
- Murphey, Rhoads. “Kanun-name-i Sultani Li Aziz Efendi” (Aziz Efendi'nin Sultani Yasa ve Düzenlemeleri: Bir On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamından Bir Reform Gündemi), *Sources of Oriental Languages and Literatures* 9 (Cambridge MA: Harvard University, 1985).
- . *Ottoman Warfare: 1500-1700* (Londra: University College London Press, 1999) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. Mehmet Tanju Akad (İstanbul: Homer, 2007)].
- Nagata, Mary Louise. “Brotherhoods and Stock Societies: Guilds in Pre-modern Japan,” *The Return of the Guilds, International Review of Social History*, Ek 16, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 121-42.
- Naima, Mustafa. *Tarih-i Naima*, yay. haz. Mehmet İpşirli, 3 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007).
- Noyan, Bedri. *Bektaşilik, Alevilik Nedir?* (Ankara: Can Yayınları, 1987).
- Olson, Robert. “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, no. 3 (1974): 329-44.
- . “Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20, no. 2 (1977): 185-207.
- Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, 9 cilt (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995).
- Owen, Roger. *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914: A Study in Trade and Development* (Oxford: Clarendon Press, 1969).
- Öz, Tahsin (yay. haz.). “Selim III'ün Sırkatibi Tarafından Tutulan Ruzname,” *Tarih Vesikaları* 3, no. 13 (1944): 26-35, 116-26 ve 183-99.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1988).
- Öztuna, Yılmaz. *II. Mahmud* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989).
- Öztürk, Said. *Askeri Kassama Ait On Yedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995).

- Pach, Zsigmond Pál. “‘Platea Chapo ucza vocata’: A hazai posztóipar 16. századi történetéből” [“Çırpıcılar Sokağı Olarak Bilinen Sokak’: Macaristan’ın 16. Yüzyıldaki İnce Pamuklu Endüstrisi”], *Századok* 132, no. 4 (1998): 793-824.
- Padel, W. ve Louis Steeg. *De la législation foncière ottomane* [Gayrimenkulle İlgili Osmanlı Yasaları Üzerine] (Paris: A. Pedone, 1904).
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 2004).
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017)].
- . *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (İstanbul: İş Bankası, 2007).
- Panzac, Daniel, “The Population of Egypt in the Nineteenth Century,” *Asian and African Studies* 21 (1987): 11-32.
- Pascual, Jean-Paul. “Boutiques, ateliers et corps de métier à Damas d’après un dénombrement effectué en 1827-1828,” *Études sur les villes du Proche-Orient, XVIe XIXe siècle, Hommage à André Raymond* [“1827-28’de Hazırlanmış Bir Listeye Göre Şam’da Atölye ve Zanaatkâr Loncaları,” *15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Yakındoğu Kentleri Araştırmaları*], yay. haz. Brigitte Marino (Şam: PIFD, 2001), 177-99.
- Pearce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993) [Türkçesi için bkz. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998)].
- . “Localizing Legitimation: Bargaining through the Law in a Provincial Court,” *New Perspectives on Turkey* 24 (Bahar 2001): 17-49.
- . *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: University of California Press, 2003) [Türkçesi için bkz. *Ahlak Oyunları: 1540-41, Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005)].
- Perdue, Peter. “Empire and Nation in Comparative Perspective,” *Journal of Early Modern History* 5, no. 4 (*Contacts, Comparisons, Contrasts* temalı özel sayı) (2001): 282-304.
- Phillips, Amanda. “Weaving as Livelihood, Style as Status: Ottoman Velvet in a Social and Economic Context, 1600-1750” (Doktora tezi, University of Oxford, 2011).
- Pinon-Demirçivi, Mathilde. “Le Grand Bazar d’Istanbul et ses environs: formes, fonctions et transformations des *han* construits entre le début du XVIIIe s. et le milieu du XIXe s” [İstanbul Kapalı Çarşısı ve Çevresi: 18. Yüzyıl Başı ile 19. Yüzyıl Ortası Arasında İnşa Edilmiş Hanların Formları, İşlevleri ve Dönüşümleri] (Doktora tezi, L’Université Paris-Sorbonne, 2009).
- Pitarakis, Brigitte ve Christos Merantzaz. *A Treasured Memory: Ecclesiastical Silver from Late Ottoman Istanbul in the Sevgi Gönül Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2006) [Türkçesi için bkz. *Parıldayan Hatıralar: Sevgi Gönül Koleksiyonlarından*

Son Dönem Osmanlı İstanbul'una Ait Kilise Gümüşleri, çev. Serdar Alper (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2006)].

Poitrineau, Abel. *Ils travaillaient la France: métiers et mentalités du XVIe au XIXe siècle* [Fransa Üzerinde Çalıştılar: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Loncalar ve Zihniyetler] (Paris: Armand Colin, 1992).

Popović, D. "Lončarstvo u Bosni i Hercegovini" [Bosna Hersek'te Çömlekçilik], *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 11 (1956): 17-46.

Pusztai, Tamás. "The Pottery of the Turkish Palisade at Bátaszék," *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, yay. haz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 301-10.

Kâsimî, M. vd. *Kâmûs al-sinâ'ât al-shâmiyya* [Suriye Sanatlarının Sözlüğü] (La Haye-Paris: Mouton, 1960).

Quataert, Donald. "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline," *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (İstanbul: The Isis Press, 1993), 197-203.

———. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmalat Sektörü: Sanayi Devrimi Çağında*, çev. Tansel Güney (İstanbul: İletişim, 1999)].

———. "Main Problems of the Economy during the Tanzimat Period," *Workers, Peasants, and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (İstanbul: The Isis Press, 1993), 175-83.

———. (yay. haz.). *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction* (Albany, NY: SUNY Press, 2000).

———. *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003)].

———. *Miners and the State in the Ottoman Empire, The Zonguldak Coalfield 1822-1920* (NY ve Oxford: Berghahn Books, 2006).

Quataert, Donald ve Çağlar Keyder. "Introduction," *New Perspectives on Turkey* 7 (1992): 1-6 (The Impact of the 1838 Trade Convention on Anatolia temalı özel sayı).

Quataert, Donald ve Yüksel Duman (yay. haz.). "A Coal Miner's Life during the Late Ottoman Empire," *International Labor and Working Class History* 60 (2001): 153-79.

Rafeq, 'Abdul-Karim. "Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria," *Journal of the American Oriental Society* 111, no. 3 (1991): 495-511.

Râfik, 'Abd al-Karîm. "Mazâhir min al-tanzîm al-hirafî fî Bilâd al-Shâm fî l-'ahd al-'utmânî" [Osmanlı döneminde Suriye topraklarında zanaat işleri düzenlemesiyle ilgili bir örnek], *Dirâsât târikhiyya* 4 (1981): 30-62.

Rauch, Margret. "Holzobjekte aus dem Reich des Halbmonds," Alfred Auer, Margret Rauch, Katharina Seidl, *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* ["Hilal İmparatorluğundan Ahşap Eşyalar: Uzak Olanı Özlemek:

16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Yabancı Eşyaların Peşinde”] (Viyana: Kunsthistorisches Museum, 2009), 45-58.
- Raymond, André. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle* [18. Yüzyılda Kahire’de Zanaatkar ve Tüccarlar], 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas, 1973-74).
- . *Grandes villes arabes à l’époque ottomane* [Osmanlı Döneminde Büyük Arap Kentleri] (Paris: Sindbad, 1985).
- . “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo,” *British Journal of Middle Eastern Studies* 18, no. 1 (1991): 16-37.
- . “Les transformations des corporations de métiers au Caire du XVIIIe au XIXe siècle,” *Les Institutions traditionnelles dans le monde arabe* [Kahire’de 18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Zanaat Loncalarındaki Değişimler], yay. haz. Hervé Blanchot (Paris: Karthala, 1999), 29-40.
- Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Mateosyan, 1921).
- Refik, Ahmed (Altınay). *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988).
- Rosen, Lawrence. *The Justice of Islam: Comparative Perspectives on Islamic Law and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Rozen, Minna ve Benjamin Arbel. “Great Fire in the Metropolis: The Case of the Istanbul Conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro,” *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter* içinde, yay. haz. David J. Wasserstein ve Ami Ayalon (Londra ve NY: Routledge, 2006), 134-65.
- Sahillioğlu, Halil. “15. yy’ın Sonu ile 16. yy’ın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri,” *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980): 67-138.
- . “15. Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler,” *Atatürk Konferansları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 217-29.
- . “Qânûn nâmeḥ âl ‘Utmân” [Osmanlı kanunnamesi], *Dirâsât*, Ürdün Üniversitesi, 13, no. 4 (Şaban 1406/Nisan 1986): 107-93.
- . “Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries,” *Studies on Ottoman Social and Economic History* (İstanbul: IRCICA, 1999), 105-74.
- Sandbichler, Veronika. *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum* [Sanat Tarihi Müzesinden Türk İmalatı Değerli Eşyalar] (Viyana ve Innsbruck: Kunsthistorisches Museum, 1997), 21-26.
- Sariyannis, Marinos. “Mob, Scamps and Rebels in Seventeenth-Century Istanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary,” *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005): 1-15.
- . “Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth–Early Eighteenth Century,” *Turcica* 40 (2008), 37-65.

- Sayar, Ahmet Güner. *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener* (İstanbul: Eren, 1998).
- Saydam, Abdullah. "Osmanlılarda Kefalet Usulü," *Tarih ve Toplum* 164 (Ağustos 1997): 4-12.
- Schick, İrvin Cemil. "Representation of Gender and Sexuality in Ottoman and Turkish Erotic Literature," *The Turkish Studies Association Journal* 28 (2004): 84-103.
- Schuckelt, Holger. *Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden* [Türk Odası: Dresden'de Sakson Elektörlerinin Cephaneliğinde Bir Doğu Sanat Koleksiyonu] (Dresden: Sandstein, 2010).
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1985).
- Selçuk, İklil O. "State and Society in the Marketplace: A Study of Late Fifteenth-Century Bursa" (Doktora tezi, Harvard University, 2009).
- Sert, Özlem. "Becoming a Baker in the Ottoman Town of Rodosçuk (1546-1552): A Textual Analysis of the Records of Designation," *New Perspectives on Turkey* 42 (Bahar 2010): 159-78.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)* (Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006).
- Shechter, Relli. "Market Welfare in the Early Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with Many Questions," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48, no. 2 (2005): 253-76.
- Sıdkı, Mehmet. *Gedikler* (İstanbul: Tanin Matbaası, [1325] 1909).
- Singer, Amy. *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, NY: SUNY Press, 2002).
- . "Mapping İmarets," *Feeding People, Feeding Power: İmarets in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Nina Ergin, Christoph Neumann ve Amy Singer (İstanbul: Eren, 2007), 43-55.
- Stillman, Yadida. "Libas," *Encyclopedia of Islam* içinde, cilt 5, yay. haz. Clifford E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1986), 732-52.
- Sunar, M. Mert. "Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826" (Doktora tezi, Binghamton University, 2006).
- . "'When Grocers, Porters and other Riff-raff become Soldiers': Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, no. 1 (2009): 175-94.
- Szabó, István. *Ugocsa megye* [Ugocsa bölgesi] (Budapeşte: Magyar Tudományos Akadémia, 1937).
- Szabó, Kálmán. *Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene* [Macar Ovası'nın Kültürel Anıtları] (Budapeşte: Országos Magyar Történeti Múzeum, 1938).
- Szakály, Ferenc. "Szerbek Magyarországon—szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.)" [Macaristan'daki Sırplar—Macar Tarihinde Sırplar (Bir Özet)], *A szerbek*

- Magyarország. Die Serben in Ungarn* [Macaristan'daki Sırplar], yay. haz. István Zombori (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991), 10-50.
- . *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez* [Pazar Kentleri ve Reform: Macaristan'da Orta Sınıfın Yükselişi Üzerine Çalışmalar], yay. haz. József Jankovics (Budapeşte: Balassi Kiadó, 1995).
- Şânizâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, 2 cilt, yay. haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Çamlıca, 2008).
- Şaşmazer, Lynne M. "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807," *Turkish Studies Association Bulletin* 24, no. 1 (2000): 21-40.
- Şener, Murat, Salih Dutoğlu ve Hacı Osman Yıldırım (yay. haz.). *85 Numaralı Mühimme defteri (1040/1630-1631) <Tipkibasım>* (Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001).
- Şenyurt, Oya. "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 26, no. 2 (2009): 103-22.
- Tamdoğan-Abel, Işık. "Les han, ou l'étranger dans la ville ottomane," *Vivre dans l'Empire Ottoman* ["Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, yay. haz. François Georgeon, Paul Dumont (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000)], yay. haz. François Georgeon, Paul Dumont (Paris: l'Harmattan, 1997), 319-34.
- Taş, Hülya. *17. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: The Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Tezcan, Hülya, Sumiyo Okimura (yay. haz.). *Textile Furnishings from the Topkapı Palace Museum* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007) [Türkçesi için bkz. *Döşemelikler: Topkapı Sarayı Müzesi* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2007)].
- Tilly, Charles. "Sociology, Meet History," aynı yazar, *As Sociology Meets History* (NY: Academic Press, 1981).
- Toledano, Ehud. "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'," *The Cambridge History of Egypt*, cilt 2, *Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, yay. haz. M.W. Daly (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 252-84.
- Tóth, Andrea J., László Daróczi-Szabó, Zsófia E. Kovács, Erika Gál, László Bartosiewicz. "In the Light of the Crescent Moon: Reconstructing Environment and Diet from an Ottoman-Period Deposit in Sixteenth to Seventeenth Century Hungary," *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany: A Consideration of Issues, Methods, and Cases*, yay. haz. Amber M. Van Derwarker, Tanya M. Peres (NY, Dordrecht, Heidelberg ve Londra: Springer, 2010), 245-80.

- Tóth, Anikó. "An Ottoman-Era Cellar from the Foreground of Buda's Royal Palace," *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, yay. haz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács (Budapeşte: Hungarian National Museum, 2003), 273-80.
- Tuncer, Yakup. "Mahkeme Sicillerine göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1992).
- Tunç, Şafak. *Tophane-i Amire ve Osmanlı Devleti'nde Top Döküm Faaliyetleri* (İstanbul: Başak, 2005).
- Türkmen, Mustafa Nuri (bugünkü harflere çeviren ve editör). "İstanbul Mahkemesi 43 Numaralı Şeriyye Sicili (1192 Şevval 22–1193 Safer 29)" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1995).
- Turna, Nalan. "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak," *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi* 9, no. 5 (2006): 171-88.
- . "The Everyday Life of Istanbul and Its Artisans, 1808-1839," (Doktora tezi, Binghamton University, 2006-7).
- . "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey* 39 (Güz 2008): 167-90.
- . "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 21-42.
- Ubeydullah Kuşmânî, Ebubekir Efendi. *Asiler ve Gaziler: Kabakçı Mustafa Risalesi*, yay. haz. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).
- Ülgener, Sabri. "14.üncü Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, no. 1-4 (1949-50): 388-96.
- . *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Der Yayınları, 1981).
- Unat, Faik Reşit (yay. haz.). *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943).
- . *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965).
- . "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi," *Belleten* 148 (1973): 607-62.
- . "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri," *Belgeler* 11 (1981-86), 23-76.
- Varlık, Nükhet. "Conquest, Urbanization and Plague Networks in the Ottoman Empire 1453-1600," *The Ottoman World*, yay. haz. Christine Woodhead (Londra: Routledge, 2012), 251-63.
- White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) [Türkçesi için bkz. *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa, 2013)].

- Wilkins, Charles L. *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo 1640-1700* (Leiden: E.J. Brill, 2010).
- Yaman, Bahattin. *Osmanlı Saray Sanatkârları: 18. Yüzyılda Ehl-i Hıref* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2008).
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).
- Yeşil, Fatih. “İstanbul’un İaşesinde *Nizâm-ı Cedid*: Zahirî Nezaretinin Kuruluşu ve İşleyişi,” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (Yaz 2004): 113-42.
- Yi, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden ve Boston: E.J. Brill, 2004).
- Yıldırım, Hacı Osman vd. (yay. haz.). *82 Numaralı Mühimme Defteri* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2000).
- Yıldırım, Onur. “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm,” *Toplum ve Bilim* 83 (Kış 1999-2000): 146-77.
- . “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-religious Conflict: The Case of the Silk-thread Sinners’ Guild in Istanbul,” *International Review of Social History* 47, no. 3 (Aralık 2002): 407-19.
- . “Bread and Empire: The Workings of Grain Provisioning in Istanbul during the Eighteenth Century,” *Nourrir les cités de la Méditerranée. Antiquité-Époque moderne* [Akdeniz Kentlerini Doyurmak: Antik Çağdan (Erken) Modern Döneme Kadar], yay. haz. Brigitte Marin ve Catherine Virlouvet (Paris: Maisonneuve & Larose 2003), 251-72.
- . “A Concept Too Many,” Alman Ortadoğu Araştırmaları Derneği (DAVO) 11. Kongresi ile birlikte yapılan 29. Alman Doğu Araştırmaları Kongresi’ndeki “Crafts and Craftsmen in the Later Ottoman Empire: From Craft to Industry in the Ottoman Empire and its Successor States” başlıklı panelde sunulan bildiri, Halle/Saale, Almanya, 20-24 Eylül 2004.
- . “Onsekizinci Yüzyılda Kurumsal bir Yenilik Olarak Gedik: İstanbul’daki Kılâpdancı Esnafı Örneği,” *Osmanlı’nın Peşinde Bir Yaşam: Suraiya Faroqhi’ye Armağan* içinde, yay. haz. Onur Yıldırım (Ankara: İmge Kitabevi, 2008), 373-99.
- . “Ottoman Guilds in the Early Modern Era,” *The Return of the Guilds, International Review of Social History*, Ek 16, yay. haz. Jan Lucassen, Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 73-93.
- Yıldız, Aysel. “The Anatomy of a Rebellious Group: The Yamaks of the Bosphorus at the Margins of Ottoman Society,” *Political Initiative from the Bottom Up in the Ottoman Empire* (Rethymno: Girit Üniversitesi Yayınları, 2012), 263-91.
- Yıldız, Kenan, Recep Ahıskalı (yay. haz.). *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536)* (İstanbul: İSAM, 2010).

- Yılmaz, Ekrem (transkripsiyonu yapan ve editör). “1205-1207 H. Tarihli İstanbul Mahkemesine Ait Olan 60 Numaralı Hüccet Sicilinin Transkripsiyonu” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 1997).
- Yılmaz, Fehmi. “İstanbul’da Tütüncü Esnafı,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, yay. haz. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 127-42.
- Yılmaz, Gülay. “The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth-Century Ottoman City: The Case of İstanbul,” (Yayımlanmamış doktora tezi, McGill University, 2011).
- Yücel, Yaşar (yay. haz.). *Kitab-ı Müstetab* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974).
- Zarinebaf, Fariba. *Crime and Punishment in Istanbul: 1700-1800* (Los Angeles ve Berkeley: University of California Press, 2010).
- Zarinebaf-Shahr, Fariba. “The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850,” *International Labor and Working Class History* 60 (2001): 141-52.
- Zetterstéen, K.V. “Kleine Beiträge zur Lexikographie des Vulgararabischen. II. Aus dem Nachlass Prof. Herman Almkvists” [Halk arasında konuşulan Arapça leksikografiye küçük katkılar: Prof. Herman Almkvist’in mirasından], *Le Monde oriental, Archives pour l’histoire et l’ethnographie, les langues et littératures, religions et traditions de l’Europe orientale et de l’Asie* (Uppsala, Leipzig, Paris ve Londra), cilt XIX (1925): v-xiv, 1-186.
- Zilfi, Madeline. *Women and Slavery in the Ottoman Empire: The Design of Difference* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Katkıda Bulunanlar

Seven Ağır, Ortadoğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. Doktorasını 2009 yılında Princeton Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Karşılaştırmalı bir yaklaşım kullanarak erken modern dünyada tahıl ticaretiyle ilişkili makaleler yayımlamıştır. Şu anda iki büyük projede çalışmaktadır: Avrupa Komisyonu Marie Curie programı tarafından desteklenen "Evolution of Business Organizations in the European Periphery: Ottoman Empire and Turkish Republic, 1850-1950" (Avrupa'nın Çeperinde İş Örgütlenmelerinin Gelişimi: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti, 1850-1950) ve Onur Yıldırım (ODTÜ) ve Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi) ile birlikte ortak proje olarak yürüttüğü ve TÜBİTAK tarafından desteklenen "Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar (1774-1807)."

Engin Deniz Akarlı, İstanbul Şehir Üniversitesi'nde tarih profesörü, Rhode Island, Brown Üniversitesi'nde (ABD) Modern Ortadoğu Tarihi Joukowsky Family Distinguished Professor Emeritus olarak görev yapmaktadır. Daha önce Princeton, Boğaziçi, Yarmuk (İrbid, Ürdün) üniversiteleriyle ve Washington University in St Louis'de (ABD) ders vermiştir. Wissenschaftskolleg zu Berlin, NEH, Institute for Advanced Study, Islamic Legal Studies Program (Harvard Üniversitesi) ve Fulbright bursları almıştır. Yayınları arasında *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* [Uzun Barış: Osmanlı Lübnan'ı, 1861-1920] (1993), *Belgelerle Tanzimat* (1977), *Political Participation in Turkey* [Türkiye'de Siyasal Katılım] (1974) ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihi ve Osmanlı hukuk tarihine ilişkin makaleler bulunmaktadır. *Islamic Law and Society*, *The Journal of Turkish Legal History* ve Center for Turkish Studies of the Foundation for Science and the Arts'ın danışma kurulu üyesidir.

Betül Başaran, doktorasını 2006'da Chicago Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Halihazırda St Mary's College of Maryland'de (ABD) Dinsel Araştırmalar profesörüdür. 18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'un nüfus yapısı ve toplumsal tarihiyle ilgili makaleler kaleme almıştır. Cengiz Kırılı ile birlikte İstanbul zanaatkar ve tüccarlarının çalıştığı yerler üzerine geniş çaplı bir araştırma yürütmektedir. 2011-12 akademik

yılında *Between Crisis and Order: Selim III, Social Control, and Policing in Istanbul at the End of the 18th Century* [Krizle Nizam Arasında: III. Selim, Toplumsal Kontrol ve 18. Yüzyılın Sonunda İstanbul'da Zabıta Faaliyetleri] (2014'te E.J. Brill, Leiden tarafından yayımlanmıştır) adlı kitabını tamamlamak için Institute of Turkish Studies'den bir burs almıştır.

John Chalcraft, London School of Economics and Political Science (LSE) Yönetim Bölümü'nde okutmandır. Günümüz Ortadoğu'sunda işçilerin sorunları ve özellikle göçmen işçiler üzerine, odağında Lübnan'daki Suriyeli işçilerin bulunduğu bir dizi makalenin yazarıdır. 19. yüzyıl üzerine de çalışmıştır: *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914* (Albany, NY: State University of New York Press, 2004) [Grevdeki Kahire Arabacıları ve Diğer Hikâyeler: Mısır'da Zanaatlar ve Loncalar, 1863-1914]. 2009'da ikinci bir kitap yayımlamıştır: *The Invisible Cage: Syrian Workers in Lebanon* (Stanford, CA: Stanford University Press) [Görünmez Kafes: Lübnan'daki Suriyeli İşçiler].

Géza Dávid, Budapeşte'deki Loránd Eötvös Üniversitesi'nde Osmanlı Araştırmaları profesörüdür. Şu çalışmaların yazarıdır: *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999), *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* (İstanbul: ISIS, 1997) [Osmanlı Macaristan'ının Demografik ve İdari Tarihi Üzerine Çalışmalar], *"Affairs of State Are Supreme": The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)* (Budapeşte: MTA TTI, 2005) ["Önce Devlet İşİ": Osmanlı'da Macaristan'a Dair Divan-ı Hümayun Hükümleri (1544-1545, 1552)], *"This Affair is of Paramount Importance": The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1559-1560, 1564-1565)* (Budapeşte: MTA TTI, 2009) ["Bu Mesele Çok Mühim": Osmanlı'da Macaristan'a Dair Divan-ı Hümayun Hükümleri (1559-1560, 1564-1565)]; bu son ikisini Pál Fodor ile birlikte kaleme almıştır. Erken modern Macaristan'la ilgili çok sayıda kitabın editörlüğünü yapmıştır. Ayrıca *Cambridge History of Turkey*, cilt 2'de (Cambridge: CUP, 2013) Osmanlı savaşıyla ilgili bölümü yazmıştır.

Nina Ergin, Koç Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. 2005'te Sanat Tarihi üzerine doktora tezini ABD, Minneapolis'teki Minnesota Üniversitesi'nde vermiştir: "The Çemberlitaş Hamam in Istanbul: From Bath to Tourist Attraction" ["İstanbul'daki Çemberlitaş Hamamı: Hamamdan Turizm Merkezine"]. Hamamlar ve imaretler gibi toplumsal ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunan Osmanlı yapıları konusunda yazmıştır. *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and*

Imagination (Leuven: Peeters, 2011) [Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem, çev. Ayşe Özbay Erozan (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013)] adlı derlemenin editörüdür. Christoph Neumann ve Amy Singer ile birlikte, *Feeding People Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren, 2007) [Halkı Doyurmak, İktidarı Beslemek: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaretler] ve Scott Redford ile birlikte *Perceptions of the Past in the Turkish Republic: Classical and Byzantine Periods* (Leuven: Peeters, 2010) [*Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açılırları: Klasik ve Bizans Dönemleri*, çev. İnci Türkoğlu (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010)] başlıklı çalışmaların editörlerinden biridir. Son çalışması Osmanlı yapısal çevresinin duyuşal yönlerine yoğunlaşmıştır; bu araştırmaların bir ürünü olarak "The Fragrance of the Divine: Ottoman Incense Burners in their Context" ["Kutsalın Hoş Kokusu: Kendi Bağlamları İçinde Osmanlı Tütsü Kapları"] başlıklı makaleyi yayımlamıştır (*The Art Bulletin* 96 [2014], 70-97).

Colette Establet, Fransa Aix-Marseille'deki Provence Üniversitesi'nde eğitim vermiştir. Jean-Paul Pasqual ile birlikte, 1700 civarında Şam'a odaklanan dört monografinin yazarıdır: *Familles et fortunes à Damas: 450 foyers damascains en 1700* [Şam'da Aileler ve Servetler: 1700 Yılında 400 Şam Hanesi] (Şam: IFEAD, 1994); *Ultime voyage pour la Mecque: Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas vers 1700* [Mekke'ye Son Yolculuk: 1700'lü Yıllarda Şam'da Ölen Hacıların Terekeleri] (Şam: IFEAD, 1998); *Des tissus et des hommes: Damas vers 1700* [Kumaşlar ve İnsanlar: 1700'lerde Şam] (Şam: IREMAM/IFPO, 2005); *La gent d'État dans Damas ottomane, les 'askar vers 1700* [1700'lerde Osmanlı Şam'ında Askerler] (Şam: IREMAM/IFPO, 2011). Halihazırda Asya ticaretiyle ilgili Fransız belgelerini incelemektedir.

Suraiya Faruqi, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Daha önce Minneapolis/St Paul, Minnesota Üniversitesi'nde, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde ve Münih'teki Ludwig Maximilians-Universität'te ders vermiştir. Yayımlanmış eserleri arasında: *Artisans of Empire* (Londra: I.B. Tauris, 2009) [*Osmanlı Zanaatkârları: İmparatorluk Döneminde Zanaatlar ve Loncalar*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Alfa, 2017)]; *The Ottoman Empire and the World around It* (Londra: I.B. Tauris, 2004) [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Alfa, 2017)] ve *Subjects of the Sultan* (Londra: I.B. Tauris, 2000) [Sultanın Kulları] da bulunmaktadır. *The Cambridge History of Turkey*, 3. cildin (Cambridge: CUP, 2006) [*Türkiye Tarihi, 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap, 2011)] editörüdür; aynı dizide Kate Fleet ile birlikte 2. cildin editörlüğünü de yapmıştır (2013) [*Türkiye Tarihi, 1453-1603: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap, 2016)]. En yakın

tarihli çalışması bir makaleler derlemesidir: *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Economic Migration and Commerce in the Early Modern Period* (Londra: I.B. Tauris, 2014) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat ve Zanaatkârlar: Erken Modern Dönemde İktisadi Göç ve Ticaret].

İbolya Gerelyes, Budapeşte'deki Macar Ulusal Müzesi'nde Arkeoloji Bölümü başkanıdır. *Süleyman the Magnificent and his Age* (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi, 1994) [Muhteşem Süleyman ve Çağı] ve *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary* (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi, 2005) [Türk Çiçekleri: Macaristan'da Osmanlı Sanatı Üzerine Çalışmalar] adlı kitapların editörüdür. Editörleri arasında bulunduğu çalışmalardan birkaçı: *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary: Papers of the Conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24-26 May 2000* (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi, 2003, Gyöngyi Kovács ile birlikte) [Macaristan'da Osmanlı Dönemi Arkeolojisi: Budapeşte, Macar Ulusal Müzesi'nde 24-26 Mayıs 2000 Tarihlerinde Düzenlenen Konferansta Sunulan Tebliğler] ve *Thirteenth International Congress of Turkish Art, Proceedings* (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi, 2009, Géza Dávid ile birlikte) [On Üçüncü Uluslararası Türk Sanatı Kongresi, Bildiriler Kitabı].

Cengiz Kırılı, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde öğretim üyesidir. *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009) adlı kitabın yazarıdır. Ayrıca İstanbul sosyal tarihi üzerine yayımladığı pek çok makaleden birkaçı: "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-century Istanbul" ("On Dokuzuncu Yüzyıl Başında İstanbul'da Emek Gücünün Profili"), *International Labor and Working Class History* 60 (Fall 2001): 125-40 ve "Surveillance and Constituting the Public in the Ottoman Empire" ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyunun Gözetlenmesi ve Kuruluşu"), *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa* [Kamular, Siyaset ve Katılım: Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Kamusal Alanı Konumlamak] içinde, yay. haz. Seteney Shami (NY: SSR, 2009), s. 282-305. Betül Başaran ile birlikte İstanbul zanaatkâr ve tüccarlarının çalıştığı yerlerle ilgili geniş tabanlı bir araştırma yapmaktadır.

İklil Selçuk, "State and Society in the Marketplace: A Study of Late Fifteenth-century Bursa" ("Pazaryerinde Devlet ve Toplum: On Beşinci Yüzyıl Bursa'sına Dair Bir Çalışma") başlıklı doktora tezini 2009'da Harvard Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Bursa zanaatkârları ve resmi dünyayla ilişkileri konusunda makaleler

yayımlamıştır, ayrıca yiyecek içecek tarihiyle de ilgilenmektedir. İstanbul Özyeğin Üniversitesi'nde ders vermektedir.

Nalan Turna, "The Everyday Life of Istanbul and its Artisans, 1808-1839" ("İstanbul'un ve Zanaatkârlarının Gündelik Hayatı, 1808-1839") başlıklı doktora tezini Binghamton Üniversitesi'nde (ABD) 2005/6'da tamamlamıştır. 19. yüzyıl İstanbul sosyal tarihi üzerine bir dizi makale yayımlamıştır; ilgilendiği konular arasında veba salgınları, yeniçerilerin zanaat dünyasıyla ilişkileri de bulunmaktadır; bir süre önce Osmanlı arşivlerini tiyatro açısından incelemiştir. İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden: E.J. Brill, 2004) [On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri: Akışkanlık ve Baskı Gücü] başlıklı kitabın yazarıdır. Korece yayınlarının yanı sıra, Osmanlı sosyal tarihi üzerine çalışmasını 1688 esnaf ayaklanması üzerine yaptığı incelemeyle sürdürmüştür; bu çalışma, Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann'ın editörlüğünü üstlendiği *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Halk Protestoları ve Siyasal Katılım] s. 105-26'da yayımlanmıştır. Halihazırda Seul Ulusal Üniversitesi'nde ders vermektedir.

Onur Yıldırım, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Doktora tezini 2002'de Princeton Üniversitesi'nde tamamlamıştır. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (New York: Routledge, 2006) [Diplomasi ve Yerinden Edilme: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine Yeniden Bakmak, 1922-1934] başlıklı kitabın yazarı, *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam: Suraiya Faroqhi'ye Armağan* (Ankara: İmge Yayınevi, 2008) başlıklı kitabın da editörüdür. Erken modern dönemde İstanbul'da ekmek tedariki sorunu, Osmanlı loncaları ve 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin sonuçlarından etkilenen insanların deneyimleri üzerine yazılar yazmıştır.

Gülay Yılmaz Diko, doktorasını 2011'de Monreal'deki McGill İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde tamamlamıştır. "The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth-Century Ottoman City: The Case of Istanbul" (Bir On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Şehrinde Yeniçerilerin Ekonomik ve Sosyal Roller: İstanbul Örneği) başlıklı tezi, çoğu zaman bilgi ve az da olsa sermaye gerektiren uzmanlıklarda zanaatkâr ve tüccar olarak geçimlerini sağlayan askerlere odaklanmıştır. Antalya Akdeniz Üniversitesi'nde ders vermekte ve erken modern dönemde İstanbul'un sosyal tarihi üzerine araştırmalarını sürdürmektedir.

Dizin

A

- ahi* 19, 41, 68, 69, 78-81, 84, 213, 309
Ahi Evran, Ahi Evren 78, 79, 81
Ahmed Lütü Efendi 277, 291, 321
Akarlı, Engin Deniz 32, 36, 40-2, 53, 56,
59, 60, 62, 82, 173, 189, 226, 233,
236, 237, 239, 251, 252, 255, 271-4,
293, 321, 353
Aksaray 127, 129, 139
Amasya 197
Anadolu 19, 21, 27, 36, 44, 48, 50, 68, 69,
80, 84, 89, 92, 94, 108, 128, 130,
134-6, 152, 156, 161, 163, 166, 174,
197, 210, 213, 229, 232, 279, 285,
287, 289, 298, 309, 326, 330, 355
Ankara 29, 56-8, 60, 61, 80, 82-4, 101,
108, 150, 151, 171, 173, 174, 183,
186, 188, 206, 209, 210, 229, 232,
233, 251-3, 271, 273, 292-4, 322-7,
329-31, 335, 338-41, 343, 344,
346-51, 357
Arasta-yı Kebir 177, 178
Arnavutluk 135
Aščerić-Todd, Inez 30, 47, 59, 64, 323
attâr(lar) 107, 111, 309
ayakkabıcı(lar) 10, 51, 76, 109, 111, 166,
169, 176, 178, 185, 233, 298
Ayasofya 129, 138, 141, 193, 280
Ayasofya Hamamı 129, 138
Ayntab (bugün Gaziantep) 207, 271, 327,
344
Aynural, Salih 27, 43, 56, 58, 252, 292,
323, 339
Ayvansaray 139

B

- Balkanlar 12, 27, 44, 68, 92, 94, 95, 100,
126, 135, 277, 287, 298, 328
Barkan, Ömer Lütü 21, 56, 74, 82, 83,
101, 172, 324, 325
Başaran, Betül 13, 28, 32, 44, 54, 58, 60,
63, 127, 136, 150, 151, 153, 187, 277,
291-4, 325, 340, 353, 356
Behar, Cem 137, 153, 279, 293, 325
berber(ler) 34, 35, 50, 109, 117, 118, 286,
290
Berkes, Niyazi 46
Boğaziçi 13, 128, 278, 279, 292, 330, 353,
356
Bor 164, 165
Bosna 19, 30, 36, 100, 102, 196, 309, 339,
345
Bostan, İdris 26, 58, 139, 140, 326
Buda (Macaristan) 9, 15, 48, 90-3, 95-9,
101-3, 329, 333-5, 337, 339, 349
Bursa 9, 19, 23, 25, 35, 41, 47, 48, 50, 57,
62, 64, 67, 69-84, 108, 122, 155-8,
163, 165-7, 169-72, 174, 175, 206,
214, 215, 229, 230-2, 245, 251, 315,
318, 325, 327-30, 332-4, 336, 337,
339, 343, 346, 347, 349, 357

C

- Cabi 294, 326
Canbakal, Hülya 173, 195, 207, 327
Chalcraft, John 36, 54, 55, 61, 295, 307-9,
327, 354
cizye 200, 311
Cohen, Amnon 47, 64, 216, 231, 328

D

Damad İbrahim Paşa 133
Denizli 163-5
Divanyolu 129-31, 311
Diyarbakır, Diyarbekir 183

E

Ebussuud 238
Edirne 15, 35, 63, 133, 139, 172, 196, 197,
201, 292, 294, 325, 347
ehl-i hibre 31, 73-7, 80, 83, 311
ehl-i hiref 24, 74, 80, 311, 316
esnâf 236, 311
Establet, Colette 49, 105, 122, 123, 172,
173, 195, 207, 330, 331, 355
Et Meydanı 200-2
Evliya Çelebi 15, 23, 27, 40, 57-9, 62, 99,
174, 205, 207, 210, 213, 328, 331

F

Faroqhi, Suraiya 2, 9, 17, 19, 50, 55-7,
59-63, 73, 82, 83, 100, 108, 121-3,
155, 171, 173, 174, 186, 188, 189,
207, 209, 210, 226, 229, 233, 247,
249, 251-4, 272, 273, 279, 293, 307,
323, 327, 328, 331, 333, 336, 350,
355, 357
fütüvvet 30, 48, 51, 52, 69, 78, 80, 81, 84,
211-5, 227, 230, 312
Fütüvvetname-i Kebir 214, 215, 230, 326
fütüvvetname(ler) 84, 230

G

Galata 9, 27, 126, 128, 129, 131, 132, 135,
142, 146, 147, 151, 177, 185, 252,
277, 281, 282, 311, 324
gayrimüslim(ler) 27-30, 40, 126, 170, 177,
185, 250, 260, 273, 281, 321
gedik 15, 31-4, 37, 39, 51-3, 59, 171, 187,
235-9, 241-51, 253, 269, 270, 312,
314, 315
Genç, Mehmet 133, 155, 156, 174, 188,

217, 219, 231, 248, 334

Gerber, Haim 79, 82, 84, 108, 122, 171,
175, 186, 206, 229, 231, 232, 271,
334
Gibb, H.A.R. 59, 79, 84, 230, 335, 337
Girit 195, 198, 273, 333, 351
göç 28, 32, 43, 44, 54, 88, 133-5, 204,
278, 279, 287-91, 299
göçmen(ler) 28, 54, 135-7, 259, 278-81,
286, 287, 290, 354
Gölpınarlı, Abdülbaki 84, 230, 335

H

Halep 27, 42, 47, 105, 157, 163-5, 174, 195,
197, 203, 209, 247, 321, 334
Haliç 23, 128-32, 226, 289
hamam 49, 54, 125, 126, 128, 130-7, 150,
152, 161, 163, 198, 294, 312, 316,
318
hamamcı(lar) 280
Haskan, Mehmet Nermi 127, 138, 151,
152, 336
Hasköy 23, 126, 129, 132, 142, 279, 282
Hathaway, Jane 195, 207, 233, 333, 336
Hatice Turhan 23
Hatvan 48, 91
Hıristiyan(ler) 25, 27-9, 92, 96, 112, 158,
165-7, 199, 200, 209, 220, 245, 246,
285, 311
hirfet 31, 48, 67, 68, 74, 78, 313
hisba 313
Hotin 44, 63, 333

I-İ

İbn Battuta 79, 213
İbrahim Paşa 50, 131, 133, 138, 140, 143
icâreteyn 52, 53, 238-43, 313
İdris-i Muhtefi 64, 324
ihtisab 198, 229
İnalcık, Halil 22, 23, 56-8, 61, 64, 68, 82,
83, 171, 172, 174, 178, 179, 186,

187, 207-9, 212, 229, 292, 324, 329,
337, 338, 340

İskenderiye 297, 300, 306

İslamoğlu-İnan, Huricihan 171, 271, 327,
338

İstanbul Hammâmları Defteri 9, 125-7,
134, 138, 151, 330

İstarova 126, 133

istatistik devleti 20

İzmir 19, 29, 155, 196

İznik 91, 98, 101, 336

J

Japon, Japonya 39

K

Kadıköy 128, 130, 144, 282

kadı(lar) 27, 29, 31-3, 40, 42, 47-9, 69,
74-81, 89, 107, 120, 156, 159, 179,
180, 193, 203, 242, 244-6, 250,
252, 258, 259, 265, 270, 296, 313,
314, 316, 317

kadınlar 23, 35, 49, 108, 155, 157, 242, 298

Kafadar, Cemal 45, 51, 59, 63, 64, 68, 81,
195, 206, 207, 294, 338

Kahire 15, 27, 42, 43, 47, 49, 105, 107,
109-12, 115, 167, 174, 195, 203, 207,
217, 229, 297, 298, 300-2, 305, 307,
308, 321, 331, 333, 335, 342, 346,
354

Kapalıçarşı 129-32, 225, 277, 290

kasap(lar) 107, 109, 111, 118, 119, 198,
200, 201, 204, 205, 244, 273, 314

Kasımpaşa 27, 126, 129, 132, 135, 142,
152, 282

Kayseri 27, 108, 122, 181, 182, 233, 288,
331, 338

kethüda(lar) 31, 35, 68, 73-6, 79, 177, 179,
198, 200, 202, 205, 216, 221, 245,
246, 268, 288

Kınalızade Ali Efendi 252

Kırım 155

Kırlı, Cengiz 13, 28, 54, 58, 63, 127, 136,
150-2, 173, 277, 279, 291-4, 340,
354, 356

Konya 78, 82-4, 272, 327, 330

köle(ler) 27, 69, 73, 79, 302, 309, 315, 318

Kudüs 27, 64, 82, 171, 183, 206, 216, 229,
307, 324, 328, 334

Kuran, Timur 26, 37, 61, 99, 121, 156,
172, 229, 230, 252, 253, 341

Kütahya 80

Kütükoğlu, Mübahat 229, 233, 272, 273,
341

L

lonca 20, 28, 29, 31, 33-5, 37-9, 41-5, 48, 50,
52, 54, 55, 61, 67, 68, 73, 77, 79, 80,
89, 100, 155, 159, 175-86, 195, 198,
200-5, 210-7, 219-23, 225-32, 235,
237, 242-9, 251, 258, 259, 288, 289,
295-307, 309, 312-4, 316, 317, 319

M

Macaristan 15, 47-9, 87-91, 93-6, 99, 100,
102, 316, 328, 335, 340, 344, 348,
354, 356

mahkeme(ler) 9, 48, 70, 72-4, 83, 162, 179,
180, 196, 197, 200, 203, 204, 217,
218, 225, 227, 236, 239, 242, 246,
248, 250, 252, 258, 264, 270, 281,
301, 314, 317, 318

Manisa 164, 173, 329

Mantran, Robert 31, 59, 207, 208, 229,
342

Mekke 105, 165, 170, 331, 355

Mısır 15, 16, 36, 54, 55, 155, 156, 233,
295, 297-9, 305-7, 309, 314, 321,
354

Musul 183

Müslüman(lar) 19, 23, 27-30, 34, 91-3,
112, 159, 166, 169, 170, 179, 185,
187, 189, 210, 220, 245-7, 250, 260,
263, 281, 285, 289, 290, 291, 297,
324, 342

N

Naima 193, 206, 343
nakkāshane 25
 narh 156, 226, 229, 257, 258, 316
 Nurbanu Sultan 152

P

pamuk 155, 161, 164, 166-8, 170, 171, 173, 290, 312
 Pascual, Jean-Paul 49, 105, 122, 174, 195, 207, 331, 332, 344
 Patrona Halil 49, 125, 133, 137, 150, 273, 280, 292, 325, 343

Q

Quataert, Donald 5, 12, 13, 36, 45, 56, 61-3, 108, 186, 188, 231, 232, 292, 334, 341, 345

R

Raymond, André 47, 64, 107, 110, 115, 117, 119, 122, 123, 172, 195, 206, 207, 210, 307, 308, 331, 333, 344, 346
 reaya 51, 106, 109, 110, 121
 Rumeli 44, 126, 134, 135, 197, 202, 279, 280

S-Ş

Selim III 60, 150, 292, 293, 325, 343, 354
 sicil(ler) 69, 70, 75, 212, 229, 317
 Silivri 140, 267-9
 Simontornya 88, 95, 100, 328, 354
 Singer, Amy 21, 56, 126, 127, 151, 347, 355
 Sivas 27, 50, 134, 136, 197, 287
 sömürü 55, 300, 301, 304-6
 Sultan Bayezid Veli Hamamı 139
 Suriye(li) 15, 33, 34, 105, 156, 157, 172, 233, 309, 314, 345
 Süleymaniye Hamamı 129, 138
 Sütlice 129, 142, 282
 Szeged 90-2, 100, 101, 339, 341, 348
 Şam 9, 47, 49, 60, 64, 105-14, 117, 119, 120,

122, 123, 157-9, 161, 172, 174, 176, 195, 206-8, 247, 308, 316, 317, 319, 322, 328-31, 343, 344, 346, 355

şeyh(ler) 31, 35, 52, 67, 76, 213, 296, 301, 317
 şiddet 199, 256, 263, 265-7

T

tacir(ler) 195, 196, 203, 205, 208, 215, 221-3, 225, 226, 314, 318
 tahrir defterleri 317
 Tebriz 24
 tekeli(ler) 28, 36, 37, 38, 50, 177, 182, 185, 186, 237, 268, 295, 301, 302
 Tekirdağ 73
tellâk(lar) 125, 126, 128, 130-5, 137, 152, 318
 tereke defterleri 89, 106, 118, 195, 196, 198, 318
 tereke(ler) 9, 23, 89, 105, 106, 113-5, 118, 121, 157, 159, 163, 168, 194-6, 198, 201, 206, 212, 220-3, 226, 227, 232, 233, 270, 318
terzi(ler) 90, 109, 111, 115, 116, 165, 166, 169, 312
 Tezcan, Baki 20, 44, 45, 56, 57, 63, 172, 206, 209, 294, 323, 338, 348
 Tokat 80, 197
 Tophane 58, 129, 131, 134, 135, 142, 143, 277, 282, 324, 349
 Topkapı Sarayı 57, 62, 130, 152, 172, 174, 331, 334, 348
 Trabzon 219
 Transdanubia 93-6, 98, 100, 102
 Tuğcular Arastası 177, 178, 180
 Turna, Nalan 34, 35, 45, 47, 50, 51, 53, 56, 58, 60, 61, 63, 64, 175, 187, 293, 294, 341, 349, 357

U-Ü

Urfa 184
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 46, 57, 209, 271, 293, 349

Ülgener, Sabri F. 228, 229, 232, 347, 349
 Üsküdar 44, 80, 85, 128, 130, 131, 133,
 135, 143, 144, 207, 208, 277, 281,
 286, 311, 335, 351

V

vakıf(lar) 12, 23, 32, 75, 80, 83, 108, 119,
 163, 219, 221, 227, 231, 232, 236-
 41, 268, 313

Vefa Hanı 177, 182, 188

W

Wilkins, Charles 47, 64, 195, 206, 210,
 350

Y

Yahudi(ler) 23, 27-9, 77, 112, 165, 166,
 182, 208, 260, 272, 273, 285

yeniçeri(ler) 34, 45, 47, 50, 51, 79, 109,
 118, 119, 175, 177, 193-206, 209,
 210, 260, 273, 278, 279, 282, 289,
 290, 291, 294, 296, 300, 305, 309-
 11, 317

Yi, Eunjeong 31, 43, 47, 51, 52, 59, 61, 63,
 64, 68, 82, 85, 172, 195, 200, 202,
 203, 206, 207, 209-11, 230-2, 253,
 350, 357

yığirtbaşı(lar) 31, 73, 74, 76, 182, 200, 202,
 235, 245, 288, 319

Yunan(lar) 297, 357

Z

Zilfi, Madeline 62, 173, 279, 292, 293,
 332, 353

Ekmeek Aslanın Ağzında, Osmanlı tarih gelişmelerinde uzun süre ihmal edilmiş bir alana, Osmanlı coğrafyasında el emeğiyle üretim yapmış ve hayat mücadelesi vermiş “zanaatkâr”ların hayatlarına odaklanan araştırmalardan oluşuyor.

İktisat tarihinin coğrafi bilgi sistemi gibi yeni araştırma yöntemleriyle, sosyal tarih ve arkeolojiyle yaratıcı şekillerde birleştirdiği bu makalelerden, İstanbul’den Şam’a, Kahire’den Kütahya’ya kadar Osmanlı şehirlerinin sokak ve çarşılarında yüzyıllarca faaliyet göstermiş terzihane ve hamamlarda, marangozhane ve kahvehanelerde, fırın ve değirmenlerde, ayakkabıcı, berber, bıçakçı, demirci, mumcu,

sahaf, kasap, kürkçü ve attâr dükkanlarında gündelik hayatın neye benzediğini, esnafı birbirine ve devlete karşı koruyan idari-ahlaki-manevî örgütlenmenin, yani “lonca” sisteminin nasıl işlediğini, nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ve sonunda nasıl gözülüp yok olduğunu öğreniyoruz.

Suraiya Faroqhi’nin derlediği *Ekmeek Aslanın Ağzında*, konuyla ilgili yaygın önkabul ve varsayımları sarsan arşiv bulguları ve yeni, şaşırtıcı sorularla dolu bir çalışma.

Suraiya Faroqhi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde profesör.

İngilizceden çeviren: Aysen Gür

30 TL

İKÜY

978-605-9389-59-4

9 786059 389594

TARİH | EKONOMİ